

Félúton 8.

Az ELTE Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
konferenciája

2012. október 11–12.

<http://linguistics.elte.hu/studies/feluton/>

Szerkesztők:

DRÁVUCZ FANNI, HAINDRICH HELGA ANNA,
HORVÁTH KRISZTINA, KARÁCSONY FANNI

Technikai szerkesztő:

DRÁVUCZ FANNI

Lektorok:

ADAMIK TAMÁSNE, BALOGH JUDIT, BÁRTH M. JÁNOS, BENCZES RÉKA,
BODÓ CSANÁD, BÓNA JUDIT, CSEPREGI MÁRTA, DÉR CSILLA, GYURIS BEÁTA,
HAADER LEA, HATTYÁR HELGA, IMRE ANGÉLA, IMRÉNYI ANDRÁS,
KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ, KOROMPAY KLÁRA, KUGLER NÓRA,
LACZKÓ KRISZTINA, LENGYEL KLÁRA, MARKÓ ALEXANDRA, N. FODOR JÁNOS,
PÁTROVICS PÉTER, POMOZI PÉTER, SALÁNKI ZSUZSA, SÁNDOR ANNA,
SÁROSI ZSÓFIA, SLÍZ MARIANN, SZABÓ M. HELGA, SZABÓ TAMÁS PÉTER,
SZENTGYÖRGYI RUDOLF, TERBE ERIKA, TÓTH ETELKA, VESZELSZKI ÁGNES

A „félúton” logót tervezte:

VESZELSZKI ÁGNES

Kiadja az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Budapest,
2013.

Tartalomjegyzék

BALÁZS BERNADETTE: Kreatív prefixálás: elméleti kérdések és módszertani megközelítések	3
KANYÓ RÉKA: A hangos olvasás produkciós és feldolgozási folyamata: képernyős és nyomtatott szövegek	17
VARGA MÓNICA: A határozói igenevek állítmányi szerepéről boszorkányperek szövegeiben	31
TAMÁS DÓRA ZSÓFIA: A visszafelé beszélés stratégiái	47
SPESHILOVA YULIA: Az udmurt nyelv helyzetének változásáról a média tükrében.....	57
SZEGEDI ZOLTÁN: A nyelvhasználat tudatos torzításának figyelembevétele nyelvi profilalkotás során	63
MOHAY ZSUZSANNA: Múlt idők a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perekben.....	73
LŐRINCZ GÁBOR: A nyelvi variativitás és a <i>Magyar értelmező kéziszótár</i> néhány szlovákiai magyar vonatkozású szócikke.....	85
HOBOTH KATALIN: Kétnyelvű diákok szaknyelvhasználati szokásai és terminológiai ismeretei.....	103
KÓSA CSILLA ERIKA: A diskurzusjelölők és forráselemeik elhatárolásának problémái egy esettanulmány kapcsán: az(u)tán	119
KISS TÍMEA: Ady Endre: <i>A magyar Ugaron</i> című versének és angol fordításainak alakzatvizsgálata.....	133
KESZY-HARMATH DÁNIEL: Tanár-diák kommunikáció a Facebookon	143
KOHÁRI ANNA: A magyar nyelv beszédritmusának vizsgálata egy időtartamokon alapuló modell segítségével.....	155
HORVÁTH KRISZTINA: A mondatátszövődés jelenségének gyakorisága a mai magyar nyelvben.....	173
HAINDRICH HELGA ANNA: Iskolázottság és névválasztás kapcsolata a csanárosi névadók körében	195
F. GULYÁS NIKOLETT: A PI3 igealak nem referenciális használatáról finnugor nyelvekben	211
CERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA: Korai bibliafordítások nyelvtörténeti szempontú elemzése.....	225
BOKOR JULIANNÁ: A magyarországi jelnyelvi tolmácsok helyzete a jelnyelvi törvény vonatkozásában	235
BARANYINÉ KÓCZY JUDIT: A referenciapont-szerkezet műveletének térszemantikai vonatkozásai egy népdalban	251
AUSZMANN ANITA: Színház a siket kultúrában – Siketek a színházi kultúrában.....	267
LUDÁNYI ZSÓFIA: Rövidítések a magyar orvosi nyelvben.....	281

Kreatív prefixálás: elméleti kérdések és módszertani megközelítések

1. Bevezetés – Az angol nyelv prefixumokkal képzett derivatívumainak tárgyalása a strukturalista, generativista, illetve a deskriptív felfogásban is elsősorban a deriváció során képzett alak sematikus struktúrájára koncentrál: a prefixum előre jelezhető módon alakítja a szótó jelentését. Köött morfémaként szerepel egy összetett struktúra első elemeként, mely a szótó vonatkozásában érvényesül módosító értelemmel. A *preschool*¹ főnév például a *pre-* prefixum és a *school* szótó egymás mellé helyezésével képződik: *pre* + X (MATTHEWS 1979 nyomán). Ez a megközelítés az izomorfikusság és a kompozicionalitás kettős pillérén nyugszik, nem fektet hangsúlyt azonban bizonyos speciális szemantikai aspektusokra a prefixumok jelentésképző szerepével kapcsolatosan. A Newsweek magazin egy cikkében (tágabb kontextusban a brit identitásválságot, szűkebb vonatkozásban a brit fiatalok alkoholfogyasztási szokásait vizsgálva) a *preflight*² kifejezés használata kapcsán hosszas magyarázatot fűz a fogalom jelentéséhez, s teszi ezt az angolt első nyelvként, vagy második nyelvként nagyon magas szinten beszélők – a magazin olvasóközönsége – számára. A *preflight* kifejezés megfelel a prefixumokkal képzett derivatívumokkal kapcsolatos szerkezeti követelményeknek: bimorfemikus szerkezet,³ ahol azonban a prefixum és a szótó által alkotott kompozitumszerkezet jelentése nem pusztán kompozicionális jellegű: az új fogalom megértése összetett kognitív folyamatok révén valósul meg.

A *preflight* kifejezés korántsem egyedi példa, az *unhave*, a *de-elect* vagy a *de-proliferate*⁴ hasonlóképpen bimorfemikus, de kizárólag a kompozicionalitás elvén nem értelmezhető példák. Jelen dolgozat a nyelvi kreativitás körén belül értelmezi ezeket az eseteket több aspektusból is elemezve kreatív jellegüket (2. pont). Egyrészt a szabálykövetés-szabályszegés deskriptív szempontjait vizsgál-

¹ A *preschool* az iskola előtti nevelési intézmény, kettőtől ötéves korig. (Longman Exams Dictionary)

² A *preflight* kifejezés arra a szokásra utal, amikor a fiatalok az alkoholtartalmú italok magas ára miatt már a szórakozóhelyek látogatása előtt, otthon nagyobb mennyiségű alkoholt fogyasztanak. A magyar köznyelvi változat az *alapozás* kifejezésnek feleltethető meg, bár ez a magyar kifejezés –ugyan az italfogyasztás szempontjából ugyanarra utal –, nem tartalmazza a *flight* szó (repülés, utazás, menekülés: LED) angolban létező többértelműségét.

³ A bimorfemikusság nem annyira egyértelmű kategória, mint azt MARCHAND (1969) kezeli, v. ö. TAYLOR (2002: 283–284)

⁴ Az *unhave* valamilyen már megtörtént esemény visszavonására, meg nem történtté tételére vonatkozik (Can we *unhave* that conversation of last night?)

de-elect egy már megválasztott képviselő visszahívását, megválasztásának utólagos semmissé tételét jelenti.

de-proliferate egy ország nukleáris arzenáljának csökkentésével kapcsolatosan használatos, azt követően, hogy korábban már növelték a számát. A tanulmány angol nyelvű példáinak forrásai: www.wordspy.com; www.urbandictionary.com; Longman Exams Dictionary.

va (3. pont), másrészt kognitív nyelvészeti szempontból a metonimikus megfeleltetések és alternatív konceptualizáció (4. pont), valamint a fogalmikeret-váltás műveletein belül a fogalmi integrációt és a konstruálás fogalmát felhasználva rekonstruáljuk a lehetséges értelmezési folyamatokat (5. pont). A homonímia és a polisziémia szempontjait is figyelembe véve tekintjük át a *non-* prefixum használatának kreatív aspektusait (6. pont). A prefixumok jelentésének kontinuum-szemlélete szintén felveti a kreatív nézőpont szükségességét (7. pont), illetve a kreatív prefixálás okainak, céljainak vizsgálatát (8. pont).

A kétféle (formalista és kognitív nyelvészeti) megközelítési mód tehát nem kizárólagosan, hanem komplementer módon kerül alkalmazásra. Tágabb kontextusban a dolgozat adalékot szolgáltat az angol nyelv szuffixálási preferenciájával kapcsolatosan is, amennyiben a prefixálás kreatív esetei a prefixumok kötött morféma felfogásától a lexéma felfogás felé történő elmozdulását (BAUER 2003) támasztják alá (9. pont).

Az elméleti háttér tehát, miközben figyelembe veszi a szabályalapú formális leírásokat, elsősorban a holista kognitív megközelítésre épít. Ennek több oka van. A strukturalista-lexikalista-generativista morfológiai hagyomány (MARCHAND 1969; MATTHEWS 1974; ADAMS 1973, 2001; BAUER 1983) szabályalapú felfogása a szóképzés terén ugyan elismeri bizonyos inkongruens, nehezen értelmezhető nyelvi jelenségek létét, de a prefixálás nem szabálykövető eseteit marginalizálja túlnyomórészt a szójáték kategóriájába utalva.⁵ A LANGACKER (1987, 2009) nevéhez fűződő kognitív nyelvtan a nyelv kontinuum-szemléletét képviseli. A szókincs és a nyelvtan nem különálló komponensei a nyelvnek, amiből következik, hogy nem deriváció központú a morfológiai felfogása. Az összetett struktúrákra kompozitum-szerkezetekként tekint, melyekben az eredeti elem funkciója nem közvetlenül összevethető a kompozitumszerkezet részeként betöltött szereppel. Az egyes elemek jelentése sokkal inkább motiváló tényezőként van jelen a kompozitumszerkezet jelentésében, s a létrejövő összetett struktúra önálló entitásnak tekintendő. LANGACKER (1987: 12, 457–466) felfogásában a kompozicionalitás végső soron a kategorizáció egyik esete, ahol a rendszerszintű motiváció megléte mellett a kialakuló jelentés eltér/eltérhet az eredeti jelentésektől kiterjesztések révén.

2. Nyelvi kreativitás – kreatív prefixálás – A kreatív prefixálás terminusban a kreatív jelző a BENCZES (2006: 7, 2010) által bevezetett aspektusra utal, melyet az angol nyelv főnév+főnév összetételeinek egy csoportja alapján vizsgált.⁶ A kreativitás ezen felfogása eltér a generatív grammatika kreativitás definíciójától, mely korlátozott számú szabály ismeretét feltételezve végtelen számú új szerkezet megalkotásának képességében határozza meg a kreativitást. BENCZES (2006) LAMB (1998: 205) véleményét fogadja el,

⁵ ADAMS (2001) az *anti-matter*, *uncountry* és *non-answer* példákat említi.

⁶ BENCZES a kreatív főnév + főnév összetételeket metonimikus és metaforikus megfeleltetések alapján elemzi, ilyen összetételek például az *office-park dad*, a *bear jam*, vagy a *flame sandwich* és a *muffin top*.

aki valódi kreativitás alatt azt a jelenséget érti, amikor létező fogalmakhoz új lexikális elemeket társítunk, új fogalmakat alakítunk ki, összekapcsolva fogalmi rendszerünk ezidáig össze nem kötött elemeit. HOHENHAUS (2007) szintén hangsúlyozza, hogy a kreativitás mint terminus manapság abban a technikai leíró értelemben használatos, mely szerint a kreatív folyamat tudatos s gyakran kifejezetten eredeti nyelvhasználati mód, amely nem, vagy csak részben szabálykövető. Ebből a szempontból szemben áll a szabálykövető produktivitás szűkebb értelmével.

3. A kreatív prefixálás nem szabálykövető aspektusai
 – A szabályalapú megközelítések szempontjából a kreatív prefixálás jellemzője a nem szabálykövető prefixum használat. KONIECZNA (2012), MARCHAND (1969), SZYMANEK (1998) és ADAMS (2001) alapján azonosít bizonyos szabályszegő tendenciákat az *un-* és a *de-* prefixumok kapcsán. Az *un-* prefixum számos példával szolgál (részben kedvelt online használata miatt is): *unfriend*, *unfollow*, *unlike*, *uncry*; *unschooling*, *undecorating*, *unturkey*, *unwedding*.⁷ A példák alapján látható, hogy a prefixum igei (gerund) és főnévi alakokhoz is kapcsolódik. Igeként a reverzív funkció a legjellemzőbb rá, s így az igei szótónek tranzitívnak és rezultatívnak kell lennie. Ebből következően a duratív igeik (*walk*, *play*) nem elfogadottak az *un-*nal történő kombináció szempontjából. MARCHAND (1969:153–155) a prefixum igei használatát attól teszi függővé, hogy a cselekmény visszafordíthatóságának fennáll-e a fizikai lehetősége. Ezen feltétel alapján az *unfriend*, az *unfollow* és az *uncry* is szabályszegő magatartást mutatnak, a szótövek szemantikai tartalma ugyanis duratív valamennyi esetben, s a tranzitivitás feltétele teljesül ugyan, de a rezultatív aspektus hiányzik. Mindez a szótövekkel kapcsolatos deskriptív-taxonomikus elvárásokhoz képest sorolható a kreatív aspektusok közé: a szabályszegő kapcsolódások a konceptualizációt is érintik, hiszen egy cselekvés fordítottja helyett egy cselekvés beszüntetéséről beszélhetünk.

Az *unschooling*, *undecorating* gerund valamint az *unturkey*, *unwedding* főnévi alakok ismételten nem követik a vonatkozó szemantikai képzési szabályokat. Főnévvel alkotott konstrukciók esetében a prefixum jelentése “valaminek a hiánya, nem jelenléte” (MARCHAND 1969, PLAG 2003) aminek például az *untruth* vagy *unease*⁸ felelnek meg. A kreatív példákban azonban az inkább mel-

⁷ *unfriend*: eltávolítani valakit a barátok/ismerősök listájáról közösségi oldalakon, használatos *defriend* alakban is

unfollow: a továbbiakban nem követni valaki bejegyzéseit közösségi oldalon

unlike: visszavonni valaminek/valakinek a támogatását közösségi oldalon

uncry: könnyeket eltörölni, valakit megvigasztalni

unschooling: tapasztalat útján, és nem iskolai képzés során szerzett tudás

undecorating: újabb, egyszerűbb dekorációs elemekkel felruházni egy teret

unturkey: a pulyka vegetáriánus helyettesítője, madár alakúra formázott zöldségétel

unwedding: a válás kimondását követő, fogadással egybekötött ünnepség

⁸ *untruth*: jelentése hazugság, a szó azonban azokban az esetekben használatos, amikor a hazugság szót nem akarjuk használni; *unease*: aggodalom/félelem érzése valamivel kapcsolatosan

léknevekre jellemző “nem X” (MATTHEWS 1979) jelentés bukkan fel, új, bővített konceptuális tartalommal.

A *de-* prefixum használatának kreatív eseteire szintén jellemző a nem-kanonikus kapcsolódási minta. A *de-Scottishify*, *de-elect*, *de-policing*, *de-proliferate*⁹ *de-* prefixuma reverzatív és privatív igéket képez (ADAMS 2001, PLAG 2003). Az *e* prefixummal képzett főneveket MARCHAND (1969) marginális csoportként kategorizálja, jelentésük valaminek az elvesztése, hiánya, eltávolítása. Mind a főnévi, mind az igei alakok tekintetében az alkalmazási szabályok legalábbis nagyon rugalmas alkalmazásáról beszélhetünk: a privatív értelmű *de-Scottishify* szótöve mindenképpen kuriózum, s csak ezen kompozitum-szerkezet részeként létezik, a *Scottishify* önállóan nem használatos (KONIECZNA 2012). Hasonlóképpen a *de-policing* vagy a *de-shopping* is csak részlegesen értelmezhető privatív funkcióban, hiszen nem beszélhetünk a *policing* vagy a *shopping* teljes hiányáról vagy tagadásáról. Formai szempontból is rendhagyó alakok, mivel a *de-* prefixum túlnyomórészt egyszótagú főnévi szótövekhez kapcsolódik (*dethrone*, *dewool*¹⁰), a két- vagy több szótagú szótói alak nem tipikus.

A kreatív prefixálás esetei tehát több szempontból is szabályszegőnek vagy legalábbis rendhagyónak bizonyulnak a prefixálás leíró/taxonomikus rendszerének szemantikai elvárásaihoz, illetve a típusos derivációs esetekhez képest.

Kognitív nyelvészeti szempontból UNGERER (2007: 651–660) a deriváció kompozitumszerkezetként, illetve szemantikai kiterjesztésként történő értelmezése mellett a séma fogalmát is hangsúlyozza. Ez a sémafogalom azonban rugalmas és nem szabályjellegű, alapja a szaliencia és a használati gyakoriság. A produktivitási hiányok, azaz a potenciális, de be nem töltött derivációs lehetőségek az ellentét alapvető szerepét erősítik. Ilyen hiátusokat ugyanis tipikusan a kontrasztivitást meg nem engedő igék (*unsit, *unplay), illetve a szemantikai szembenállást meg nem engedő főnevek (*unturkey*¹¹) nagy többségénél figyelhetünk meg. Ebből a szempontból a prefixálás kreatív esetei sokszor e produktivitási hiátusokat töltik ki, például az *unhave* vagy a *defriend* esetében.

4. Alternatív konceptualizáció és metonímia a kreatív prefixálásban – A kreatív prefixálás eseteinek elemzésében a kognitív nyelvészeti módszerek nyújthatnak további támpontot. A *de-* prefixummal képzett prefixálási esetek ugyanis komoly értelmezési munkát igényelnek. A neologizmusok (és azok kreatív aspektusai vizsgálata) kapcsán visszatérő megállapítás (ALGEO 1971, HOHENHAUS 2007, LEHRER 2003) hogy a divatos neolo-

⁹ *de-Scottishify*: egy termék imázsának újraalkotása, megfosztva azt skót konnotációitól
de-policing: konfliktuskerülő rendőri aktivitás, mely a rasszizmus vádjának elkerülése érdekében eltekint az etnikai kisebbségek által elkövetett kisebb léptékű kihágások elleni fellépéstől

de-shopping: vásárlás után a termék visszavitele a vételár visszatérítésével

de-emphasize: egy korábban túlhangsúlyozott szempont fontosságának csökkentése

de-elect, *de-proliferate*: lásd 1. lábjegyzet.

¹⁰ *dethrone*: uralkodót trónról eltávolít; *dewool*: gyapjút eltávolít

¹¹ *unturkey*: lásd 7. lábjegyzet

gizmusok¹² nem növelik a kommunikációs hatékonyságot, éppen ellenkezőleg, értelmezésük többlet kognitív ráfordítást igényel. Lehrer perlokúciós szándékokat feltételez a többlet erőfeszítés mögött: egyrészt a figyelemfelkeltés, másrészt (az olvasó/hallgató által ráfordított többlet energia miatt) a megjegyezhetőség minél hatékonyabb megvalósulásának célját.

A *de-emphasize* egy ellentétben alapszik: csak úgy csökkenthetjük valaminek a fontosságát, ha előzőleg már (feltehetően túl-) hangsúlyoztuk. A jelentésalkotó folyamatban egymással ellentétes fogalmakat kell összehangolni, illetve alternatív konceptualizációt alkalmazni az *emphasize* igéhez járuló eredeti elvárásokhoz képest. A *de-proliferate* esetében a *proliferate* igére vonatkoztatva hasonlóképpen alternatív konceptualizációról, illetve egy integrált tér létrehozásáról van szó. A *de-policing* kapcsán még egy további, meghatározó értelmezési szinttel kell számolnunk: a szociokulturális kontextussal. Sőt mi több, éppen ez a szociokulturális kontextus játszott szerepet a kompozitumszerkezet létrehozásában. Az a lehetőség, hogy a rendőrség tagjait faji megkülönböztetés vádjával illethetik mintegy létrehozza a rendőri cselekvés fordítottjának (privatív variánsának) igényét. A rendőri tevékenység egy autoriter idealizált kognitív modell része, s a *de-* prefixum így ellentétben áll annak implikációival. A *de-friend* esetében (mely ugyanabban a jelentésben, de gyakrabban használatos, mint az *unfriend*, s analógiás kapcsolatot mutat a *befriend* alakkal) egy IKM szolgáltatja a megértési folyamat háttérét, amennyiben előhív egy konceptuális keretet. A *de-friend* illokúciós szempontból RÉSZ-EGÉSZ metonímián alapul: a főnévi szótó a barátság fogalmát hívja elő, s nem arról van szó, hogy az illető barátot a maga fizikai valójában kitörölnék. A fogalmi metonímiák meghatározóak a kreatív prefixálás eseteinek értelmezésében.

5. A fogalmi integráció mint a kreatív prefixálás értelmezési kerete – A kognitív nyelvészet határozottan azt az álláspontot képviseli, hogy a változó méretű lexikai szerkezetekre egységnyi jelentésrepresentáció jellemző, amely a grammatikai jelentés és a lexikai jelentés komplementer eredőjének köszönhető. „A jelentésszerkezetek nagyfokú invarianciát mutató viszonyokban kapcsolódnak össze egymással, amely viszonytársulásokat konkrét típusokba sorolható mentális műveletek támasztanak alá. Ennek alapján beszél a kognitív nyelvészet jelentéskiterjesztésről (metaforikus és metonimikus jelentésviszonyokról), az alkotó jegyek szelektív projekcióján alapuló fogalmi ötvözésről és fogalmi integrációról, valamint mentális sűrítésről. Ezek mind olyan mentális műveletek, amelyek a komponensek jelentéstani és szerkezeti összekapcsolódását egy magasabb szintű kompozitumszerkezetként realizálják.” (Komlósi 2005: 92, 97)

¹² HOHENHAUS (2007) megkülönbözteti a neologizmusokat és az egyszeri, alkalmi szóalkotás és -használat eseteit. Ez utóbbi csoport valóban aktívan, konkrét kontextusban kerül kialakításra, nem konvencionált, tehát nem a mentális lexikonból kerül előhívásra. A neologizmusok esetében viszont csak diakrón szempontból beszélünk új keletű kifejezésről.

A kreatív prefixálás eseteinek értelmezésében a fogalmi integráció elméleti kerete is segítséget nyújthat. A fogalmi integráció (Fauconnier–Turner 1998, 2002, Coulson 2001, Kövecses–Benczes 2010, Tolcsvai Nagy 2010) leggyakoribb változatában két mentális tér, két fogalmi tartomány egyszeri összekapcsolásáról van szó, melynek során bizonyos összetevők átkerülnek egy új, integrált térbe – ez lesz a *blend*. Ehhez a fogalmi integrációhoz sok esetben egy generikus tér is társul, tovább segítve az integráció folyamatát. Ennek a generikus térnek az a funkciója, hogy egy sematikus vázat (struktúrát) biztosít, amely azután tükröződik a többi térben. A generikus tér tehát ”mintaadó általános fogalmi tartományként” (Tolcsvai Nagy 2010: 99) fogható fel, míg a bemeneti terek között fogalmi megfelelések vannak. A fogalmi integrációnak négy fő típusa különböztethető meg: a *simplex*, a *tükör*, az *egyoldalú* és a *kétoldalú hálózat*. A kreatív prefixálás esetei leginkább a kétoldalú hálózatokkal elemezhetők, ahol a forrás és a cél-bemeneti tér egyaránt részt vesz a *blend* szerkezetének kialakításában. COULSON (2001) hangsúlyozza, hogy a fogalmi integráció elmélete egy általában vett jelentéskonstruálási modellt kínál, melyben egy viszonylag kisszámú művelet játszik közre analógiás, metaforikus illetve egyéb szemantikai és pragmatikai jelenségekben. A fogalmi integráció lényege a spontán jelenségek megragadása (is), melyek akár kifejezetten rövid életű illetve újszerű konceptualizációkhoz vezetnek.

A kreatív prefixálás esetei szintén az analógiás, *simplex* kapcsolatoktól a fogalmi integráció bonyolultabb eseteiig terjednek. A fogalmi integráció kapcsán COULSON (2001) FAUCCONNIER–TURNER (1998) alapján a végbemenő folyamatok nem-kompozicionális jellegét hangsúlyozza, ahol a jelentéskonstruálás a képzelőerőre és a kreatív potenciálra építve eredményez emergens struktúrákat. Ezek a szóösszetételektől egészen a bonyolult érvelési rendszerekig terjedhetnek, vagy akár a költői aspektusokat is beemmelhetik. A fogalmi integrációban fontos aspektus a hálózatosság. Hálózatrendszere keretek mentén strukturalt, melyet a beszélő a kontextuális információból és a háttértudásából alkot meg.

A fogalmi integrációs hálózat modellje négy térből tevődik össze, egy-egy a bemeneti tereknek, egy magának az integrált térnek, egy pedig a strukturális mintaadó generikus tér. A *de-elect* kifejezés kapcsán (ahogyan a kreatív prefixálási esetek nagy többségénél) ezt a négytényezős fogalmi integrációs modellt alkalmazhatjuk. A *de-elect* azt jelenti, hogy egy már megválasztott (hivatalban lévő) képviselőt visszahívunk vagy más módon eltávolítanak. Az egyik fogalmi bemeneti tér magához a *de-* prefixumhoz kapcsolódik (s ez indokolja a korábbi klasszifikációs besorolások megkérdőjelezését is, illetve a lexéma szerep felé történő elmozdulás feltételezését). Negatív prefixumként beemeli a „különbözik X-től” aspektust, a „valami valaminek a fordítottja” aspektust, valamint az összes, a beszélők által *de-* prefixummal képzett prefixálási esetet, akár még esetleg ismert kreatív eseteket is. A másik bemeneti tér az *elect* lexémáé, annak azonban teljes, kiterjedt jelentésstruktúrájával, s mindazzal a kulturális háttérrel, mely működő democráciákban a választás intézményéhez kapcsolódik. Többek között az is, hogy egy már demokratikus körülmények között megválasztott és hivatalba helyezett tisztviselőt nem szokás pozíciójából eltávolítani, hacsak nin-

csen rá nyomós ok. A struktúraszervező, mintaadó generikus tér egy analógiás séma. Idetartozik magának a prefixumokkal történő deriválásnak a sémája, a kompozitumszerkezet, két komponens egymás mellé helyezése. Ehhez az alapsémához képest kell többlet kognitív erőfeszítést kifejtteni, azaz integrálni a *de-elect* jelentését. Itt tehát nem kompozicionalitásról, hanem inkább tagolhatóságról, analizálhatóságról van szó. A különböző terek egymással való kapcsolódásaiból jön létre a *de-elect*, mint emergens blend, azaz a fogalmi integráció megvalósulása.

6. A *non-* prefixum kreatív használata – prefixum variánsok vagy poliszémia? – Jóllehet az eddig tárgyalt példák túlnyomó része diakrón szempontból valóban friss kifejezés, sok esetben az online kommunikáció, illetve a közösségi hálók termékei, maga a kreatív prefixálás mint jelenség azonban korántsem új keletű. A *non-* prefixum szinte kifogyhatatlan tárháza az új, rendhagyó kapcsolódási mintákat követő, kreatív kompozitumszerkezeteknek. A prefixum „divatos” használati módjainak már ALGEO (1971) és BAUER (1983) is figyelmet szentelt több évtizeddel korábban. A *non-* prefixum már a 14. századtól használatos volt az angol nyelvben, a királysággal, hatalommal és autoritással kapcsolatos kifejezésekben. Ez a szemantikai mező határozta meg 15. és 16. századbeli használatát, túlnyomórészt a jogi terminológia részeként: *nonability*, *nontenure*, *nonclaim*. A jogi területről a következő két évszázad során használata beszivárgott az egyház, a hadsereg és a politika területeire is. Innentől kezdve azonban a prefixum az eredeti használatától eltérő, új formációkban is kezd megjelenni. Valódi felvirágzása a 20. századtól indul meg, hatalmas népszerűsége téve szert,¹³ ALGEO (1971) azt feltételezi, hogy a *non-* népszerűségének legfőbb oka az, hogy egy hiátust töltött be: a *non-* segítségével elkülöníthetővé válik a dolgok egy olyan csoportja, melyeknek nincs más közös jellemzőjük azon kívül, hogy kizárnak más dolgokat ugyanaból a kategóriából. Ezenkívül rendelkezhet még a „más, mint” értelemmel is: a *nonbook materials* így utalhat egy könyvtár nem könyvformátumú állományára. A *non-* prefixum tehát egy konceptuális hiátust tölt be. További előnye a prefixum használatának, hogy érzelmi szempontból semleges, így nyílik lehetőség más negatív prefixumokkal történő szembeállítására: az *un-Christian* különbözik a *non-Christian* kifejezéstől. A *non-Christian* semleges értelmű, valaki, aki nem keresztény vallású. Az *un-Christian* valaki, aki nem keresztényi módon cselekszik. Ez a semleges érzelmi tartalom nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a *non-* prefixummal képzett szerkezetek valamiféle körülírást, finomkodó nyelvhasználatot sejtetnek. Ebben a használati módban már megjelenik a kreatív aspektus is. Amikor választási vereségről a *nonsuccess* kifejezéssel beszélnek, vagy az írás-

¹³ ALGEO (1971) nagyszámú példával szolgál a *non-* prefixum általa divatosnak minősített használatára. A példa, melyet BAUER (1983: 279-285) is idéz a „It is a non-book, so to speak, non-written by Andy Warhol...” A *nonbook* formáját és küllemét tekintve könyvre emlékeztet, de a kritikus szemlélő értékét és használati módját tekintve nem nevezné könyvnek ALGEO (1971: 93). A prototípus-elv alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a *non-book* a könyv prototípusától távolabb elhelyezkedő, annak egy kevésbé jó (vagy tipikus) példája.

tudatlant *non-reader*¹⁴-ként jellemzik, tulajdonképpen a bináris-kizáró ellentét poláris ellentétévé változik, létrejön egy kategória, melyet leginkább pragmatikai, udvariassági okok hoznak létre,¹⁵

A *non-* esetében tehát a morféma szakadásával több, homonim prefixum kialakulását feltételezhetjük. Az eredeti jelentése a privatív jelentés. Emellett jelenik meg a pejoratív funkció (*nonanswer*, *nondrama*, *nonmusic*), valamint a disszimulatív funkció eltitkolás, elrejtés értelemben (*nonbuilding*, *nonfamily*, *nonwatch*).¹⁶ Az eredeti privatív jelentés tekinthető prototipikusnak, s a másik két *non-* prefixum ettől távolabbi, módosult, kreatív jelentéstartalommal bír. Bauer (1983) poliszémia helyett szintén önálló prefixumoknak tekinti ezeket. HAMAWAND (2011: 16) a *sub-* prefixum jelentését hasonlóan fogja fel: prototipikus kapcsolódási formája főnevekhez csatlakozva a pozíció kifejezése: *sub-basement* ('alagsor') vagy skaláris értékelés: *sub-standard* ('alacsony minőségű'). Periférikus jelentésben az alárendeltségre is utalhat: *sub-editor* ('segéd-szerkesztő').

7. A kreatív aspektus fokozatisága – kontinuumszemlélet a prefixálásban – A gyakorisági szempontból legjelentősebb prefixumcsoport, a negatív értelmű prefixumok kapcsán egyfajta szemantikai kontinuumjelleg figyelhető meg. A jelentésánál viszonylag egyszerű, bináris kontraszton alapuló kifejezések (ld. *even–uneven* 'páros–páratlan') a kontinuum egyik végpontján helyezkednek el. Ahogy azonban az *untrue* esetében láthatjuk, pragmatikai szempontok játszhatnak szerepet olyan eseteknél, amikor az eredeti bináris oppozíció is kontinuummá bővül. A fokozatiság és kontinuumjelleg a poláris ellentét esetében hangsúlyosabb. Az *unhappy* esetében például a „különböző X-től” (SCHMID 2011: 160–162) értelemben szerepel az *un-* prefixum, itt ugyanis nem szöges ellentétről, sokkal inkább valamilyen, a *happy* melléknévvel jellemezhető állapottól való eltérést fejez ki. Az *unhappy* jelenthet így például elégedetlenséget: „We were all unhappy with the quality of the service” (LED, 'Mindannyian elégedetlenek voltunk a kiszolgálással'). A kontinuum másik

¹⁴ *non-success*: nem-siker, azaz a siker ellentéte, *non-reader*: nem-olvasó

¹⁵ A kortárs balett egyik ellentmondásos, de kiemelkedő tehetségű táncosa kapcsán például a következő nyilatkozatot jelentette meg a Királyi Balett: "To suggest that the Royal Ballet has ever, or would ever put pressure on a dancer to stay with the company by threatening to have their visa removed is categorically untrue." Ismét a bináris ellentét polárisá konvertálásáról van szó, feltehetőleg azzal a céllal, hogy a kijelentés tagadásának élettompítsa az *untrue* kifejezés.

¹⁶ *nonanswer*: szavak, melyek csak a válaszadás fizikai aktusának felelnek meg
nondrama: színházi előadás, mely tartalom nélkül használ eltúlzott dramatizált gesztusokat
nonmusic: 1966-ban a Beatles együttes produkciójának jellemzésére használt kifejezés
nonbuilding: földalatti építmény konstrukciójára használt kifejezés
nonfamily: egy 24 főből álló, hippy életközösség leírására használt kifejezés
nonwatch: inkább ékszernek tekinthető, óraként nem megbízhatóan funkcionáló kiegészítő, amit tipikusan nem a csuklón viselnek
A *non-* példák forrásai: ALGEO (1971: 98–105)

végpontján pedig a jelentéstanilag még nagyobb kihívást jelentő *unwrong* vagy *unsad*¹⁷ állnak.

KATAMBA (1993: 78–79) megállapítja, hogy ha melléknévpárok tagjai ugyanazon szemantikai dimenzió két szélső pólusát töltik be, akkor egy pozitív és egy negatív értelmű tagról beszélhetünk. Ezekben az esetekben a pozitív pólus számít jelöletlennek, s a gyakoribb eset az, hogy az *un-* prefixumot a pozitív értelmű szótóhoz illesztjük. Ellenpéldákat viszonylag rövid keresés után találhatunk, mint például az előbbi *unwrong* és *unsad*. Amint azonban arra ANWAR (1995) rámutat, s a kreatív prefixálás esetei is alátámasztják, a probléma magánál a jelöltség/jelöletlenség, illetve a bináris/poláris oppozíció általános érvényességének feltételezésében rejlik. Nem jelenthetjük ki ugyanis, hogy minden lexikai elem párt alkot egy másikkal, s ha az egyik pozitív, akkor a másik negatív értelmű (jelölt). Így figyelmen kívül hagynánk bizonyos produktivitási hiányokat és a „deriváció változó szabályait” (ANWAR 1995: 5).

8. A kreatív prefixálás okai, céljai – Miért jönnek létre ezek a kreatív prefixálási esetek, milyen célt szolgálnak, ha – mint már említettük – jóval bonyolultabb kognitív folyamatok révén, s gyakran hatalmas háttértudás mozgósításával tudjuk értelmezni őket? Ennek a kérdésnek a megválaszolásában többféle szempont is felmerülhet. Először is (ahogyan ez a kreatív főnév + főnév összetételek esetén is igaz) a kreatív prefixálás esetei nagyon kompakt módon utalnak esetenként bonyolult, hosszabb definíciót, magyarázatot igénylő fogalmakra, gondoljunk csak a *pre-flight* vagy a *de-policing* kifejezésekre. A jelenség mögött az emberi elme konstruálási képessége áll, mindazon mentális folyamatok, amelyek révén a körülöttünk lévő világot konceptualizáljuk. Miután a *pre-flight* vagy a *de-policing* kialakításra került, a mentális elsáncolás (*entrenchment*) révén már előhívható a mentális lexikonból, s ekkor már a fogalommal kapcsolatos eredeti extra kognitív erőfeszítés is előnybe csap át: van egy viszonylag rövid, kompakt szerkezetünk összetett jelenségek jelölésére. Ekkor tehát már a nyelvi gazdaságosság is szerepet játszik, rövid nyelvi kifejezés nagy konceptuális tartalommal társul. A kreatív prefixálás esetei azonban más célokat is szolgálhatnak. Sokszor kifejezetten figyelemfelkeltési céllal alkalmazzák őket. Ilyenkor éppen az a cél, hogy – mivel a kreatív prefixálás esetei nem transzparenssek – megállásra, reflexióra készítsék az olvasót, beszélgetőpartnert, kifejezetten súlyt helyezve a kifejezések összetett voltára. Egy harmadik és szintén nem elhanyagolható szempont, hogy a kreatív prefixálás esetei sokszor valóban olyan nyelvi hiátusokat töltenek ki, amikor új jelenségek megnevezéséhez új lexémákra van szükség. Erre jó példával szolgálnak a közösségi internetes oldalakkal kapcsolatos kifejezések, mint a *defriend*, amely viszonylag jól körülhatá-

¹⁷ Az *unwrong* kvíz olyan kérdéssort jelent, ahol nem helyes, vagy helytelen, hanem kreatív és érdekes válaszokat értékelnek. Az *unsad* (people) egészen Chaucer-ig nyúlik vissza, csevegő, könnyelmű, szeles, csapodár értelemben. Források: <http://www.edfringe.com/whats-on/comedy/unwrong-quiz-free>
<http://dictionary.reference.com/browse/unsad>

rolható időszak terméke. Mindez persze távolról sem jelenti azt, hogy a kreatív prefixálási esetek mindegyike a szókincs része marad, akár csak rövid távon is. Sokuk ugyan valós konceptuális tartalommal bír, mégis inkább a szójáték kategóriájába sorolható. Mindezek mellett a képiség is (hasonlóan a metonimikus-metaphorikus rétegekhez) szerepet játszik a kifejezések megalkotásában, a *flight* például beemeli más, az alkoholos befolyásoltság állapotán kívüli tudatmódosítási lehetőségeket is. Többféle motivációs lehetőség merül tehát fel e kompozíciószerkezetek kapcsán. A motivációt TOLCSVAI NAGY (2010: 104–105) olyan készítő tényezőként jellemzi, amely vagy egy konvencionált jelentés megváltoztatására vagy új jelentés létrehozására indít. Ezzel kapcsolatosan két tényezőt különböztet meg, mely közreműködhet jelentésszerkezetek kialakításában és azok funkcionálásában. Az egyik ilyen motiváló tényező, ha egy nyelvi egység valamely jelentését a megismeréstől független világbeli tényező váltja ki. A másik potenciális motiváló tényező, ha bizonyos jelentését az emberi megismerés nyelvvel kapcsolatos műveletei módosítják. Ebből következően a jelentésváltozás jellemzői valamilyen nyelvi forrás (ez a kreatív prefixálás eseteiben a prefixumok alap lexikális jelentése vagy az analógiás forrás) és valamilyen nyelvtől független tényező (például megnevezésre váró új jelenségek megjelenése a világban) együttesen alakítják ki. A kreatív prefixálás eseteire is igaz, hogy e két említett forrás aránya változó a jelentésváltozásokban. Különösen igaz ez az előzmény nélküli jelentésváltozásokra (*de-policing*), ahol a szociokulturális háttér változása indokolja a kifejezés megjelenését.

9. A kreatív prefixálás mint a tipológiai elmozdulás bizonyítéka – A kreatív prefixálás eseteinek vizsgálata további elméleti hozadékkal is szolgálhat. Az angol nyelv prefixumai kapcsán ugyanis meghatározó jelentőségű a szóösszetétel, illetve képzett szó megkülönböztetés. Az újabb kutatások (LEHRER 1999, BAUER 2003) elmozdulást feltételeznek a prefixumok kötött morféma pozíciójától a potenciális lexéma szerepkörök felé, egész pontosan egy kontinuumot feltételeznek, s a prefixumok illetve prefixum-jellegű elemek e kontinuum mentén helyezkednek el. Ez a megközelítés sok rokon vonást mutat a kognitív nyelvészet szemantikai felfogását meghatározó prototípus elvvel is (az elvre magára sem BAUER, sem LEHRER nem utal explicit módon).

A lexéma felfogás mellett több érv is szólhat, egyrészt fonológiai érvek: bizonyos prefixum jellegű elemek teljesen önálló fonetikai alakot öltenek, nincs tehát rövidülés semmilyen helyzetben. Másrészt szemantikai megfontolások is akadnak: egyes elemek határozottan elmozdultak a grammatikai jelentés funkciójától/az eredeti prepozicionális jelentéstől egy olyan irányba, ahol a jelentésük egyenrangú, vagy közel egyenrangú a lexémákkal.¹⁸ Sőt, bizonyos prefixum jellegű elemek megindultak az önálló szóvá fejlődés útján is, mint pl. *anti-*, *mini-*. Mindezek a jelenségek alátámasztják azt a feltételezést, hogy a prefixálás jelenségétől elmozdulás figyelhető meg a szóösszetétel irányába. Kognitív nyelvésze-

¹⁸ BAUER (2003) példái: *audio-*, *chloro-*, *kilo-*, és *petro-*. Megjegyzendő azonban, hogy a szakirodalom döntő része ezeket például nem tekinti prefixumnak.

ti szempontból ez a kreatív prefixálás kompozitum-szerkezeteinek a fogalmi integráció (blend elmélet) keretein belül történő értelmezése miatt bír gel.

10. Áttekintés – A dolgozat egy új fogalom, a kreatív prefixálás témakörét járta körül. Ennek keretében a prefixálás nem kreatív eseteinek szemantikai inkonzisztenciáira is ráirányította a figyelmet. A prefixálás kreatív eseteit kompozitumszerkezetként értelmeztük a kategorizációs problémák, a prefixumokkal képzett kifejezések összetételek felé történő elmozdulása, illetve a szemantikai aspektus struktúraépítő szerepe alapján. A kreatív prefixálás főbb jellemzőit a következőkben állapítottuk meg:

A kreatív prefixálás jelensége rámutat a prefixumokkal kapcsolatos formalista kategorizációs problémákra: a kompozicionalitásnak sem a szigorú, sem a részleges értelmezése nem alkalmazható esetükben, jelentésük nem összegszerű, hanem emergens: új fogalom jön létre.

A létrejövő új fogalom értelmezéséhez összetett kognitív folyamatok szükségesek, mint a konstruálás és a fogalmi integráció.

A kreatív prefixálási esetek elsősorban az értelmezési keret kitágításával vagy keretváltással (COULSON 2001) értelmezhetők. Létrejöttükben ugyanakkor gyakrabban játszik szerepet az analógia, mint az értelmezési keret alapja, és ehhez képest történik a keretváltás.

Gyakori a szituációs/kontextuális meghatározottság, és meghatározó a kulturális/szociopragmatikai háttértudás az interpretációs folyamatban. Ennek hiányában a kreatív prefixálás esetlegesen nem is értelmezhető (*de-policing*).

A hivatkozott irodalom

- ADAMS, VALERIE 1973. *An Introduction to Modern English Word Formation*. Longman, London.
- ADAMS, VALERIE 2001. *Complex Words in English*. Longman, London.
- ALGEO, JOHN 1971. The Voguish Uses of Non. *American Speech*. Vol.46. (1–2) 87–105.
- ANWAR, MOHAMED SAMIE 1995/1996. The Case of un-. *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 43 (1–2) 3–17.
- BAUER, LAURIE 1983. *English Word-Formation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BAUER, LAURIE 2003. English prefixation – A typological shift? *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 50 (1–2) 33–40.
- BENCZES RÉKA 2006. *Creative compounding in English: the semantics of metonymical and metaphorical noun-noun compounds*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–New York.
- COULSON, SEANA 2000. *Semantic leaps. Frame shifting and conceptual blending in meaning construction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 2002. *The Way We Think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Basic Books, New York.

- HAMAWAND, ZEKI 2011. Prefixes of Degree in English: A Cognitive-Corpus Analysis. *Open Journal of Modern Linguistics* [Vol.1. No2,] 13–23.
- HOHENHAUS, PETER 2007. How to do (even more) things with nonce words (other than naming). In: MUNAT, J. ed. *Lexical Creativity, Texts, and Contexts*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 16–38.
- KATAMBA, FRANCIS 1993. *Morphology*. Macmillan, London.
- KOMLÓSI LÁSZLÓ IMRE 2005. A jelentésszerkesztés dinamikája mentális műveleteink tükrében: kísérlet a szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására. In: KERTÉSZ ANDRÁS – PELYVÁS PÉTER szerk. *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KONIECZNA, EVA 2012. Analogical modelling and paradigmatic word formation as attention seeking devices. In: RALLI, ANGELA – BOOIJ, Geert – SCALISE, SERGIO – Karasimos, ATHANASIOS eds. *Morphology and the Architecture of Grammar*. Online proceedings of the 8th Mediterranean Morphology Meeting.
URL: <http://morbo.lingue.unibo.it/mmm>
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford CA.
- LANGACKER, RONALD W. 2009. Metonymic Grammar. In: KLAUS-UWE PANTHER, K. – THORNBURG, L. – BARCELONA, A. eds. *Metonymy and Metaphor in Grammar*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia. 45–71.
- LEHRER, ADRIENNE 1999. Prefixes in English Word Formation. *Folia Linguistica* XXIX/1–2 Mouton de Gruyter, Berlin.
- MARCHAND, HANS 1969. *The Categories and Types of Present-day English Word-formation*. Beck, München.
- MATTHEWS, PETER H. 1974. *Morphology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- PLAG, INGO 2003. *Word-Formation in English*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SCHMID, HANS-JÖRG 2011. *English morphology and word-formation*. Erich Schmidt Verlag GmbH, Berlin.
- TAYLOR, JOHN R. 2002. *Cognitive Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.

BALÁZS BERNADETTE

Abstract

In structuralist, lexicalist and generativist linguistic tradition, prefixation has been treated as a subcategory of affixation, where their application is supposed to follow predictable word-formation rules. More recent approaches tend to question the classification behind affixation as well as classic boundaries between e.g. derivation and compounding. In close relation with the questionable status of prefixes, the paper introduces the notion of 'creative prefixation': non-transparent, non-compositional cases of prefixation, whose interpretation requires extra cognitive effort. Within a predominantly semantically induced, cognitive linguistic approach, even seemingly compositional cases of prefixation display certain semantic inconsistencies. The examples of prefix formations can also exemplify the type of creative language use which entails a different notion of creativity from that of the generativist approach. In the interpretational processes of creative prefixations, the paper advocates several cognitive phenomena, placing the main emphasis on processes of conceptual integration (blending theory).

BALÁZS, BERNADETTE

A hangos olvasás produkciós és feldolgozási folyamata: képernyős és nyomtatott szövegek

1. Bevezetés – Hagyományos megfogalmazásban az olvasás a leírtak által vezetett gondolkodás (THORNDIKE 1973). Pontosabban összefoglalva az olvasás dekódolási készség, mivel a leírt szavakat transzformáljuk beszélt, vagyis kiejtett szavakká (PERFETTI 1986). DURKIN (1993) szavaival az olvasás „tudatos gondolkodás, melynek során a jelentés kiépül a szöveg és az olvasó közötti interakciók során” (ADAMIKNÉ 2006: 18).

Az olvasást a különféle olvasásemleletek szerint is szokás meghatározni. Kezdetben az asszociációs és behaviorista elmélet az olvasást asszociációs percepciók tevékenységnek fogta fel (BLOOMFIELD 1938), később ez kiegészült a megértéssel és az alapvető gondolkodási folyamatokkal (CARROL 1964; THORNDIKE 1922; RICHARDS 1938; GRAY 1940). Így a 20. század közepére az olvasásemleleteket egyre inkább a kognitív pszichológia és a nyelvészet oldaláról közelítették meg (GOODMAN 1975; DURKIN 1993). Manapság pedig a szociológia, antropológia és a szociolingvisztika hatására mint társadalmi esemény került a középpontba abból a nézetből fakadóan, hogy a nyelv nemcsak személyes, hanem társadalmi jelenség is egyben (VIGOTSKIJ 2000). Ezáltal az olvasás is szoros kapcsolatban áll a társadalommal (ADAMIKNÉ 2006).

Az olvasáskutatás területén az elmúlt három évtizedben egyfajta paradigmaváltás jött létre. Ez részben az alkalmazott nyelvészet, részben pedig az interdiszciplináris kutatások népszerűségének köszönhető. A szemléletváltozás legfőbb sajátossága egyrészt, hogy a szöveg pragmatikai, kommunikációs funkcióját, funkcionálisát helyezi előtérbe, másrészt az olvasó személyiségének, tudásának, attitűdjének, de főként szociokulturális jellemzőinek vizsgálatát tartja szem előtt. A legfontosabb teoretikus eredmény, hogy egyértelműen sikerült bizonyítani: az olvasó sémái, azok rendszere döntően befolyásolja a szövegértés szintjét (CSÍKOS–STEKLÁCS 2006). A világról való ismereteinket tehát úgynevezett „sémákban” tároljuk, melyek alapján elvárásokat fogalmazunk meg például az olvasott szöveggel kapcsolatban. A sémák azonban nem merevek, tartalmaznak bizonyos üres helyeket, melyek újabb tudáselemekkel bővíthetők. A sémák változó elemei közül néhány rögzített értékkel rendelkezik, némelyek pedig szabadon kitölthető értékek. A változók azért lényegesek számunkra, mert gyakran bírnak alapértelmezéssel (*default value*; EYSENCK–KEANE 1997), melyek segítségével elfogadható feltevéseket/következtetéseket tudunk megfogalmazni olyan esetekben, amikor a releváns információ nincs explicit módon megadva.

Az olvasásról alkotott elméletek és olvasási modellek egységesek abban, hogy a középpontba az olvasásértés szerepét helyezik, és azt az olvasás végső céljának tekintik (GÓSY 1996).

Az írott és a verbális nyelv megértése során különböző formában kapjuk az információkat, eltér a kezdeti ingerfeldolgozás: hangzó nyelv esetén a beérkező ingert hallás útján dolgozzuk fel, míg olvasáskor ez az inger vizuális úton, a látáson keresztül érkezik. Hangzó beszédnél tehát akusztikai ingereket dolgozunk fel: a levegőmolekulák rezgéseit a dobhártya átalakítja mechanikai rezgésekké, melyek a belsőfülben folyadékrezgésekké alakulnak, majd a fizikai hangjelenség idegjelenséggént a hallóidegen keresztül jut el az agyi központhoz. A beszéd feldolgozása az elsődleges hallási elemzéssel indul, majd az ún. alsóbb szinteken (akusztikai, fonetikai, fonológiai szint) történik a beszédhangok felismerése. A beszédhangok és a leírt betűk egymásnak való megfeleltetése után ismerjük fel a szavakat a beszédhangok alapján. Ez a lexikális hozzáférés szintje. A megértéshez a hallott információk szintaktikai és szemantikai szerkezeteinek feldolgozásával jutunk el. A megértett közléseket meglévő háttérismereteink közé építjük be (asszociációs szint) (GÓSY 2005). Olvasáskor az optikai jegyeket, a leírt betűket dolgozzuk fel, melynek során kettős transzformáció történik (GÓSY 1996): először azonosítjuk a leírt szavakat, a szerkezetet, majd pedig az írott információ feldolgozása következik. Olvasáskor tehát nem elég csak a szavakat megértenünk, a szerkezetet is követnünk kell, ami egyedi feladat, lévén hogy az élőbeszéd akusztikai jelzései hiányoznak (CSÉPE 2006). Ezzel szemben a hangos olvasás vagy felolvasás esetén egyrészt végbemegy a néma olvasásnál jelentkező kettős transzformáció, másrészt az olvasottak meghangosítása révén működik az akusztikai visszacsatolás, mellyel kontrollálni tudjuk saját felolvasásunkat.

WACHA IMRE (1999) az elhangzó beszéd négy fő stíluskategóriájának egyikeként említi a felolvasást. Elmélete szerint a felolvasás egy előre megfogalmazott gondolat sor megszólaltatása leírt szöveg alapján, más szóval az írott szöveg értelmező hangosítása. A közlésre szánt gondolatok tehát készen kaptak, mivel le vannak írva, így nincs szükség azok előzetes megtervezésére, a nyelvi forma kialakítására, csak a meghangosítást kell megtervezni szemben a spontán beszéddel, ahol a makro- és mikrotervezési folyamatok szinte egy időben zajlanak (LACZKÓ 1993).

Bár az olvasástanulás kezdeti szakaszában először mindenki hangosan olvas, a néma olvasás pedig csak fokozatosan alakul ki, mégis a hangos olvasás az, ami fokozatosan háttérbe szorul, helyét pedig a néma olvasás veszi át, hangsúlyozva annak gyorsaságát és a szöveggel való közvetlen kapcsolatot (ADAMIKNÉ 2006).

A hangos olvasás visszaszorulásának és magának az olvasásnak speciális készséget igénylő megközelítésére hívja fel a figyelmet ADAMIKNÉ (2006), aki kutatásában (2000) mintegy húsz éven keresztül követte nyomon tanító-, illetve tanárképzős hallgatók olvasási teljesítményeit. Az eredmények azt mutatják, hogy míg 1978-ban mindenki jól olvasott, 1989-ben már regisztrálható volt jó néhány olvasási hiba, a 2000-es felmérés értékei szerint pedig a többség már igen sokat hibázott. A bizonytalan olvasásokat félreolvasások, újrakezdések, betoldások és hezitálások jellemezték. A kutatás során az idő múlásával egyre gyorsabb olvasási tempókat mértek az adatközlőknél, mellyel egyenes arányban nőtt a hibázások száma. Ezeknek az adatoknak tükröződnie kellett az olvasottak

megértésében is. Erre irányult GÓSY (1998) kutatása, melyben kisgyermekek gyenge olvasási teljesítményének okait vizsgálta. Az elemzések arra keresték a választ, hogy az eltérő vizuális környezet mennyiben befolyásolja az olvasottak pontos megértését. A hipotézis szerint a tipográfia döntő hatással van az olvasástechnikára, vagyis ez az eltérés feltételezhetően az olvasásértés hatékonyságában is megmutatkozik. A kutatás eredménye, hogy kisgyermekek esetében a vizuális információ jellege meghatározó az olvasottak feldolgozásában.

Manapság viszont nemcsak a nyomtatott szövegek eltérő tipográfiájának hatása vizsgálható, hanem az elektronikus felületről szerzett információk feldolgozásának folyamata is. A szakirodalom (NOYES–GARLAND 2008) több kutatásról (MUTER–MAUROTTO 1991; BODMANN–ROBINSON 2004) is beszámol, mely a képernyőn való néma olvasás folyamatát vizsgálta, és próbálta összehasonlítani az addig uralkodó nyomtatott információk olvasási jellegzetességeivel. Az elemzések eltérő eredményeket hoztak: néhány vizsgálat azt találta, hogy a számítógép képernyőjéről való információfeldolgozás a hatékonyabb (VANSICKLE–KAPES 1993, CARLBRING ET AL. 2007), más kutatások pedig a papírról való olvasás előnyeiről számoltak be (GEORGE ET AL. 1992, LANKFORD ET AL. 1994, VAN DE VIJVER–HARFELD 1994, RUSSELL 1999, MCCOY ET AL. 2004). A legtöbb kutatás azonban nem talált szignifikáns eltérést a kétféle megjelenítésű szövegek olvasásmódja és feldolgozási hatékonysága között (ROSENFELD ET AL. 1992, KOBAC ET AL. 1993, STEER ET AL. 1994, KING–MILES 1995, DILALLA 1996, FORD ET AL. 1996, MERTEN–RUCH 1996, PINSONEAULT 1996, SMITH–LEIGH 1997, NEUMANN–BAYDOUN 1998, OGLES ET AL. 1998, DONOVAN ET AL. 2000, VISPOEL 2000, CRONK AND WEST 2002, FOULADI ET AL. 2002, FOX AND SCHWARTZ 2002, PUHAN–BOUGHTON 2004, WILLIAMS–MCCORD 2006).

DILLON (1992) felülvizsgálta, és rendszerezte az addigi eredményeket az olvasás sebességét, az olvasás pontosságát, az olvasás közbeni fáradás mértékét és az olvasottak feldolgozását figyelembe véve. Ezek szerint a képernyőről való néma olvasás sebessége a legtöbb esetben szignifikánsan lassabbnak bizonyult, az olvasás pontossága a papíron megjelenített szövegnek kedvezett, a fáradás mértékében pedig nem volt kimutatható eltérés az elektronikus és nyomtatott szövegek olvasása között abban az esetben, ha a képernyő jó minőségű volt.

Az olvasottak feldolgozási mechanizmusát nem kutatták széleskörűen, mivel nehéz az olvasásértés vizsgálatára megfelelő módszert kidolgozni. KAK (1981) például sztenderdizált olvasási tesztet (Nelson–Denny-teszt) végeztetett a résztvevőkkel papíron és képernyőn, a megértést ellenőrző kérdéseket pedig írásban válaszolták meg. Az eredményekben nem volt adatolható jelentősebb eltérés a kétféle csatorna által megjelenített szövegek között. CUSHMAN (1986) is hasonló eredményre jutott, mikor a papíron, mikrofilmen és képernyőn megjelenő szöveg feldolgozását vetette össze, viszont negatív korrelációt regisztrált az olvasási sebesség és az olvasásértés között: a lassabb olvasási sebesség jobb megértést eredményezett (DILLON 1992).

MUTER és MAUROTTO (1991) kísérletükben papírról, illetve képernyőről olvastattak egy rövid szöveget, majd közvetlenül az olvasás után a résztvevőknek válaszolniuk kellett a szöveggel kapcsolatos kérdésekre. Az eredmények itt sem

mutattak különösebb eltérést a kétféle olvasás között. BELMORE (1985) kísérletében rövid szakaszokat kellett a résztvevőknek felolvasniuk képernyőről és papírról. A kutatásban mérték az olvasási időt, és vizsgálták a megértés hatékonyságát. Az eredmények alapján az adatközlők lassabban olvastak a képernyőről, és az olvasottak feldolgozása is gyengébb volt, mint papírról olvasás esetén. További elemzésekkel azonban megállapították, hogy ez az eredmény csak akkor jelentkezik, ha a résztvevők először a képernyőn megjelenő szöveget olvassák. BELMORE szerint ez azzal indokolható, hogy az adatközlők nem voltak rendszeres számítógépes felhasználók, és a fentebb ismertetett kutatások adatközlőinek túlnyomó része sem rendelkezett felhasználói szintű gyakorlattal, ami természetesen hatással volt az eredmények alakulására (DILLON 1992).

Az elvégzett kutatások további kívánnivalót hagynak maguk után abból a szempontból, hogy sok esetben nem volt azonos az olvasott szövegek megjelenítési formája a tárgyalt két vizuális felületen. Az eltérő betűméretek és betűstílusok pedig befolyásolhatták az olvasás minőségét és a megértést (GÓSY 1998), mivel a szavak írott formájának kinézete, a tipográfia gyakorlott olvasó esetében a vizuális felismerés legmeghatározóbb összetevője (CSÉPE 2006). A jó olvasók a szavakat kedvezőtlen körülmények között, részleteiből is felismerik, ezzel szemben a kutatásokban részt vevők nem rendelkeztek gyakorlattal az elektronikus szövegek olvasása terén.

Napjainkban egyre többet olvasunk képernyőről, valamint terjed az e-könyv olvasók használata, így az említett gyakorlatlanságot mint befolyásoló tényezőt elenyészőnek tekintjük. A PISA 2009 eredményei azt jelzik, hogy a digitális¹ szövegek olvasása magasabb szövegértési teljesítményt igényel. Ahhoz pedig, hogy az ilyen új formátumú szövegek megértése is sikeres legyen, elsősorban egy új információfeldolgozási stratégia elsajátítására van szükség (GONDA 2011).

„Az emberi érzékelések közül a legtöbb információt a hallás szolgáltatja. A hallás útján 50–60 bit, a látással 10–12 bit, az összes többi érzékeléssel 1–2 bit hasznosul másodpercenként az agyban” (GORDOS 1999: 74).

A jelen kutatás célja fiatal felnőttek hangos olvasásának elemzése képernyőn megjelenő és nyomtatott információ összevetésében. A kutatás fő kérdése, hogy hogyan befolyásolja az eltérő vizuális információ a felolvasás minőségét és a helyes szövegértést. Ezen belül választ keresünk arra, hogy vannak-e eltérések szünettartás, beszéd- és artikulációs tempó tekintetében? Milyen a megakadások aránya a kétféle felolvasásban? Melyik vizuális információ eredményez jobb megértést?

Hipotézisünk, hogy (1) az eltérő vizuális megjelenítés (képernyős és nyomtatott szöveg) befolyásolja a felolvasók beszéd- és artikulációs sebességét, (2) a

---

¹ Az írott szövegeken belül megkülönböztetünk nyomtatott, azaz papíron megjelenő, valamint digitális, vagyis képernyőn megjelenő szövegeket. A PISA 2009 tartalmi kerete elsősorban azokat a szövegeket tekinti digitálisnak, melyekben szerepel hipertextus, és az esetek többségében böngészőszoftver segítségével kell eljutni a kívánt információhoz. Mi a digitális szöveget a képernyőn megjelenített szöveg szinonimájaként alkalmazzuk.

felolvasások során előforduló megakadások típusa és gyakorisága is különbséget mutat a kétféle vizuális megjelenítéstől függően, (3) nyomtatott szöveg esetén sikeresebb a megértés, mivel az olvasási képesség elsajátítása és begyakorlása elsődlegesen papíron megjelenő írott vagy nyomtatott szövegek olvasásával történik.

2. Kísérleti személyek, anyag, módszer – A vizsgálatban 10 (20–25 éves) egyetemi hallgató vett részt, 8 nő és 2 férfi. Átlagéletkoruk 23 év. Mindannyian köznyelvet beszélő, budapesti, vagy több éve a fővárosban élő lakosok.

A kutatás anyagául két ismeretterjesztő szöveg szolgált, melyek nyelvezetét és témáját a hallgatók feltételezett ismereteihez igazítottuk. Ezt azért tartottuk fontosnak, mivel a szövegek műfaji szabályainak elsajátítása és azok alkalmazása a szövegértés folyamatában függ a kiválasztott szöveg típusának ismertségétől és bonyolultságától (MOLNÁR 2006).

A témájánál fogva mindkét szöveg tartalmazott rövidítések, és néhány számnév számmal írt változatát. A szövegek mind hosszúságukban, mind pedig szerkezetükben azonosak voltak, tipográfiájukban is megegyeztek, továbbá tartalmuk is hasonló volt. A két szöveghez 4-4, a megértést ellenőrző kérdést készítettünk. A kérdések a szövegek főbb összefüggéseire és néhány részletre kérdeztek rá.

Az adatközlők feladata az volt, hogy minden előzetes felkészülés nélkül olvassák fel a kiválasztott szöveget. Elsőként a monitoron megjelenő szöveget kellett felolvasniuk, majd 4 db a megértést ellenőrző kérdésre válaszoltak. A kérdéseket szövegszerkesztő programban jelenítettük meg, a résztvevők pedig a számítógép billentyűzetét használva válaszoltak a feltett kérdésekre. A második szöveget papírra nyomtatott formában kapták meg a hallgatók. A felolvasás után nyomtatva adtuk oda a 4 megértést ellenőrző kérdést, az adatközlők pedig írásban válaszoltak a feltett kérdésekre. A válaszadásra mindkét esetben maximum 3 perc állt a rendelkezésükre. Az adatközlőket nem tájékoztattuk arról, hogy kérdéseket fognak kapni a szövegekkel kapcsolatban. Az első és a harmadik kérdés mindkét szövegnél kifejtést igényelt a válaszadásban, míg a második és negyedik kérdés egyszavas választ vagy néhány szavas felsorolást.

A hangos olvasásokat digitális hangrögzítővel csendesített helyiségben rögzítettük. A hanganyagok akusztikai-fonetikai elemzéseit a Praat 5.1 verziójú szoftverrel végeztük. Ennek segítségével megállapítottuk az adatközlők beszédtempóját és artikulációs sebességét, kiszámoltuk a szünetek és megakadások előfordulásait, és megmértük azok hosszát.

A következő lépésben meghatároztuk azt az információmennyiséget, mely elégséges feltétele az egyes kérdések helyes megválaszolásának. A kiegészítendő, nyitott kérdéseknél szemantikai és pragmatikai kritériumok szerint állapítottuk meg a válaszok kielégítőnek vélt tartalmát. Ezt követően összevetettük a kapott tempóértékeket és a helyes válaszok arányát a két szöveg között. Az értékeket átlagoltuk, majd elemeztük az egyének közötti és egyénen belüli tempóeltéréseket. A helyes válaszok arányát kérdésekre lebontva is megvizsgáltuk,

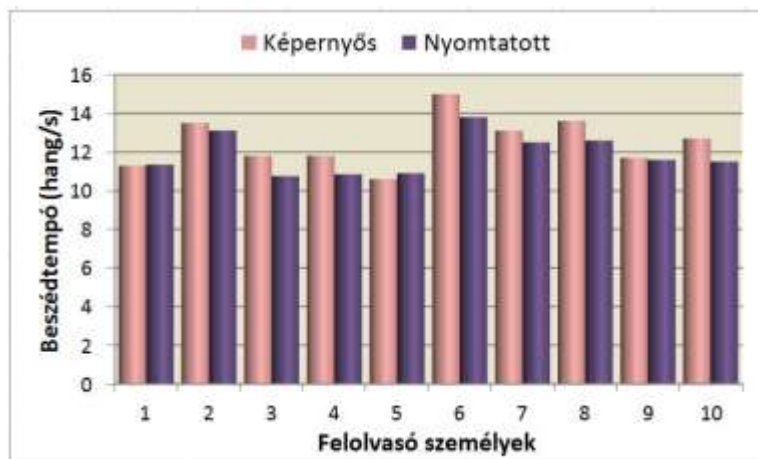
és további válaszkategóriákat felállítva kiszámoltuk a részben jó, hibás válaszok számát, valamint az üresen hagyott kérdések arányát. Az eredményeket százalékosan összesítettük, továbbá elemeztük a válaszok típusait és szerkezetét, és itt is kategóriákat állítottunk fel további vizsgálatok céljából. Az összehasonlító számítások eredményeinek alátámasztására statisztikai próbákat (kétmintás t -próba, χ^2 próba) alkalmaztunk 5%-os szignifikanciaszinttel számolva.

3. Eredmények

A) Beszéd- és artikulációs tempó – Az eredmények részben igazolták azt a hipotézist, miszerint jelentős eltérések vannak az adatközlők beszédtempói között a kétféle szöveg felolvasása során. A számítások után kapott értékek ugyanis azt mutatják, hogy a felolvasók 80%-a gyorsabb beszédtempót produkált a képernyőről olvasott szöveg olvasásakor. Ezt támasztja alá a kapott átlagos beszédtempó is (12,5hang/s). Továbbá a képernyőn olvasottak tempóértékei nagyobb szórást mutatnak (1,24 hang/s), míg a nyomtatott szöveg beszédtempói alacsonyabb értékeket jeleznek, tehát lassabb olvasási sebesség jellemezte a papírról való felolvasást. Erre utal a nyomtatott szövegnél mért átlagos beszédtempó (11,9 hang/s), valamint nyomtatott szöveg esetén a tempóértékek is kevésbé szóródnak (1 hang/s). Ez az eltérés azonban nem igazolható statisztikailag: $t(18) = -1,156$ és $p = 0,483$. Tehát a kétféle szöveg felolvasása során produkált beszédtempók értékei nem térnek el egymástól szignifikánsan. A tempóértékek alakulását szemlélteti az 1. és 2. ábra.

1. ábra

A hangos olvasások beszédtempóértékeinek eloszlása

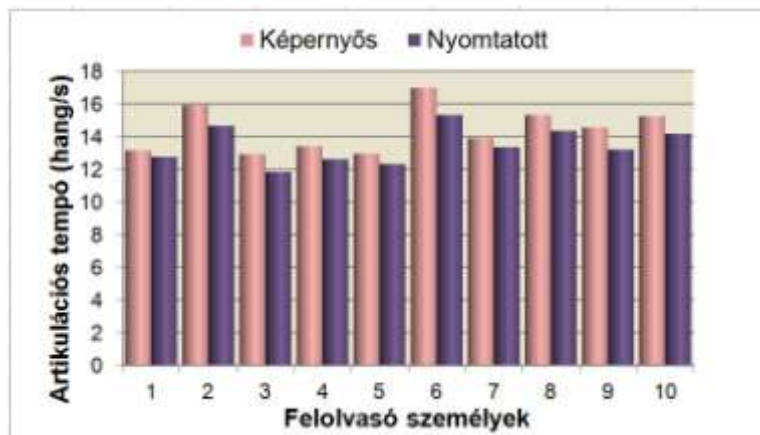
A felolvasások mintegy felében eltérést tapasztaltunk az adatközlők egyéni tempóértékeinek összevetése során. Ezekben az esetekben az egyénen belüli beszédtempók közti különbség 1 hang/s közeli értékeket mutat. A legnagyobb eltérést F6 (1,2 hang/s) és F10 (1,2 hang/s) felolvasónál adatoltuk, továbbá volt

olyan olvasó is (F1), aki azonos sebességgel (11,3 hang/s) hangosította meg mindkét szöveget. A felolvasók között a legmagasabb tempóértéket F6 adatközlőnél mértük (képernyős szöveg: 15 hang/s, nyomtatott szöveg: 13,8 hang/s). A legalacsonyabb beszédtempó meghatározása azonban már nem ilyen egyértelmű. A monitorról olvasott szöveg olvasása során F5 produkálta a legalacsonyabb beszédtempót (10,6 hang/s), míg a papírról olvasott szöveget F3 olvasta a leglassabban (10,76 hang/s).

Annak érdekében, hogy pontosabb információval rendelkezünk a kétféle megjelenésű szöveg és a hangos olvasások sebességeinek kapcsolatáról, mértük a felolvasók artikulációs tempóját is. Ennek értékeit szemlélteti a 3. ábra.

2. ábra

Artikulációs tempók a kétféle szöveg hangos olvasásában

Az ábráról leolvasható, hogy a nyomtatott szövegnél mért artikulációs tempóértékek minden esetben alacsonyabbak a képernyőről olvasott szövegéhez képest. A nyomtatott szöveg olvasása során átlagosan 13,45 hang/s artikulációs tempóval olvastak fel az adatközlők, míg a képernyős szöveg esetében ez az érték 14,42 hang/s volt. Ez azt jelenti, hogy képernyőről átlagosan 8,3 szóval többet voltak képesek felolvasni percenként az adatközlők, de az eltérés nem szignifikáns: $t(18) = -1,72$ és $p = 0,397$. A minta tehát nem igazolta azt a feltevést, miszerint jelentős eltérés van a két szöveg felolvasása során produkált artikulációs sebességek között.

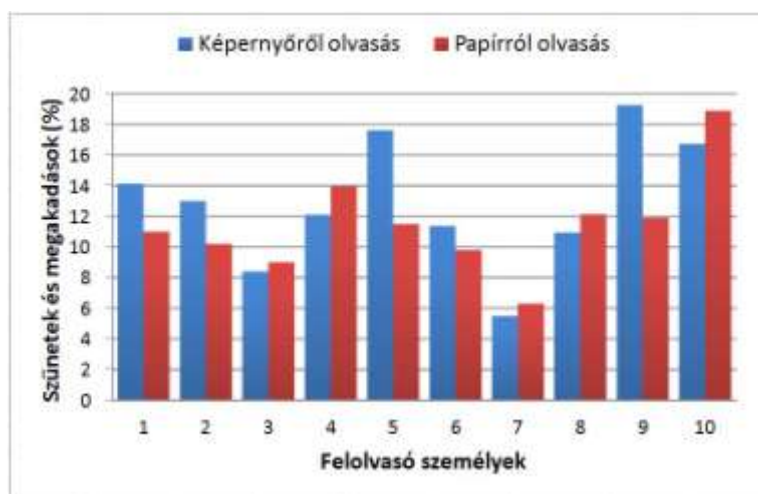
B) Szünetek, megakadások, beszédszakaszok – A felolvasások során adatolt szünetek túlnyomórészt mondatvégen és tagmondathatáron fordult elő. A szünetek így módon a szöveg értelmi tagolására szolgáltak, ami nagyrészt követte az írott szövegek központosításait, továbbá a szünetek biztosították a beszédprodukcióhoz szükséges levegővételt is. A szünetek előfordulási

aránya az adatközlők beszédidejéhez képest sehol sem haladta meg a 20%-ot, és mindössze 3 adatközlőnél mértünk 15%-nál magasabb értéket.

A szünetektől meg kell különböztetni a néma szünet azon megjelenési formáját, amikor az nem a fiziológias kényszer vagy az értelmi tagolás következménye, hanem a szöveg nehézségéből vagy az olvasó gyakorlatlanságából, bizonytalanságából származó hosszabb szünet, megakadás. Célja a legtöbb esetben időnyerés az információ újraolvasása és alaposabb feldolgozása érdekében. Ilyen néma szünetek voltak a legjellemzőbbek a felolvasások során vizsgált megakadásokra, továbbá kisebb arányban fordultak elő újraindítások és hezitálások. A 3. ábra eredményei azt mutatják, hogy a papírról olvasott szöveg esetében kisebb az egyének közti eltérés a szünetek és megakadások tekintetében, míg a képernyős szövegnél több kiugró értéket is látunk. Az esetek felében nagy egyéni belüli különbségeket adatoltunk a kétféle szöveg függvényében.

3. ábra

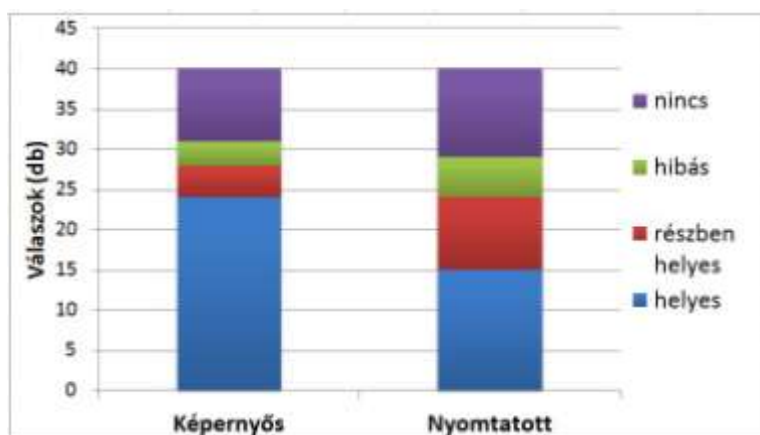
Szünetek és megakadások aránya az adatközlők beszédidejében

C) Olvasásértés. – A kérdésekre adott válaszok kiértékelése azt eredményezte, hogy a képernyőről olvasott szöveg kérdéseire több helyes választ kaptunk a felolvasóktól, így nem teljesült az a feltételezésünk, hogy a nyomtatott szöveg kérdéseire sikeresebb lesz a válaszadás.

4. ábra

A válaszok eloszlása a kétféle vizuális információ függvényében

Az 4. ábra jól szemlélteti a képernyőről olvasottak hatékonyabb feldolgozását. A monitoron megjelenő szöveget követő kérdések több mint felére (60%) tudtak teljes mértékben pontos választ adni az adatközlők, míg a papírról olvasott szöveg kérdéseinek mintegy 37,5% százalékát tudták helyesen megválaszolni. Ez a százalékosan is egyértelműen látható eltérés a képernyős szöveg válaszainak nagyobb arányú szórásában is megnyilvánul (9,7db). A papírról olvasott szöveg válaszadásában az adatközlők teljesítménye kiegyenlítettebb volt, ami az alacsonyabb szórásértékben (4,1db) is jelentkezik. A két szöveg feldolgozása közötti eltérés megállapításához elvégzett χ^2 -próba azonban a rendelkezésre álló alacsony elemszám miatt nem igazolta a különbséget: $\chi^2(3) = 4,696$ és $p = 0,195$, így a rendelkezésre álló adatok ellentmondanak annak az állításnak, hogy az eltérő vizuális információ és a feldolgozás hatékonysága összefüggést mutat. A képernyőről olvasott információk feldolgozása sikeresebb, több helyes válasz érkezett a kérdésekre, mint a nyomtatott szöveg esetében, de az eltérés nem szignifikáns.

Ahogy az ábráról is leolvasható, a monitorról olvasott szövegnél több pontos választ kaptunk, míg a papírról olvasott szövegnél nagyobb arányban szerepelt pontatlan, részben helyes válasz. A hibás válaszok eloszlásában nincs kimutatható eltérés a kétféle felolvasás között. Ugyanez állapítható meg azokban az esetekben, amikor az adatközlők nem tudtak a kérdésre válaszolni, és ezért üresen hagyták a válasz helyét.

A válaszok eloszlását kérdésekre bontva is megnéztük, melynek eredményei alátámasztják a képernyőről olvasott szöveg hatékonyabb feldolgozását (6. ábra).

Az első és a harmadik kérdés kifejtést igényelt a válaszadásban, a helyes válaszokhoz tehát szükség volt a szöveg átfogó értelmezésére és az összefüggé-

sek felismerésére. A második és negyedik kérdésnél pedig egyszavas válaszokat vagy rövid felsorolást vártunk el az olvasóktól.

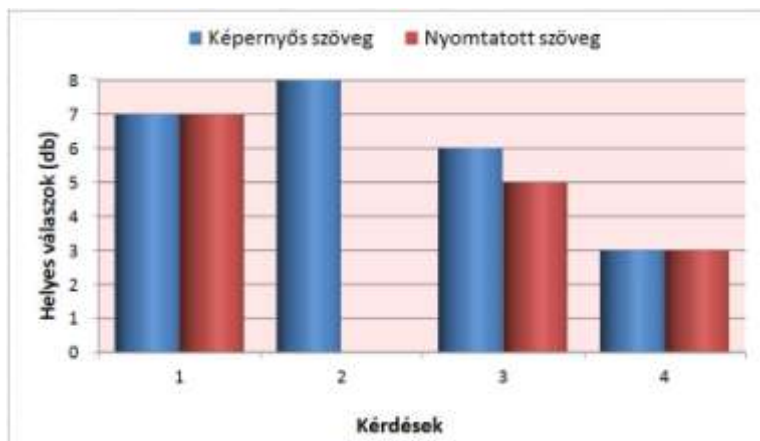
A kérdések típusai között alapvető különbséget a szöveg tartalmának megközelítése jelentett. Míg a kifejtő kérdéseknél nem volt szükség szó szerinti megfogalmazásra ahhoz, hogy kielégítő válaszokat kapjunk, addig a rövid válaszokat igénylő kérdéseknél csak a szó szerinti leírások voltak elfogadhatóak, mivel ezúttal a szöveg konkrét kiragadott egységeire kérdeztünk rá.

A legnagyobb eltérés a szöveg közepét célzó kérdések megválaszolását érintette. A képernyős szöveg második kérdésére szinte mindenki (8 fő) tudott válaszolni, a nyomtatott szöveg második kérdésére azonban nem kaptunk egy helyes választ sem. Az első és utolsó kérdés esetében a válaszadások megközelítőleg azonosak voltak a kétféle szövegnél. Ez egyben azt is jelenti, hogy a rövid válaszokat igénylő kérdésekre (2. és 4. kérdés) kevésbé válaszoltak sikeresen: nyomtatott szövegnél egy választ sem tudtunk helyesnek értékelni, az utolsó kérdésnél pedig mindkét szöveg esetében egyformán gyenge teljesítményt nyújtottak a felolvasók.

Az 5. ábra értékei alapján megállapítható, hogy a szöveg eleji információk feldolgozásában nem mutatható ki eltérés a kétféle vizuális információ között, míg a szöveg közepén lévő információk elsajátítása hatékonyabb a képernyőről olvasott szövegek esetében. A szöveg végén olvasott adatokra pedig vizuális információtól függetlenül kevésbé emlékeztek.

5. ábra

A helyes válaszok aránya kérdésenként

A válaszok szerkezeti elemzése során megvizsgáltuk a szó szerinti és a nem szó szerinti, de helyes válaszokat, továbbá azokat az eseteket, amikor egész mondatlall, mellékmondatlall, szószerkezettel, vagy szavakkal válaszoltak írásban az adatközlők.

A válaszok megfogalmazása az eredmények alapján nem függ a vizuális információtól, az eltérések a kérdések jellegéből fakadnak. A kifejtést igénylő kérdésekre sokkal több nem szó szerinti, de még helyes választ kaptunk, valamint jellemző volt az egész mondatos megfogalmazás, vagy mellékmondat alkalmazása. Azokban az esetekben pedig, ahol pontos és rövid választ vártunk, a legtöbbször szavakkal vagy szószerkezetekkel válaszoltak az adatközlők.

A további eltérések a kérdések típusán túl egyénfüggők, ugyanis azt találtuk, hogy egyes adatközlők a kérdések típusától függetlenül jellemzően mondatban fogalmazták meg válaszaikat, mások pedig szintén kérdéstől függetlenül néhány szavas válaszokat adtak a kérdéssorra. A válaszok írásba foglalása és a helyes válaszok aránya nem jelentős mértékben, de összefüggést mutat egymással: általában azok az adatközlők adtak nagyobb mértékben helyes válaszokat, akik törekedtek azok logikus, összefüggő megfogalmazására.

4. Következtetések – A monitoron megjelenített szöveget az adatközlők gyorsabban olvasták fel, az eredmények magasabb tempóértékeket mutattak. A felolvasók beszédtempói nagyobb arányban tértek el egymástól a képernyőről olvasott szöveg esetében. A papírról olvasott szöveg felolvasása során az átlagtól való értéktérések alacsonyabbak voltak, valamint lassabb beszédtempó jellemezte a felolvasásokat.

A számítógépes szöveg megértést ellenőrző kérdéseire több egyértelműen helyes választ adtak az olvasók. A hibás válaszok aránya nem mutat nagymértékű eltérést a két szöveg között, és hasonló eloszlás jellemezte az üresen hagyott kérdések számát is.

A válaszok kifejtettségét és megfogalmazását nem befolyásolja a megváltozott vizuális információ. A különbségek a kérdések típusától függenek, valamint egyénre jellemző elemek dominálnak benne.

A képernyőn megjelenített szöveg felolvasása során jelentkező gyorsabb beszédtempó, továbbá az olvasott információk hatékonyabb feldolgozása arra is utalhat, hogy az adatközlők feltételezhetően gyakrabban olvasnak képernyőről, és általában a számítógépen való információszerzés a preferált út számukra.

A papírról olvasott szöveg esetében jobban működött a szöveg globális feldolgozása, mint a részletek megfigyelése, s ezáltal sikeresebb volt a kifejtést igénylő kérdések megválaszolása. Ez egyrészt összefügg a lassabb olvasási sebességgel, másrészt ezek a kérdések nem igényelték az olvasottak pontos felidézését. Nyomtatott szöveg olvasásánál tehát a konkrét információk felelevenítése gyengébbnek bizonyult, a részletek pontos feldolgozása nagyobb mértékben sérült.

A válaszok megfogalmazása az eredmények alapján úgy függ az egyéni sajátosságoktól, hogy akik egész mondatlalt vagy mellékmondatlalt fejtették ki válaszaikat, azok általában helyesen válaszoltak a kérdésekre, kevesebbet hibáztak, és kevésbé fogalmaztak pontatlanul. Ez összefüggést mutathat azzal, hogy a válaszadás során a mondat helyes szerkezeti és nyelvtani felépítése odafigyelést és logikát kíván. Ha ilyen megfogalmazásra törekszünk, akkor valószínűleg nagyobb eséllyel látjuk meg válaszírás közben az összefüggéseket és az esetleges

logikai bukfenceket, pontatlanságokat a válasz kifejtésében. Ez a felismerés az olvasottak intenzívebb felelevenítésére, újragondolására készíti az olvasót, ami a szöveg jobb felidézéshez és pontosabb válaszadáshoz vezethet.

A nyomtatott szövegnél mért alacsonyabb tempóértékek, valamint a szakszavak magasabb szórásai mintegy előjelzői lehetnek a papíron megjelenő információfeldolgozási nehézségeinek, amit a válaszadások eredményei is alátámasztanak. Az adatközlők olvasási és információfeldolgozási stratégiái nem tudatosak, és ezt az eltérő eredmények is igazolják. A képernyőn megjelenő szöveg olvasása során mért tempóértékek nagyobb szórása, valamint a nagymértékű egyéni belüli tempóeltérések a két szöveg között feltételezésünk szerint összefüggnek azzal, hogy még nem rendelkezünk széles körben egy a digitális szövegek hatékony feldolgozását elősegítő stratégiával. A digitális és nyomtatott szövegek feldolgozása ugyanis alapvetően különbözik az információ-elsajátítás stratégiájában, melyet a későbbiekben az IKT eszközök módszeres alkalmazásával lehet kialakítani és fejleszteni az általános és középiskolákban. (GONDA 2011)

Összességében megállapítottuk, hogy vannak eltérések a kétféle vizuális információ hangos olvasásának minősége és az olvasottak feldolgozási hatékonysága között, azonban a kétféle kísérleti helyzetben vizsgált paraméterek egyike sem különbözött szignifikánsan. Ez egyrészt a csoportok kis elemszámával, másrészt a nagy egyéni különbségekkel magyarázható. A kutatást tehát további adatközlők részvételével folytatjuk.

A hivatkozott irodalom

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2006. Az olvasás múltja és jelene. Trezor kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2000. Változott-e húsz év alatt a főiskolások kiejtése és olvasása? In: GÓSY MÁRIA szerk. Beszédkutatás 2000. 124–31.
- CSÉPE VALÉRIA 2006. Az olvasó agy. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÍKOS CSABA – STEKLÁCS JÁNOS 2006. Metakogníció és olvasás. In: JÓZSA KRISZTIÁN szerk. Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 75–88.
- DILLON, ANDREW 1992. Reading from paper versus screens: a critical review of the empirical literature. *Ergonomics* Vol. 35, No. 10. 1297–326.
<http://www.ischool.utexas.edu/~adillon/Journals/Reading.htm>
- EYSENCK, MICHAEL W. – KEANE, MARK T. 1997. Kognitív pszichológia. Hallgatói kézikönyv. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 335–47.
- GOCSÁL ÁKOS – HUSZÁR ÁGNES 2006. A spontán beszéd és a hangos olvasás időszervezetének összehasonlítása férfi és női beszélőknél. *Modern Nyelvoktatás* 2006/3–4: 37–47.
- GONDA ZSUZSA 2011. A nyomtatott és a digitális szövegek megjelenítése az interaktív táblán. *Anyanyelv-pedagógia* 2011/1.
<http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=304>
- GORDOS GÉZA 1999. A tudomány a 21. században. In: ERDÉLYI ANDRÁS szerk. 21 tudós a 21. századról. Tertia, 74.

- GÓSY MÁRIA 1996. Az olvasott szöveg és az elhangzott szöveg megértésének összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 120. 168–78.
- GÓSY MÁRIA 1998. Az olvasásértés függősége a vizuális információ sajátosságaitól. In: ZOLTÁN ANDRÁS szerk. *Nyelv, stílus, irodalom Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék, Budapest. 173–9.
- GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LACZKÓ MÁRIA 1993. A tempó és a szünet viszonya a hangos olvasásban. In: GÓSY MÁRIA – SIPTÁR PÉTER szerk. *Beszéd kutatás 1993*. 175–82.
- MOLNÁR EDIT KATALIN 2006. A műfaji tudás és tanítása. In: JÓZSA KRISZTIÁN szerk. *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 259–80.
- NOYES, JAN, M. – GARLAND, KATE J. 2008. Computer- vs. paper-based tasks: Are they equivalent? In *Ergonomics* Vol. 51, No. 9. 1352–75.
http://www.princeton.edu/~sswang/Noyesa_Garland_computer_vs_paper.pdf
- PERFETTI, CHARLES A. 1986. Cognitive and linguistic components of reading ability. In: FOORMAN, B. R. – SIEGEL, A. W. eds. *Acquisition of reading skills*. Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 11–41.
- THORNDIKE, R. L. 1973. Reading as reasoning. *Reading research Quarterly* 2. 135–47.
- WACHA IMRE 1999. *Szöveg és hangzása: Cikkek, tanulmányok a beszédről*. Magyar Rádió Rt., Budapest.

KANYÓ RÉKA

kanyo.reka@gmail.com

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott Nyelvészet Doktori Program

The production and processing of loud reading: paper vs. screen

People use the computerscreen nowadays more often to collect informations, than reading printed texts. In the same time the quality of reading will be weaker which is in connection with the fact that loud reading gradually seats back. The present study investigates reading aloud of young adults in comparison of printed and electronical information. The aim of the research is to examine the influence of the different visual informations on loud reading's quality and on the correct reading comprehension. The research was looking for the differences in the reading of these two visual informations: (1) the number of blockages, and the rate of their correction, (2) the reading speed and intervals during the reading, (3) the comprehension of different visual informations. The results don't show any significant differences in the production of reading. The correct reading comprehension depends on the visual information: the perception and comprehension of electronical text is more effective than in case of printed text. The results call the attention to the fact, that young adults are presumably using the computerscreen for reading more often, than the printed information, and it influences the process of perception and comprehension.

KANYÓ, RÉKA

A határozói igenevek állítmányi szerepéről boszorkányperek szövegeiben¹

1. Bevezetés. – A dolgozat kettős céllal készült: az egyik a *-ván/-vén* képzős határozói igenév állítmányi szerepének feltáró bemutatása a választott korpuszban, melyet 61 boszorkányperek szövege alkot (kitekintésként 26 misszilis szövegevel együtt). A másik cél problémafelvető jellegű: a határozói igenévi állítmány és a koherenciáért felelős grammatikai elemek viszonya közötti összefüggések megállapítása a tanúvallomás szövegtípusában – a hagyományos és történeti szempontok mellett a kognitív szövegtani megközelítést is tekintetbe véve. Amellett érvelek, hogy a határozói igenév állítmányi szerepének vizsgálatával a választott szövegtípus bizonyos szövegtani sajátosságaira is rámutathatunk. A határozói igenévi állítmány igen komplex jelenség, sokféle szempontból vizsgálható; ebben az írásban egy átfogó kérdéskört emeltem ki, de a gazdag nyelvi anyag feltárásához hozzátartozik, hogy utaljunk további, részben a szövegtípushoz kötődő problémákra is: ilyen a boszorkányperek szövegének és a nyelvhasználat társas dimenziójának a kérdése, a határozói igenévi állítmány működése (temporalitás, lehorgonyzás). Általánosabb kérdés, hogy milyen tényezőknek volt szerepe a jelenség kialakulásában és visszaszorulásában.

A vizsgálat abból a megállapításból indul ki, hogy határozói igenév bizonyos szövegtani környezetben betölthetett olyan mondatbeli szerepet, ahol a *verbum finitum* funkciójához közelít (KÁROLY 1956; VELCSOVNÉ 1957, 1981; HORVÁTH 1985, 1991, 2003). Ez azt is jelenti, hogy az adott tagmondat hiánytalanul megkonstruálható ragozott igével (a korábbi megközelítés szerint átalakítható, transzformálható véges igévé; vö. VELCSOVNÉ 1981: 309). A szakirodalom alapján az egyik ilyen szövegtani helyzet, amikor kötőszóval, „kötőszószerű” elemekkel kapcsolódik, illetve amikor nincs igei fölérendeltje a mondatban (Velcsovné 1981: 311–4; Horváth 1991: 41–4). Ahogy azt majd látni fogjuk, a korpusz adatai alapján ez a felosztás valamelyest átértékelhető (a mintegy 846 adatból 627 tartozik ebbe a két csoportba). Ebben a munkában figyelembe vettem további kategóriákat: az állítmányi és határozói szerep közti átmenetnek tekintem, ha az igenévnek saját alanya van (180 adat). A korpusz jellege és a probléma összetettsége miatt nem hagyható figyelmen kívül az a néhány adat sem, ahol a ko- és kontextus alapján egyaránt lehetséges a határozóként és az állítmányként értelmezés (39 adat).

A következőkben tisztázom, hogyan értelmezem a dolgozatban a címben is szereplő központi fogalmakat, majd néhány módszertani megjegyzés után rátérek a *verbum finitum* értékű határozói igenév és a szövegkoherencia kapcsolatá-

¹ A dolgozat a 81189 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani lektoraimnak, Korompay Klárának és N. Fodor Jánosnak, valamint Horváth Lászlónak hasznos tanácsaikért, értékes megjegyzéseikért.

nak kérdésére és az adatok tárgyalására. A dolgozatot a korábban jelzett problémafelvetések zárják.

2. Határozói igenév, állítmányi szerep, vizsgált korpusz. – Mind a határozói igenév, mind az állítmány tulajdonságait a hagyományos leíró megközelítésből kiindulva, a funkciótörténetet figyelembe véve foglalom röviden össze. Az állítmányt tekintve érdemes már ebben a fejezetben utalni funkcionális kognitív szemléletű megállapításokra is, melyekre a 4. fejezetben még visszatérek.

A határozói igenév a leíró megközelítésben olyan átmeneti szófaj, amely igei és határozószói tulajdonságokat is hordoz, s a mondatban az igével kifejezett cselekvés valamely körülményét határozza meg (LENGYEL 2000a: 224–5). A határozói igenév igei jellemzői közé tartozik, hogy az igékhez hasonlóan bővíthető. Talán ez is az egyik oka annak, hogy – főként a *-ván/-vén* képzős igenév – lazábban kapcsolódik a mondat alaptagjához; akár olyan laza is lehet ez a kapcsolat, hogy az igeneves szerkezet mellékmondatszerű is lehet (a hagyományos grammatikai rendszerben továbbra is határozóként elemezve).

A funkciótörténetre rátérve: a *-ván/-vén* a *-va/-ve* képzőhöz képest másodlagos fejlemény (az *-n* locativus-modalis rag), ugyanakkor a *-ván/-vén* képzős igenév az ómagyar szövegekben általánosabb, nagyobb funkciógazdagsággal fordul elő (A. JÁSZÓ 1991, 1992). A középmagyar korra már funkciómegoszlás figyelhető meg: a *-va/-ve* képzős igenév főként állapotot, módot, míg a *-ván/-vén* képzős inkább időt, okot fejez ki (többek közt HAADER 2006: 377, D. MÁTAI 1999: 379, LENGYEL 2000a). A boszorkányperek szövegeit olvasva azonban még a 18. században is megfigyelhető a *-ván/-vén* képzős igenevek gyakorisága és többféle funkcióban való előfordulása (miközben a *-va/-ve* képző valóban állapot és mód kifejezésére fordul elő – sokkal ritkábban).

A *-ván/-vén* képzős igenév többféle mondatbeli funkciója közé tartozhat az az ún. önállóbb használat, vagyis az *és* vagy *azután* kötőszós kapcsolódás, amelyre már KLEMM ANTAL is utal; erre a tagmondatértékű használatra kódexszövegekből, levelezésekből, népryelvi gyűjtésből szerepelnek példák („*avval bémenvén a vásárba és ismét meglakmározta.*” KLEMM 1928–1942: 393). A szerző ekkor is beszél főtörténésről, tehát továbbra is határozói szerepnek tekinti, bár magyarázatot nem fűz a jelenséghez.

KÁROLY SÁNDOR az igenevekről szóló átfogó, rendszerező munkájában kódexszövegekben hasonlítja össze az igenévhasználatot (JókK., BécsiK., MünchK., részben AporK., JordK., SzékK.). A szerző több helyen is utal tanulmányában a *-ván/-vén* képzős határozói igenév olyan használatára, amelyben erősen predikatív jellegű az igeneves szerkezet, s így az a verbum finitumhoz hasonló szerepet tölt be (KÁROLY 1956: 165, 198, 205, 210–2). KÁROLY szintén *és*, *s* vagy más kötőszós kapcsolódásról beszél, s hangsúlyozza, hogy sokkal gyakrabban találhatók ilyenek a kódexek szövegeiben, hogysem hibának tekintse őket; számos ilyen példa szerepel a tanulmányban, párhuzamos szöveghelyekkel (KÁROLY 1956: 205–6). Ezt az önállóbbnak nevezett használatot nem tekinti ál-

lítmányi funkciónak, ugyanakkor a rendszerében sem helyezi el ezt a típust (I. KÁROLY 1956: 162).

Az állítványról a hagyományos leíró grammatika a következőket írja: a tagolt mondat központi szerepű mondatrésze, amely önmagában teljes mondat lehet. Igei természetű mondatrész, legalábbis ki kell tudni fejeznie a ragozott igére jellemző grammatikai kategóriákat (idő-, mód-, szám- és személyjelentés: LENGYEL 2000b: 394). Az összetett (névszói-igei) állítvány esetében ez kopulával kiegészülve valósul meg. Leíró megközelítésben a határozói igenév nem lehet állítvány.

A funkcionális kognitív elméleti megközelítésben a nyelvi szerkezetek (tapasztalati alapú) fogalmi szerkezeteket reprezentálnak: a dolgokat a főnév, a folyamatot, eseményt prototipikusan az ige fejezi ki (TOLCSVAI NAGY 2010: 51). A folyamatokra elsősorban az időbeli lefolyás (temporalitás) jellemző; az ige relációs szerkezetű, vagyis a prototipikus elemi vagy tagmondatban a résztvevők (dolgok, elsődleges, másodlagos figurák) közti viszonyt fejezi ki folyamatként (TOLCSVAI NAGY 2010: 51–2, a folyamat összetett kifejezőmódjáról 71–3).

A hálózatelvű felfogás szerint a mondat mint megismerési tartomány (a tapasztalat koherens szerveződése) értelmezhető olyan viszonyok hálózataként, melyben az asszociációs középpont az állítvány, amellyel a többi mondatalkotó elem szimbolikus viszonyban van (az elméleti háttérrel bővebben IMRÉNYI: 2007: 436–8). Ebben a szemléletben is a véges ige a prototipikus állítvány, mivel funkcionálisan teljes értékű mondatot alkot. E szerint a megközelítés szerint az ige nem a mondat egész része, hanem magmondat. A ragozott ige és a főnév között kidolgozási viszony van: az igei személyvégződés sematikusán már tartalmazza azt a jelentés-összetevőt, amelyet a főnév kifejez (IMRÉNYI 2007: 438). A kognitív állítvány-felfogásban is nagy szerepe van tehát az idő-, a szám- és a személyjelentés kifejezésének; erre a határozói igenévi állítvánnyal kapcsolatos problémafelvetésnél fogok visszatérni.

Az idézett kognitív szemléletű tanulmányok a prototipikusnak tekintett egyszerű mondatok leírására vonatkoznak. Az általam vizsgált korpuszban, vagyis a boszorkányperek szövegeiben főként összetett mondatokkal találkozhatunk (gyakran a mondathatár megállapítása sem magától értetődő). Emellett a határozói igenév állítványi szerepe is inkább összetett mondatokban tapasztalható. Éppen ezért olyan szempontok is fontosak lehetnek a vizsgálathoz, amelyek az összetett mondatokra, s általában a szövegkoherenciára vonatkoznak. A tanúvallomások narratív szövegek, ezért érdemes figyelembe venni az események elrendezését és a tagmondatok kapcsolódási módjait (vö. a legenda szöveg-típusát vizsgálva BAKONYI 2008: 280–1, aki GIVÓN és LEHMANN megállapításait foglalja össze). A tagmondat kapcsolódási módjai és az eseményfűzés között feltételezhető ikonikus kapcsolat (szorosabban összefüggő események jobban integrálódnak azokban a tagmondatban, amelyek reprezentálják azokat). Hasonlóképpen érdemes figyelni arra a vizsgálat során, hogy a tagmondatokban az információ (lexikai és grammatikai értelemben egyaránt) inkább a tömörség vagy a kidolgozás irányába hat-e. Az események elrendezésének módja mellett az összetett mondatokban lényeges a tematikus koherencia: időbeli folytonosság,

térbeli folytonosság, cselekményfolytonosság, referensfolytonosság (a szereplők előtérbe kerülésének kérdése – az újraemléítés például a kidolgozás irányába hat; BAKONYI 2008: 284). A tanúvallomások szövegében – az idő és az okság előtérbe kerülése miatt (a narratív szövegekre a propozicionális tudás, térbeli és főként időbeli követhetőség jellemző, vö. TÁTRAI 2005, 2006) – főként az időviszonyok és a cselekményfolytonosság lexikai és grammatikai kifejezőmódjai lehetnek lényegesek.

A k o r p u s z. – Korábban nagyrészt ómagyar anyagon, kódexekben (átfogóan, rendszerezve KÁROLY 1956, kifejezetten az állítmányi szerepet vizsgálva VELCSOVNÉ 1957, 1981: BatthyK., BirkK., CzechK., ÉrdyK., NagyszK.), illetőleg középmagyar és reformkori szövegekben, különféle műfajokban (átfogóan, rendszerezve HORVÁTH 1985, 1991: dráma, fejtegető próza, költészet, levelezés, történeti próza három szinkrón metszetben: 1570–1615, 1670–1715, 1825–1850) vizsgálták a határozói igeneves szerkezeteket. A jelenség leírása boszorkányperekre korábban nem terjedt ki, jóllehet a beszélt nyelvhez közelebb álló nyelvemlékes anyag vizsgálatát ígéretesnek tartották (vö. KÁROLY 1956: 218). A műfaj és az igenévhasználat gyakorisága között megfelelés tapasztalható, mégpedig az elbeszélő szövegekben jellemző leginkább (legendák, leíró evangéliumi részek, elmélkedések vö. VELCSOVNÉ 1981: 310, történeti és fejtegető próza, vö. HORVÁTH 1991: 11). Ez is indokolja a tanúvallomások vizsgálatát. A *-ván/-vén* képzős igenév a boszorkányperek szövegeiben általánosabb és gyakoribb használatú, mint a *-va/-ve* képzős (noha 17–18. századi szövegekről van szó). Az állítmányi szerep pedig a *-ván/-vén* képzőhöz kötődik (az *-n* rag analógiás hatása miatt, vö. HORVÁTH 2003: 633–4); az eddig vizsgált perekben mindössze egy *-va/-ve* képzős állítmányi szerepű igenevet találtam (*-val/-vel* képzőset pedig egyet sem). A tanúvallomásokban a határozói igenévi állítmány viszonylag gyakori: a vizsgált 61 per szövegében mintegy 846 adatot találtam, ez perenként 14 (13,8) adatot jelentene – hozzá kell tenni, hogy nagy szórás jellemzi a szövegeket ilyen szempontból. A határozói igenévi állítmányok megoszlásának problémája természetesen további kérdéseket vet fel (l. a 4. fejezetet). A kiválasztott boszorkányperek terjedelmükben sem egységesek (csak a szélsőségekre utalva: a legrövidebb perek terjedelme a latint nem számítva: 928–956 n, a korpuszban egyelőre a leghosszabb per 95000 n terjedelmű). A műfajon belül felépítésükben is változatosak a szövegek: bizonyos perekben nem ismert a tanúk száma, a szöveg összefoglalva tartalmazza a vallomásokat és a bennük szereplő eseményeket, hivatalos kivonatként; a legtöbb szöveg részletesen és egyenként tartalmazza a tanúk vallomását az előzetesen feltett kérdések (puktumok) alapján; ezek mellett néhány perszövegben szerepel a vádlott vallomása (akár több kihallgatás eredménye) is.

Kitekintésként a korpuszban szerepelnek misszilisekből származó adatok; részben, mert ebben a szövegtípusban sem tekinthető teljesen esetlegesnek az előfordulás (vö. HORVÁTH 1991 szinkrón metszeteiben is), részben pedig azért, mert a missziliseket is a beszélt nyelvhasználathoz bizonyos értelemben közel álló műfajnak tekinthetjük (vö. HAADER 2006: 370, a perszövegekkel kapcsolatban l. PUSZTAI 1999: 380–6 megállapításait). A határozói igenévi állítmánnyal

és a szövegek társas dimenziójával kapcsolatos kérdésekre még visszatérünk a 4. fejezetben.

A dolgozatban az adatokat a forrásként használt kötetek szerinti írásmódot követve szerepeltetem néhány, az értelmezést elősegítő saját kiegészítéssel: a megállapítható s az elemzés szempontjából lényeges mondathatárokat [|] jelöli; az írásmódból adódó többértelműség feloldására az adott lexéma után [ ]-ben szerepel majd az adekvát értelmezés: pl. *halotta* [hallotta], *meghis* [meg is] vagy *meghis* [mégis]. Továbbá [ ]-ben jelennek meg a tágabb ko- és kontextusból ki-egezhethető különféle információk, például az aktuális cselekvő/résztevő, vagy éppen az adott kontextusban szereplő egyéb határozói igenevek funkciójának jel-zése.

Az adatok problémája előtérbe kerül a vizsgálatban, ugyanis a határozói igenév állítmányi szerepének megállapítása korántsem mindig magától értetődő, részben a jelenség mai használatra nem jellemző volta s az azzal kapcsolatos (pót)kompetencia kérdése miatt. Már VELCSOVNÉ is megállapítja, hogy a határozói igenév állítmányi funkcióját csak a tágabb szövegkörnyezet alapján mondhatjuk ki (1981: 311). Ez jellemző a középmagyar szövegeket tekintve is, ezért olykor nagyobb szövegkörnyezetet vagy éppen párhuzamos szöveghelye- ket – „ugyanaz” az esemény két vagy több tanú vallomásaiban – is figyelembe kell vennünk. Hozzátehetjük, hogy a tágan értelmezett kontextus (mint ismeret és mint viszonyrendszer; a beszédhelyzet és a résztvevőknek a világról való elő- zetes tudása; vö. TÁTRAI 2004: 479–82) szempontjából is nagymértékben kontextusfüggő nyelvi jelenségről beszélhetünk, részben a *-ván/-vén* képző már említett funkciógazdagsága miatt (a határozói funkcióktól való elhatárolás kér- dedése), részben pedig szövegtani okok miatt – ahogy azt majd látni fogjuk – a ko- herencia grammatikai elemeinek vizsgálata során. Éppen ezért a formalizálható eredmények és a kategorikus állítások helyett a korpusz alapján – ha úgy tetszik – tapasztalati alapú vagy éppen az adott szövegrész szituációs és tematikus kon- textusának ismeretét is felhasználó magyarázat lesz jellemző a dolgozatban. – A továbbiakban a fenti módszertani megjegyzéseket szem előtt tartva térek rá a dolgozat központi kérdéseinek, azaz a határozói igenév állítmányi szerepe és a koherencia alakulásának viszonyára.

3. A szövegkoherenciáról. – A dolgozatban figyelembe veszem azokat a korábbi, történeti anyagra kidolgozott szöveggrammatikai vizsgálati szempontokat és módszereket, amelyben a szövegkoherenciát grammatikailag biztosító kapcsolóelemeket rendszerezve vizsgálták (KÁROLY 1995). Ilyenek a mellérendelő kötőszók, a névmási és lexikai koreferencia elemei, a zéró koreferencia, a névelők, az egyeztetés. KÁROLY SÁNDOR lineáris kohéziót vizs- gált statisztikai alapon, kései ómagyar kori, gyakran nem lezárt szövegekben (többek közt a szövegkoherenciát biztosító grammatikai elemek megterheltségét az egyes szövegmondatokban), emellett elkészítette a referenciális egységek se- matikus hálózatát, s azt alkalmazta minden szövegrészletre (KÁROLY 1995: 761, 766–81; PAPP 1991: 144–5).

A jelen vizsgálatban lezárt szövegek szerepelnek, ugyanakkor mivel egy jelenséget, a határozói igenév állítmányi szerepét vizsgálom, szintén nem vállalkozom a globális kohézió elemzésére. A ko- és kontextust pedig az egyes példák értelmezéséhez szükséges – tehát változó – mértékben veszem figyelembe. A vizsgált probléma jellege miatt inkább kvalitatív természetű elemzésekről lesz szó, a szöveg elemei közti szemantikai viszonyra koncentrálna. Arra, hogy a szöveg egyik elemén keresztül hogyan értelmezhető a szöveg egy másik eleme (vö. a koherencia funkcionális értelmezéséről TOLCSVAI NAGY 2001: 53–4).

A szövegtípus is indokolja a határozói igenévi állítmányos adatok olyan tárgyalásmódját, amely valamelyest eltér a szakirodalomban jellemzőtől. A korábbi tanulmányok alapján két részre oszlanak az adatok: az egyik a főként mellérendelő kötőszós kapcsolódású (bár az *azután* képviseli az anaforikus elemek csoportját) határozói igenévi állítmányok csoportja, a másik csoportban pedig nincs fölérendeltje a határozói igenévnek a mondatban, „általában önmagában találjuk” (VELCSOVNÉ 1981: 311–4, HORVÁTH 1985: 320–1, 1991: 41–3). Ez a két csoport a hivatkozott kutatásokban elkülönül. A tanúvallomás szövegtípusában tapasztaltak alapján azonban árnyalható a korábbi kutatásokból kialakult kép: egyrészt megfigyelhető átmenet a két csoport között, másrészt a névmási koreferenciának hasonlóan nagy szerepe van az állítmányi szerep felismertetésében, mint a mellérendelésnek, sőt a két tényező gyakran együtt is működik az egyes szövegrészekben.

Ennek érzékeltetésére a korpusz egy kisebb szeletét mintának választva (9 per szövege, összesen 145 adat) alapján megvizsgáltam a határozói igenévi állítmányt tartalmazó szövegrészekben annak megoszlását, hogy a szövegkohérenciát biztosító grammatikai elemek közül melyek ismertetik fel az adott határozói igenév állítmányi funkcióját. A statisztikába most nem vettem bele azokat az eseteket, amikor közbevetésszerűen (teljesen „magában”) szerepel az állítmány. A teljes korpusz anyaga alapján a következő kategóriákba soroltam be a mintául választott 145 adatot: mellérendelő kötőszós; alárendelő/anaforikus; mellérendelő és anaforikus elemek együtt; lexikai koreferencia; idézet. Az utóbbi két esetben sem feltétlenül „tisztá” kategóriákról van szó, ugyanis ugyanúgy lehetséges például lexikai koreferencia és mellérendelés vagy idézet és anafora együttes előfordulása az adott részletben (típuspéldák: *kire felelvén, hogy [...], kitől is tudakozódván, hogy [...]*). A megoszlás a következő: mellérendelő kötőszós kapcsolódás érvényesül az adatok 31%-ban (45 adat); ugyanilyen arányban fordul elő mellérendelés és anaforikus elem együttesen (31%, 45 adat); az adatok 20%-ában csak anaforikus elem ismerteti fel az állítmányi szerepet; az idézet 10%-ban érvényesül (viszonylag sok a közlésige), a lexikai koreferencia pedig mindössze az adatok 8%-ában fordul elő úgy, hogy segíti az állítmányi szerep felismerését. Ez a kisebb statisztikai vizsgálat természetesen csak az arányok jelzésére szolgált – a teljes korpuszt vizsgálva valamelyest bizonyára más képet mutat a százalékos megoszlás (emellett tanulságos lenne az egyes perekre lebontva megvizsgálni ezeket az arányokat). Mindenesetre ennek a 145 adatnak a vizsgálata is alátámasztotta, hogy a koreferenciának hasonlóan nagy szerepe van a boszorkányperekben található határozói igenevek állítmányi funkciójának ér-

tékeltetésében, mint a mellérendelésnek – még az ún. magában álló állítmányok egy részében is. – A dolgozatban nem tartozik részletes elemzés az egyes példaként hozott adatokhoz, csupán arra mutatok rá, hogy az adott szövegrészletben milyen nyelvi elemek hogyan ismertetik fel a határozói igenév állítmányi szerepét.

Mellérendelés. – A mellérendelés hagyományos megközelítésben az egyes tagmondatokat egységként összekapcsolja tartalmi-logikai összefüggések alapján. Ezt az összefüggést a kötőszó teszi explicitté. A tartalmi kapcsolat lehet térbeli-időbeli, hozzátoldás, ellentét, magyarázat, következtetés. A mellérendelt tagmondatok között egyenrangú a viszony, vagyis az egyik tagmondat nem azonosítható a másik tagmondat valamely összetevőjével (vö. BALOGH 2000a: 535). A vizsgált jelenségre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy ha a határozói igeneves szerkezet mellérendelő kötőszóval kapcsolódik egy tagmondathoz, a két tagmondat egyenrangú egységként értelmeződik; az igenévi állítmány így explicit, a benne kifejezett esemény önálló és nem körülményértékű. Lássunk erre a korpuszból egy példát (a példa után szerepel a per száma s a kötetbeli oldalszám, missszilis esetén a levél sorszáma a kötet alapján és az évszám):

(1a) „akkor hallotta szájából az Szolganak, Varga Gyurkonak hogy az eő Aszszonya Szabó Mihályné a proxime el mult Nagy Pénteken nap föl költő előtt az kankalik ágoshoz *kötvén* az Tehenit, *és ott* megh mosta,” (282. sz., 151)

(1b) „[...] és hogy az közzelleb el mult Nagy Pénteken minden cselédj alluttak az szobábon és maga föl költ az Aszszonya nap költő előtt ki mént és az Tehenét az kankalék agoshoz *kötötte s* egészen megh mosta,” (282. sz., 157)

Olyan példát választottam, ahol ugyanaz az esemény az egyik vallomásban igenévi állítmánnyal szerepel, a másikban pedig ragozott igével: mindkettőben megjelenik a kötőszó, vagyis a térbeli-időbeli kapcsolat mellérendeléssel fejeződik ki. Az igenévi példában visszautalás is megfigyelhető (az esemény helyére vonatkozik).

A legjellemzőbb kötőszók természetesen az *és*, *is*; továbbá többször szerepel a *pedig*, *de*, *hanem*, *mindazonáltal*, *noha*, *mivel*.

A névmási koreferencia. – A tagmondatok közt nem egyenrangú a viszony, a névmási eredetű kötőszó mondatrész szerepben van: körülményt fejez ki, amellyel hagyományos értelemben határozói szerepet tölt be (vö. az alárendelésről HAADER 2000: 477). Mind a korpusz, mind a probléma szempontjából érdemes ezek közül hangsúlyozni az idő- vagy okviszony kifejezését: ezeknek a funkcióknak más grammatikai-lexikai elemekkel való betöltése ugyanis elősegíti a *-ván/-vén* képzős határozói igenév önállóbb szerepének felismerését. Emellett a korpuszban számos időt vagy okot kifejező vonatkozó névmási kötőszó szerepel, például *annak előtte*, *annak utána*, *míg*, *azonközben*, *akkoron*, *azért*, *azokáért*, *aziránt*, *ahonnét*, *aholott*, stb. Néhány sajátosabb kötőszó a korpuszból (jelentésükről, alakulásukról vö. JUHÁSZ 1992):

(2) 1633: „Noha Chyákj Uram leuelét it *találuán* hogy [’mikor’] megh érkeztem, *melyben* írja az Leánjomnak az Feleségének beteges állapottyát,” (LobkP. 30. sz.)

(3) 1722: „Ma reggel akarok vala irni, de nem volt szüneti egész déligh nállam az embereknek. Most *távozván el, ugi* [’azért’] irhatom ez kevesset, bővebben iratván [mód] Andrassinak” (Károlyi 254. sz.)

(4) „[a tanú és társai] az után *viszsa menvén* ismét a lakodalmas házhoz, *hát* [’akkor’] már helyén vagyon az a szakácsné szálja [szája],” (272. sz., 100)

Az egyéb mondatbeli tényezőket érintő névmási anafóra: a megelőző tagmondatban reprezentált eseményre, vagy annak valamely összetevőjére vonatkozik (az időt és okot kifejezőkhöz hasonló módon), ezáltal a figyelem előterébe helyezi azt. Néhány példa a korpuszból:

Az esemény résztvevőjére vonatkozik:

(5) „Item magához *hitegetvén* megh irt Domokos Jánosnak Eöcsét, *mellyelis* [mellyel is] üdő mulván öszvő veszet, megh fenegette, és mindgyárast azon fenegetőzisse után megh betegedett;” (382. sz., 528)

Az esemény helye kerül előtérbe:

(6) „ezen fatens ennek előte tizen hat esztendővel mas szomszed tarsaival együt meg halota hogy azon nevezet I. Aszony, ember fejet főzött volna maga hazanal, *oda menven* ezen fatens s szomszedivel *ugyan ot* tallalta az ember feiet azon Aszonynak hazanal,” (455. sz., 713)

Visszaútal a korábban reprezentált eseményre:

(7) „Item ezen I. böchületes Szakály Gáspár, három heti gyermekét este felé a böcsübül *ki ragadván, mellyen* Szakály Gáspár igen megh indult, azért visza tette az I a gyermeket,” (382. sz., 528)

A cselekvés eredményére referál:

(8) „[A Korbacsics Marinka felül pedig azt mondhattya, hogy a föllül megh irtt Casusok előtt a Fatens Aszszon teheneinek hasznát el vivén, midőn az eránt Tisztarto Urnak panaszolkodott volna a Fatens, réá megh haragudott,] s ejtzakának idein másod magával réá menvén a Fatensre, s a kezeit hátra *kötözvén, ugi* hurczolta” (465. sz., 731)

Koreferencia és idézet: a szövegtípusból adódóan gyakori a megidézett beszéd, ennek kifejezésére különféle közlésigék találhatók a korpuszban, gyakran határozói igenévi állítmányként, például: *felelvén, kérdezvén, tudakozódván, mondván, fenyegetvén, szidván, pántolódván, összeboszorkányozván, összeszólakodván* stb.

(9a) „*kit* is a Tanu *kérdezvén* kire gyanakodnék, s mi okbul esett légyen rajta,” (404. sz., 555)

(9b) „[idézet] *arra* Németh Panna *felelvén*, ne fély semmi baja sem lesz,” (400. sz., 537)

(9c) „[a Tanunak az üdő alat hazahoz ment Bencsane,] kerdeszte a tanutul hova ment a kend selirje Polyak Andras *arra felelven* a tanu bizony nem tudom én, Bencsane *felelven* tudom én Toronyara ment Sztankonenak orvosagert,” (450. sz., 700)

Kifejtő koreferencia – lexikai ismétlés, szinonímia:

(10a) „Véghre aztis masoktúl értette, hogy maga mostoha Annya Major Mihálynak tudnyiillik felesige nehéz betegségben *esvén, ennek nyavaláját* nevezett Major Mihály Leánya Czáki Istvánné Téteményének tulajdonította,” (291. sz., 224)

(10b) „Czáki Istvánné felöll penigh azt mondotta Kaidacsi István Hadnagy Uramnak előbbeni Hitves Társa, hogy egy izben *vajat adván el* pénzen ő kegyelmeknek, *ezen vay* eönnön magátul megh gyullatt, és szikrákat hánt,” (291. sz., 221)

(10c) „[...] mellyért *szólván* ezen Fatens hogy nem csak egy Embernek kölletnék azon füvet adnyi, hanem többeknekis, mivel egyaránt való Jobbágyi vagyounk az Urasághnak, *ezen szókra nézve* visza küldöttö Mokrányi Mátyás Ispán a pinzit Bán Györgynek,” (259. sz., 31)

(10d) „[azt talalak feöl magok közöt, hogy ezen Aszony nem egiebert megien feöl hanem uagy giökeret assny, auagy egiebféle Babonassagot czelekedny, feöl menuin annak okáert az előbb megh irt Oadn Jergh latuan azon Aszony embert egy rekettie bokornal egy Réthben allany] hogy [mikor] oda akart meny megh nizny mit csinal, mindgiart *előte el tünt, mely előte ualo el tünéssit* magaban nem akaruan tartany, hanem jelentete megh az falluban [...]” (452. sz., 708)

Az utóbbi példában az igei állítmány esetében is megjelenik két olyan nyelvi elem, amely a koreferenciát kifejezi névmási és lexikai szinten egyaránt.

Egy kötőszó vagy anaforikus elem kapcsolja az igeneves szerkezetet:

(11) „Maid egy oraigh sippal, dobbal magok között *mulatván, az után* el tüntenek.” (266. sz., 53)

Több határozói igenévvvel kifejezett eseményt kötnek össze mellérendő és anaforikus elemek:

(12) „[...] s ezek megh lévően [idő], Fejér Ilona, vizet forralt, és azon vizet, egy tekenyöben söprüt tévén [mód], azon *által szürvén, annak* gözére Hertelendy Jánosnét *álliván* [állítván](!), *azután onnand ágyában helyhezttévén, s ott* egy kevéssé nyugodni *hagyván,* noha az alatt Hertelendy Jánosnét azonban kívánta hadni,” (359. sz., 498)

Egy igeneves eseményt kapcsol több elem (túlzott kifejtés?):

(13) „Azal Deutralis Bencsane meg rantvan [mód] az fatensnek gubajat, kinszeritette maga melle ülni *arra valo nizve* a tanu *le is ülven* melleje *beszilgetesnek okaert/*, [keves üdö mulvan el bucsuzot Bencsanetül a fatens ...]” (450. sz., 701)

Az eddigi példák alapján a szövegtípus sajátosságának tekinthető a névmási és lexikai koreferenciát kifejező elemek gyakori előfordulása, akár mellérendeléssel is együttműködve, amely a cselekményfolytonosság biztosítása mellett az információk kidolgozását erősíti. – A kohéziót ugyanakkor gyengíti a középmagyar szövegekre általában jellemző mondatfűzés (vö. HAADER 2006): a

mondathatár, tagmondathatár eldöntésének nem egyértelmű volta (a központosítás nem tekinthető igazán támpontnak), vagy például az olykor sajátos szórend, beékelések, átszövődések. A tanúvallomásokban emellett sajátosan keveredik az olykor túlzott kifejtettség (például a felesleges alanyismétlés) és az értelemzavaró kifejtetlenség. Elég arra utalni, hogy gyakran az elbeszélte események összes szereplője harmadik személyben szerepel, ez pedig nehezítheti az aktuális cselekvő azonosítását – ez inkább a szituációs kontextusból azonosítható. Úgy tűnik tehát, hogy éppen azok a szövegkohéziót biztosító grammatikai elemek gyakoriak, amelyek a határozói igenév állítmányi szerepét is explicitté teszik – ugyanakkor igei állítmány estén szintén megfigyelhetők. Ez a tény erősíti, hogy a szöveg típus jellemzőjéről beszélhetünk.

Az állítmányi szerep felé. – Átmeneti kategóriaként szerepel az adatok között a saját, független alannyal rendelkező határozói igenevek csoportja. A külön alany miatt tagmondatértékű a szerkezet, azonban nem feleltethető meg a véges igevel megkonstruált változatnak, mivel további jelentés-összetevőket tartalmaz, megőrzi a körülményt kifejező szerepét (ezért nem is tekinthető állítmánynak; vö. HORVÁTH 1985, 1991).

(14) „harmadik éjczakára *kelvén* [az idő], ismét egy kalapos le eresztett haju személyt látott [a tanú] az ágya fejenél,” (404. sz., 549)

(15) „Nemde más alkalmatossággal ismét az ételét vetted el Marháinak, azt reád fogván [ti. a gazdák] azonnal megh jobbultak [ti. a marhák]. (400. sz., 542) – A szöveg-típusból adódóan komplex, idő/ok viszonyt fejez ki.

(16) 1639: „Mind az által holnapot *aduán* Isten érnem, ugyan által megyek hozzátok es megh Latogatlak benneteket.” (LobkP. 73. sz.) [idő, egyben sajátos, feltételes jelentéstartalmú]

(17) 1705: „Eddigh több leveleimbül genuine ki tanulhattad Édesem az dolgokat, mint folytanak és folynak, mert dolgaim *nem levén* [ok], napjában olykor kétzer is irok Szivem.” (Károlyi 60. sz.)

Noha nem állítmányi funkcióról van szó, több okból is szerepelnek ezek a szerkezetek a korpuszban: az egyik oka, hogy ez a szerkesztésmód a mai nyelvhasználatra is jellemző (vö. LENGYEL 1986). Noha a független alanyos igenév is *-ván/-vén* képzővel jellemzőbb (pl. *A régi magyar helyesírást megtartván, végig az olvasó segítségére kell lenni*), érvelő, magyarázó szövegekben formulaszerűen *-va/-ve* képzős saját alanyú igenevek is megfigyelhetők, például: *ezt vizsgálva már nem látszik igazolódni az, hogy [...]; X. Y., eddigi logikáját követve, valószínűleg azért tesz kérdőjelet, [...]*. A korpusz és a vizsgálat szempontjából pedig azért is lényeges ezeket a szerkezeteket is vizsgálni, mert olyan esetekben, ahol a kontextus alapján is többféle értelmezés lehetséges, gyakran a független alanyos és a valódi állítmányi szerep között sem magától értetődő az elhatárolás.

4. További problémafelvetések. – A dolgozatban részletesen csak a szövegtani szempontok érvényesülésének bemutatására volt lehetőség – az alábbi kérdéskörök külön-külön dolgozatot érdemelnének, a kutatás ezen szintjén (s terjedelmi okokból) azonban csak utalhatunk a további vizsgálódások lehetséges irányára.

Társas, dimenziális jelleg a szövegekben. – A boszorkánypereket azokhoz a nyelvemlékekhez szokták sorolni, amelyek a beszélt nyelvhasználat-hoz közel állnak: a tanúk ugyanis kevésbé ismerhették írott nyelvváltozatok bármelyikét (vö. PUSZTAI 1999). A perszövegekben ugyanakkor sajátos keveréke figyelhető meg a beszélt nyelv közelségét mutató tényezőknek és a hivatali fogalmazásmód jellemzőinek – ezek feltárása és vizsgálata külön dolgozat tárgya lehetne. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy átírt, gyakran másolt szövegekről van szó, a lejegyzés folyamatáról, a lejegyzők szövegalkotásbeli szerepéről pedig igen keveset tudunk (a nyelvi és műveltségi háttérükről nem is szólva). A határozói igenév állítmányi szerepének és a hivatali fogalmazásmód kapcsolatának problémájáról tehát egyelőre szintén nem lehet kategorikus kijelentéseket tenni, illetőleg más stiláris jelölők (ilyen a *sit venia* típusú eufemizmus) előfordulását is tekintetbe kell venni. Annyi bizonyos a korpusz alapján, hogy ez az igenévhasználat általános gyakorlat, nem csupán egyéni szövegalkotási sajátosság lehetett – bár az egyéni ízlés vagy a hivatali stílusnak való megfelelés igénye hathatott az ilyen szerkezetek gyakoriságára. További kérdéseket vet fel a magánlevelekben való előfordulás. – Az nem valószínű, hogy latin hatás eredménye lenne: itt csak utalni tudunk arra, hogy ez már a kódexekben, például a bibliafordítások párhuzamos szöveghelyeit tekintve is problémás. Noha ezek a szövegek a közvetlen latin forrásaikkal nem vethetők össze, a latin participiumos és gerundiumos szerkezetek általában nem feleltethetők meg a magyar határozóiigenév-használatnak (vö. KÁROLY 1956: 164–70). A saját alanyú participiumos szerkezet jellemző ugyan, de a latin mondatnak mindig igei állítmánya van (FERENCZI – MONOSTORI 1998: 19). Az időbeli egymásra következés kifejezésére pedig a kötőszós kapcsolódás helyett bizonyos igeidők kötelező egyeztetése jellemző. – Ezzel szemben mind a független alanyos szerkezet, mind pedig a kötőszószerű elemekkel való kapcsolódás megléte, s ezzel az határozói igenév önállóbb használata kimutatható rokon nyelvekben is (l. az obi-ugor példákat: SZ. KISPÁL 1981: 36).

A határozói igenévi állítmány működése a mondatban: le h o r g o n y z á s , t e m p o r a l i t á s . – A prototipikus állítmány, az igealak a megkonstruált folyamatot azonosíthatóvá teszi a pillanatnyi diskurzustérben (vö. TOLCSVAI NAGY 2009: 373, 383). A határozói igenév ebben a megközelítésben folyamat- és körülményszerű jelentés-összetevőket tartalmaz, melyből a történeti szövegek alapján a folyamat előtérbe kerülhetett, főként összetett mondatokban. VELCSOVNÉ ezeket az igenévi állítmányokat a *lőn, tőn*-típusú elbeszélő múlt idejű igékkel analógnak tekinti (1957: 105–6), sőt azt írja, hogy ilyen szerkezetben a határozói igenevek időt, sőt határozott számot és személyt is jelölnek (1957: 107). Ami a szám- és személyjelölést illeti, a határozói igenévi állítmány alanya csak koreferens lehet a szöveggörnyezettel (vö. GUGÁN 2007: 107). Nem

harmadik személyű alany esetén még kétséges is lehet: „Az 1733 Esztendőben Husvét Szombattyán Racz kevien *menvén* az Uramal Csiszár Istvánnyal valamely dolganak végben vitelére *és* el menet az Ur egyrül másrul tudakozvalik tülem” (403. sz. 545): lehet egyes szám és többes szám első személy is. A határozói igenévi állítmány időjelölése valamilyen általános múlt időben ragadható meg, melyet talán az is befolyásol, hogy az elbeszélés mely részeiben jelentkezik, s milyen kapcsolóelemek veszik körül – ez további vizsgálatot igényel.

A boszorkányperek szövegtípusa láthatóan jó feltételeket teremt a határozói igenévi állítmány gyakori előfordulásához, ebből azonban nem magyarázható meg közvetlenül, hogy miért jelenik meg a szövegekben. Az igei és határozói igenévi állítmány közti funkcionális szinonímia az eddigiek alapján bizonyítható, a jelenség kialakulásának oka azonban egyáltalán nem tisztázott. Problémás továbbá az is, miért szorult vissza a jelenség, ugyanis jobbra már a 19. században szinte példátlan (vö. HORVÁTH 2003: 758) – noha érdekes és tanulmányos figyelembe venni „nem keresett, de meglelt” adatokat is (vö. HORVÁTH 1993: 143–4); ilyen például Hajnik Imre középkori perjogról szóló 1899-es értekezése, amelyben jócskán találtam határozói igenévi állítmányos szövegrészeket. Ezek feldolgozása egy további dolgozat tárgya lehetne. Ahogyan kérdés az is a határozói igenév állítmányi szerepével kapcsolatban, hogy milyen viszonyban van az igeidők rendszerének alakulásával, vagy éppen a mondszerkesztés szintetikus → analitikus irányú változásával (HAADER 2004, 2008: 258). Utóbbi azt jelenti, hogy a kódexszövegekben még jellemző tömör, a határozói viszonyokat igenévvvel kifejező szerkesztésmódot fokozatosan felváltotta a redundánsabb, mellékmondatos szövegalkotás. Hogy e tendencia és a határozói igenév önállóbb használata között van-e összefüggés – sok más, a témára vonatkozó kérdés mellett – egyelőre nem tisztázott.

Forrásmunkák:

- Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. Közreadja: Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. (2. kötet, 61 per szövege: 1653–1756)
- Károlyi = Károlyi Sándor levelei feleségéhez 1704–1724. 1., 2. Szerk., jegyzetekkel és mellékletekkel ellátta Kovács Ágnes; Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994. (16 levél 1705, 1719–1722)
- LobkP. = „Im küttem én orvosságot”: Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt írta Kincses Katalin. ELTE Koraújkori Történeti Tanszék – Koraújkori Társaság, 1993. (12 levél 1633, 1638–1640)

A hivatkozott irodalom

- BAKONYI DÓRA 2008. A tagmondatok kapcsolódási formái egy ómagyar kori szövegtípusban: a legendában. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk. Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 279–90.
- BALOGH JUDIT 2000a. A mellérendelő összetett mondatok. In: MGr.: 535–46.

- BALOGH JUDIT 2000b. A köztöszó. In: MGr.: 270–7.
- FERENCZI ATTILA – MONOSTORI MARTINA 1998. Latin nyelvtan. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- GUGÁN KATALIN 2007. Az alany és az állítmány egyeztetése a középnyagor korban. Magyar Nyelvőr 131: 99–107.
- HAADER LEA 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In: MGr.: 477–525.
- HAADER LEA 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. Magyar Nyelvőr 128: 464–9.
- HAADER LEA 2006. A középnyagor kor. In: KIEFER FERENC szerk. Magyar Nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest. 365–85.
- HAADER LEA 2008. A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk. Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 251–9.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1985. Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez. Magyar Nyelv 81: 314–23.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. Nyelvtudományi Értekezések 133. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1992. A határozói igenevek mondatbeli szerepeiről. In: KESZLER BORBÁLA szerk. Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó, Budapest. 33–82.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1993. Nem kerestem, de meglettem. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA szerk. Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 142–8.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. Az állítmány. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 633–4, 758.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2007. A magyar szórend kísérleti modelljei II. Tartományok és viszonyok a magyar mondatban. Magyar Nyelvőr 131: 430–51.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: TNyt. I.: 319–51.
- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. In: TNyt. II/1.: 411–54.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A köztöszók. In: TNyt. II/1.: 772–814.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Nyelvtudományi Értekezések 10. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1972. Nyelvtörténet és kommunikáció. In: TELEGDI ZSIGMOND – SZÉPE GYÖRGY szerk. Nyelv és társadalom. (ÁNyT 8.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 119–31.
- KÁROLY SÁNDOR 1995. Szöveggrammatika. TNyt. II/2.: 759–834.
- SZ. KISPÁL MAGDOLNA 1981. A -va/-ve (-ván/-vén, -val/-vel) képző története. Magyar Nyelv 77: 33–41.
- KLEMM ANTAL 1928–1942. Magyar történeti mondattan. MTA, Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 2009. Investigations in Cognitive Grammar. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- LENGYEL KLÁRA 1986. A saját alanyú határozói igenevek használatának szintaktikai és szemantikai szabályai. Magyar Nyelv 82: 317–29.
- LENGYEL KLÁRA 2000a. Az igenevek. A határozói igenév. In: MGr.: 223–6, 237–48.
- LENGYEL KLÁRA 2000b. Az állítmány. MGr.: 394–404.

- D. MÁTAI MÁRIA 1999. Középmagyar kori szófajttörténeti kérdések. *Névtani Értesítő* 377–80.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA szerk. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- PAPP ZSUZSANNA 1991. Vizsgálati szempontok és eredmények ómagyar kori emlékeink szöveggrammatikájában. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. I. JATE, Szeged, 143–51.
- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 380–6.
- TÁTRAI SZILÁRD 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- TÁTRAI SZILÁRD 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 207–30.
- TÁTRAI SZILÁRD 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. *Szöveg és típus. Szövegtypológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 211–32.
- TNyt. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1991–1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 373–93.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1957. Az *-n* igei személyrag eredetéhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1: 105–10.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékekben. *Magyar Nyelv* 77: 308–15.

VARGA MÓNKA

queeniemoni@gmail.com

Adverbial participles as predicate – on the evidence of documents of witch trials

In this paper are examined adverbial participles (with the derivational affix *-ván/-vén*) in a special role, since they (had) a function in the predicative of a sentence. Thus their role were close to finit verbs. The data of the research come from testimonies/documents of witch trials from the 17th–18th century (~846 items of data from 61 documents). This contextual linguistic phenomenon is a textological problem, since it is connected with a special use of coordinating conjunctions, and – on the evidence of the research – anaphoras, which are characteristic of these texts. Beside the historical linguistical view, the functional cognitive approach also plays a role in the analysis.

VARGA, MÓNIKA

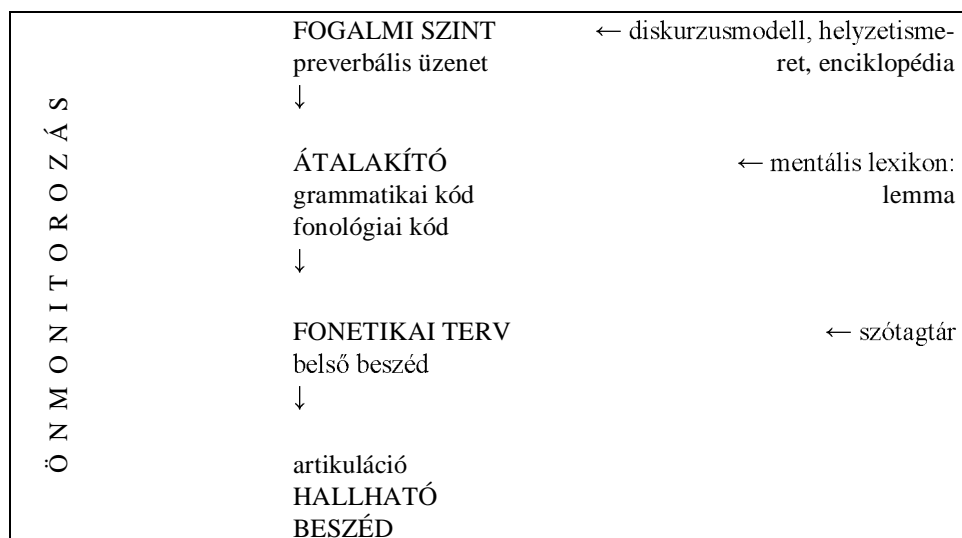

A visszafelé beszélés stratégiái

1. Bevezetés. – A visszafelé beszélés egy ritka és különleges beszédprodukciónál típus. A gyakorlott beszélő a beszédhangok szerialitásának tudatos megváltoztatásával egy logikus rendszerű, ám avatatlan fül számára érthetetlen beszédet képes így létrehozni. Rövid, egy vagy két szótagos szavak megfordítására bárki képes, de hosszabb szavak azonnali megfordítására vagy folyamatos, spontán visszafelé beszélésre, kommunikációra csak nagyon kevés ember.

A jelenség sok tudományos kérdést vet fel a pszicholingvisztika területén. Milyen agyi működések, eltérések állnak a háttérben? Okoz-e valamilyen nyelvi problémát (például diszlexia, diszgráfia, percepció zavar stb.), vagy inkább különleges adottságnak, tehetségnek kell felfogni? Mutat-e összefüggést az idegennyelv-tanulással? Milyen szabályrendszereket alkalmaznak a beszélők? Meg lehet-e állapítani valamiféle általános rendszert, törvényszerűségeket, vagy minden beszélő merőben más módon hoz létre fordított beszédet?

A beszédészlelés egyik részfolyamata a szeriális vagy sorozatészlelés. Ez a fajta észlelés teszi lehetővé, hogy az időben egymás után elhangzott beszédhangokat, hangkapcsolatokat a hallgató ugyanolyan egymásutániségben legyen képes azonosítani. A szeriális észlelés az anyanyelv-elsajátítás folyamán alakul ki körülbelül hároméves korra (GÓSY 2005). A spontán beszéd szerialitásbeli tévesztései megakadásként realizálódnak: perszeveráció (például: *A stopstáblánál kell befordulni!*), anticipáció (például: *Anagó ilyen analógiás hatásra...*), metatézis (például: *A magyar agglutináló nyelv.*) (GÓSY 2004). Ezekben az esetekben azonban a téves kivitelezés nem szándékolt, és a beszélőben nem is feltétlenül tudatosul a megakadása. A (normál) beszédprodukciónál létrehozásának szemléltetésre Levelt (1989) modelljét alkalmazzuk (1. ábra).

1. ábra

A beszédprodukciónak modellje

Ez alapján a fogalmi szinttől a grammatikai kódolásig nincs eltérés a visszafelé beszélésben a normál irányú megnyilatkozáshoz képest, mivel az üzenet azonos, saját nyelvtana pedig értelemszerűen nincs. A fonológiai kód és a mentális lexikon viszont már eltérést mutat, az ezekre ráépülő folyamatok pedig (fonetikai terv, hallható beszéd), pedig már az új beszédmód jellegzetességeit mutatják. Az önmonitorozás feltehetőleg a normál beszédhez hasonlóan „kikapcsolhatatlanul” működik, de erre vonatkozóan részletesebb kutatásokat kell még végezni.

A nemzetközi szakirodalomban Nelson Cowan és kutatócsoportja (1982a, 1982b, 1985) foglalkozott a jelenséggel. A kutatásaik alapján megállapították, hogy a beszélők hosszú távú memóriájukra támaszkodva, fonémaalapon, nem vizuális élmény alapján fordítják meg a szavakat. Adatközlőik a szavakon belüli hangok szerialitását változtatták meg, a szórendet nem, így közel normál tempójú spontán beszédet tudtak létrehozni. A produkció mellett a percepció is közel állt a normál beszédéhez.

Kutatásunk célja, hogy minél átfogóbb képet alkothassunk a (magyar nyelvű) visszafelé beszélésről, megismerjük annak morfológiai felépítését, szabályszerűségeit és kommunikációt segítő stratégiáit.

Hipotézisünk szerint 1. a beszélők stratégiákat alkalmaznak a hosszabb és így nehezebben megfordítható szavak elkerülésére 2. a morfémahatárok mentén több részletben fordítanak meg (összetett vagy igekötős) szavakat 3. az adatközlők hasonló logika mentén hozzák létre a fordított beszédüket 4. a hosszú szavak tagolásával kisebb hibaszázalék és gyorsabb megfordítás érhető el.

2. Kísérleti személyek, anyag és módszer. — Kísérletünkben három adatközlő vett részt. Egyikük (F1, 23 éves férfi) napi szinten gyakorolja a speciális beszédprodukción a kommunikációban is. Ennek köszönhetően a visszafelé létrehozott spontán beszéde folyékony; percepciója, gondolatszervezése is megközelíti a normál beszédét. A második adatközlő (F2, 38 éves férfi) évek óta nem beszélt visszafelé. Fiatal korában gyakrabban tartott „bemutatót” különleges képességéből, de dialógust még soha nem folytatott ezen a módon, percepcióra nem képes. A harmadik beszélőnek (F3, 63 éves férfi) palindromok (visszafelé olvasva is értelmes mondatok, rövidebb szövegek) létrehozásában van gyakorlata, kommunikációban még soha nem vett részt, inkább csak izolált szavakat szokott megfordítani.

Az adatközlőkkel több részből álló hangfelvételt készítettünk. A kísérleti személyeknek levetítettünk egy harminc egységből álló képsort, amely összetett szavakkal jelölt fogalmakat ábrázolt. A feladat az ábrák azonnali, gondolkodás nélküli visszafelé történő megnevezése volt. A mentális lexikon egyéni különbségei révén nem számítottunk egységes megoldásokra. A képek kapcsán tekintetbe vettünk téves azonosításokat, nagyobb kategóriába illesztést, egyszerű szóval való megnevezést is. Ezzel a feladattal azt kívántuk megismerni, hogy 1. ha összetett szót választanak a lexikonból, azt egyben vagy szétválasztva fordítják-e meg; 2. inkább egytagú szóval nevezik-e meg a képen látható fogalmat, ha ez nem is definiálja azt megfelelően.

A második szólistát húsz egyszerű kérdéssel hívtuk elő, úgy irányítva, hogy lehetőleg igeikötős szavak realizálódjanak válaszként. Természetesen itt is szerepet játszik a válaszokban az adatközlők szubjektív gondolkodása, nyelvhasználat. A beszélőknek azonnal, gondolkodás nélkül, visszafelé kellett a kérdésre válaszolni. Az összetett szavakhoz hasonlóan ennél a feladatnál is 1. a morfológiai határon való tagolás megléte 2. a szótárból való válogatás befolyásoltsága volt a kérdés.

A létrejött felvételt a magyar helyesírásnak megfelelően jegyeztük le, jelölve az eredeti szó morfémaszámát, azt, hogy a beszélő hány egységként fordította meg a hangsort, és hogy az előhívott szó megfelel-e a vártnak (illetve tartalmaz-e összetételt vagy igeikötőt). Így számszerű adatokat nyertünk arról, hogy a beszélők milyen arányban alkalmaznak analitikus, illetve nem analitikus megfordítást; valamint képet alkottunk arról is, hogy a realizált szavak mennyire felelnek meg az általunk várt (összetett vagy igeikötős) kifejezéseknek.

3. Eredmények. — Elsőként F1 adatközlő képsoros szólistájának eredményeit ismertetjük. F1 a harminc képből huszonháromat nevezett meg összetett szóval. A fennmaradó hét egytagú szó volt, amelyek egyes esetekben a kép azonosításának hibájából jöttek létre (például: *nadrágtartó* helyett *körző*), más esetben pedig a konkrét tárgy megnevezése helyett egy nagyobb kategóriába való besorolásként jöttek létre (például: a várt *kresztábla*/'k helyett *kálbát* 'táblák'). A két típus aránya: két téves azonosítás, öt hiperonima. A fennmaradó huszonhárom hangsor egy összetett szó megfordított változata, egy kivétellel a realizálni szándékolt tárgy nevéként (a várt *cipőfűző* helyett *kökötrak* 'karkötők')

hangzott el, de ez szintén összetett szó). A huszonháromból egy háromtagú összetétel, míg a többi két összetételi tagra osztható. A beszélő nagyobb arányban szegmentálva fordította meg a szóalakokat (például: szarvasbogár realizációja – a morfémahatár jelölésével – *savrasz/rágob*; a *bárszéké*: *ráb/kész*). A háromszoros összetételű *tejszínhab* szót két egységként *níszjet/bah* alakban fordította meg az adatközlő.

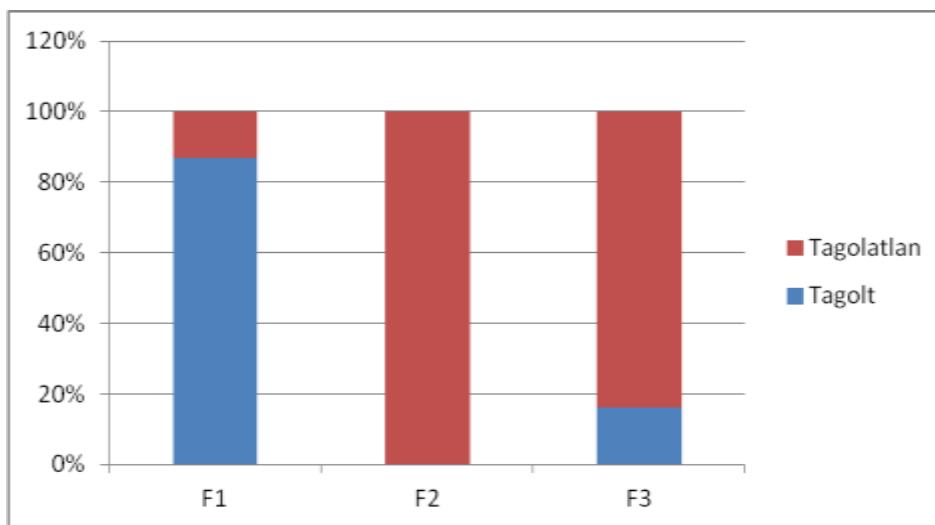
F2 eredményei a visszafelé beszélésnek egy más technikáját mutatják. Az alany a harminc képből húszat nevezett meg összetett szóval. A fennmaradó tíz megjelölésből egy idegen eredetű szó, egy jelzős szerkezettel megnevezett tévesen azonosított kép, és nyolc hiperonimával való megnevezés, mint például *bankkártya* helyett *atyrák* 'kártya', vagy *bárszék* helyett *kész* 'szék'). A szavak tagolása tekintetében szembetűnő különbséget állapíthatunk meg a két adatközlő összevetésében. F2 a fennmaradó húsz esetben minden szót (morfémaszámtól függetlenül) egyben fordított meg, a szóalak végéről indulva (például: *evdemsegej* 'jegesmedve'; *ötteknevyen* 'negyvenkettő')

Harmadik adatközlőnk nagy számban, a várt harmincból huszonöt esetben összetett szóalakot hívott elő a lexikonjából. A realizált egyszerű szavak közül öt szinonima vagy tévesen azonosított kép, kettő pedig hiperonima. F3 az összetett szavak többségét, 84%-át a szóalak végéről fordította meg, azaz nem tagolta a morfémahatár mentén. Ez F1 fordított beszédéhez hasonló mértékű ingadozást jelent, csak éppen fordított arányokkal.

Az összetett szavak tagolásának eloszlását a három adatközlőnél a 2. ábra szemlélteti.

2.ábra

Az összetett szavak tagolása

F1 visszafelé beszédében az igeikötős szavak megfordítása az összetett szavakhoz hasonlóan történt. A húsz egyszerű, egy szóval megválaszolható kérdésből (például: *Mi történik az üveggel, ha leejtjük? Eltörik. / Összetörik / Széttörik.* stb.) tizennyolcra érkezett a kutatás szempontjából értékelhető (azaz igeikötős) válasz. Ebből csupán kettő volt tagolatlan, azaz a szó legvégéről fordított, a többinél minden esetben különvált az igeikötő a szótól. Ez az arány az összetett szavakhoz hasonló körülbelül 10-90%-os arányt mutatja.

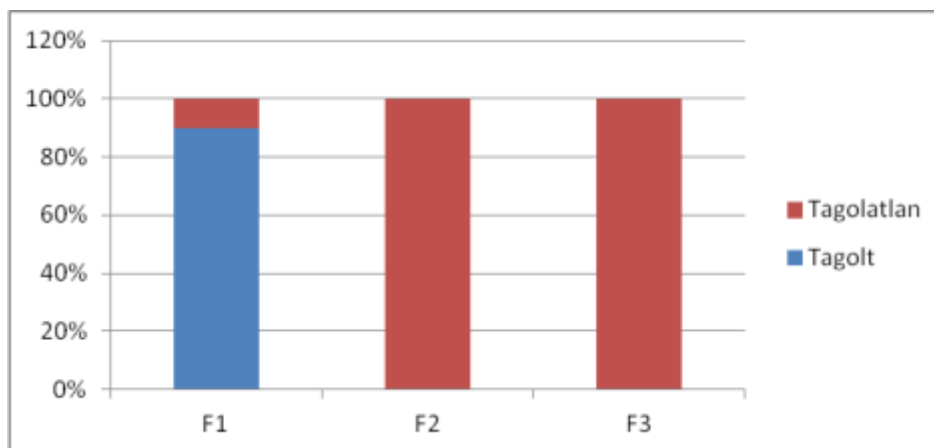
F2 ebben az esetben is nagyon egységes módot alkalmaz megfordított beszédében. Az összetett szavakhoz hasonlóan itt is minden esetben egy egységként fordította meg az igeikötős szavakat. Húsz válaszából tizenhét tartalmaz igeikötős szót, és ezeknek 100%-a a szóalak legvégéről lett megfordítva (például: *molosámnnyéfel* 'lefénymásolom').

F3 az igeikötős szavaknál már nem mutatott ingadozást a tagolás—tagolatlanság tekintetében. A kérdések 70%-ára igeikötős szóval válaszolt, és ezeknek 100%-át egy egységként kezelte.

Az igeikötős szavak tagolását a három adatközlőnél a 3. ábra mutatja be.

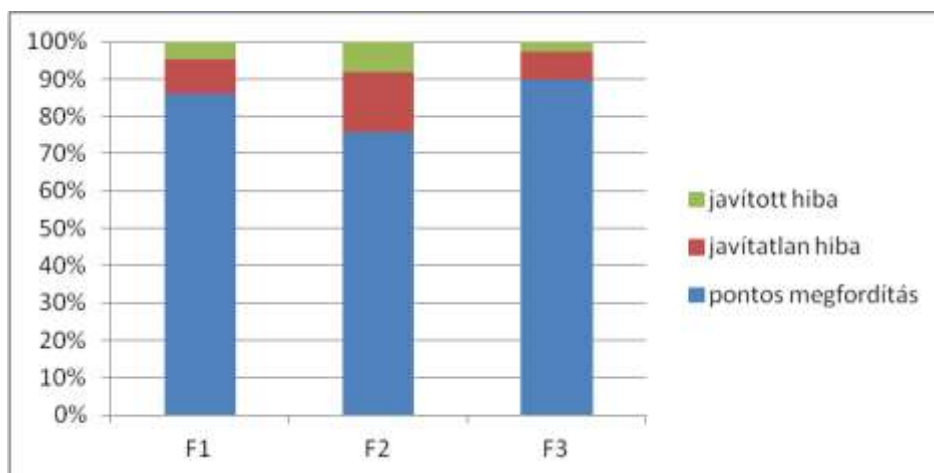
3. ábra

Az igeikötős szavak tagolása

Az összetett és igeikötős szavak eredményei kapcsán számításokat végeztünk a téves fordítások tekintetében. Azt feltételeztük, hogy a hosszabb hangsorokat eredményező metódus (főként F2-nél és F3-nál) több tévesztést generál, mint a rövidebb egységekre építő F1 módszere. Bár szignifikáns eltérésről nem beszélhetünk, némi különbség látszik a három adatközlő tévesztéseinek száma közt: a legtöbb téves megfordítás F2-nél található (körülbelül 25%), míg a másik két beszélő jóval kevesebb (F1 15%, F3 pedig 10% körül) ejt ki nem tökéletes fordított szerialitást (például: *kökötrak* 'karkötők'). A javított hibák aránya mindhárom adatközlő esetében hasonló, az összes tévesztés nagyjából egyharmada. Az arányokat a 4. ábra szemlélteti.

4.ábra
Téves megfordítások

Annak érdekében, hogy a hibázások hátterét jobban fel tudjuk tárni, mértük a realizálódott hangsorok ejtésidejét. Az eredményeket hang/másodpercben adjuk meg, amely idő tartalmazza a hangsoron belüli szünetet is. Ebből a számból következtetni tudunk arra, hogy a fordított hangsor kiejtése mennyi nehézséget okozott a beszélőnek, illetve, hogy a tagolásmentes megfordítás ellenére megjelenik-e szünet a fordított szóban a morfémahatáron.

A mérések szerint F1 és F2 átlagos ejtési ideje közel azonos (9,6 hang/s, illetve 9,4 hang/s), ehhez képest F3 kevesebb, mint feleannyi hangot ejt ki egy másodperc alatt a megfordított hangsorok esetében (4,2 hang/s). Ez a nagy különbség elsősorban a szavakon belül ejtett szünetek miatt jön létre, ami F3 esetében az igekötős szavak felére volt jellemző, az egynegyedükben pedig a szóalakon belül többszöri megállás is tapasztalható volt. Ebből következtethetünk F3 metodikájára, vagyis láthatóvá válik a munkamemória működése, azaz, hogy bár egy egységként fordítja meg a szavakat, ez komoly erőfeszítésébe kerül, és megállást eredményez a morfémahatáron.

Végül megvizsgáltuk, hogy a három adatközlőnk milyen arányban aktivált bonyolultabb (összetett vagy igekötős) szóalakot, vagy választott inkább a lexikonjából egyszerű, így könnyebben megfordítható és általában rövidebb hangsort. A rövidebb szavak kisebb arányban szinonimák (pl. fagylalt – jégkrém), gyakrabban inkább a felsőbb jelentéskategória megnevezése (pl. bogár – szarvasbogár). Ez alapján elmondhatjuk, hogy F1 az összetettnek vagy igekötősnek motivált szavak 83%-ában valóban ilyen lexémát realizál, F2 75%-ban, míg F3 70%-ban. Ez összefüggésbe hozható a tagolt megfordítások arányaival.

4. Következtetések. — A három adatközlő összehasonlításával három különböző módszert írhatunk le, melyek több lényegi különbséget is tartal-

maznak. F1 és F3 nem egységes módon fordítja meg a szavakat, hanem valamilyen belső döntés következtében hol a tagolás mellett dönt, hol pedig a szó végéről indítja a megfordítást. A két beszélő esetében ezek aránya fordított: míg F1 90%-ban inkább tagol, addig F3 ugyanilyen mértékben az egységes megfordítás mellett dönt. Ezzel szemben F2 kivétel nélkül a szóalak végéről ejti ki visszafelé a szavakat. Ez az eltérő logikán kívül más eltéréseket is jelent. F1 és részben F3 is a rejtetten működő anyanyelvi tudását felhasználva az „átalakítóban” a mentális lexikonból külön egységként aktiválja (I. LEVELT 1989), így kisebb értelmes hangsorokra tagolja a szavakat. Így újraértelmezi a szó fogalmát: önálló elem a szabad és a félszabad morféma, a kötött morféma (toldalékok) viszont nem választhatók külön, mindig a szótóval együtt kerülnek megfordításra. Amennyiben kommunikációs helyzetben is ezt a stratégiát alkalmazzák, úgy a fordított beszéd sokkal tagoltabb lesz, a rövid távú memóriában történő megfordítások kevesebb időt vesznek igénybe, a lexikonból való lehívás pedig gyorsabb lesz. Mindezek folyamatosabb kommunikációt valósítanak meg, a percepciót megkönnyítik, és csökkentik a megakadások, téves megfordítások előfordulását.

F2 „módszere” merőben eltérő, és sokkal egységesebb képet mutat. Második adatközlőnk kivétel nélkül a szóalakokat tekinti egy egységnek, a toldalékokon kívül a félszabad és szabad morféma is a megfordítandó egység szerves részét képezi. Így (a gyakoribb összetett vagy igekötős szavakon kívül) a fordított hangsorok nem aktiválódhatnak a lexikonból teljes alakjukban. Alanyunknál megfigyelhető az a stratégia, hogy egy hosszabb szót előbb normál irányban ejt ki félhangosan, majd ezt követi a fordított hangsor. Ebből egyértelműen következtethetünk a fonológiai visszacsatolás fontosságára, illetve szükségességére a pontos megfordítás érdekében; valamint kizárhatjuk a szótár „használatát” a fonológiai hurok alkalmazásával szemben.

Az ejtési idő mérésével további metodológiai különbségekre derült fény. Az F3-ra jellemző alacsony hibaszázalék összefüggésbe hozható a lassú ejtési tempójával és a szavakon belül tartott szünetekkel, mivel így megvalósul egyfajta tagolás, és időt nyer a szó második felének megfordítására is. F1 és F3 ejtési idejét összevetve pedig megállapíthatjuk, hogy a közel azonos ejtési idővel létrehozott fordított alakok akkor tartalmazznak kevesebb hibát, illetve a beszélő akkor realizálja a lexikonból nagyobb valószínűséggel az összetett szóalakot, ha a tagoló stratégia mellett dönt.

A három adatközlő stratégiáját összegezve a következő megállapításokat tehetjük. A jelenség különleges volta miatt kis mintán elvégzett kutatás alapján nem vonhatunk le általános következtetéseket, de azt megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvű visszafelé beszélés nem egységes módszer alapján történik, a beszélők eltérő stratégiák mentén valósítják meg a fordított beszédet.

Adatközlőink módszerei alapján kétféle stratégiát különböztethetünk meg. A szóalakok végéről való megfordításhoz jobban ragaszkodó technika a nehezebb kivitelezhetőség miatt akadozottabb, lassabb tempójú visszafelé beszélést eredményez, több hibázást von maga után, és jobban rászorul az elkerülő stratégiák alkalmazására. Itt a beszélők a nyelvtani szabályoknak való megfelelést

tartják szem előtt, módszerük inkább mutató, mint speciális kommunikációs csatorna.

A másik módszer ezzel szemben egy könnyített utat választva (tagolt szóalakok) gyors beszédtempót és kevés hibázást eredményez. Ez produkciós és percepciós szempontból is előnyösebb, ám a hangsorok ilyen módon nem feleltethetők meg teljes mértékben a magyar nyelv szóalak fogalmának.

A kétféle stratégia jól tükrözi az adatközlők gyakorlottságát, és hogy mire használják ezt a képességüket. Az első módszert alkalmazó F2 és F3 ritkán beszél visszafelé, akkor is csak monologikus helyzetben, szavak, pár mondatos szövegek, memoriterek megfordításában van gyakorlatuk. A második stratégiát alkalmazó F1 ezzel szemben párbeszédre, valódi kommunikációra is képes ezen a módon, és heti szinten gyakorolja képességét.

Összességében kimondhatjuk, hogy kétféle igény állhat az eltérő módszerek mögött: míg F1 mindenek elé a kommunikációt helyezi (könnyű produkció és percepció), addig F2 és F3 inkább a nyelvtani szabályoknak való megfelelést tartja szem előtt, ha ez lassabb tempót, akadozóbb beszédet vagy több hibát is jelent.

Első hipotézisünk, miszerint a beszélők stratégiákat alkalmaznak a hosszabb szavak elkerülésére, beigazolódott. Az adatközlők vagy a szavak több részletben való megfordításával, vagy egyszerűbb szavak lexikonból való előhívásával próbálják kikerülni a hosszabb, így a megfordításhoz nagyobb erőfeszítést igénylő szavakat. Ez a fajta gyakorlat nagyon hasonlít az idegennyelvtanulók FÆRCH – KASPER (1983) által meghatározott kommunikációs stratégiáihoz, miszerint vagy az elkerülést választják, azaz megváltoztatják a kommunikációs célt (kerülő vagy redukciós stratégia), vagy a végrehajtást választva alternatív tervet dolgoznak ki (végrehajtó vagy parafrázáló stratégia) (MARKÓ 2003).

Második hipotézisünk, mely a morfémahatárok mentén való szegmentálásra vonatkozott, így csak részben teljesült. Egyik adatközlőnk egy esetben sem tagolta a szóalakokat, míg a másik kettő ingadozott a két módszer alkalmazása közt (10-90%, illetve 90-10% megoszlásban).

Harmadik hipotézisünk az adatközlők által alkalmazott hasonló módszer volt. A bemutatott eredmények tanúsága szerint ez is csak részben igaz. Mindhárom beszélőre igaz a fonémaalapú megfordítás, az elkerülő stratégiák alkalmazása, illetve a szóalak végéről való megfordítás. Különbség viszont, hogy csak egy adatközlő alkalmazza minden esetben a szóalak végéről való megfordítást. Így elmondhatjuk, hogy a módszer még egy beszélőn belül sem mutat teljes állandóságot, két adatközlőnkénél is ingadozik a megvalósítás módszere.

Negyedik hipotézisünk azt mondta ki, hogy a hosszú szavak tagolásával kisebb hibaszázalék és gyorsabb megfordítás érhető el. Ez az elképzelésünk igazolást nyert, a tagolást nem végző adatközlő több hibás megfordítást hozott létre, és a hosszabb szavak ejtéséhez a normál alak kimondására volt szüksége. Az összetett vagy igeekötős szavak kettéválasztásának módszerét alkalmazó beszélők ezzel szemben a normál szerialitású alak kiejtése nélkül, kevesebb tévesztéssel hozták létre a visszafelé kiejtett hangsort.

A hivatkozott irodalom

- COWAN, N. – LEAVITT, L. A. – MASSARO, D. – KENT, R. 1982a. A fluent backward talker. *Journal of Speech and Hearing Research* 25.
- COWAN, N. – LEAVITT, L. A. 1982b. Talking backward: exceptional speech play in late childhood. *Journal of Child Language* 9: 481–95 [hivatkozás: CRYSTAL 1998].
- COWAN, N. – BRAINE, M. D. S., – LEAVITT, L. A. 1985. The phonological and metaphonological representation of speech: Evidence from fluent backward talkers. *Journal of Memory and Language* 24: 679–98.
- GATHERCOLE, SUSAN E. – BADDLEY, ALAN D. 1993. *Working memory and language*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale [hivatkozás: RACSMÁNY et al 2003].
- GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika*, Osiris Kiadó, Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2004. szerk. „Nyelvbtlás”-korpusz. *Beszéd kutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Budapest.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1989. *Speaking. From intention to articulation*. Cambridge, Massachusetts, A Bradford Book
- MARKÓ ALEXANDRA 2003. Az idegen nyelvi beszédtervezés stratégiái. *Beszéd kutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Budapest. 5–74.
- RACSMÁNY MIHÁLY – POLLNER PÉTERNÉ OSZKÓ JULIANNA – PLÉH CSABA 2003. A verbális munkamemória és az idegen nyelv elsajátítása. In: TÓTH SZERGEJ szerk. *Nyelvek és kultúrák találkozása*. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kara.

TAMÁS DÓRA ZSÓFIA

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott nyelvészet program

The strategies of speaking backward in Hungarian

The backward-speech is a rare and special type of speech production. A fluent backward talker is able to pronounce the speech sounds of the words in reverse seriality. The purpose of this paper is to describe the morphological structure and general regularities of Hungarian backward-speaking. In this research, using word lists, we have compared three different speakers' compound word dividing techniques and avoidance strategies.

TAMÁS, DÓRA ZSÓFIA

Az udmurt nyelv helyzetének változásáról a média tükrében

1. Bevezetés – Az oroszországi finnugor népek jelenlegi nyelvi helyzetét összefoglalóan úgy jellemezhetjük, hogy fennáll a nyelvcsere veszélye. Ennek elsősorban az az oka, hogy a legidősebb generáció használja az anyanyelvét a legaktívabban. Ezt támasztják alá azok az általam 2007–2008-ban folytatott kérdőíves vizsgálatok is, amelyeket az Udmurt Köztársaság egyik falujában folytattam. Az akkor végzett kutatás alapján megállapítható volt az is, hogy a településen nem figyelhető meg negatív attitűd az udmurt nyelvvel szemben.

Az azóta eltelt évek során megfigyeléseim szerint az udmurt nyelv használata szélesebb körűvé vált. Mindezt annak alapján állítom, hogy megvizsgáltam az udmurt nyelvű médiát és internetes oldalakat, valamint az udmurt nyelvhasználók médiafogyasztási szokásait. A kutatás eredményeit jelen tanulmányban ismertetem.

2. A kutatott település. – Ahogyan azt már említettem, az első kutatást 2007–2008-ban végeztem az Udmurt Köztársaság egyik északon fekvő településén, mely a fővárostól, Izsevszktől több mint 200 km-re helyezkedik el. Tipikus udmurt falunak nevezhető: a 2010-es census alapján 319 ember közül 314-en vallották magukat udmurnak. Alekszandrovo falu összlakosságából 202 fő aktív korú, 50 fő nyugdíjas korú, 67-en pedig iskoláskorú gyerekek. A nők (170) többségben vannak férfiakkal (149) szemben. Bár kis településnek számít, a faluban mégis van egy 11 osztályos iskola, egy orvosi rendelő, két bolt, valamint egy posta.

3. A 2007–2008-as kutatás általános eredményei. – A 2007–2008-as kutatás a 2012-ben végzetthez hasonlóan kérdőíves vizsgálat volt, mely SALÁNKI ZSUZSANNA módszereit veszi alapul. A 2007–2008-as kutatásban 34 iskoláskorú gyerek, valamint 11, a 38–53 év közötti korosztályhoz tartozó lakos vett részt. Az eredmények akkor azt mutatták, hogy az udmurt nyelv helyzete nagyon aggasztó volt, fennállt a nyelvcsere veszélye. Ehhez elsősorban az járult hozzá, hogy az udmurt nyelvet csak családban való kommunikációban használták. Az adatközlők nem tartották alkalmasnak az udmurt nyelvet arra, hogy a modern világ fogalmait közvetíteni tudják általa. Mivel a fiatalok oroszosodásának nagyon magas az aránya, a kapott válaszok arra utaltak, hogy az adatközlők az udmurt nyelvre az idős generáció nyelveként tekintettek. Ebben egyrészt a szülők hibáztathatóak, hiszen a szülő dönti el, hogy az anyanyelvén fog-e beszélni a gyermeke vagy sem. A szülők azt akarták, hogy gyermekük elsőként a magasabb presztízsű orosz nyelvet sajátítsa el. A kutatásom közben az is kiderült, hogy a szülők többsége károsnak tartja a kétnyelvűséget. Mivel az átlagos udmurt nem ismeri a kétnyelvűséggel kapcsolatos kutatásokat, úgy véli, hogy több nyelv tudása zavarhatja a tanulási folyamatot és túlterhelheti a gyereket.

agyát: *малы кулэ со удмурт кылэд, школаязы итак но трос дышетско, мед тинь англи кылэз дышетоз, пайдаяз и то тросгес луоз.*¹

De a város is befolyást gyakorolhat a fiatalokra, akik oda költözésük után nem hisznek saját nyelvű kultúrájuk fejlesztési lehetőségeiben, vagy nem tartják azt fontosnak, s őseik nyelvét az elmaradott, konzervatív életmóddal azonosítják. Sajnos hasonló helyzet figyelhető meg egyéb finnugor köztársaságokban is. Például a nős/férjezett marik 10%-a olyan vegyes házasságban él, melyekben a házastárs (többnyire) orosz, s az ilyen családokban a gyermek már nem lesz mari (PUSZTAY 2006: 72, 255).

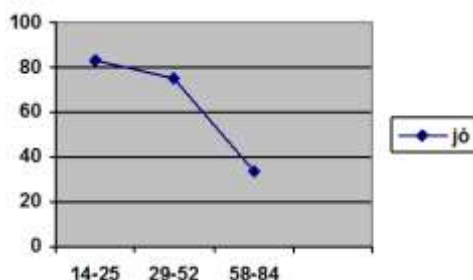
4. Az udmurt médiafogyasztásra vonatkozó kérdések.

– A fentiek ellenére az idő múlásával a helyzet változni kezdett. Tényként kezelhető, hogy napjainkban több udmurt nyelvű sajtótermék jelenik meg, mint korábban. Fontos, hogy 2011 óta havonta olvasható egy fiatalokhoz szóló folyóirat, mely az előző vizsgálatom idején még nem létezett (SELIVERSTOVA 2008). Jóval több az udmurt nyelvű oldal a világhálón is. Szimbolikus lépés, hogy a legnépszerűbb oroszországi közösségi oldal² udmurt nyelven is elérhető.

A 2007–2008-as udmurt médiafogyasztásra vonatkozó kérdések válaszait (a sajtó, televízió, rádió és az internet használatának nyelve, a használat gyakorisága) az 1. ábra mutatja.

1. ábra

A falusiak médiafogyasztása (2007–2008)

Meg kell mondani, hogy a „Hallgatsz-e rádiót udmurt nyelven?” kérdésre a fiataloknak csupán 1,6 %-a válaszolt, ezért a kapott válaszokat nem tartom relevánsnak. Az ábrán látható, hogy a sajtótermékek olvasását, a TV nézést, valamint a rádióhallgatást az idősebbek részesítik előnyben. Azonban a TV- és rádióműsorok közül ők is csupán a híreket nézik/hallgatják, mert a 2007–2008 években az udmurt nyelvű műsorok nem mutattak nagy változatosságot.

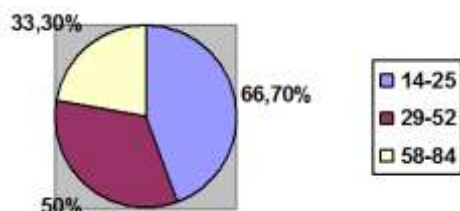
¹ „Minek kell neki [a gyerekeknek –SY.] az udmurt nyelv, az iskolában úgy is sokat tanulnak, inkább tanulja meg az angolt, abból több haszna lesz”. Adatközlő – Ardaseva L. 48 éves.

² www.vk.com

A médiafogyasztási szokások feltételezett változásának igazolására megismételttem a korábbi kutatás idevonatkozó kérdéseit. Az eredmények a 2. ábrán láthatóak.

2. ábra

A 2012-es kutatás eredményei

Az adatközlők válaszai alapján az udmurt nyelvű média használata gyakoribbnak tűnik a korábbi kutatás eredményeihez képest. Látványosan megnőtt a fiatalok aránya a médiafogyasztók körében. Az adatközlők a nagyobb érdeklődést azzal magyarázták, hogy a TV-ben változatosabbak lettek a műsorok, szemben a 4-5 évvel korábbi állapotokkal. Az adatközlők felsorolták a TV műsorok hiányosságait is, amelyek közül kiemelték a nem megfelelő időpontot. Általános a tapasztalat, hogy a finnugor nyelveket csak korlátozott mértékben használják a tömegtájékoztatási eszközökben (PUSZTAY 2006:162). Ezen kívül megjelentek újabb folyóiratok, amelyek az interneten is könnyen hozzáférhetők, olcsóbb lett az előfizetésük. Ilyen pl. *Dart*³ (Szenvedély) című havi folyóirat, amelynek az a koncepciója, hogy fiatalok írnak fiatalokról. Ráadásul a folyóirat szerkesztése is fiatalok kezében van. A Dart egyaránt érdekes lehet mind az iskoláskorú gyerekek, mind a kamaszok és egyetemisták körében is.

5. Az internet szerepe. – Érdemes külön bekezdést szánni az internet témakörének. Az udmurt társadalomban az internet-használat az elmúlt öt évben vált valóban tömegessé, s ezzel az udmurt nyelv széles lehetőségeket kapott, hogy fennmaradjon. Egyrészt fórumul szolgál az udmurt nyelv korlátlan használatára, bármikor és bárkivel kommunikálhatnak a beszélők az anyanyelvükön, ráadásul a különleges udmurt karaktereket is használhatják. Másrészt az internet ismeret- és kultúraterjesztő szerepet is játszik, ami rendkívül fontos az udmurtok számára, hiszen az internet segítségével nem csak a világ ismeri meg őket, hanem az udmurtok is többet megtudnak a világ más tájairól.

Ami az udmurt interneten használt kommunikációs nyelvet illeti, sajnos nincsenek kvantitatív adatok, de az internetes profilokat, elektronikus levelezéseket és azok nyelvhasználatát, nyelvválasztását figyelembe véve több változat

³ A folyóirat első száma 2011-ben látta meg először a napvilágot, az Udmurt Dunnye (Udmurt Világ) című központi napilap mellékleteként. http://issuu.com/metabox/docs/dart_1

is megkülönböztethető. Jelenleg nem csak udmurtok között zajlik párbeszéd udmurt és orosz nyelven, hanem az oroszul beszélő nem-udmurtok⁴ és az udmurt nyelven beszélő külföldiek is részt vesznek ebben.

Egyértelmű, hogy sajtótermékeket minden generáció fogyaszt, azonban a világháló használata az udmurt beszélők körében szinte kizárólag a fiatalokra és (kevésbé) a középkorúakra jellemző. Ennél a két korosztálynál mind a korábbi, mind a jelenlegi vizsgálatban megfigyelhető a gyakori kódváltás, amelyet egyáltalán nem tekintenek negatív jelenségnek. A gyakori internethasználat nyelvújítással és modernizálással is jár, hiszen az udmurt internethasználók számos új fogalommal találkoznak, amelyek ezidáig nem léteztek az udmurt nyelvben. Ezek fordítását a nyelv fejlesztésének kell tekinteni. Vannak azonban, akik helytelenül viszonyulnak a nyelvújításhoz, s ez csökkentheti a folyamat pozitív hatásait (JERNUDD 1999: 144). Ez általában az idősebb generációra vonatkozik, akik még gátolhatják is az új szavak használatát: *онетъ шузи кыльёссэ поттылоз ни, кытысь маро со потэм кыльёс, удмуртэн-а мара со верамын. Мон асламезлы азям та кыльёсын аераськын уг лэзьыськы.*⁵

6. Az SMS -ezés nyelve. – Kiegészítésképpen figyelembe vettem az SMS-küldés nyelvhasználatát is. A 2007–2008-as kutatásomban azt feltételeztem, hogy az SMS kommunikáció két nyelven történt, de saját megfigyeléseim ezt nem igazolták. Ezzel szemben a 2012-es eredményeim már azt mutatták, hogy kommunikáció két nyelven történik.

7. Összefoglalás. – Összefoglalva elmondható, hogy rövid időn belül a faluban az udmurt nyelv helyzete a médiafogyasztás szempontjából sokkal javult. Legnagyobb eredményként azt a felismerést lehet számon tartani, hogy az udmurt nyelv nem csak a családon belüli kommunikációban használható. A vizsgálati eredmények arra mutatnak, hogy az udmurt nyelv használata elsősorban a világhálón vált tömegessé. Ez feltehetőleg nem független attól, hogy egyes társadalmi szervezetek, önkéntesek és civilek aktív anyanyelvi propagandát végeznek (SHIROBOKOVA 2011:15). A korábbi vizsgálat idején többen gyakorlati érveket soroltak fel az orosz nyelv előnyben részesítése mellett, de mára ebben a tekintetben is változás figyelhető meg. A beszélők sokkal magabiztosabbak, nem szégyellnek az anyanyelvükön beszélni.

Bármennyire is javulna azonban a helyzet, egyelőre az udmurt média semmilyen formában nem képes versenyezni az orosz nyelvű sajtótermékekkel, a sokkal változatosabb TV műsorokkal és a korlátlan rádiócsatornákkal. Amíg az udmurt nyelvű lapok száma évről évre csökken, addig egyre több orosz nyelvű

⁴ Ide tartoznak orosz anyanyelvűek, más finnugor népek képviselői, valamint a szomszédságban élő tatárok, esetleg csuvasok.

⁵ Megint a buta szavait mondja, honnan szedik ezeket, vajon udmurt nyelv ez? Az én unokámnak megtiltottam, hogy ilyen szavakat használjon előttem. – Adatközlő: Tyihonova V. 86 éves.

újság jelenik meg, és az utóbbi időben a példányszámuk is jelentősen megemelkedett (KOZMÁCS 2005: 106).

Ahogy azt fentebb említettem, a szülő dönt arról, hogy fog-e beszélni a gyermeke az anyanyelvén vagy sem. Ebből a szempontból a mai helyzet nem változott a 2007–2008-hoz képest, sőt romlott: a szülők amellet döntenek, hogy gyermekeikkel oroszul beszélnek annak ellenére, hogy udmurt faluban, udmurtok között születtek és élnek, valamint annak ellenére, hogy a köztársaság a tituláris nép számára érdekérvényesítési lehetőségeket biztosít, pl. az anyanyelv-használatára, a saját kultúra ápolására és fenntartására (PUSZTAY 2006:9). Az ok természetesen az udmurt nyelv alacsony presztízse a társadalomban az orosz nyelvhez képest. Az udmurt nyelv magas presztízst azonban nem csak a nyelvfejlesztéssel és terminológia-alkotással lehet elérni, hanem erős nyelvtervezés is szükséges, különösen az oktatás terén.

A hivatkozott irodalom

- JERNUDD, BJÖRN H. 1999. Nyelvi problémák a harmadik világból. In: SZÉPE – DERÉNYI szerk. *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*, 140.
- KOZMÁCS ISTVÁN 2005. Az udmurtok. In: PUSZTAY J. (szerk.) *A Volga-Káma-vidék finnugor népei. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 11.* Szombathely. 73–109.
- PUSZTAY JÁNOS 2006. *Nyelvével hal a nemzet.* Teleki László Alapítvány, Budapest.
- SALÁNKI ZSUZSANNA 2007. Az udmurt nyelv mai helyzete. Doktori disszertáció tézisei. Kézirat. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/salanki/tezisek.pdf> (megtekintve: 2009).
- SELIVERSTOVA E. N. [СЕЛИВЕРСТОВА Е. Н.] 2008. Функционирование удмуртского языка среди детей школьного возраста в условиях г. Ижевска. In: szerk. XXXVI итоговая научная конференция, посвященная 450-летию добровольного вхождения Удмуртии в состав Российской Федерации. Ижевск, ГОУВПО «Удмуртский государственный университет». 402–4.
- SHIROBOKOVA LARISA 2011. Az udmurt-orosz kétnyelvűség (Udmurt Köztársaság, Sarkan járás, Muvyr község). Doktori disszertáció tézisei. Kézirat. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/shirobokovalarisa/tezis.pdf> (megtekintve: 2012).

SPESHILOVA YULIA

dirtisyula@gmail.com

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Uráli Nyelvészeti és Nyelvek

The Changes of Udmurt Language Situation in the light of mass media

The purpose of this paper is to present the changes in the linguistic situation prevailing in a village Aleksandrovo through the prism of media. For searching changes were made two researches: the first in 2007–2008, the second - in 2012. Both studies were made using questionnaires. The basis for preparing this became the Hungarian researcher's questionnaire Salánki Zsuzsánna. Comparing the responses to our questions about the numbers of the respondents using the media in their native language, it was found that the percentage of use of the media in their own language has grown. Also at the present research examines the role of the Internet in the development of Udmurt language and culture.

SPESHILOVA, YULIA

A nyelvhasználat tudatos torzításának figyelembevétele nyelvi profilalkotás során

1. Bevezetés – Magyarországon Nagy Ferenc foglalkozott elsőként kriminalisztikai nyelvészettel. 1980-ban megjelent munkáját, melyben kvantitatív szövegvizsgálattal, a kriminalisztikai nyelvészet általános kérdéseivel és a szövegfajtákkal foglalkozik, azóta sem követte újabb átfogó kötet, noha a kutatás nem szakadt meg teljesen, és szakértői véleményre a hatóságok időnként igényt tartanak. A Belügyminisztérium alkalmazásában nyelvész-szakértőként tevékenykedett Szilák Jolán. Írásai, esettanulmányai különböző rendészeti folyóiratokban olvashatók. Az angolszász és germán országokban az ötvenes évek környékén megindult kutatások azóta is folyamatosan újabb eredményeket hoznak napvilágra, melyek a kriminalisztikai nyelvészetet az alkalmazott nyelvészet dinamikusan fejlődő ágává tették.

Alapvetően kétféle kriminalisztikai nyelvészeti vizsgálat létezik. Az egyik a szerző azonosítására irányuló szerzőségvizsgálat, a másik a nyelvi profilalkotás. A szerzőségvizsgálathoz összehasonlítható mintára van szükség, melynek bizonyos kritériumoknak, mint a hasonló szövegtípus és az elegendő terjedelem, meg kell felelnie. Optimális esetben a vizsgálat végén kimondható, hogy mekkora valószínűséggel azonos, vagy éppen nem azonos a kérdéses szöveg szerzője a mintául szolgáló szöveg szerzőjével.

Amennyiben nincs összehasonlítható minta, de elegendő mennyiségű szöveg áll rendelkezésre, lehetőség van a nyelvi profilalkotásra. Ennek során a szerző nyelvhasználati sajátosságai alapján meghatározzák csoportspecifikus tulajdonságait. A nyelvi profilalkotás kiindulópontja az a tény, hogy minden embernek megvan a maga egyéni, saját kódja, kommunikációs programja. A nyelvhasználó folyamatosan válogat a rendelkezésre álló, felhasználható elemek közül. Hasonló nyelvi helyzetekben hasonló a nyelvi viselkedése. Felismerhető jegyeket produkál, állandó, visszatérő elemeket használ. Vannak dominánsan előforduló jegyek, és vannak olyanok is, melyeknek állandó hiánya a feltűnő. Az egyéni stílus a nyelvi szintek elemkészletének sajátos felhasználási módjában mutatkozik meg. A lexikai szinten jellemző bizonyos szavak, szófajok, frazeológiai egységek használata. Felmérhető az aktív szókincs nagysága, a szerző nyelvi repertoárja. A preferált szociolingvisztikai változók és a vernakuláris nyelvváltozat alapján sokat megtudhatunk az anoním vagy pseudonim szöveg alkotójáról. A szavak réteghovatartozása árulkodhat arról, hogy a szerző milyen társadalmi réteghez, csoporthoz tartozik. A grammatika szintjén a mondatserkesztés színvonala, a mondatfajták változatossága, a nyelvtani eszközök szten-derd vagy nem szten-derd használata ad értékes információkat. A helyesírásból is sok minden kiderül a szerző nyelvi műveltségéről, iskolázottságáról, nyelvi szocializációjáról (FARKAS 1979:141–142). A hiba, amennyiben visszatérő, állandó, tehát nem performancia-, hanem kompetenciahiba, akár a szerző azonosítására is

alkalmas lehet. A hiba — ahogy DROMMEL írja — a szerző névjegykártyája (DROMMEL 2011: 25).

Az így összegyűjtött nyelvi jegyek, információk alapján következtethetünk a szerző nemére, életkorára, iskolázottságára, műveltségére, a nyelvi szocializáció helyére és bizonyos személyiségjegyekre.

2. HUSZÁR Lakoffra hivatkozva azt írja, hogy a női bőbeszédűség, pontatlanság, tárgytól való elkalandozás a nőgyűlölő kultúra sztereotípiái közé tartozik, ahogy sztereotípia a férfiak pontos, tömör, releváns fogalmazási módja is (HUSZÁR 2009:17). Ezzel szemben a kvalitatív és a kvantitatív vizsgálatok alapján általánosságban és a valóságot némiképp leegyszerűsítve több szerző mégis azt állítja, hogy a női levélírókra a bőbeszédűség, az ismétlések, az irreleváns dolgok említése jellemző. Hangnemük bizalmas, szókincsük gazdagabb, a levél témája gyakran intim. HUSZÁR arra is felhívja a figyelmet, hogy míg az idősebb nők nyelvhasználatuk archaikus, a fiatalabb, tanultabb, városban élő nők nyelvhasználatukban az osztálytársadalmi sztenderd normákat követik (HUSZÁR 2009:51). Ha a levélben konkrét fenyegetőzésre is sor kerül, akkor a nők általában mérgezéssel, fertőzéssel fenyegetnek. A nők jellemzően problémaorientáltak, gyakran használnak negatív, tiltó mondatokat, azt írják le, hogy mit nem akarnak.

A férfiak lényegre törők, levelük és a levél mondatai is rövidek. Stílusuk hivatalos, gyakran használnak idegen szavakat és szólásokat. A normatív nyelvhasználat a férfiak számára kevésbé fontos, gyakran használják a csoportjukra jellemző rejtett presztízsszerű formákat (HUSZÁR 2009:51). A levél fenyegető hangnemű, gyakran fizikai erőszakkal fenyegetnek. A férfiakra jellemző célorientáltságból eredően a szövegben állító és felszólító mondatokat fogunk találni (vö. NAGY 1980: 112–120, DROMMEL 2011: 98–99, SZAKÁCSNÉ 2011).

A névtelen levél szerzőjének nemét megállapítani nem könnyű feladat, ugyanis a férfi–női társadalmi szerepek összemosódtak, és ez a nyelvhasználat uniformizálódásához vezetett. A nyelvjárásiasság is visszaszorulóban van, különösen az írásbeli szövegekben kevés olyan nyom található, amely segítheti a szerző földrajzi elhelyezését. Az életkor meghatározásakor az okoz gondot, hogy a nyelvhasználatot a szociokulturális környezet is befolyásolja. A vidékiek, határon túliak nyelvhasználatuk archaikusabb, ezért a szerző idősebbnek tűnhet, mint amilyen valójában (SZAKÁCSNÉ 2011). A kommunikációs mód adhat itt fogódzót: a chat, az e-mail, az SMS inkább a fiatalokra jellemző, vagy a képzett, magas műveltségű idősebbekre. A rövidítések a középkorúakra és a fiatalokra, míg az emotikonok használata túlnyomórészt a fiatalokra jellemző. Vannak olyan hibák, amik szintén támpontot adhatnak a szerző életkorának megbecslésében. Az alany–állítmány egyeztetésének elmaradása, valamint a törés a mondatban gyakran az idősek dekoncentráltaságából, fáradékonyságából ered (FOBBE 2011: 149–152, DROMMEL 2011: 27–28).

3. További nehézséget okoz, ha a szerző félrevezetés céljából szándékosan torzítja nyelvhasználatát, álcázza magát.

A szövegsajátosságok torzítását FARKAS JUDIT az alábbiak szerint határozza meg:

„A szövegezési sajátosságok torzítása a fogalmazó személy olyan tudatos pszichikai tevékenysége, melynek során az adott egyén a saját, ténylegesen meglevő nyelvhasználatától eltérő szövegezési sajátosságokat produkál egy adott szövegben. E tevékenység eredményeként a keletkezett írásmű konkrét nyelvhasználati sajátosságai a fogalmazószerző nyelvhasználati sajátosságaihoz képest alacsonyabb színvonalúak, vagy legalábbis azonos értékszintűek, de más minőségűek, tehát torzítottak lesznek” (FARKAS 1979: 143).

A torzításnak különböző fajtái lehetségesek: a szerző célja lehet csak saját nyelvhasználatának leplezése, de lehet más személy nyelvhasználati szokásainak utánzása is. Az első esetben a keletkezett szöveg alacsonyabb színvonalú lesz, mint amelyet a szerző nyelvi műveltsége lehetővé tenne, ugyanis a szerző ilyenkor alacsonyabb társadalmi réteghez tartozónak próbálja kiadni magát, míg a második esetben a szöveg olyan színvonalú lesz, amilyenek a szerző egyéb írásai is. A torzítás különböző nyelvi szinteken jelenhet meg: a helyesírás, a grammatika, a lexika-stilisztika szintjén, illetve beszélhetünk tartalmi torzításról is. A szerző megpróbálhatja nemére, életkorára, iskolázottságára, műveltségére, foglalkozására utaló jegyeket torzítani. Kevesen vannak azonban, akik nyelvhasználatukat eredményesen meg tudják változtatni, a szerző ugyanis csak azt tudja torzítani, aminek tudatában van. Ez általában mindössze a helyesírás (FARKAS 1979: 142–145). Ahhoz, hogy a szerző torzítani tudja nyelvhasználatát, szüksége van bizonyos fokú nyelvi kompetenciára, a nyelv, a szabályok, nyelvtani funkciók, szociolingvisztikai változók, szinonimák és a stilisztika alapos ismeretére. Ezek hiányában a szövegben torzításra utaló jeleket fogunk találni (DROMMEL 2011: 36). Ilyen jel például a jól megszerkesztett szövegben a banális helyesírási hibák megléte, az egyes nyelvtani kategóriákon belüli nagy színvonalbeli különbségek, következetlenségek, vagy ha a hibák száma a szöveg vége felé haladva csökken (DERN 2009: 78–82). Nincs olyan nyelvhasználó, akiben minden tudatos lenne, bizonyos dolgok szokássá válnak a nyelvhasználat terén is. A kriminalisztikai szövegnyelvészeti feladata ezek kimutatása.

4. DERN 2008-ban a saarbrückeni és a mainzi egyetemen kísérletet végzett a nyelvhasználat torzításával kapcsolatban. A kísérletben összesen 52, német anyanyelvű hallgató vett részt. A hallgatókról feltételezhető, hogy gyakorlattal rendelkeznek írásbeli szövegek létrehozásában, az átlagosnál magasabb a nyelvi műveltségük, képesek nyelvi önreflexióra és tudatosabban használják a nyelvet az átlagosnál. Kriminalisztikai nyelvészeti ismeretekkel azonban nem rendelkeztek. Feladatuk zsarolólevél írása volt. DERN arra keresett választ, hogy van-e spontán torzítás a levelekben, és ha van, milyen mértékű, milyen nyelvi stratégiák, tendenciák jelennek meg az írásokban, és milyen nyelvi szinteken történik manipuláció.

Az első feladatban zsarolólevelet kellett írni, melynek a kereteit a kísérletvezető megadta: 1 500 000 € követelése a Deli élelmiszeripari konszerntól. A levelet úgy kellett megfogalmazni, hogy lehetőleg elérje a célt, ne viccnek vegye a

címzett. A feladatra mindössze 20 perc állt rendelkezésre. Akik a kísérletet bírálják, azt hozzák fel legfőbb érvként, hogy aki ilyen bűncselekményre készül, bármennyi időt fordíthat a levél megfogalmazására, átgondolhatja, újra írhatja, ahányszor csak akarja. Ez nyilván így is van. Az időkorlát azonban egyfajta stresszhatásnak tette ki a kísérlet résztvevőit, mint ahogy a bűncselekmény elkövetője is stresszes — tehát valamelyest beszűkült — tudatállapotban cselekszik. Másrészt a kísérleti körülmények kisebb-nagyobb mértékben mindig eltérnek a valóságtól, de az adatok megfelelő feldolgozásával ennek ellenére is értékes információkhoz juthatunk. Egy ilyen nehezen hozzáférhető téma esetében pedig különösen meg kell becsülni minden adatot.

A zsarolólevél megírása után a kísérletvezető azt kérte, hogy a résztvevők fogalmazzák meg újra a levelet, most azonban úgy, hogy nyelvhasználatukat megváltoztatják annak érdekében, hogy ne jöjjenek rá, ki lehet a levél írója. A feladatra ismét 20 perc állt rendelkezésre.

DERN azt írja, hogy a kísérlet résztvevői arról számoltak be, hogy a zsarolólevél megírása (az átlagosnál magasabb nyelvi kompetencia ellenére is) nehéz volt. A nyelvhasználat torzítása tovább nehezítette a feladatot. DERN ebben látja annak az okát, hogy a torzított zsarolólevelek több mint 20%-kal kevesebb szóból álltak. A résztvevők 13%-a nyilatkozott úgy, hogy már az első levél megírása során, önmaga álcázása céljából, spontán módon gondolt nyelvhasználatának megváltoztatására. 87% nem számolt azzal, hogy egy ilyen típusú bűncselekmény elkövetőjeként nyelvhasználatára alapján azonosítható lenne.

5. 2012 tavaszán magam is elvégeztem a kísérletet. A kísérletben néhány tanár kolléga mellett az ELTE Tanító- és Óvóképző Karának tanítóképzésben részt vevő hallgatói voltak segítségemre, összesen 55 személy. Célom egy DERNéhez hasonló kísérleti csoport létrehozása volt, az átlagosnál magasabb nyelvi műveltséggel rendelkező, írásbeli szövegek létrehozásában gyakorlott, tudatos nyelvhasználók bevonásával. A feladat is hasonló volt: zsarolólevél írása, melynek keretében az élelmiszeripari és kereskedelmi tevékenységet folytató Sosemvolt Kft. vezetőjétől kellett 30 millió forintot követelni. A 20 perc elteltével azt kértem, hogy a nyelvhasználat tudatos megváltoztatásával egy újabb zsarolólevelet írjanak egy másik papírra. Az első feladatban 77% nem változtatta meg nyelvhasználatát. Mindkét kísérlet azt mutatja, hogy jóval többen vannak azok, akik spontán módon nem változtatnak nyelvhasználati szokásaikon. DERN ezt úgy értékeli, hogy míg az köztudott, hogy a hangja vagy ujjlenyomata alapján bárki azonosítható, a zsarolólevelek írói annak nagyrészt nincsenek tudatában, hogy nyelvi produktumukban vizsgálható, értékelhető jeleket, nyomokat hagynak hátra, amelyek elvezethetnek a szöveg szerzőjéhez, ezért általában nem is torzítják nyelvhasználatukat. Itt azonban valóban figyelembe kell vennünk a kísérleti helyzetet, a feladat váratlanságát. Nem tudjuk, hogy azok között, akik hosszú időn keresztül, komolyan készülnek egy ilyen bűncselekményre, mekkora arányban vannak azok az anonim levélírók, akiknek megfordul a fejében önmaguk nyelvi álcázásának gondolata. Egy bűncselekmény megtervezése és vég-

rehajtásának módja nagyban függ az elkövető személyiségétől, intelligenciájától is.

DERN arról számol be, hogy az első levél megírását követően öt olyan személy, aki úgy értékelte saját szövegét, hogy abban torzította a nyelvhasználatát, valójában nem hajtott végre érdemi torzítást, mindössze tárgyilagos, formális, vagy kissé emelkedett stílusban írta meg levelét. A megismételt kísérletben is találkoztam hasonló levelekkel, mint ahogy problémát okozott a nyelvhasználat torzításának megértése és a tartalmi torzítástól való megkülönböztetése is, akár csak a németországi kísérletben. A második feladatban a kísérletben részt vevők 55%-a volt képes nyelvhasználatának valamilyen mértékű megváltoztatására. Ez leginkább a stíluszint csökkentésével, durva, trágár szavak használatával, fenyegetések közbeiktatásával valósult meg. Az alábbi táblázat a zsarolólevelek írásakor felhasznált szavak számát tartalmazza. Összehasonlításként ismertetem DERN adatait is.

1. táblázat

A szavak átlagos száma egy-egy levélben

	Dern kísérlete	hazai kísérlet
1. levél (spontán)	105	72
2. levél (torzított)	80	44

Azt láthatjuk tehát, hogy a tendencia azonos: a torzítás során a felhasznált szavak száma csökken. A mondatok rövidebbé, tömörebbé válnak. Kevesebb határozót és jelzőt használtak a levélírók. DERNnel ellentétben külön vizsgáltam a férfiak és nők által írt leveleket. Az első feladatban felhasznált szavak számának összevetése nem mond ellent a DROMMEL és FARKAS által is hangoztatott állításnak, hogy a nők bőbeszédűbbek, hosszabban fogalmaznak, bár az átlagosan felhasznált szavak száma csak kevéssel volt több a férfiak által felhasznált szavak számánál, a négy szónyi különbség a bőbeszédűséget jelen kísérletben nem igazolta. A torzítás során viszont a nők írásai nagyobb mértékben rövidültek, mint a férfiaké. A második feladatban a nők által írt levelek már átlagosan tíz szóval rövidebbek voltak, mint a férfiak által írt levelek. Mindez azonban nem jelenti az eddigi vizsgálatok és megfigyelések eredményének érvénytelenségét. Hogy a bőbeszédű, irreleváns dolgokat fecsegő nőről alkotott kép pusztán sztereotípiá-e, illetve hogy korunkban van-e még alapja, vagy a társadalmi, kulturális változások a nyelvi viselkedés megváltozásához vezettek-e, későbbi vizsgálatok és megfigyelések válaszolhatják meg.

2. táblázat

A nők és a férfiak által felhasznált szavak átlagos száma egy-egy levélben

	nők	férfiak
--	-----	---------

1. feladat (spontán)	74	70
2. feladat (torzított)	39	49

A zsarolólevelekben a torzítás leggyakrabban a helyesírás szintjén valósult meg. A kísérletben részt vevők több mint 60%-a ezzel próbálkozott. Súlyos és durva helyesírási hibákkal írták meg a szövegeket. A hibák általában a szóelemzés elvének figyelmen kívül hagyásából eredtek, vagy a mássalhangzó vagy magánhangzó időtartamának jelölése volt helytelen. Olyan szóalakokkal találkoztam, mint a *csajja*, *irok*, *keveseb*, *szojjon*, *szeggyen*, *tugyuk*, *csalágyát*. 36% írásjelhasználati hibákat vétett. 30% a stíluszint csökkentésével próbálta álcázni magát. 27% szlenget használt a torzított nyelvhasználatból írt levélben, míg a spontán fogalmazás során nem. Olyan szavak fordultak elő, mint a *zsernyák*, *zsaru*, *perkálsz*, *milla*, *stex*, *misí*, *zsé*, *lővé*, *póru járász*, *egy szót se*, *ne dalolj*, *befuccsol*, *elkapom*, *kapj össze*, *kinyúvasztalak*, *haver* stb. 15% durva fenyegetőzéseket, trágár szavakat használt a második levél megírása során. A fenyegetőzés olykor szlenges alakok használatával történt: *a családodnak löttek*, *kicsináljuk*, *kinyírom*, *nem úszod meg*, *meg fogod szívni*, *tönkreteszlek*, illetve súlyos fizikai bántalmazást, megsemmisítést helyezett kilátásba. 8% nyelvjárási, archaikus vagy beszélt nyelvi alak leírásával próbálta leplezni magát. Olyan kifejezések és alakok szerepeltek az írásokban, mint *pandúr*, *otthol*, *mer* (mert helyett), *játszasz*, *gyűjjön* (játszol, jöjjön helyett) stb.

6. Az alábbiakban bemutatom két, a kísérlet során keletkezett levélben, melyek azok a jelek, amelyek arra utalnak, hogy a szövegben torzítás történt.

Az alábbi zsarolólevelet egy 35 éves felsőfokú végzettségű férfi írta. A levélírás során, ahogy többen is a kísérletben részt vevő személyek közül, végig nyomtatott betűket használt, noha nem kaptak semmilyen a szöveg fenotípusára, azaz optikai megjelenésére, elrendezésére vonatkozó utasítást. Ezek a levelek azt az érzést keltették, mintha fogalmazójuk rejtőzködni próbálna a nyomtatott betűk használatával. Talán a köztudatban a nyelvészeti vizsgálatnál sokkal jobban jelen lévő grafológiai vizsgálat alól próbálták ezáltal kivonni magukat. A nyelvhasználat torzítását a következők szerint hajtotta végre a művelt, több nyelven beszélő férfi:

ADJ 30MILIO FORINT MERT ÉN MEGÖLNI EGÉSZ CSALÁDOD.
EZ AZ ÉN VÁROSOM B... C... JÖN A JARD ÉS LEÜLTET TÉGED
HA NEM FIZETSZ. NE SZÓJJÁ SENKINEK MER MEG HALSZ.
LEBUKTÁL KIS G... FIZESS VAGY MEGDÖGLESZ.
HOLNAPRA KELL A LÓVÉ MEG FOGLAK KERESNI

Feltűnő sajátága a levélnek (sok más levélhez hasonlóan), hogy az elején nincs semmiféle megszólítás. Ennek oka lehet a nem szokványos beszédhelyzet, amelyben nem kell magát a konvenciókhoz tartani, vagy rövidségre törekszik, hogy lehetőleg minél kevesebbet áruljon el magáról. Az is lehetséges, hogy a

szöveg alkotója a követelést hangsúlyos helyre állítva, sokkolni akarja a címzettet (DERN 2009: 99).

A szöveg szerzője kizárólag pontokat használ, noha indokolt lenne más írásjelek, vessző, felkiáltójel használata is. Durva helyesírási hibákkal írja le a *milió*, *szójjá* szavakat. Ezeket úgy írja le, ahogy kiejtés során hallhatók. A fogalmazó következtelenül, hol kiejtés szerint *mer* alakban, hol szabályos *mert* formában használja a kötőszót. Hasonló, az igekötő írásával kapcsolatos következtelenséggel is találkozhatunk a szövegben: a *meg halsz* alakot helytelenül, míg a helyesírási szempontból teljesen megegyező *megdöglessz*, *lebuktál* alakokat helyesen írja le, sőt a bonyolultabb *meg foglak keresni* alak is helyes. Az ilyen ingadozás mindenképp gyanússá teszi az írást torzítás szempontjából, és további figyelmeztető jelek keresését indokolja. Feltűnő még a mondatban a tárgy szerepét betöltő *forint* szó kötőhang és tárgyrag nélkül. Ezzel és a ragozott, első szám első személyű igealak helyett használt *megölni* főnévi igenévvel a szerző alighanem azt a látszatot akarta kelteni, hogy a magyar nyelvet nem ismeri kellő alaposággal, hogy külföldi. Szerepét azonban nem tudja következetesen végigjátszani, az összes többi igealak és névszói toldalék helyes. Helyesen ragozza és helyesen írja le a *fizess*, *adj* felszólító módú igéket. Nem valószínű, hogy valaki ezeket az alakokat ismerje, helyesen alkalmazza, de a kijelentő módú igealakokat ne. Mindez azt mutatja, hogy a szöveg fogalmazója szerepet játszik, álcázni próbálja magát, ezért a szöveg különböző szintjeit manipulálja.

A következő levél egy 24 éves felsőfokú végzettségű nőtől származik:

30 MILLIÓ FORINT OT KÖVETELEK TE MOCSOK. AJÁLLOM
VED KOMOLYAN MER MEG DÖGLESSZ.
AZ EGÉSZ ROHAT MILIOMMOS CSALÁDAL EGGYŰT. NE RIJÁ
NEKEM, TE MILLIÓMOS SZ..., OTT A SOK SZ.. BOLTÓD
AZÓKAT FOSZTOD KI TE K... SZ....
30-KÁN AZ ESZTERGÓMI VONATON LEGYÉ! AJÁLLOM
EGYEDÜL. 2.35 KÓR.
FIGYELEK TE SZ..

Láthatjuk, hogy megszólítást ebben az esetben sem írt a levél fogalmazója, valamint ő is csak nyomtatott betűket és pontokat használ. Egy alkalommal a szótövet és a toldalékot egymástól külön írja le. Néhány szó kiejtés szerinti leírásával a nyelvi műveletlenség benyomását próbálja kelteni. Ilyen formában írja le a köznyelvi *síriál* szó helyett használt nyelvjárási *ríj* alakot is. A szóismétléssel a szűk szókincs, ezáltal pedig a műveletlenség látszatát kelti. Sok a magánhangzó időtartamának jelölését érintő hibát tesz a szövegbe. A *milió* és *milliomos* szavakat következtelenül írja le. Következtelenül kapcsolja a számjegyekhez a toldalékot: egy esetben használ, egy esetben pedig nem használ kötőjelet. A gyenge helyesírási emberek gyakran bizonytalanok a helyesírás szabályainak alkalmazásában, ezért azonos nehézségű szavak, vagy akár ugyanaz a szó is előfordulhat jól és rosszul leírva egy szövegben belül. A következtelenségek és ingadozások természetesen nem jelentik minden esetben a torzítás megtörténtét, de

figyelmeztető jelek, akárcsak a nyelvi szintek közötti nagy színvonalbeli különbség (FARKAS 1979: 145). Ebben az esetben az utóbbit nem tapasztalhatjuk, a fogalmazónak sikerült egy minden szempontból alacsony színvonalú szöveget alkotnia. Ami viszont nem illik a szöveg színvonalához, az a közbevetés vesszővel történő jelölése. A fogalmazó az összetett mondatok határán nem használ írásjelet, ezzel is egy műveletlen, alacsony társadalmi réteghez tartozó személy benyomását kelti. Figyelme azonban lankadt, a közbevetés jelölésével elárulta magáról, hogy írásbeli szövegek alkotásában nagyobb gyakorlata van, mint azt első olvasásra gondolnánk.

DERN kísérletében a résztvevők 31%-a a torzítás során olyan szöveget alkotott, amelyben külföldinek (jellemzően töröknek) adta ki magát (DERN 2009: 85). A magyarországi kísérletben a szövegek 4%-áról lehetett feltételezni, hogy az író szándéka a hiányos nyelvi ismeretek imitálása és ezáltal a nem anyanyelvi beszélő gyanújának keltése volt. Egyik levélíró sem egy adott idegen nyelv beszélőjének adta ki magát, és próbálkozásai gyengék voltak, akárcsak a fenti példában, az igeragozásra korlátozódtak. A szöveg érthető maradt, és minden szót megfelelő jelentésben használtak a levélírók. Ezekre a torzításra utaló jelekre DERN is felhívja a figyelmet (DERN 2009: 82).

7. A nyelvhasználat torzítása még az átlagosnál magasabb nyelvi műveltséggel rendelkező, szövegalkotásban járatos személyek számára is oly nehéz feladat, hogy a kísérletben részt vevők fele csak jelentéktelen mértékben volt rá képes. A tökéletes torzítás pedig, mint a kiragadott példák is mutatják, a gyakorlatban csaknem lehetetlen. Túl sok minden automatizálódott nyelvhasználatunkkal kapcsolatban, aminek nem vagyunk tudatában. A szövegben óhatatlanul elő fognak fordulni olyan jegyek, amelyek ténylegesen a szerző személyéről árulkodnak.

A nyelvhasználat torzítását leleplezve, a pszichológia segítségével a korábban felsoroltakon kívül a névtelen levélíró más tulajdonságaira, jellemvonásaira is következtethetünk. Ilyen lehet a szerző alapvető motivációja, érzelmi állapota, veszélyessége (vö. DROMMEL 2011: 126–134). A vizsgálatok során ezekről az információkról lemondani, nem élni azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a kriminalisztikai nyelvészet kínál, legalábbis meggondolatlanság lenne.

A hivatkozott irodalom

- DERN, CHRISTA 2009. Autorenerkennung. Richard Boorberg Verlag, Stuttgart.
- DROMMEL, RAIMUND H. 2011. Sprachwissenschaftliche Kriminalistik und Sprachprofiling. Grazer Linguistische Monographien 30.
- FARKAS JUDIT 1979. A szövegezési sajátosságok torzítása. Bűnügyi Technikai Közlemények, 141–64.
- FOBBE, EILIKA 2011. Forensische Linguistik. Narr Verlag, Tübingen.
- HUSZÁR ÁGNES 2009. Bevezetés a gendernyelvészetbe. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- NAGY FERENC 1980. Kriminalisztikai szövegnyelvészet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZAKÁCSNÉ FARKAS JUDIT 2011. 11. 10-én az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájában tartott előadása alapján.

SZEGEDI ZOLTÁN

Magyar Nyelvészet
Szociolingvisztika Alprogramzoltanszegedi@t-online.hu

Intentional distortions of language usage during creating a linguistic profile

While using the language we select from the elements of linguistic levels, and during this process we develop our individual linguistic style, and in similar communication situations we behave similarly. During creating a linguistic profile we outline the significant distinctive characteristic features of the unknown author. It is becoming more and more difficult to identify the unknown writer's gender because social roles have been mixed up. To determine the age we consider the form of communication, the word usage and certain mistakes, but intentional distortions of language usage cause the most difficulties. The difference in linguistic levels and the types of mistakes can refer to it. According to our two tests the distortion appears mainly in spelling and word usage. However one can't be uncovered since what is not conscious related to language can't be manipulated.

SZEGEDI, ZOLTÁN

Múlt idők a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perekben

1. Bevezetés. – Az utóbbi időben egyre nagyobb lendületet vevő középmagyarkor-kutatásokhoz kapcsolódva arra a kérdésre keresek válasz(oka)t, vajon mi jellemzi a múlt idők gazdag rendszerét a középmagyar kor első felében, amely – mint az igeidők használata szempontjából átmenetinek tekinthető nyelvtörténeti szakasz – részleteiben máig feltáratlan, izgalmas jelenségeket hordoz, változási tendenciákat jelez¹.

A 16. századdal kezdődő időszak átmenetisége és újdonsága abban áll, hogy a középmagyar korban egyre inkább felbomlóban vannak azok a szabályszerűségek, amelyek az igeidők ómagyar korra kikövetkeztethető szerepköreit jellemzik. E. ABAFFY ERZSÉBETnek az ómagyar kori igeidők alaki viselkedéséről és közlésbeli szerepéről írott máig legteljesebb feldolgozása alapján tudjuk, hogy a múlt idők fajtáinak mindegyikéhez jól elkülöníthető funkciók kötődtek (E. ABAFFY 1991: 104–21; 1992: 120–83). A középmagyar korban azonban fokozatosan átalakul a négyféle múlt időt számon tartó igeidőrendszer, és az egyes múltidő-típusokra jellemző funkciók már nem érvényesülnek a korábbiakban megfigyelhető következetességgel. Mindez bizonyára azzal is összefügg, hogy a középmagyar kortól kezdve egyre több olyan szöveg áll rendelkezésünkre, amely a korabeli szóbeliséghez kötődik, a beszélt nyelvből merít. Ilyen szövegek vizsgálatára korábban, az erős latin hatásról tanúskodó kódexirodalom alapján nemigen volt lehetőség (SÁROSI 2003a: 614). A 16. századtól kezdve érhetők tetten tehát azok a változások, amelyek aztán évszázadokon át tartanak, mígnem elvezetnek a jelen nyelvéllapotig: a mai köznyelvben már csak egyetlen múlt idő, a *-t(t)* jeles használatos.

Az elmúlt évtizedek középmagyar korról foglalkozó kutatásai új eredményeket hoztak a korabeli beszélt nyelv állapotát illetően (PUSZTAI 1999; B. GERGELY 2000) és a múltidő-használat vonatkozásában is (KÁLMÁN 1975; NÉMETH 2001). Mindaddig azonban nem készült olyan összefoglaló igényű tudományos munka, amely az egyes múltidő-fajtákhoz köthető, adott kontextus alapján feltárható középmagyar kori funkciók minél teljesebb leírására vállalkozott volna. Céлом ezért az, hogy egy a szóbeliséggel szoros kapcsolatban álló szövegtípus – nevezetesen perszövegek – elemzésével közelebb kerülhessek a múlt idők használatát, szerepköreit érintő kérdések megválaszolásához, amelyek így hangzanak: Mennyiben érvényesülnek az ómagyar kori sajátosságok a középmagyar kori múltidő-használatban? Milyen változások figyelhetők meg a középmagyar kor első felének korábbi és későbbi évtizedeiben? Illetve: mutatnak-e különbséget a múlt idők tekintetében a perekben belül elkülöníthető részek:

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Horváth Lászlónak, Szentgyörgyi Rudolfnak, valamint névtelen lektoromnak értékes és hasznos észrevételeikért.

az egyenes és a függő idézetek, valamint a perek lejegyzőjének harmadik személyben írt összefoglalói?

Természetesen nem szabad azt a látszatot kelteni, mintha akár a szóban forgó peranyagot, akár más, előszóbeli közléseket tükröző középmagyar kori szövegeket egy az egyben beszélt nyelveknek tekintenénk. Írott forrásokról lévén szó tudjuk, hogy a szövegek rögzítőinek kezén minden élőnyelvi megnyilatkozás módosulhatott és módosult is valamelyest. Bizonyos szövegtípusokat azonban, mint például a magánleveleket vagy a periratokat, és azokon belül is főként a (tanú)vallomásokat éppen a szóbeliséggel szorosan érintkező voltak tesz alkalmassá a – PUSZTAI FERENC terminusával élve – ún. „írott beszélt nyelv” tanulmányozására, szemben például a történetírásokkal, prózai szövegekkel, régi nyelvtankönyvekkel stb. SÁROSI ZSÓFIÁT idézem, aki a történeti szociopragmatika lehetséges forrásaival kapcsolatban a következőket írja: „Természetesen bármennyire életszerűek is ezek az anyagok, több tényező miatt sem vehetjük fel a versenyt a mai, videófelvételeken alapuló, transzkripcióban közzétett adatokkal – de nem is ez a cél.” Hozzáteszi: „a középmagyar kor orális kommunikációjáról egy bár hiányos, de a mainál mindenképpen és számottevően gazdagabb tudásra szert tenni a segítségével, úgy vélem, korántsem utópisztikus vállalkozás” (SÁROSI 2003b: 444). Ezzel egyetértve magam is azt vallom, hogy a perjegyzőkönyvek igen értékes nyelvtörténeti források, melyek gazdagíthatják és árnyalhatják a középmagyar kori szóbeliségről körvonalazódó képet, jóllehet óvatosan kell bánnunk a beszélt nyelvre vonatkozó megállapításainkkal. Annál is inkább, hiszen – mint a későbbiekben látni fogjuk – az úriszéki periratokon belül is elkülöníthetünk az előszóbeli közlésekhez szorosabban (ilyenek pl. az egyenes idézetek), illetve kevésbé kötődő részeket (ilyenek az összefoglaló jellegű szövegrészek). Éppen ezért a szövegek egészének vizsgálatát kiegészítem az egyenes és a függő idézetek, valamint az elbeszélő-összefoglaló jellegű egységek összehasonlításával, feltételezve, hogy ezek különböznek valamelyest a múlt idők tekintetében.

2. A korpuszról. – Az úriszéki perek (Úsz.) múlt időivel korábban történeti szociolingvisztikai megközelítésben foglalkoztam. 16. század végén lejegyzett perek egyenes idézeteiben az udvarbírók, a felperesek, az alperesek és a tanúk közléseire jellemző nyelvhasználatbeli jellegzetességeket vizsgáltam a múlt idők tekintetében (MOHAY 2012). Úgy gondolom, e sajátosságokat érdemes nagyobb időintervallumot felölelve, a változás folyamatában is érzékeltetni, ezért dolgozatomban a vizsgált korpuszt 17. századi úriszéki perekkel bővíttem. Így lehetőség nyílik a középmagyar kor első felének korábbi és későbbi évtizedeit egymással összehasonlítva látni és láttatni. Ezúttal nemcsak az egyenes idézeteket, hanem a jegyzőkönyvek egészét figyelembe veszem. Céлом az, hogy minél teljesebb, átfogóbb képet adhassak az múlt időknek a nyelvi anyag alapján kirajzolódó közlésbeli szerepéről, jellemzőiről.

Csak a kijelentő módú múlt idejű alakokat vizsgálom, mert ezek esetében variálódik az időjel. A feltételes módú múlt idejű igealakokban mindig *-t(t)* jelű

lexikális igéhez járul a segédige (pl. *szaladott volna, hozta volna, cselekedhettek volna, beszéltek volna* stb.).

A Batthyány-családnak az Országos Levéltárban őrzött körmendi levéltárában található úriszéki perek VARGA ENDRE szerkesztésében jelentek meg betűhű átiratban (VARGA szerk. 1958). E gyűjteményből 71 pert vontam be a vizsgálatba, melyek mindegyike a dunántúli szalónaki uradalomból való. Közülük 49-et 1582 és 1596 között, 22-t pedig 1610 és 1641 között jegyeztek le. (Az 1596–1610 közötti évekből az szalónaki anyag nem tartalmaz jegyzőkönyvet.) Mivel a vizsgált szövegek azonos területről származnak, nyelvjárási különbségeket nem vettem számba. A jegyzőkönyvek jellegükénél fogva múltbeli eseményeket dolgoznak fel, bővelkednek tehát múlt idejű igealakokban, így kiváltképp alkalmassak a múltidő-használat vizsgálatára.

A szalónaki peranyag a földesúri bíraskodás valamennyi szervét, formáját bemutatja, így a legelső fokú, az ún. „falu színén” indult ügyeket éppúgy, mint a tartományok kántorán, illetve az úriszéken tárgyalt pereket. Tartalmilag főként úrbéri természetű eseteket tárgyal, engedetlenség (pl. robotmegtagadás) miatt indult ügyeket vagy örökségi, adóssági eseteket (VARGA szerk. 1958: 61–6). A periratok beszélt nyelvi szituációkban elhangzott eseményeket rögzítenek. Forma és terjedelem szempontjából is változatos képet mutatnak. Többnyire a pontos dátummal és az ítélőszék tagjainak felsorolásával kezdődnek, majd a főszöveg, a per leírása következik, amely általában tartalmazza a vádat, az alperes, a felperes és a tanúk közvetlen megnyilatkozásait és a bírói állásfoglalást. Ezekhez kapcsolódnak a lejegyző megfogalmazásai, a történetek összefoglalása. Mindezen formai és tartalmi jegyek perenként eltérő módon variálódhatnak.

3. A múlt idők ómagyar kori funkcióiról. – Mielőtt körüjárnam az úriszéki perek múlt időivel kapcsolatos jelenségeket, röviden áttekintem, milyen sajátosságok jellemzik a múlt időket az ómagyar korban. Az egyszerű múltak közül a *-t(t)* jeles befejezett múlt az élőszóbeli közlések, párbeszédek múlt ideje, illetve a cselekvés eredményének kifejezésére használatos. Az *-á/-é* jeles elbeszélő múlt ezzel szemben a lezajlott események egy-egy mozzanatát jelöli (SZARVAS 1872: 292; KÁLMÁN 1975: 117–8; E. ABAFFY 1991: 118–9; SÁROSI 2003a: 152–3). BÁRCZI GÉZA így fogalmazza meg a két egyszerű múlt ómagyar kori szerepét: „az élő beszédet utánzó szövegben mindenütt befejezett múlt van, még akkor is, mikor az elmúlt eseménynek a beszélő jelenére való kihatása nem éppen nyilvánvaló; az elbeszélő részben viszont elbeszélő, történeti múlt” (BÁRCZI 1963: 162–3).

Az összetett múltak közül a *-t(t) + vala/volt* alakú régmúlt az ómagyarban előidejűsége utal, de „a mindennapi nyelvben akkor is a régebben történt események kifejezésére szolgál, ha nem egy másik múlt idejű alakból, hanem csak a szituációból, a szövegösszefüggésből következtethetünk régiségére” (E. ABAFFY 1992: 162). Ugyancsak ABAFFY átfogó kutatása alapján tudjuk, hogy a $\emptyset$ + *vala/volt* alakban álló folyamatos múlt az ómagyar korban számos funkciót betölthetett: jelölhetett múltbeli történések háttérében meghúzódó eseménysort, tartós érzelmi állapotot, képességet, de akár hosszan tartó vagy éppen ismétlődő,

szokásos cselekvést is. Továbbá kifejezhetett óhajt, sőt a cselekvés eredménytelen teljesülését, be nem fejezettségét is (E. ABÁFFY 1992: 157–9).

4. Múlt idők az úriszéki perekben. – A vizsgált perekben összesen 2097 olyan kijelentő módú múlt idejű igealakot számláltam, melyekről bizonyossággal eldönthető, hogy melyik múltidő-típusba tartoznak. Ezek közül 1080 a 16. századi, 1017 pedig a 17. századi perekben található. Az alábbi táblázat szemlélteti az egyes múltidő-fajták előfordulásának arányát.

1. táblázat

A bizonyossággal típusba sorolható múlt idejű igealakok aránya a 16. és 17. századi úriszéki perekben

Múltidő-típusok	16. sz. (1582–1596)	17. sz. (1610–1641)
befejezett múlt (-t(t) jeles)	861 (80%)	945 (93%)
elbeszélő múlt (-á/-é jeles)	95 (9%)	17 (2%)
régmúlt (-t(t)+vala/volt)	115 (10%)	55 (5%)
folyamatos múlt (Ø+vala/volt)	9 (1%)	0 (0%)
Összesen	1080 (100%)	1017 (100%)

A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy további 21 múlt idejű igealak besorolása problémás. Mivel a korabeli írásgyakorlatban sem a magánhangzók, sem a mássalhangzók időtartamát nem jelölték következetesen, egyes alakokról nehéz eldönteni, hogy befejezett vagy elbeszélő múltúak-e, ilyenek például: *ký hozata*, *megh muttathak*, *lata*, *kergetek*. Ezenkívül 40 igealak esetében felmerül a dilemma, hogy elbeszélő múltúnak vagy jelen idejűnek tekintsük-e őket. Mivel ez többnyire a *walla* vagy *valla* ('vallja' vagy 'valla, vallá'?) előfordulása kapcsán kérdéses, erre alább, az elbeszélő múltú, mondatot jelentő igeikről szólva térrek ki részletesebben. A továbbiakban a bizonyossággal típusba sorolható múlt idejű igeikről és a múlt idők közlésbeli szerepéről lesz szó.

A) A befejezett múlt. – Amint a fenti táblázat mutatja, a 16. és a 17. századi perekben egyaránt a -t(t) jeles múltak dominálnak. Feltűnő, hogy néhány évtized alatt is milyen nagy mértékben megnő az arányuk: a 17. századi szövegekben már majdhogynem kizárólagossá válnak (93%). A befejezett múlt egyre szélesebb körű használata bizonyosan összefügg azzal, hogy már az ómagyar korban is az élőszóbeli megnyilatkozások múlt ideje volt; a későbbi, hasonló jellegű közléseket tartalmazó szövegekben is ez a leggyakoribb. A 16. századból való az alábbi idézet, amelyben – függetlenül attól, hogy szokásos vagy hosszan tartó, közelmúltbeli vagy éppen régebben történt eseményről van-e szó – a múlt idejű igeik mind befejezett múltban állnak: „Mýwel hogi ez el mwłth időkbe, hogi az en leanýomath *el wette*, *jöth* oda hozam laknÿ es oth *lakoth* nam, annak wtanna magat *megh* gondolwan, *el menth* hazamtol es walamÿth

kaphattoth, mýndent *elwýth*, valamý az en wramtol maradoth jozagom *wolth*, mýnenböl tekozlath *teth*” (1585: Úsz. 77).

További példák szemléltetik, hogyan veszi át a *-t(t)* jeles múlt más múltak korábbi funkcióját, például a folyamatos múlt ismétlődő cselekvéseket kifejező szerepét: „Azerth az bjro azth mongya, hogy háromzor *kwldoth* erethe es eczer sem bjrhatta hazához” (1593: Úsz. 109). A 17. századi perekben a múlt idejű igealakok önmagukban már egyáltalán nem jelzik sem az események időtartamát, sem befejezettségét, ismétlődő jellegét vagy éppen egymáshoz képest kifejezett időviszonyukat, hiszen az időjelek sokfélesége eltűnőben van, ennél fogva megkülönböztető funkciójuk is alig-alig érvényesül. A tartós, huzamos, illetve az egyszeri, rövidebb cselekvéseket egyaránt befejezett múltak jelölik a következő részletben: „ű azt *bizonjtotta*, hagi mjkor ű Radichokat *zolgalta*, ot a heljen, meljert mast vezödnek, nagi erdő *uolt*, es ű ot juhót *erzót*” (1612: Úsz. 131).

B) Az elbeszélő múlt. – Az elbeszélő múlt valamennyi vizsgált perjegyzőkönyvben jóval ritkább, mint a befejezett. Míg a 16. századi szövegekben 9%-ban fordul elő, néhány évtizeddel később már csak elvétve bukkan fel (2%). Az *-á/-é* jeles múlt különlegessége, hogy mind a 16., mind a 17. századi peranyagban szinte csak mondással kapcsolatos igéken jelenik meg (*monda*, *felele*) úgy, hogy az ezeket az elbeszélő múltban álló igéket körülvevő többi múlt idejű igealak jellemzően befejezett vagy régmúltú. Persze arról nincs szó, hogy a mondást kifejező igék következetesen elbeszélő múltban állnának (következetességről a középmagyar kori múltidő-használat kapcsán egyébként sem beszélhetünk), a tendencia mindenesetre az, hogy az *-á/-é* jeles múlt idő túlnyomó részben a *mond* és a *felel* igéken mutatkozik: „medigh en oth woltham, adigh tórthenth, hogy az roboth dolghabol be hoztak wolth, es ith ben wolthannak foghwa. Haza jőwen, *megh mondak*, hogy ith wannak, es *mondam*, hogy kj köllene ókóth wenwnk. Ez mjndjarasth *monda*, hogy ez mýnth te mýattad wagyon” (1593: Úsz. 102); „Mikor a safar szolgálja föl hagott uolna az haz hejara, ott talalta a disnott, es *monda* a Bagodj szolgálja az safar szolgáljanak: Vesd ala, ha ott talaltad. Es az ala uetette” (1612: Úsz. 126); „Föl póros Sipos Ferench ismegh *felele* Deli Jwricha kepeben: Mit attatok? Am egj beteges boriwt attattok es az meniekózore az mit kóltóttetek, egýebet semmit nem attattok” (1618: Úsz. 151); „*Monda*, hogý az Radiczok vertek” (1639: Úsz. 159).

ABAFFY az ómagyar kori igeidőkkel kapcsolatban megállapítja, hogy az élőbeszédet tolmácsoló részekben az *-á/-é* jeles múltnak van egyfajta közelmúltat jelölő szerepe (E. ABAFFY 1992: 153). Hangsúlyozza, olyan szövegekre igaz ez, „ahol nem elbeszélésekről, hanem valódi párbeszédekről van szó.” ARANY JÁNOS is hasonló jelenségre figyelt föl a korabeli beszélt nyelvben. Szerinte „ugyanis a nép [...] e formával csakugyan oly múltat fejez ki, mely csak az imént ment végbe” (ARANY 1857/1968: 254). Ennek tükrében elképzelhető, hogy az úriszéki perekben az elbeszélő múltú, mondást jelentő igék a „nemrég elhangzott” vonatkoznak (akár úgy is, hogy az ige közelmúltbelisége csak szubjektíven, az élményszerűség erejével érvényesül). Ez azt jelenti, hogy az el-

beszélő múlt közelmúltat kifejező szerepe továbbél valamelyest a középmagyar korban.

A fentiekben utaltam a *walla*, *valla* igealakok besorolásának problémájára². Az úriszéki perekben nagyon gyakori *megeskwth es ezt walla* formula egyenes vagy függő idézetként lejegyzett vallomásokat vezet be. A kérdés az, hogy két múlt idejű ígéről van-e szó, vagy pedig a múlt idejű *megeskwth* alakot a jelen idejű 'vallja' követi-e. Az elbeszélő múlt a perekben jellemzően mondást kifejező ígékhez járul, ebből kiindulva ez az alak is lehetne múlt idejű. A középmagyar kori boszorkányperek tanúsága szerint azonban ugyanez a formula az esetek túlnyomó többségében így hangzik: *meg eskwtt és hiti után vallia/vallja* (SCHRAM szerk. 1983). Ráadásul az úriszéki perek helyenként előforduló latin nyelvű részeiben a vallomásokat bevezető jelen idejű *dicit* ('mondja') alak szerepel. Mivel keveset tudunk arról, miként zajlott a középmagyar kori perek jegyzetelése, és hogyan készültek el végül a jegyzőkönyvek, egyelőre nem bizonyos, hogy utólagosan betoldott vagy esetleg előre papírra vetett formuláról van-e szó. Azonban még ez sem feltétlenül nyújthatna biztos fogódzót a tekintetben, hogy múltbeli vagy jelenbeli cselekvésnek tekintjük-e a *vall* igével kifejezett tartalmat. Mindehhez további kutatásokra van szükség. (Annyit mindenesetre fontos megjegyezni, hogy a kontextus szerepével óvatosan kell bánni. A szöveggörnyezet nem mindig ad meggyőző támpontot annak eldöntéséhez, hogy az ige múlt vagy jelen idejű-e, még kevésbé ahhoz, hogy milyen fajtájú múltból van szó.)

Az elbeszélő múlt ómagyar kori szerepe – események elmondásakor a történet egy-egy láncszemét kifejező jellege – feltűnően visszaszorul. A peranyagban egyetlen olyan szöveghelyet sem találunk, melyben a váddal kapcsolatos elbeszélő, visszaemlékező részben az *-á/-é* jeles múltak dominálnának.

C) A régmúlt. – Abban, hogy az elbeszélő múltak egyre kisebb arányban fordulnak elő a peranyagban, minden bizonnyal egy, a régmúltakkal kapcsolatos jelenségnek is szerepe lehet. A régmúltat a 16. századi szövegek tanúsága szerint a múlt idejű igealakok 10%-a képviseli, használatának gyakorisága hasonló az elbeszélő múltéhoz. BÁRCZI a régmúlt középmagyar kori szerepéről a következőket írja: „ugyancsak halványodik a *vártam vala* vagy *volt* típusú igeidő hagyományos funkciója, mert bár többnyire még mindig egy más múltnál régebbi múltat jelent, nemegyszer átveszi az elbeszélő múlt szerepét” (BÁRCZI 1963: 277). Valóban úgy tűnik, mintha bizonyos helyeken a történetmondásban a régmúlté lenne a főszerep: a perek rövidebb, narratív részeiben halmozva az események egy-egy mozzanatát jelöli éppúgy, ahogy az ómagyar korban az elbeszélő múlt. „Mýwel hogý az erdö ispan *talalth wolth* az tyllalmas erdöbe keth emberth, hogý wezöth *waghtannak wolth*, es *megh hattak wolth* neký, hogy az kanthor törwenýere beallassak, 10 forenth býrssaghal” (1588: Úsz. 95); „Azon kezbe Dragmanich fia, Peter *ki menth voth*, es nem akarath szerint egj ice borth

² Ezúton is szeretném megköszönni Dömötör Adrienne-nek az ezzel kapcsolatos értékes gondolatait, megjegyzéseit.

le dutete voth az aztalra, es en, Horuatt Myhal, enis Peter vtan *ki mentem voth*” (1614: Úsz. 137).

A *-t(t)+vala/volt* típusú múlt eredeti funkciójának továbbélését jelzik azok a régmúltú igealakok, amelyek más múltbeli cselekvésekhez képest előidejűséget fejeznek ki: „es amýkora haza *menthennek*, adigh gabonaýoknak job rezeth *be hordotak wolth*” (1586: Úsz. 81); „es mjdõn vdvarbiro vram nekem az földet *megh zabaditotta uolt*, oda *kültem* fiamath zantanj ekeuel” (1612: Úsz. 131); „Noha Franczicz Pettertwl *kertem vala* dezkat, de nem *adott*” (1641: Úsz. 163).

A 16. századi perekben már-már következetesnek tûnik, hogy a régebben történt eseményre utaló időhatározót régmúltú igealak követi akkor is, amikor az időviszonyítás nem két múlt idejű ige közötti (bár természetesen relatív, hogy mit tekintünk „régebben történtnek”). A következő mondatokban mindenesetre az ómagyar kori funkció továbbélését érhetjük tetten: „Mýwel hogý ez elmwlt *ezthendõbe el kwlðõth wolth* Chomon Gasparne, hogý az retteth meg kazalýak” (1587: Úsz. 86); „Mýwel hogý im ez el mwlt *ezthendoben*, mýnek ellõtthe *megh az zólloth megh nem zetthek uolt*” (1589: Úsz. 98).

Az időhatározók azonban olykor közelmúltat jelölnek, mégis régmúltú igealak áll a mondatban: „Merth ennek elewtte walo napokban egkor *menth woth* az korczmara, es *meg rezõgödõth woth*” (1582: Úsz. 68); „Vrunk w Nagissaga minapiba *parancholta vott*, hagi Dobrara meniunk az wrral v Nagisagaul” (1614: Úsz. 137).

Sõt az sem ritka, hogy egy-egy szövegrészlet régmúltú igét tartalmaz ugyan, de egyáltalán nem releváns, hogy ténylegesen régebbi vagy esetleg közelmúltbeli eseményről, netán valamely más cselekvéssel egyidejűről van-e szó. Ezekben *-t(t)+vala/volt* alakú igék állhatnak önállóan, de váltakozhatnak másfajta múlt időben állókkal is, kifejezett időviszonyítás nélkül: „Annak fölõtthe w magath az azzoný emberth *le fogta* es annýra *werthe*, hog mel weresegbe az fel keze soha jo nem lezen. Földreýs *eýõtthe woth*, annak fölõtthe býosnek báýosnak *mondotta*” (1582: Úsz. 68); „Horuath Mikolanetwl *uett uolt* Uashegyen edgi szólloft mas fel szaz forinton” (1627: Úsz. 154).

D) A folyamatos múlt. – A 16. századi peranyagban mindössze 9 folyamatos múltú igealak fordul elő (1%), de a 17. században már egyetlenegy sincs. Néhány elenyészõ példa mutatja csupán, hogy a folyamatos múlt – eredeti szerepének megfelelően – néhol még utalhat ismétlõdõ vagy huzamosabb ideig tartó múltbeli cselekvésre: „Es mýkoron *werý woth*, zýnthýn akkor találkozýk oda az azzoný ember” (1582: Úsz. 68); „Es hogj imar *kazalýa wolth* az retteth, azonba *menth wolth* oda Chomon Andre” (1587: Úsz. 86). A peranyag igazolni látszik BÁRCZI-t, aki a középmagyar kor múlt idõit érintõ változások kapcsán hangsúlyozza: „Úgy látszik, elõször a *vár vala* típusú folyamatos múltnak a megkülönböztetõ funkciója gyõngült” (BÁRCZI 1963: 277). Ezt támasztják alá azok a folyamatos múltú alakok is, melyek a korábbi funkciótól teljesen eltérõen egyszeri cselekvést villantanak fel: „Hanem enýwel tobeth twd, hogý az predicator *ker wolth* egy forenthoth az testhamenthom lewel irasserth” (1586: Úsz. 85). A perek tanúsága szerint a folyamatos múltnak tehát nemcsak megkü-

lönböztető funkciója gyengült, de immár jóval ritkábban is fordul elő, mint bármelyik másik múlt idő.

5. Múlt idők az úriszéki perek egyenes és függő idézeteiben, valamint az összefoglaló jellegű szövegrészekben. – Ahogy az ómagyar korban a múltaknak más-más típusa dominált az eltérő szövegfajtákban, feltehető, hogy ez a különbség továbbél valamelyest a középmagyar kor első felében is. A perekben elkülöníthetünk az előszóbeli megnyilatkozásokhoz közel álló részeket, amelyeket az írnok ténylegesen a valamást követően rögzíthetett: ezek az alperesek, a felperesek, a tanúk és az udvarbírók megnyilatkozásait tartalmazó egyenes idézetek és a függő idézetek, valamint olyan elbeszélő jellegű, összefoglaló szövegrészeket, amelyek a jegyzőkönyv írójának tolmácsolásában olvashatóak.

Az egyenes idézeteket a peranyagban többnyire kettősponttal vagy vesszővel elválasztott, mondást kifejező igét tartalmazó mondatok vezetik be, de előfordul, hogy az idézett közlést *hogy* kötőszó köti össze az azt megelőző tagmondatdal, alárendelő összetett mondatot hozva létre. „Erre Thomon Istwan ezt *mondotta*, *hogy* walahol *vetted*, de ez wram w Nagae az lanch” (1586: Úsz. 83). Ezeket együtt vizsgálva a *hogy* kötőszó nélküli egyenes idézetekkel megállapíthatjuk, hogy az egyenes idézetekben – csakúgy, mint a peranyag egészében – a *-t(t)* jeles múltak dominálnak. Olyan szöveghelyeket is találunk azonban a perekben, melyekben – ahogy a fentiekben láttuk – gyakori a régmúltak egymásutánisága: főként az egyenes idézetekben és a harmadik személyben írt összefoglaló részekben, legmarkánsabban a 16. században. A 17. századi perek régmúltjai is jellemzően e két szövegtípusban jelennek meg, de már nem olyan számottevő arányban, mint a megelőző évtizedekben.

A régmúltak halmozása sem a 16., sem a 17. századi perek függő idézeteiben nem jellemző. A függő idézetek olyan összetett mondatok, amelyekben az idéző mondatot és az idézetet *hogy* kötőszó kapcsolja össze, és a főmondat hordozza a mondást kifejező igét. Az egyenes idézetekből alakultak ki oly módon, hogy az 1. és a 2. személy a függő idézetben 3. személyűként jelenik meg (HAADER 2003: 510). Bár a függő idézetek a perekben is többnyire *hogy* kötőszós tárgyi alárendelések, némely mondatok formailag az egyenes idézetekhez hasonlítanak, s ezt nemcsak a *hogy* hiánya, hanem a nagybetűs kezdés is alátámasztani látszik: „Horwath Imro *megekwth* es azt *walla*: Jol *latta* es *hallotta*, hogh hogh *zýtta* Solýom Mattýas az azzoný emberth” (1582: Úsz. 69). A függő idézetekben is a befejezett múltak vannak a legnagyobb arányban, szinte kizárólagosan: „býzonýsagh chemý Kopaz Gywrko, megh *eskwth* es *ezth walla*, hogi ówys *hallotha*, hogi Zabo Andrast *lwdasnak zitta*, es Zenth Geörgj *napýanýs el-lene mondoth*, hogi nem erdemly az *byrossagoth*” (1587: Úsz. 92); „Hraszticz Marko *hwtj szerentth uallotta*: Hogý Spaatt betegh agýaban *fekútt*, mellý agiambul *föl* sem *költht*” (1627: Úsz. 154). Az összetett és az elbeszélő múltak legfeljebb elvétve fordulnak elő a függő idézetekben, a *-t(t)* jeles múltakkal váltakozva.

Érdekes jelenségre lehetünk figyelmesek, ha részletesebben megnézzük, mi jellemzi a múlt idők tekintetében az egyenes idézeteket bevezető mondatoknak

és maguknak az idézeteknek a kapcsolatát, illetve a függő idézetek egyes tagmondatainak viszonyát. Ahogy erre korábban rámutattam, az elbeszélő múltak jellemzően a mondást kifejező igéken jelennek meg. Úgy tűnik, a *monda*, *felele* az idézett közlés bevezetésére, kiemelésére is szolgálnak, mellyel nyomatékossítható, hogy a következőkben – egyenes vagy függő – idézet következik. Az elbeszélő múltú igealakok így valamiféle tagoló szereppel is bírnak, elkülönítik egymástól a megnyilatkozások egyes fajtáit: a per lejegyzőjének közlését az egyenes idézettől, valamint a függő idézetek főmondatát a mellékmondatától. Mindez jellemzően a 16. századi szövegekben érhető tetten: „Erre az zabarÿ býro ezt *fellele*: Wgi wagon, hofi kÿ wetthÿk wolt, de nem mÿndenestöl, hanem csak harmadath” (1585: Úsz. 79); „Hanz Redlÿ ezth *fellele*, hofi ő ennek ellene mond, merth nem ő attha azth a lanchoth.” (1586: Úsz. 83)

Jóllehet a 17. századi szövegekben már alig találunk elbeszélő múltat, azok többnyire ekkor is mondást kifejező igéken jelennek meg: „A Bertok Andras azonban *monda* à fianak”; „arra illyen modon *felele*” (1618: Úsz. 149). A közléssel kapcsolatos igék többsége ugyanakkor már befejezett múltú: „Jagachich Lukach fölső pörös igi *felelt be*” (1611: Úsz. 123); „Azt wgj *montta* az tíztes törwin ellót” (1618: Úsz. 151).

A főmondatbeli mondást jelentő igét – akár elbeszélő, akár befejezett múltú – a mellékmondatban általában *-t(t)* jeles múltú ige követi: „Ere Bölle Ambrus ezt *fellele*, hofi ő semÿth *el* nem *wÿth*” (1585: Úsz. 78).

6. Összegzés. – A középmagyar kori múltidő-használat vonatkozásában olyan változási tendenciák körvonalazódtak, amelyek a múlt idők, sőt az igeidők rendszerének egészét érintik. Bár a múlt idők szerepköreit jellemző ómagyar kori sajátosságok valamelyest továbbélnek még a középmagyar korban, az úriszéki perszövegek alapján, láthattuk, új jelenségek vannak kialakulóban. A befejezett múlt egyre növekvő arányban van jelen, fokozatosan átvéve más múltak funkcióit. Ugyanakkor az elbeszélő múlt eredeti, történetmondásban betöltött szerepe visszaszorul, kifejezetten jellemzővé válik azonban a mondást kifejező igéken. Szerepét az elbeszélésekben helyenként a régmúlt veszi át, amely közelmúltat is kifejezhet, és olyankor is használatos, amikor az események időbelisége nem releváns. A folyamatos múlt már csak elvétve fordul elő. Különbségeket tapasztalhatunk a pereken belül elkülöníthető szövegegységek tekintetében is.

A kutatás folytatható és folytatandó, hiszen bővíthetők a vizsgálati szempontok és a korpusz is. További célom, hogy egyéb korabeli jogi szövegeket (elsősorban boszorkánypereket) és magánleveleket bevonva a kutatást kiterjesszem többek között a múltidő-rendszer más szófajú szavakkal (határozószókkal, igekötőkkel), valamint az igeidőrendszer egészével összefüggő változásaira, továbbá a latin hatás kérdésére, illetve jogtörténeti vonatkozásokra, vizsgálatba vonva a középmagyar kor későbbi évtizedeit is – nyitottan minden olyan újonnan kibontakozó jelenségre, amelyet a további források kínálnak.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ főszerk. 1991: 104–21.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ főszerk. 1992: 120–83.
- ARANY JÁNOS 1857/1968. Visszatekintés. In: KERESZTURY szerk. 1968: 217–57.
- BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND főszerk. 1991. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND főszerk. 1992. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk. 2001. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan. Szeged.
- FÜLÖP PÉTER szerk. 2012. Tavasz Szél konferenciakötet. Budapest.
- B. GERGELY PIROSKA 2000. Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből. Magyar Nyelvjárások 41–50.
- HAADER LEA 2003. Az összetett mondat. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 500–61.
- KÁLMÁN BÉLA 1975. A magyar múlt idejű igealakok történetéből. In: SZATHMÁRI – ÖRDÖG szerk. 1975: 117–24.
- KERESZTURY DEZSŐ szerk. 1968. Arany János összes művei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- MOHAY ZSUZSANNA 2012. 16. századi íriszéki perek múlt időinek funkciós elemzése történeti szociolingvisztikai megközelítésben. In: FÜLÖP szerk. 2012: 241–46.
- NÉMETH RENÁTA 2001. Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: BÜKY – FORGÁCS szerk. 2001: 131–38.
- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. Névtani Értesítő 380–86.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003a. Morfématörténet. In: KISS – PUSZTAI szerk. 2003: 129–72, 352–71, 610–17, 719–24.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003b. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. Magyar Nyelv 434–48.
- SCHRAM FERENC szerk. 1983. Magyarországi boszorkányperek I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZARVAS GÁBOR 1872. A magyar igeidők. Pest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN – ÖRDÖG FERENC szerk. 1975. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, Budapest.
- VARGA ENDRE szerk. 1958. Íriszék. XIV–XVII. századi perszövegek. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MOHAY ZSUZSANNA
tempustransit@gmail.com
 ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola,
 Magyar nyelvészet program
 Nyelvtörténet alprogram

Past Tenses in the Manorial Lawsuit Records from the First Half of the Middle Hungarian Period

The aim of the present paper is to give an overview of the characteristics of our rich verb system in the past tense in the first half of the Middle Hungarian period which can be regarded as a transitional period regarding the use of tenses. I examined manorial lawsuit records from the 16th and 17th century from the Transdanubian Szalónak estate. These records are intimately related to contemporary verbality, and, consequently enable us to observe phenomena in the spoken language, as well. My research was motivated by the following questions: To what extent are the features typical of the Old Hungarian period appear in the uses of the past tenses in the Middle Hungarian period? What changes can be observed in earlier and later decades of the Middle Hungarian period? The paper points out that although regularities in the rules that typically governed past tense use in the Old Hungarian period survived to a certain extent, new tendencies were emerging. The use of the past perfect gained more ground taking over the function of other past tenses. The original role of the narrative past in story telling decreased, while it became more widely used with saying verbs. In narratives its role was occasionally taken over by the remote past which could already express recent past, or even posteriority, and also when the chronological order of the events was not relevant. The past continuous appeared only sporadically. The use of past tenses differ in the direct and indirect quotes of the lawsuits, and in the scribes' summaries written in third person, as well.

MOHAY, ZSUZSANNA

A nyelvi variativitás és a *Magyar értelmező kéziszótár* néhány szlovákiai magyar vonatkozású szócikke

1. Célkitűzés. – Dolgozatomban a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.2 2003) néhány szlovákiai magyar vonatkozású szócikkének jelentéstani kérdéseivel foglalkozom. Azért ezt a témát választottam, mert disszertációmban a nyelvi variativitás szlovákiai magyar vonatkozásait kutatom, a kéziszótár szlovákiai szócikkei közül pedig jó néhány szorosan összefügg ezzel a kérdéskörrel. Célom négy részleges alak- és jelentéshasadást mutató alakvariánspár szemantikai jellemzőinek vizsgálata egy kérdőíves felmérés tükrében. Mielőtt azonban a konkrét téma elemzésével foglalkoznék, néhány alapfogalmat tisztáznom kell.

2. Elméleti alapvetés. – Legalapvetőbb feladat a nyelvi variabilitás és a nyelvi variativitás fogalmainak egymástól való elhatárolása, mivel az előbbi tágabb kategóriát képvisel az utóbbihoz képest. A variabilitás változékonyságot, a nyelvi elemek egy adott kategórián belüli variálhatóságát jelenti, a variativitás azonban szinkrón nyelvi síkon az egyes variánsok létezésének és működésének módját (vö. Szolncev 1997: 60, idézi: Lőrincz 2009: 96). A variánsokat az alapvető alaki azonosság (részleges alaki eltérés), denotatív lexikai és grammatikai jelentéseik teljes azonossága, pragmatikai jelentéseik eltérése jellemzi (vö. Lőrincz 2009: 110). Károly Sándor a variánsokat alakváltozatoknak nevezi (vö. Károly 1970: 78).

2.1 A nyelvi variativitás és a lexikológiai jelentésviszonyok. – A nyelvi variativitás (mint lexikológiai jelentésviszony) könnyen összetéveszthető néhány más lexikológiai jelentésviszonnyal, így a paronímiával és a szinonímiával. Ennek oka, hogy a szóban forgó három lexikai jelentésviszony bizonyos jegyekben megegyezik. Hasonló jegyeiknek köszönhetően a variánsokkal és a szinonimákkal kapcsolatos terminológiai átfedésekkel gyakran találkozhatunk a szakirodalomban is, ami leginkább abban nyilvánul meg, hogy a szinonímia és a variativitás fogalmak egymás kváziszinonimájaként használatosak (vö. Haader 2001: 367 és Dömötör 2004: 72, idézi Lőrincz 2009: 109; Benkő 1988: 68; Gombocz 1997: 60; Hadrovics 1992: 93). A szinonimák és a variánsok azonban jól elhatárolhatók egymástól. Igaz, hogy mind a szinonimák, mind a variánsok egy denotátumot jelölnek, de míg a variánsok nagyfokú alaki azonosságot mutatnak, addig a szinonimák alakilag különböznek egymástól. A szinonimák tehát önálló lexémák, a variánsok azonban egy polyszém lexéma alakváltozatai (vö. Lőrincz 2009: 109). A szinonímia és a variativitás elhatárolása a lexikon szintjén a legnehezebb, ugyanis az azonos tövű, szinonim képzővel képzett szinonimáknak (gereblyél – gereblyéz) nemcsak a denotatív je-

lentéseik azonosak, hanem nagyfokú alaki hasonlóságot is mutatnak (vö. Lőrincz 2011: 138; Juhász 1980).

2.2 Variativitás az egyes nyelvi szinteken. – A variativitás az összes nyelvi szinten megfigyelhető, azaz elkülöníthetünk fonéma-, morféma-, lexéma-, szintaktikai és szövegvariánsokat is. A variativitást a magyar nyelvi sztenderd és területi változatainak viszonyában is érdemes kutatni, hiszen a különböző idegen nyelvi környezetben élő és különbözőképpen fejlődő anyanyelv-változatokat egymás variánsainak tekinthetjük. Így vizsgálható a magyarországi magyar nyelvi sztenderdnek például a szlovákiai területi változata (vö. LŐRINCZ 2011: 144).

Mivel jelen dolgozatban csak a lexikai variánsok egy bizonyos csoportját vizsgálom, a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban előforduló lexikai variánsok teljes tipológiáját nem ismertetem. Számomra most elsősorban azok a lexikai variánsok fontosak, amelyek a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban a szlovák és a magyar nyelv találkozásának hatására (kontaktusváltozóként) jöttek létre, és a kontaktusváltozóknak abba a csoportjába (alaki kölcsönszók) tartoznak, amelyeknek mind a szlovák, mind a magyar nyelvben van kismértékű alaki (esetleg jelentésbeli) eltérést mutató megfelelője (*internátus* – *internát*). A kört még tovább szűkítem, hiszen az alaki kölcsönszók közül is csak azok érdekesek számomra, amelyek esetében részleges alak- és jelentéshasadás figyelhető meg. A részleges alak- és jelentéshasadást mutató alakváltozatok a variánsoknak olyan csoportját alkotják, amelyek esetében nehezen dönthető el, hogy már két önálló lexémáról vagy még egy lexéma alakváltozatairól van-e szó: *átnyúl* – *átnyúlik*, *áldoz* – *áldozik*. Rajtuk kívül meg kell említenem még a funkcionális elkülönülést mutató variánsokat, amelyek denotatív jelentéseikben azonosak, de pragmatikai jelentéseikben eltérnek (*kapsz* – *kapol* – *kapú*), valamint a szóhasadás körébe tartozó nyelvi jelenségeket is, melyek esetében a jelentések és az alakok olyan mértékben elszakadtak egymástól, hogy önálló lexémák jöttek létre: *sugároz* – *sugárzik* (vö. GRÉTSY 1962; LŐRINCZ 2004). Jelen dolgozatban tehát a Magyar értelmező kéziszótár szlovákiai magyar vonatkozású szócikkei közül csak azokat az alaki kölcsönszókat vizsgálom, amelyek esetében részleges alak- és jelentéshasadás figyelhető meg.

3. A Magyar értelmező kéziszótár és a határtalanítás. – Kiindulásként tisztáznunk kell a határtalanítás fogalmát, és azt, hogy hogyan, milyen elméleti keretben kerülhettek be a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadásába (ÉKsz.2 2003) az anyaország határain kívül élő magyarok által használatos szavak, kifejezések.

Határtalanításon azt a folyamatot értjük, melynek során a magyarországi szótárak, kiadványok „összmagyarrá” válnak/váltak, azaz anyagukba határon túli magyar lexémák, kifejezések, szókapcsolatok is bekerülnek/bekerültek (vö. LANSTYÁK 2005: 180). „A határtalanítás azokat a nyelvészeti – jelenleg lexikológiai, lexikográfiai, korpusznyelvészeti és névtani – munkákat jelenti, me-

lyeknek célja az, hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentőségüknek megfelelő mértékben jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli változatai, vagyis ezek a kiadványok ne csak a *magyarországi magyar nyelvet* ismertessék, hanem az *egyetemes magyar nyelvet*, amely a magyarországi magyar nyelvváltozatokon kívül magába foglalja a határon túli magyar beszélőközösségek által beszélt nyelvváltozatokat is” (LANSTYÁK – BENŐ – JUHÁSZ 2010: 38).

A határtalanítással kapcsolatos vélemények mind a magyarországi, mind a határon túli szakemberek körében megoszlanak. Többen nem helyeslik, hogy szlovák, román stb. szavak kerültek/kerülnek be a különböző szótárakba, kiadványokba, mivel szerintük azok nem gazdagítják, hanem szennyezik a magyar nyelvet (vö. CSICSAI 2005; JAKAB 2006; KOLLÁTH 2007), mások pedig a határtalanítás elvi-módszertani problémáira hívják fel a figyelmet (vö. EÖRY 2007: 29; PUSZTAI: ÉKsz.²:VI.).

Az értelmező kéziszótár szlovákiai magyar vonatkozású szócikkei. – A szlovákiai magyar szócikkek szerzője LANSTYÁK ISTVÁN, aki a munkálatokkal kapcsolatos dilemmáit, tapasztalatait több dolgozatában is közölte (LANSTYÁK 2002, 2004, 2005, 2006a, 2006b). Ő többekkel ellentétben úgy látja, hogy a határon túli szócikkek mind az anyaországi, mind a kisebbségben élő nyelvhasználók számára hasznosak, hiszen belőlük megtudható, mit is jelent pontosan egy-egy lexéma. Így a magyar nyelv nem „romlik”, hanem éppen ellenkezőleg: azoknak a beszélőknek, akik a sztenderd megfelelőt eddig nem használták/ismerték, a szótár segítségével bővíthet a szókincse (LANSTYÁK 2006a). A határtalanítás folyamatának szimbolikus jelentősége abban áll, hogy rámutat: a magyar nyelvterület határai nem esnek egybe az országhatárokkal, azaz a kulturális nemzet fogalma nem azonos a nemzetállam fogalmával. Így az eddig megbélyegzett beszélőközösségek is legitimálódnak (vö. KOLLÁTH 2007: 82; PÉNTEK 2004).

A szótárba 108 önálló szlovákiai magyar szócikk került be, közülük 39 függ össze a nyelvi variativitás kérdéskörével. A variativitással kapcsolatos szócikkek vizsgálata azért fontos, mert a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban „minden valószínűség szerint több az alakváltozat, mint a közmagyar szókincsen. [...] Ennek egyik oka nyilvánvalóan az, hogy e sajátos szókincs elemei nemrég kerültek be a nyelvbe, s még nem volt idejük megszilárdulni” (LANSTYÁK 2006a). A variánsok többféleképpen jelennek meg a szótár anyagában. Vannak esetek, amikor egy szócikkben találhatók (*bagger* – *báger*), van, amikor két vagy három különállóban, egymásra nem utalva (*kurz*, *kurzus*; *intri*, *internát*, *internátus*), és van, amikor önálló szócikkeket alkotnak, kölcsönösen utalva egymásra (*chata* → *hata*, *joghurt* → *jogurt*). Ennek a jelenségnek a legfőbb oka, hogy a szótárszerkesztők szemantikai koncepciója nem egyértelmű.

Kérdőíves felmérés. – Elvégeztem egy kérdőíves felmérést, melynek egyik feladatában különböző alakvariánsok jelentéseit vizsgáltam. Az adatközlőknek olyan mondatokat kellett alkotniuk a megadott szópárok tagjaival, amelyek alapján eldönthető volt, hogy azonos jelentésűnek tartják-e a két szóalakot vagy sem. A feladatban hét alakpár szerepelt, közülük azonban csak a kö-

vetkező négy kapcsolódik az értelmező kéziszótár szlovákiai magyar szócikkeihez: *dupláz* – *duplázik*, *kurzus* – *kurz*, *desszert* – *dezert*, *diploma* – *diplom*.

Értelmiségi adatközlőkkel dolgoztam, akiken jelen esetben a pedagógiai tanulmányaikat folytató egyetemistákat és a már praktizáló pedagógusokat értem. A felsőoktatási intézményt látogató adatközlők száma 73, a pedagógus adatközlőké 27. Jelen dolgozatban (helyszűke miatt) csak a 19 női és a 8 férfi pedagógus adatközlő kérdőíveit elemzem.

A pedagógus adatközlők lakhely szempontjából egységesek (mindegyikük nyugat-szlovákiai), életkor szempontjából viszont megoszlanak. Az életkor szerinti megoszlásnak (1. táblázat) a férfi pedagógusok esetében nem tulajdonítok jelentőséget, ugyanis nyolcuk közül öten a 20–30 év közötti korcsoportba tartoznak (a maradék három férfiből ketten 30–40 év közöttiek, egy pedig 60 év feletti). Ez a megállapítás a női pedagógus adatközlők esetében már nem állja meg a helyét. Náluk három csoportot alakítottam ki: a 20–30 év közöttiekét, a 30–40 év közöttiekét és a 40–50 év közöttiekét (ide soroltam egy 50–60 év közötti adatközlőt is, mivel életkor tekintetében ehhez a csoporthoz áll a legközelebb).

1. táblázat

A pedagógus adatközlők életkor szerinti megoszlása

nem	nő			férfi
életkor	20–30 közötti	30–40 közötti	40–50 közötti	20–30 közötti
adatközlők száma életkor szerint	6	5	8	8
adatközlők száma nemek szerint	19			8
összes adatközlő	27			

Lássuk az eredményeket! A *dupláz* – *duplázik* alakváltozatok (2. táblázat) az értelmező kéziszótárban egy szócikkben 'repetát kér, ill. kap' jelentésben szerepelnek. A *dupláz* szlovákiai magyar szócikkhez szorosan kapcsolódik egy olyan egyetemes magyar szócikk, melynek szlovákiai magyar vonatkozása is van. A *dupla* 'valaminek a kétszeres mennyisége' jelentésben „összmagyar”, 'repetá' jelentésben azonban kizárólag szlovákiai magyar. Ebből következik, hogy a *dupláz* 'tétet kétszerez' ige jelentése eltér a *duplázik* 'repetát kér' ige jelentésétől. Ez a példa jól szemlélteti, hogyan bővíülhet egy lexéma jelentéstartománya, és azt is, hogy egy poliszém főnév igei variánsainak jelentései hogyan távolodhatnak el fokozatosan egymástól.

A férfi adatközlők közül a *dupláz* – *duplázik* alakváltozatokról öten gondolták úgy, hogy jelentésük azonos: két esetben nem derült ki, melyik jelentés társul a szóalakokhoz, két esetben mind a két alak jelentése 'repetázik', egy esetben pedig 'tétet kétszerez' volt. Két adatközlő úgy vélte, hogy a *dupláz* szóalak 'tétet

emel', a *duplázik* pedig 'repetát kér' jelentésű. Egy adatközlő válasza értékelhetetlen.

A 20–30 év közötti női pedagógus adatközlőkből négyen gondolták úgy, hogy a *duplázik* jelentése az étkezéssel, a *dupláz-é* pedig a tét megemelésével kapcsolatos, ketten pedig úgy, hogy mindkét szóalak 'repetát kér' jelentésű. A 30–40 év közötti női adatközlőkből négy szerint a két lexéma azonos jelentésű: három esetben nem derül ki, melyik a lexémák azonos jelentése, egy esetben pedig ellentmondás figyelhető meg, mert a létrehozott példamondatok a lexémák eltérő jelentéseit mutatják (ez utóbbi adatközlőt a táblázatban a nem válaszolók közé soroltam). Egy adatközlő nem válaszolt. A 40–50 év közötti tanárnők közül ötön az ÉKsz.² szerint megadott jelentésben használták az alakváltozatokat, egy 'repetázik' jelentésűnek ítélte mindkettőt, két válasz pedig értékelhetetlen volt. A kérdőívet kitöltő adatközlők válaszai alapján kirajzolódik a két szóalak közti jelentésmegoszlás, az azonban nem dönthető el egyértelműen, melyik alakhoz melyik jelentés kapcsolódik szorosabban.

2. táblázat

A *dupláz* – *duplázik* alakváltozatok megoszlása

	azonos jelentés			eltérő jelentés		nincs válasz
	mindkettő 'repetázik'	mindkettő 'tétet emel'	mindkettő?	<i>dupláz</i> = 'repetázik' <i>duplázik</i> = 'emel'	<i>dupláz</i> = 'emel' <i>duplázik</i> = 'repetázik'	
20–30 férfi	2	1	2	–	2	1
20–30 nő	2	–	–	3	–	1
30–40 nő	–	–	4	–	–	1
40–50 nő	1	–	–	–	5	2
összesen	5	1	6	3	7	5

A *kurz* – *kurzus* alakváltozatokat (3. táblázat) az ÉKsz.² önálló szócikkekben tárgyalja annak ellenére, hogy mindkettő jelentései között szerepel a 'tanfolyam' és az 'árfolyam' is. Az egyik címszó (*kurzus*) „összmagyar”, a másik (*kurz*) szlovákiai magyar. A megadott jelentések mindegyike kapcsolódhat azonban mind a szlovákiai magyar, mind az „összmagyar” változathoz, azaz a szóban forgó lexémák poliszémek. A két szócikk jól példázza azt a nyelvi jelenséget, amikor a poliszém jelentések már több alakváltozathoz kapcsolódnak, de még nem ment végbe teljesen az alakok és a jelentések szétválása. Gombocz Zoltán szerint vannak olyan alakváltozatok, amelyek más-más nyelvi rendszerből (nyelvváltozatból) kerülnek egymás mellé, például nyelvjárási keveredéssel (vö. GOMBOCZ 1997: 61). A *kurz* – *kurzus* lexémák esetében nem nyelvváltozatok,

hanem különböző nyelvek elemei keveredtek egymással. Gombocz azt is hangsúlyozza, hogy az így kialakult változatok között minden esetben kell lennie valamilyen jelentésbeli eltérésnek (vö. GOMBOCZ 1997: 61), ami a vizsgált lexémáink esetében is igaz.

A férfi adatközlőkből hárman gondolták úgy, hogy a két változat nem azonos jelentésű: egy esetben nem derül ki, melyik alakhoz melyik jelentés társul, egy esetben a *kurzus* 'árfolyam', a *kurz* 'tanfolyam' jelentésű, egyben pedig a *kurzus*-hoz a 'tanfolyam', a *kurz*-hoz az 'árfolyam' jelentés társul. Két adatközlő szerint mindkét lexéma 'tanfolyam', kettő szerint pedig 'árfolyam' jelentésű. Egy adatközlő válasza értékelhetetlen.

A 20–30 év közötti női adatközlőknél érdekes eredmény született. Két adatközlő úgy gondolta, hogy a vizsgált lexémák 'tanfolyam' jelentésűek, négyen pedig eltérő jelentésűnek tartották őket: hárman a *kurz*-ot 'árfolyam', a *kurzus*-t 'tanfolyam' jelentésűnek gondolták, egy adatközlő pedig éppen fordítva. A 30–40 év közötti női adatközlőkből hárman vélték úgy, hogy a két lexéma azonos jelentésű: ketten 'tanfolyam' jelentésűnek tartották őket, egy válaszadó esetében azonban nem derült ki, milyen jelentést tulajdonít az alakvariánsoknak. Egy adatközlő a *kurz*-ot 'tanfolyam', a *kurzus*-t 'árfolyam' jelentésben használta, egy adatközlő pedig nem válaszolt. A 40–50 év közötti tanárnők közül ketten nem válaszoltak, hármuk szerint pedig a két lexéma 'tanfolyam' jelentésű. Ketten gondolták úgy, hogy a *kurzus* az árfolyamot, a *kurz* pedig a tanfolyamot jelenti, egy adatközlő szerint pedig a helyzet éppen fordított. Ezeknek a lexémáknak az esetében is a bizonytalanság érződik ki az adatközlők válaszaiból: a jelentésmegoszlás ténye világos, ám a jelentések és az alakok kapcsolata nem.

3. táblázat

A *kurzus* – *kurz* alakváltozatok gyakorisági megoszlása

	azonos jelentés			eltérő jelentés			nincs válasz
	mind-kettő 'árfo-lyam'	mind-kettő 'tanfo-lyam'	mind-kettő ?	<i>kurz</i> = 'tan-folyam' <i>kurzus</i> = 'árfolyam'	<i>kurzus</i> = 'tanfolyam' <i>kurz</i> = 'árfo-lyam'	?	
20–30 férfi	2	2	–	1	1	1	1
20–30 nő	–	2	–	1	3	–	–
30–40 nő	–	2	1	1	–	–	1
40–50 nő	–	3	–	2	1	–	2
össze-sen	2	9	1	5	5	1	4

A *desszert* – *dezert* alakváltozatok (4. táblázat) hasonlóan tűnhetnek az előző példákhoz, ám mint látni fogjuk, ez mégsem így van. Az értelmező kézi-

szótár szerint a *desszert* 'csemege, édesség' jelentése mellett rendelkezik 'töltött csokoládé' jelentéssel is. A szlovákiai magyar beszélők által használt *dezert* szóalak azonban csak 'egy doboz kis méretű változatos alakú töltött csokoládé' jelentésű, ezért külön szócikkben szerepel. Jól látszik, hogy a *dezert* alakváltozat jelentéstartománya szűkebb, mint az "összmagyar" *desszert*-é. Ennek ellenére a nyolc férfi pedagógus adatközlőből csupán kettő gondolta úgy, hogy a *desszert* 'édességet', a *dezert* 'bonbont' jelent. Hatan azonos jelentésűnek tartották a két lexémát: négy esetben 'édesség' jelentést kapcsoltak hozzájuk, két esetben pedig nem derült ki, milyen jelentés kapcsolódik a két szóalakhoz.

A 20–30 év közötti női pedagógus adatközlők fele gondolta úgy, hogy a két lexéma azonos jelentésű (a példamondataik alapján azonban nem dönthető el, melyik jelentésre is gondolnak pontosan), a másik fele viszont a szótárban megadott jelentésben használta az alakváltozatokat. A 30–40 év közötti női adatközlőkből hárman gondolták, hogy a két lexéma ugyanazt jelenti, azaz egymás variánsai: két esetben mind a két variáns 'édesség' jelentésű, egyben viszont nem derült ki, milyen jelentés kapcsolódik a lexémákhoz. Két adatközlő a *desszert*-et 'édesség', a *dezert*-et 'töltött csokoládé' jelentésben használta. A 40–50 év közötti tanárnők közül ketten az 'édesség' jelentést tulajdonították mind a két szóalaknak, öten az értelmező kéziszótár által használatos jelentéseket adták meg, egy adatközlő nem válaszolt. Az adatközlők legtöbbje ebben az esetben is érzékeli a jelentésmegoszlást, de itt sem dönthető el egyértelműen, melyik alakváltozathoz melyik jelentést kapcsolja.

4. táblázat

A *desszert* – *dezert* alakváltozatok megoszlása

	azonos jelentés			eltérő jelentés		nincs válasz
	mind-kettő 'édesség'	mind-kettő 'bonbon'	mind-kettő ?	<i>dezert</i> = 'bonbon' <i>desszert</i> = 'édesség'	<i>desszert</i> = 'bonbon' <i>dezert</i> = 'édesség'	
20–30 férfi	4	–	2	2	–	–
20–30 nő	–	–	3	3	–	–
30–40 nő	2	–	1	2	–	–
40–50 nő	2	–	–	5	–	1
összesen	8	–	6	12	–	1

Az utolsó vizsgált alakpár egyik tagja szintén összmagyar szócikként jelenik meg a szótárban, a másik pedig szlovákiai magyarként. A *diplom* – *diploma* szóvariánsok (5. táblázat) közül az első jelentése 'oklevél', a másodiké 'szakkép-

zettséget igazoló oklevél'. Látható, hogy a két jelentés szorosan kapcsolódik egymáshoz, de a szlovákiai magyar szócikkfejből található lexéma jelentéstartománya szűkebb. A nyolc férfi pedagógus adatközlőből négyen gondolták úgy, hogy a két lexéma azonos jelentésű, az azonban nem derült ki a válaszaikból, melyik is az a jelentés. Három adatközlő szerint a *diplom* 'oklevél', a *diploma* 'szakképzettséget igazoló oklevél' jelentésű, egy adatközlő pedig nem válaszolt.

A 20–30 év közötti női adatközlők közül öten használták a vizsgált variáns párt az ÉKsz.² által magadott jelentésben, egyikük pedig azonos, 'szakképzettséget igazoló oklevél' jelentésűnek tartotta a két szótári szót. A 30–40 év közötti tanárnők közül kettő szerint ugyanazt jelentik a lexémák: egyikük nem írt példákat, így nem derült ki, melyik jelentést kapcsolja a lexémákhoz, a másik adatközlő példái pedig eltérő jelentéseket tükröztek (őt a táblázatban a nem válaszolókhöz soroltam). Egy adatközlő nem válaszolt, ketten pedig az értelmező kéziszótárnak megfelelő jelentésben használták az alakváltozatokat. A 40–50 év közötti női pedagógus adatközlőkből öten a szótárnak megfelelően eltérő jelentésűnek gondolták a két lexémát, ketten nem válaszoltak, egy adatközlő pedig azonos, 'szakképzettséget igazoló oklevél' jelentésben használta őket. Az előző három variáns párhoz hasonlóan tehát itt is ingadozás mutatkozik az alakok és a jelentések kapcsolatában.

5. táblázat

A diploma – diplom alakváltozatok megoszlása

	azonos jelentés			eltérő jelentés		nincs válasz
	mind-kettő 'oklevél'	mind-kettő 'sz. oklevél'	mind-kettő ?	<i>diplom</i> = 'oklevél' <i>diploma</i> = 'sz. oklevél'	<i>diploma</i> = 'oklevél' <i>diplom</i> = 'sz. oklevél'	
20–30 férfi	–	–	4	3	–	1
20–30 nő	–	1	–	5	–	–
30–40 nő	–	–	1	2	–	2
40–50 nő	–	1	–	5	–	2
összesen	–	2	5	15	–	5

4. Korpuszvizsgálatok. – Mivel a kérdőívek eredményei alapján egyik variáns pár esetében sem rajzolódott ki pontosan, hogy az adatközlők melyik alakhoz melyik jelentést kapcsolják gyakrabban, a fenti szóvariánsokat megvizsgáltam két olyan korpuszban is, amelyek tartalmaznak szlovákiai magyar szövegeket. Az egyik a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ), a másik a Termini Kutatóhálózat korpusza, amely online szótárként is funkcionál.

A Magyar Nemzeti Szövegtár. – Az MNSZ adatai alapján annak ellenére, hogy a keresést a szlovákiai nyelvváltozatban belül nem redukáltam különböző alkorpuszokra, szinte minden alakváltozatpár esetében csak az egyiknél jutottam objektív, a nyelvhasználatot tükröző nyelvi adatokhoz, mert a másik variáns csak magyarázó jellegű szlovákiai magyar szakszövegekben, szubjektív nyelvi adatként fordult elő.

A *duplázik* ige (1. ábra) kizárólag szaknyelvi kontextusban jelent meg, azaz nem derült ki a nyelvhasználatbeli jelentése, a *dupláz* ige pedig csak egyszer fordult elő olyan szövegkörnyezetben, amelyikből eldönthető volt a tét emelésével kapcsolatos jelentése (2. ábra). Ez az egy példa azonban azt támasztja alá, hogy az ikes és iktelen igevariánsok jelentései a fentiekben leírt módon térnek el egymástól.

1. ábra

A *duplázik* alakváltozat az MNSZ-ben

1.	gyakorisági adatot tüntették föl a duplázik V.e3 igénél is. A kéziszótár
2.	is. A szlovákiai magyar duplázik V.e3 szó esetében pedig valószínűleg arról
3.	a kéziszótárban (pl. a duplázik V.e3 szót nem lehetett egyszerűen úgy
4.	(bedmintonozik, brigádozik, duplázik V.e3 , feferonos, frajerkodik,
5.	- as kategóriájú alapiskola és duplázik V.e3 , valamint a - es

2. ábra

A *dupláz* alakváltozat az MNSZ-ben

1.	s a szerkesztők valójában a dupláz V.e3 igére vonatkozó gyakorisági adatot
2.	nem mindennapi tehetségét. Erre dupláz V.e3 most rá kíváló cseh nyelvtudásával
3.	való előfordulásait az egyetemes magyar dupláz V.e3 szótól, s a szerkesztők

A *kurz* lexéma előfordulására (3. ábra) szintén csak szakszövegekből vannak adatok, a *kurzus* esetében (4. ábra) viszont már más alkorpuszokban is vannak találatok. Ezekben a *kurzus* négy esetben 'árfolyam', tizenhat esetben pedig 'tanfolyam' jelentésben szerepel, azaz az MNSZ-vizsgálat alapján úgy tűnik, a *kurzus* alakhoz a 'tanfolyam' jelentés erősebben kapcsolódik.

3. ábra

A *kurz* alakváltozat az MNSZ-ben

1.	kurz ' tanfolyam, kurzus ', vö. SS kurz UNKNOWNTAG , de MM kurzus; SM primár'
2.	kurz ' tanfolyam, kurzus ', vö. SS kurz UNKNOWNTAG , de MM kurzus; SM primár'
3.	, csinzsák, doktorka, elolvas, kontrola, kurz UNKNOWNTAG , leesik, monterki, termín,
4.	magyarországi "kivesző" minősítéssel), kurz UNKNOWNTAG ' tanfolyam ' és ' árfolyam '
5.	számon tartani. Ilyenek például az SM kurz UNKNOWNTAG ' tanfolyam, kurzus ', vö. SS kurz
6.	számon tartani. Ilyenek például az SM kurz UNKNOWNTAG ' tanfolyam, kurzus ', vö. SS kurz

4. ábra

A kurzus alakváltozat az MNSZ-ben

1.	meccs: a tét itt is nagy, kisebb kurzus N.NOM a gepárdon, de ez most
2.	egyelőre nem avatkoznak be a kurzus N.NOM alakulásába.
3.	rendezvényeinek látogatása stb. A kurzus N.NOM díja: 40_000 Ft.
4.	a magyar kisebbséggel szembeni kurzus N.NOM éleződésének egyik oka minden
5.	A jegybank korábban ilyen erős kurzus N.NOM esetén lépéseket tett a
6.	többnapos kurzus megtartására. Ezen kurzus N.NOM folyamán elmagyarázva
7.	az árfolyamát. Szakértők szerint a kurzus N.NOM javulása 41, 800 korona/euró
8.	meghirdetett nyelvpolitikai kurzus N.NOM keretében helyet kaptak.
9.	meghirdetett nyelvpolitikai kurzus N.NOM keretében helyet kaptak.
10.	meghirdetett nyelvpolitikai kurzus N.NOM keretében helyet kaptak.
11.	több mint százhusz hasonló kurzus N.NOM kezdődött el és fejeződött be
12.	lesz kiküldve többnapos kurzus N.NOM megtartására.
13.	megpróbálják az iskola vagy kurzus N.NOM szintjén kezelni.
14.	az új magyar külpolitikai kurzus N.NOM tematikájába mind az autonómia, mind
15.	szemináriumokat. A kurzus N.NOM végén látogatási bizonyítványt adunk.
16.	szemináriumokat. A kurzus N.NOM végén látogatási bizonyítványt adunk.
17.	a bölcsészeti kurzus N.NOM (és benne a filozófia) kifejezetten
18.	a magyarországi hivatalos kurzus N.NOM - majd megváltoztatja az idő.
19.	kurzus ', vö. SS kurz, de MM kurzus N.NOM ; SM primár ' főorvos ', vö. SS
20.	SM kurz ' tanfolyam, kurzus N.NOM ', vö. SS kurz, de MM kurzus

A *dezert* összes előfordulása szakszövegbeli (5. ábra), a *desszert* pedig csupán hat esetben fordul elő nem szaknyelvi kontextusban (6. ábra). Ez a néhány adat arra enged következtetni, hogy a *desszert* alakhoz az 'édesség' jelentés kapcsolódik szorosabban.

5. ábra

A *dezert* alakváltozat az MNSZ-ben

1.	' jelentésű, ' bonbon ' jelentésben viszont a dezert UNKNOWN TAG alaki kölcsönszó
2.	' jelentésű, ' bonbon ' jelentésben viszont a dezert UNKNOWN TAG alaki kölcsönszó
3.	> (lakótelepi) bérház. [szlk] dezert UNKNOWN TAG fn biz < A szl. m-ban: >
4.	hátravetett jelzőt is tartalmaz (pl. jogurtový dezert UNKNOWN TAG s kúskami ovocia
5.	hátravetett jelzőt is tartalmaz (pl. jogurtový dezert UNKNOWN TAG s kúskami ovocia,
6.	termékmegnevezés formájában (pl. 1/4lahany dezert UNKNOWN TAG s tvarohovou príchutou,
7.	termékmegnevezés formájában (pl. 1/4lahany dezert UNKNOWN TAG s tvarohovou príchu»ou,
8.	; ezzel találkozunk a legtöbb esetben, pl. a dezert UNKNOWN TAG Szócikkében
9.	; SM dezert ' desszert ', vö. SS dezert UNKNOWN TAG , de MM desszert ;
10.	; SM dezert ' desszert ', vö. SS dezert UNKNOWN TAG , de MM desszert ;
11.	' ; patizon ' patisszon, csillagtök ', dezert UNKNOWN TAG ' desszert'
12.	vö. SS kontrola, de MM kontroll; SM dezert UNKNOWN TAG ' desszert ', vö. SS dezert
13.	vö. SS kontrola, de MM kontroll; SM dezert UNKNOWN TAG ' desszert ', vö. SS dezert
14.	jogurtový nápoj, tvarohový krém, mliečny dezert UNKNOWN TAG , keфіrové mlieko), de ezek
15.	jogurtový nápoj, tvarohový krém, mliečny dezert UNKNOWN TAG , keфіrové mlieko), de ezek

6. ábra

A desszert alakváltozat az MNSZ-ben

1.	sózott zöldséget. Ízlés szerint desszert N.NOM is következhet. Ha külföldi
2.	tejszínhabréteggel és a tejszínhabos desszert N.NOM megnevezések pontosan
3.	tejszínhabréteggel és a tejszínhabos desszert N.NOM megnevezések pontosan
4.	étkezés előtt fogyasztják, nálunk pedig a desszert N.NOM mellé isszák
5.	nyelvváltozatok nem képesek. Például a desszert N.NOM szó általában 'édesség'
6.	a vacsorát már elköltöttük, most jön a desszert N.NOM , a nagy, kerek és hűvös
7.	desszert', vö. SS dezert, de MM desszert N.NOM ; az angol eredetű
8.	desszert', vö. SS dezert, de MM desszert N.NOM ; az angol eredetű
9.	az elmaradhatatlan sajt és végül a desszert N.NOM , az ételekkel harmonizáló
10.	a somlói galuska kiváló desszert N.NOM , s szerettem a magyar
11.	puding, pudingdesszert, krémpuding, desszert N.NOM , tejdesszert, krémdesszert.
12.	puding, pudingdesszert, krémpuding, desszert N.NOM , tejdesszert, krémdesszert.
13.	'patisszon, csillagtök', dezert', desszert N.NOM , báger', vederlános kotrógép
14.	kontrola, de MM kontroll; SM dezert', desszert N.NOM , vö. SS dezert, de MM desszert
15.	kontrola, de MM kontroll; SM dezert', desszert N.NOM , vö. SS dezert, de MM desszert

A *diplom* (7. ábra) kizárólag nyelvészeti szakszövegekben fordul elő, a *diploma* pedig húszból tizenöt esetben szerepel 'szakképzettséget igazoló oklevél' jelentésben, ami bizonyítja, hogy ez a jelentés erősebben kapcsolódik hozzá, mint a *diplom* alakhoz.

7. ábra

A diplom alakváltozat az MNSZ-ben

1.	dialógus - dialóg 105 diplom UNKNOWN 153-154 diploma 153-154
2.	szóhelyettesítő elemként. A diplom UNKNOWN egyébként minősíthető szónak
3.	töltött csokoládé; bonbon diplom UNKNOWN fn biz < A szl. m-ban: >
4.	az 'elismerő oklevél' a diplom UNKNOWN jelentéseként stb.)
5.	emléklapokra a szlovák diplom UNKNOWN magyar megfelelőjeként a díszoklevél
6.	152 Mi a diplom UNKNOWN magyarul?
7.	így hangzik: XY ude¾uje diplom UNKNOWN NN za... miesto v sýtazi
8.	Ezeken általában a diplom UNKNOWN szó díszelgett, s talán ez a tény is
9.	mit jelent a szlovákban a diplom UNKNOWN szó; a felemás diplommunka értelmére
10.	hogy ha van diplom UNKNOWN szó, akkor a diplomová práca
11.	mind a szlovákos diplom UNKNOWN szót, mind a vele alkotott s magyarnak
12.	; SM diplom 'oklevél', vö. SS diplom UNKNOWN , de MM diploma; SM pa-cient 'beteg
13.	; SM diplom 'oklevél', vö. SS diplom UNKNOWN , de MM diploma; SM pacient 'beteg
14.	bejárat' lépcsőház', diplom UNKNOWN 'elismerő oklevél', fal 'szekrényfal'
15.	prax' gyakorlat, praxis', diplom UNKNOWN 'kiváló teljesítményért adott oklevél'
16.	vö. SS prax, de MM praxis; SM diplom UNKNOWN 'oklevél', vö. SS diplom, de
17.	vö. SS prax, de MM praxis; SM diplom UNKNOWN 'oklevél', vö. SS diplom, de
18.	MI A DIPLOM MAGYARUL? Sem a diplom UNKNOWN , sem a diplommunka nem szava
19.	diplomáiból is sokszor lett " diplom UNKNOWN ". Amelyik szerv vagy szerveze
20.	szerinte, ez nem " diplom UNKNOWN ". Az mentett meg, hogy a másik

8. ábra

A diploma alakváltozat az MNSZ-ben

1.	105 diplom 153-154 diploma <i>N.NOM</i> 153-154 diplomamunka
2.	az egyetemi, főiskolai diploma <i>N.NOM</i> átadásakor rendezett ünnepélyt
3.	A magyarországi diploma <i>N.NOM</i> elbírálása járásonként
4.	KOMMENTÁR A diploma <i>N.NOM</i> értéke Takaros dolgozatok
5.	idegen eredetű megfelelője, a diploma <i>N.NOM</i> is használatos, különösen
6.	felvételre irányuló kérelem 2. a diploma <i>N.NOM</i> másolata 3. az I. szintű
7.	szakmai tapasztalatot adott a diploma <i>N.NOM</i> mellé. A fentiekén kívül
8.	részben mert a sok mérnöki diploma <i>N.NOM</i> mellett, ami egy kis füzetszerű
9.	emlegetjük ma már, de még a diploma <i>N.NOM</i> szó is előfordul ebben a szerepben.
10.	maga területén. Most, amikor egy-egy diploma <i>N.NOM</i> , doktorátus megszerzésének
11.	happy endje azonban nem a moszkvai diploma <i>N.NOM</i> , hanem az orosz feleség.
12.	hasonlít a magyarban is használatos diploma <i>N.NOM</i> , illetve diplomamunka szavakéhoz
13.	oklevél ', vö. SS diplom, de MM diploma <i>N.NOM</i> ; SM pa-cient ' beteg ', vö. SS
14.	2 gyermek apja. Végzettsége: doktori diploma <i>N.NOM</i> , sportorvosi, sebészeti és
15.	iegy biztos munkahely, s ehhez egy diploma <i>N.NOM</i> . A budapesti Közgáz kihelyezett
16.	Szlovákiában, mint a királyhalmeci diploma <i>N.NOM</i> . A képzést a magyar állam
17.	a színművészeti főiskolán kapott diploma <i>N.NOM</i> . És hiába szerzett valaki például
18.	(1963) és jogi (1967) egyetemi diploma <i>N.NOM</i> . Nyelvtudás: angol, francia.
19.	nem elég a Magyarországon szerzett diploma <i>N.NOM</i> !) Hatékony tanórán kívüli
20.	ideig tartó tanulás helyébe lép. A " diploma <i>N.NOM</i> = foglalkozás " egyenlet többé

Az MNSZ-vizsgálat összegzéseként elmondható, hogy a legnagyobb magyar szövegkorpusz adatai sem juttattak közelebb a probléma megoldásához: az adatok alapján egyik variáns pár esetében sem derült ki pontosan, melyik alakváltozathoz melyik jelentés kapcsolódik szorosabban. Így a kérdőíves felmérésben megállapított részleges alak- és jelentéshasadások másodszor is igazolást nyertek. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy az MNSZ adatai alapján a *kurzus* alakhoz inkább a 'tanfolyam', a *desszert* alakhoz inkább az 'édesség', a *diploma* alakhoz pedig inkább a 'szakképzettséget igazoló oklevél' jelentés kapcsolódik erősebben. Ezzel a megállapítással azonban óvatosan kell bánnunk egyrészt az adatközlők kis száma miatt, másrészt mert a MNSZ alapján nincsenek objektív nyelvi adataink a szópárok másik tagjáról, tehát az eredmények egyoldalúak.

A) A Termini Kutatóhálózat korpusza. – A Termini Kutatóhálózat korpusz alapú szótárának vizsgálata során a következő eredmények születtek. A dupláz – duplázik alakpárok esetében (9. ábra) mind az egyik, mind a másik címszószóként való megadása során a duplázik szócikk jelent meg. A példamondatokból az derült ki, hogy mindkét szóalak 'repetát kér, ill. kap' jelentésű.

9. ábra

A dupláz – duplázik alakváltozatok a Termini ht-online szótárában

duplázik (tn.ige)

Ev (ált) (köz) (köz) repetázik **▲ Ev** A csipős ételt porcellán tányérba mérték, és ami Janek számára lényeges, lehetőft duplázni. (<http://gomorország.sk>) **▼ Ev** A: Duplázó? Dupláz velem, én még éhes vagyok. B: OK. Ezek még egyet. (ht-kut)

A kurz – kurzus variánszár esetében (10. ábra) a kurz lexéma keresése során azt figyeltem meg, hogy a kurzus címszó alá tartozó jelentések is megjelentek, a kurzus lexéma esetében viszont csak a sajátjai (amelyek egyébként azonosak a kurz-éival). A kurz szócikkben található egy hiperhivatkozás a kurzus lexémára, a kurzus szócikk azonban a kurz szócikkre mutat, amelyik szintén azonos jelentésű, de csak Erdélyben használatos. Bár a kurz lexéma 'árfolyam' jelentése megjelenik a szócikkben, mégsem találunk vele példamondatot. Az 'árfolyam' jelentésű példa a kurzus-nál található meg, ami azt sugallja, mintha a kurz lexémához inkább a 'tanfolyam' jelentés kapcsolódna erősebben, a kurzus-hoz pedig mindkettő.

10. ábra

A kurz – kurzus alakváltozatok a Termini ht-online szótárában

kurz (fn)

1. (Okt) Ev (id) (köz) (biz). Va (id+nép) (köz) (köz) (ritk) tanfolyam **▼ Ev** A munkahivatal elküldte egy számítástechnikai kurzra, de nem sok mindent tanult ott. (f.n.) **▲ Hv** Mit kínál a Neptun? süllesztési kurz – kirándulás hajóval 30 különféle süllesztési pozíció – egésznap süllesztési kirándulás hajóval a Komati áleml parkba – éjjeli süllesztés – süllesztés a hajónoncsához – látogatás a tengerparti kertben – felszerelés bérlet, palack töltés – felszerelés szervíz – munka végezés a víz alatt és felügyelet rajta(www.neptun.com.hr)
2. (Pénz) (Ker) Ev (id) (köz) (biz). Va (id) (biz) (ritk) árfolyam
[lat → szik/szrb]
(→kurzus)

kurzus (fn) –ok, -t, -a

1. (Okt) Er (isk) (köz) (köz). Ev (isk) (köz) (köz). Va (ált) (köz) (köz). Ka (ált) (köz) (köz). Öv (ált) (köz) (köz) tanfolyam **▲ Er** A Fulop kurzus ezekre a kérdésekre gyakorlati módon próbál választ adni. Nem ismereteket akar átadni, hanem a résztvevőket segíti, hogy egy személyes találkozásuk legyen az élő latennel (www.regnumchristi.ro) **▲ Er** Február 16. és 20. között volt megszervezve Székelyudvarhelyen, a zárdánkban, a Kett kurzus. (www.ferencesnoverek.ro)
2. (Pénz) (Ker) Ev (isk) (szek) (köz). Va (ált) (köz) (köz). Ka (köz). Hv (köz). Öv (ált) (köz) (köz) árfolyam **▼ Ka** Olyan a dollár kurzusa a hrivenyhez viszonyítva, hogy nem érdemes váltani.
(→kurz)

A diplom – diploma alakváltozatok esetében (11. ábra) a diplom jelentései között egyaránt szerepelt az 'elismerő oklevél' és a 'felsőfokú végzettséget tanúsító oklevél' is, de a diploma jelentéseként csak az 'elismerő oklevél' jelent meg. Az 'elismerő oklevél' jelentés azonban ebben a kontextusban általános jelentésű, hiszen a példamondatokban hol 'elismerő oklevél', hol 'felsőfokú végzettséget tanúsító oklevél' jelentésben szerepelt. A diplom szócikkben található egy hivatkozás, amelyik továbbvezet a diploma szócikkhez, a diploma szócikk viszont nem utal a diplom szócikkre. A szótár példamondatai alapján tehát nem dönthető el egyértelműen, melyik alakhoz melyik jelentés kapcsolódik gyakrabban.

11.ábra

A diplom – diploma alakváltozatok a Termini ht-online szótárában

diplom (fn) –ok, –ot, –ja

1. (Hlv) **Ex** (ált) (köz) (köz), **Ka** (ált) (köz) (köz) elismerő oklevél. **Ex** A mi csapatunk is felhőtlenül boldog volt, amikor átvettük a 2. helyezettnek járó kupát és a diplomát. (www.sik.sk/ceti) **Ex** A zenei élményt a cserkésszkiállítás megnyitása követte, ahol a csapat tevékenysége volt szemléltetve kezdetektől a mai napig, fényképek, diplomák, krónika és emléktárgyak segítségével. (www.kassai.cserkesz.sk)

2. (Hlv) (Okt) **Fv** (ált) (köz) (köz) (rét), **Ka** (ált) (köz) (köz) felsőfokú végzettséget tanúsító oklevél; diploma. **Fv** Két 1956-an érettségizett osztályból harminc "vén diák" volt jelen az 50 éves találkozáson és kapott arany diplomát. (www.dunstreda.sk/dh) **Ka** Sajnos nyelv tudása katasztrofális: aki nem tudja elmondani ukránul vagy oroszul a legelemibb dolgokat, annak nem adnék diplomát. Magyarországon is kötelező a nyelvvizsga. (f.n.)

[gör → lat → szl/or]

(→ diploma)

diploma (fn)

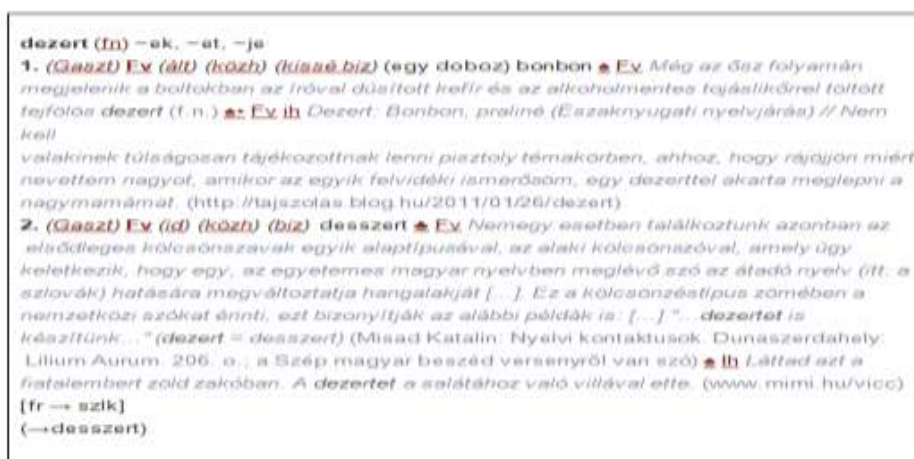
1. (Hlv) **Er** (ált) (köz) (köz), **Va** (ált) (köz) (köz), **Hv** (ált) (köz) (köz) elismerő oklevél. **Va** Szobája falát beborítja a sok diploma, és az érmek, serlegek sokasága. (http://vojvodinaportal.com) **Hv** **hv** Es természetesen előfordul a horvát tannyelvű iskolákban is, hogy a tanerőnek nincs megfelelő végzettsége, illetve diplomája! (www.huncro.hr)

2. (Hlv) (Okt) **Er** (ált) (köz) (köz) iskolai bizonyítvány. **Er** Hozza el az általános iskolai diplomáját! (f.n.)

Az utolsó vizsgált alakpár esetében (12. ábra) a dezert jelentései között szerepelt mind a 'bonbon', mind az 'édesség'. A szócikkben volt egy utalás a desszert lexémára, amit ennek ellenére az online szótár nem tartalmazott. A variánspár tagjainak jelentései közül tehát csak a dezert-éi körvonalazódtak erőteljesebben, ezért nem dönthető el, melyik jelentés melyik alakváltozathoz kapcsolódik erősebben.

12. ábra

A dezert – desszert alakváltozatok a Termini ht-online szótárában

A Termini ht-onlineszótár vizsgálatának összegzéseként elmondható, hogy ennek adatai is a kérdőívek eredményeit és az MNSZ adatait erősítik meg. Eszerint harmadszor is bebizonyosodott, hogy a dolgozatban vizsgált, Magyar értelmező kéziszótárhoz kapcsolódó szlovákiai magyar szóalakok a részleges alak- és jelentéshasadás fázisában vannak.

5. Összefoglalás. – Dolgozatomban a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.2) szlovákiai magyar vonatkozású szócikkei közül azokat vizsgáltam, amelyek egymás részleges alak- és jelentéshasadást mutató variánsai. Ezt a tényt mind a kérdőívek, mint a korpuszvizsgálatok igazolták, azaz egyik alapján sem dönthető el, melyik alakváltozathoz melyik jelentés kapcsolódik szorosabban. A Magyar értelmező kéziszótárban természetesen nem csak ezek a szócikkek kapcsolódnak a nyelvi variativitás kérdésköréhez, így a munkát mindenképpen folytatnom kell. Ezeknek a szócikkeknek az anyanyelvi órákon való taníthatósága, felhasználhatósága is érdekes és hasznos lehet, így a későbbiekben ezzel a témával is szeretnék foglalkozni.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSICSAY ALAJOS 2006. Mennyi siska van a fán! Új Szó, február 17.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2004. Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok. In: GECSŐ szerk. 2004: 73–9.
- EÖRY VILMA 2007. Határtalanítás a magyarországi szótárakban. In: MATICSÁK szerk. 2007: 27–32.
- ÉKsz.² = Magyar értelmező kéziszótár. PUSZTAI FERENC főszerk. 2. átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- GALGÓCZY LÁSZLÓ – VAS LÁSZLÓ szerk. 2004. Tanulmányok a XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásaiból. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- GECSŐ TAMÁS szerk. 2004. Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1997. **Jelentéstan és nyelvtörténet.** Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1962. A szóhasadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2001. **Mikrodiakrónia és változatvizsgálat (az összetett mondatokban).** Magyar Nyelvőr 354–70.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. **Magyar történeti jelentéstan.** Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HÁRI GYULA szerk. 2010. „Végetlen a tér, mely munkára hív”. Köszöntő kötet Révay Valéria 60. születésnapjára. Pannon Egyetem, Veszprém.
- JAKAB ISTVÁN 2005. Eretnék gondolatok a megújított Magyar értelmező kéziszótár lapoztatása közben. Irodalmi Szemle 2005/3: 63–9.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1980. Vázlatok a szó portréjához. In: RÁCZ – SZATHMÁRI szerk. 99–120.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOLLÁTH ANNA 2007. Büszkeség vagy balítélet? A határtalanító szótárprogram muravidéki szójegyzékei és fogadtatásuk. In: MATICSÁK szerk. 2007: 81–100.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2002. A Magyar értelmező kéziszótár új kiadása és a magyar nyelv szlovákiai változatainak szókinccse. Fórum Társadalomtudományi Szemle 3: 115–28.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2004. Szlovákiai magyar vonatkozású szócikkek a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadásában. In: LANSTYÁK – MENYHÁRT szerk. 2004: 166–211.
- LANSTYÁK ISTVÁN – MENYHÁRT JÓZSEF szerk. 2004. Tanulmányok a kétnyelvűségről II. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2005. Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. kiadása előtt). In: MÁRTONFI – PAPP – SLÍZ szerk. 2005: 179–86.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006a. Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókinccsben. Ki-sebbségkutatás 2006/1.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006b. A nyelvi változatosság mint szótártani probléma (Adalékok a határtalanítás módszertanához). In: Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcson-zésről, kódváltásról és fordításról. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 57–104.

- LANSTYÁK ISTVÁN – BENŐ ATTILA – JUHÁSZ TIHAMÉR 2010. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. Régió 2010/3., 37–58.
- LŐRINCZ JULIANNA 2004. A magyar igevariánsok grammatikai és szemantikai jellemzői. In: GALGÓCZY – VAS szerk. 2004: 231–8.
- LŐRINCZ JULIANNA 2009. Nyelvi jelentés és variativitás. Selye János Egyetem, Komárom.
- LŐRINCZ JULIANNA 2010. A nyelvi aszimmetria: a variativitás és néhány lexikológiai jelentésviszony összefüggései. In: HÁRI szerk. 2010: 154–9.
- LŐRINCZ JULIANNA 2011. A variativitás elméleti és gyakorlati kérdései a magyarországi és szlovákiai magyar általános és középiskolai magyar nyelvtan könyvekben. In: Kommunikáció – Stílus – Variativitás és anyanyelvoktatás. Pandora Könyvek 24. Líceum Kiadó, Eger. 142–56.
- MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk. 2005. 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum Kiadó, Budapest.
- MATICSÁK SÁNDOR szerk. 2007. Nyelv, nemzet, identitás I. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest–Debrecen.
- PÉNTEK JÁNOS 2004. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is el látó nyelvi irodák állásfoglalása. Magyar Tudomány 49: 729–31.
(www.matud.iif.hu/04jul/008.html, letöltve: 2012. 05. 25.)
- RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1980. Tanulmányok a mai magyar nyelv szó-készlettana és jelentéstana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZOLNCEV, V. M. 1997. – Солнцев, В. М. Вариантность, вариативность (Variativitás, variabilitás). In: Русский язык – энциклопедия. Главный редактор Ю. Н. Караулов, изд. 2-е, перераб. и доп. «Большая Российская энциклопедия». Издательский дом «Дрофа». Москва. 60.

Korpuszok

Magyar Nemzeti Szövegtár:

<http://mnsz.nytud.hu/>

Termini magyar–magyar szótár:

<http://ht.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=firstpage>

LŐRINCZ GÁBOR

kiscsakany@gmail.com

SJE

Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola

Language variability and a few lexical items of the Hungarian monolingual dictionary

In this paper I deal with a Hungarian monolingual dictionary according to language variability. I analyse a few Hungarian lexical items which are used in Slovakia among Hungarians living in Slovakia. After analysing of questionnaires and corpuses I am interested in the meaning of different variants.

LŐRINCZ, GÁBOR

Kétnyelvű diákok szaknyelvhasználati szokásai és terminológiai ismeretei

1. Bevezetés – Szlovákiában a kétnyelvű szakemberek intézményes keretek között sok esetben csak a szlovák szaknyelvet sajátítják el, a szaknyelvek anyanyelvi művelésének a lehetősége korlátozott (l. LANSTYÁK 2000: 156–7, MISAD 2009: 14–5, SZABÓMIHÁLY 2010). A szaknyelvi tervezés, a szaknyelvek vizsgálata kisebbségi helyzetben különösen indokolt. Írásom a szaknyelvi regiszterekkel kapcsolatos problémákat röviden összegzi. Ezt követően egy felmérés részeredményeit mutatja be, melyek figyelembe vehetők az építészeti szaknyelv kodifikációja során.

A kétnyelvű szakemberek (szakmai) nyelvhasználatát a nyelvi hiány: a standard magyar nyelvi (szak)szó ismeretének a hiánya következtében kontaktusjelenségek és kódváltások jellemzik. A kontaktusjelenségek, a magyarországitól eltérő szakkifejezések azonban a szaktantárgyakat magyar nyelven tanuló diákok, szakemberek nyelvhasználatában is megjelennek. Ennek oka abban (is) keresendő, hogy a szlovákiai magyar tankönyvek terminológiahasználata különbözik a magyarországitól. A szlovákiai jogszabályok értelmében az általános és középiskolákban ugyanis csak olyan tankönyvek használhatók, melyeket az Oktatási Minisztérium jóváhagyott, s melyek igazodnak az egységes tantervhez. Emiatt sok magyar tannyelvű iskolában a diákok szlovák tankönyvek fordításai-ból tanulnak, s a fordítottság jelei a tankönyvek lexikális és szintaktikai szintjén egyaránt megjelennek (HOBOTH 2011a: 31, 2012: 182, SZABÓMIHÁLY 2008a: 84, 2008b, vö. MISAD 2009: 14).

Írásom egy kutatás részeredményeit ismerteti, amely a szlovákiai és a magyarországi *Magasépítéstan* tankönyvek lexikális szintje, ill. a *Magyar–szlovák, szlovák–magyar építészeti szótár* vizsgálatának az eredményeire épült (l. HOBOTH 2011a: 35–46, 2012a, b, d). A tankönyvekben észlelt különbségek alapján készült el a terminológiai ismereteket is vizsgáló kérdőív, melyet szlovákiai magyar (SM) és magyarországi (M) diákok töltöttek ki. A vizsgálat a nyelvhasználati szokások kutatásán kívül annak a felmérésére irányult, hogy a diákok tudják-e azonosítani a tankönyvek különböző fogalommegnevezéseit, ill. milyen kölcsönszavak fordulnak elő a nyelvhasználatukban. A felmérés elvégzése mindkét szlovákiai magyar tannyelvű építőipari szakközépiskolában indokolt volt, mivel az iskolák nem egy régióban találhatók, s a két városban a lakosok nemzetiségi megoszlása is különbözik.

2. Magyar terminológiahasználat az építőiparban Szlovákiában – A magyarországi (M) és a szlovákiai magyar (SM) *Magasépítéstan* tankönyvek összehasonlító vizsgálata a tankönyvekben előforduló eltéréseket kutatta. A lexikális szint elemzése és összevetése során a következő terminológiai különbségek figyelhetők meg a tankönyvekben:

1. azonos terminusok: a magyarországi és szlovákiai magyar tankönyvekben azonos alakban és jelentésben megjelenő szakkifejezések,
2. részben eltérő terminusok: a szakkifejezések alakja részben különbözik (pl. *M függesztett lépcső* – *SM felfüggesztett lépcső*),
3. eltérő terminusok: a magyarországi és szlovákiai magyar tankönyvek fogalommegnevezése különbözik (pl. *M esztrich* – *SM cementhabarcs simítás*),
4. azonos + eltérő: az azonos megjelölés mellett tankönyvek valamelyike attól különböző fogalommegnevezést is feltüntet (pl. *M épületgépészet* – *SM épületgépészet, épületek műszaki berendezése*),
5. nem összehasonlítható: a fogalmat csupán az egyik tankönyv tartalmazza (HOBOTH 2011a: 43–6, 2012a: 183–5).

A tankönyvekben, ill. a SM szakemberek, építészek nyelvhasználatában megjelenő standard magyar nyelvi szakkifejezéstől különböző változatok abból a szempontból is vizsgálhatók, hogy határon túli változatként mely kifejezések bekerülése indokolt a szótárakba. A szaknyelvek kodifikálása során „arra kell törekedni, hogy az egyes állami változatok között a regiszterek többségében semmilyen eltérés ne legyen, még a vagylagosságok szintjén sem (kivételt a hivatali, jogi, politikai, és más, az államberendezkedéshez szorosabban kapcsolódó regiszterek, illetve a kevésbé formális stílusok jelenthetik).” (LANSTYÁK 2002: 155). Kisebbségi helyzetben ha eltérő szemantikai jegyek kapnak nyelvi formát a magyar és a szlovák megfelelőiben, a magyarországi minta követése célszerű. Azonban nem vehető át a magyarországi terminus, ha:

- a két országban használt fogalom jelentése eltér,
- valamelyik nyelvből az adott fogalom hiányzik,
- a fogalom az állami intézményrendszerhez, közigazgatáshoz, társadalomszervezéshez kapcsolódik.

Ebben az esetben a terminologizálás során vagy a szlovák terminus tükröfordítása révén kell megalkotni a szakkifejezést, vagy a szlovák és a magyarországi megnevezés szemantikai jegyeinek figyelembevételével ajánlott egy sajátos szlovákiai magyar terminus létrehozása (l. HOBOTH 2011c: 55, LANSTYÁK 2002: 151–169, LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 2002: 117–126, MÉSZÁROS 2005: 159–201, MISAD 2009: 11–7, 22–3, SZABÓMIHÁLY 2010: 205–215). A szaknyelvi tervezés további fontos feltétele a szakkifejezések nemzetközi egységesítése. Célszerű lenne a SM szakemberek körében elterjedt, ill. a tankönyvekben megjelenő kölcsönszavak mint határon túli változatok beemelése a szótárakba. E kifejezések kétnyelvű jegyzékével pedig a pedagógusokat is tájékoztathatjuk a különbségekről, s ezáltal a diákok is tudatosítják az egyes változatok, a magyarországi és a szlovákiai magyar szakmai nyelvhasználat különbségeit.

3. Kétnyelvű diákok szaknyelvhasználati szokásai – A felmérésben, melynek részeredményeit írásom ismereti, a két szlovákiai magyar tannyelvű építőipari szakközépiskola összesen 170 diákja vett részt (részeredmények l. HOBOTH 2012c). A kérdőív első része az adatközlők (szak)nyelvhasználati szokásait, a második része, amely a tankönyvvizsgálat eredményeire épült, a terminológiai ismereteit mérte fel. A kérdőívet a terep-

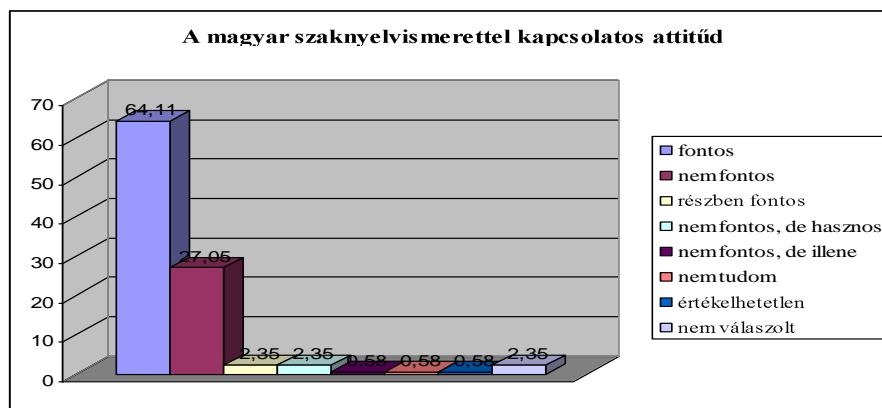
munka idején az egyes oktatási intézmények magyar tannyelvű osztályaiban jelen lévő tanulók töltötték ki. A 2012-ben megvalósult felmérésben az ógyallai oktatási intézményben 124, a losonciban 46 tanuló vett részt. A két város más-más régióban található, melyekben a lakosok nemzetiségi megoszlása is különbözik. A Statisztikai Hivatal honlapján található 2011-es népszámlálási adatok alapján százalékos arányra átszámolva Ógyalla lakosságának 41,23%-a, Losonc lakosságának 9,34%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A Losonci járás lakosainak 23,16%-a, a Komáromi járás, melyhez Ógyalla tartozik, 63,8%-a magyar nemzetiségű (<http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=50352>). Ógyallán tehát a magyar nyelvű szakmai nyelvhasználat nagyobb arányú előfordulását feltételezzük.

A kétnyelvű beszélők nyelvhasználati szokásai több szempontból vizsgálhatók. Kérdőíves módszerrel felmérhető, hogy az adatközlők hogyan vélekednek saját nyelvhasználatukról, nyelvváltozatukról, tudatosítják-e az egyes változatok közti különbségeket. Fontos, hogy az oktatás során a diákok megismerjék a magyarországi és a szlovákiai magyar (szakmai) nyelvhasználat különbségeit, az eltérő fogalomnevezéseket.

A kutatás során összeállított kérdőív vizsgálta az adatközlők magyar szakmai nyelvhasználattal kapcsolatos attitűdjét. A diákok többsége úgy véli, hogy a környezetében élő szakemberek a szakkifejezéseket szlovákul használják gyakrabban. A Losonci járásban e vélemény várható volt, Ógyallán azonban meglepő. A megkérdezett tanulók 27,05%-a nem is tarja fontosnak a magyar szaknyelv elsajátítását:

1. ábra

A magyar szaknyelvismerettel kapcsolatos attitűd

A két régióban a válaszok aránya a következőképpen oszlik meg:

1. táblázat

A magyar szaknyelvismerettel kapcsolatos attitűd a két régióban

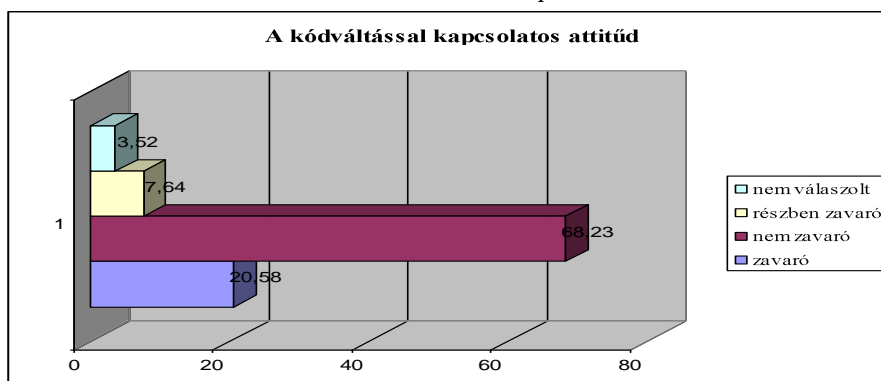
Ógyalla	Losonc
fontos: 64,51%	fontos: 63,04%
nem fontos: 29,88%	nem fontos: 26,08%
nem válaszolt: 2,41%	nem válaszolt: 4,34%
részben fontos: 2,41%	nem fontos, de illene: 2,17%
értékelhetetlen: 0,8%	nem fontos, de nem árt: 2,17%

Az adatközlők többsége fontosnak tartja a magyar szaknyelv elsajátítását, azonban mindkét iskola magyar tannyelvű osztályaiban 20% felett volt azon adatközlők aránya, akik az anyanyelvű szaknyelvhasználatnak nem tulajdonítanak jelentőséget. A nemleges válaszoknál a leggyakrabban előforduló indokok: 1. a szakemberek Szlovákiában dolgoznak, tehát nincs szükségük a magyar szaknyelvre, 2. a megértés a lényeg, 3. ha nem Magyarországon dolgozik az illető, nem szükséges ismernie, 4. szlovákul használják a szaknyelvet, nevezik meg a fogalmakat.

A standard magyar nyelvi szakszó ismeretének a hiányát, ill. nyelvi lapszust a kétnyelvű beszélők gyakran kódváltással hidalják át. E jelenségről a szlovákiai magyar beszélők különbözőképpen vélekednek. Az adatközlők többsége a kódváltást nem tartja zavarónak. Válaszaik összesített megoszlását az alábbi ábra szemlélteti:

2. ábra

A kódváltással kapcsolatos attitűd

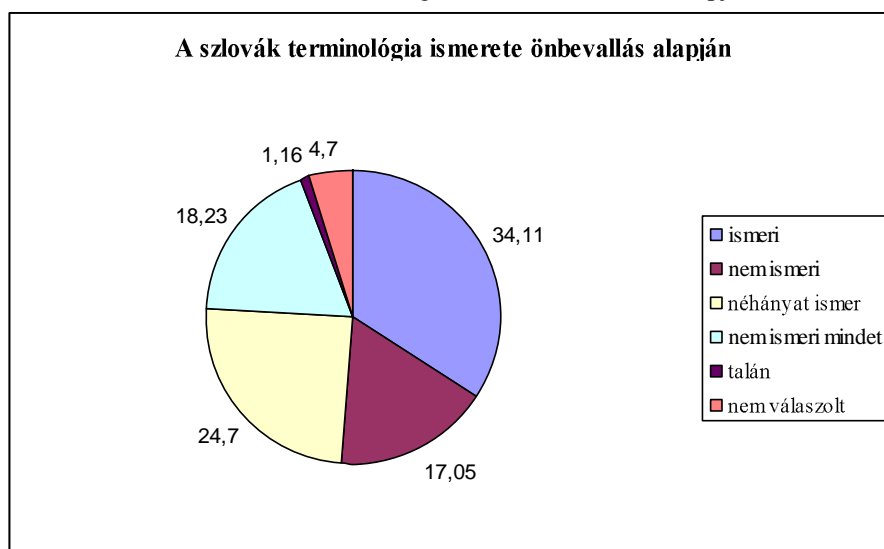
A leggyakoribb indokok a következők: 1. az adatközlők nyelvhasználatát is jellemzi a kódváltás, 2. Szlovákiában élünk, így államnyelven is kell ismernünk a kifejezéseket, 3. megszokott, 4. a szakemberek szlovákul tanulták a szaknyelvet, terminológiát. A megértést az adatközlők fontosabbnak tartják az

anyanyelvhasználatnál. Egy korábbi, 2010-ben kétnyelvű egyetemisták, építész-hallgatók körében végzett felmérés során a megkérdezett 19 diákból két adatközlő tartotta zavarónak a kódváltást, annak ellenére, hogy az ő nyelvhasználatukat is jellemzi e jelenség. Az adatközlők többségét nem zavarta, amit azzal indokoltak, hogy könnyebben megértik a szlovák szakkifejezést, a szlovák terminológia használatával elkerülhetik az esetleges félreértéseket, mivel kevesen ismerik a magyar megfelelőt, valamint az ő nyelvhasználati szokásaikra is jellemző ez a beszélői magatartás (HOBOTH 2011b).

Az attitűdvizsgálat keretében érdemes megnéznünk az adatközlők tudatosságát a saját szakmai nyelvhasználatukat tekintve. A kétnyelvű adatközlők válaszait összesítve saját bevallásuk alapján a diákok 31,76%-a naponta, 51,76%-a gyakran, 15,88%-a néha, 0,58%-a pedig sosem használja a magyar szakkifejezéseket. A szlovák szakkifejezés-használat gyakorisága a következőképpen oszlik meg: naponta 15,88%, gyakran 62,35%, néha 21,17%, soha 0,58%. Mindkét iskola diákjai hasonló arányban jelölték meg az egyes válaszlehetőségeket, sőt a magyar szakkifejezések használati aránya az ógyallai adatközlőknél néhány százalékkal alacsonyabb, a szlovák szakkifejezéseké magasabb volt, mint Losoncon. A magyar-, ill. szlovák szakkifejezés-használat is elsősorban az iskolára korlátozódik. Ezen eredményeknek némiképp ellentmond, hogy saját bevallásuk alapján a diákok csupán 34,11%-a ismeri a szlovák terminológiát, s 18,23% azt állítja, hogy nem ismeri. Az adatközlők válaszainak megoszlását az alábbi ábra is szemlélteti:

3. ábra

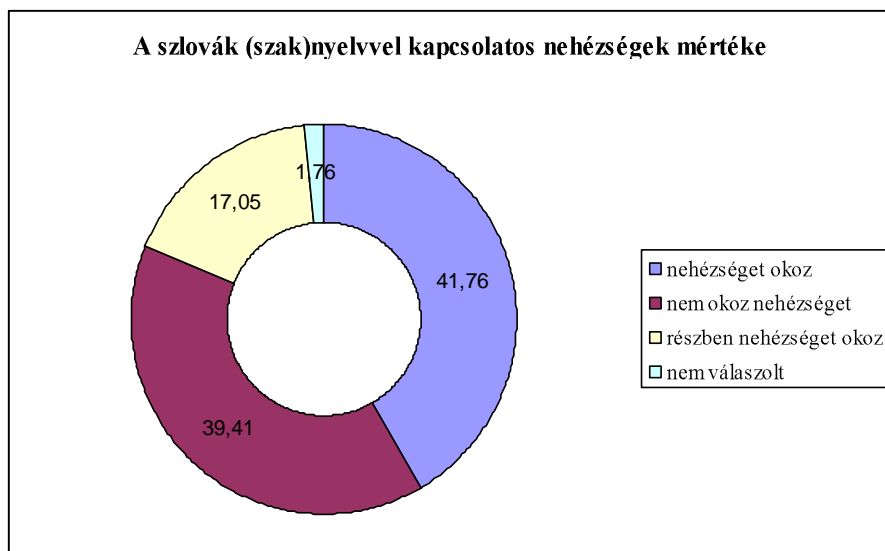
A szlovák terminológia ismerete önbevallás alapján

A szlovákiai magyar beszélőket gyakran éri az a vád, hogy „nem tudnak rendesen szlovákul”. E mítoszt azonban nem támasztják alá egyöntetűen a válaszok, melyeket a diákok a szlovák (szak)nyelvvvel kapcsolatos nehézségeiket vizsgáló kérdésre adtak:

4. ábra

A szlovák (szak)nyelvvvel kapcsolatos nehézségek mértéke

A szlovák szaknyelvvvel kapcsolatos nehézségek leggyakoribb okaként 1. a szlovák nyelv gyenge színvonalú oktatását, 2. a szlovák környezet hiányát, 3. saját érdektelenségüket (önhiba) említik.

A standard magyar szakkifejezés ismeretének a hiányát az adatközlők többsége kódváltással, körülírással hidalja át. Az adatközlők többsége azonban saját bevallása alapján még nem került olyan helyzetbe, hogy a számára ismerttől eltérő változatban hallott egy fogalommegnevezést, ill. hogy nem tudott magyarul megnevezni egy fogalmat.

A fenti válaszokban megfigyelhető ellentmondások arra engednek következtetni, hogy a tanítási órákon nagyobb teret kellene, hogy kapjanak az egyes nyelvváltozatok jellemzői, a magyarországi és a szlovákiai magyar (szakmai) nyelvhasználat különbségei.

Kölcsönszavak az adatközlők nyelvhasználatában, ill. az építőiparban. – A kérdőív gyakorlati része az adatközlők terminológiai ismereteit mérte fel.

A kérdőív azt vizsgálta, hogy a diákok tudatában vannak-e ezen különbségeknek, tudják-e azonosítani a más kifejezéssel, változatban megnevezett fogalmat.

A gyakorlati rész első feladatában az adatközlőknek a szlovák szakkifejezéseket magyarul kellett megnevezniük. E feladat megoldása során az adatközlők 10,94%-a használta a kodifikált magyar változatot, 47,47% nem válaszolt, 41,58% pedig a kodifikálttól különböző kifejezést használt. Az adatközlők többsége a standard magyar kifejezés ismeretének a hiányát tükröfordítással „oldotta meg”. Az egyszerű szakkifejezéseknél előfordultak alaki kölcsönszavak, stílusbeli kölcsönszavak, körülírás, jelentéstévesztés. A szószerkezeteknél előfordultak egynemű kalkok, hibrid kalkok, jelentéstévesztés, körülírás. E csoportosításnál LANSTYÁK István felosztásából indultam ki (l. LANSTYÁK 2006: 15–56).

Az alábbi példák a kérdőívben előforduló megoldásokat szemléltetik.

A) Egyszerű szavak

1. Alaki kölcsönszavak:

2. táblázat

Alaki kölcsönszavak

S	M	kérdőív
poter	esztrich	potyer
kolaudácia	használatbavételi engedély	Kolaudáció

Mindkét szó alakja az átadó nyelvi modellre hasonlít jobban. Az 'esztrich' jelentésű *S poter* a vizsgált tankönyvekben cementhabarcs simítás alakban jelenik meg. A kérdőívben megjelenő *potyer* a SM szakemberek nyelvhasználatának élő eleme, melyre a Csallóközben különösen elterjedt potyerozó kifejezés használata is utal. E szóval azokat a szakembereket nevezik meg, akik az esztrich készítésével, e munka kivitelezésével foglalkoznak. Az egynyelvű magyar beszélőkben e kifejezések fonológiai, morfológiai szerkezete nem aktivál fogalmi hálót, mivel azonban az élő nyelvhasználat elemei, ajánlott lehet felvételük a szótárakba.

2. Stílusbeli kölcsönszavak:

3. táblázat

Stílusbeli kölcsönszavak

S	M	Kérdőív
strop	födém	födém, plafon, mennyezet

A *plafon* és a *mennyezet* kifejezéseket a stílusbeli kölcsönszavak közé sorolhatók, annak ellenére, hogy Magyarországon e kifejezések szintén használatosak, a szemantikai azonosítás egynyelvű és kétnyelvű környezetben egyaránt megtörténik. Megjelenésük azonban az adatközlők válaszaiban valószínűleg a standard magyar szakszó hiányának, ill. lapszusnak tudható be, tehát a diákok

megértették a kérdőívben szereplő szlovák *strop* kifejezést, azonban nem tudták a kodifikált magyar változatot megnevezni.

3. Körülírás:

4. táblázat

Körülírás

S	M	Kérdőív
poter	esztrich	aljzatbeton, betonréteg, cemetágy, kenés, cement kenés

E kifejezéseknél az adatközlők szintén ismerték, megértették a megadott szlovák szót, de a standard magyar nyelvi szakszó ismeretének a hiányát körülírással hidalták át. Ha az adatközlők egynyelvű környezetben is használják e stílusbeli kölcsönszavakat, ill. élnek a körülírással, a szemantikai azonosítás feltehetően bekövetkezik, viszont stílustörés történik.

4. Jelentéstévesztés:

5. táblázat

Jelentéstévesztés

S	M	kérdőív	aktivált S fogalom
poter	esztrich	nyomtató	Plotter
strop	födém	oszlop	Stĺp
poter	esztrich	vakolat	Omietka

A megadott szlovák kifejezések nem megfelelő fogalmi hálózatot aktiváltak, a szemantikai azonosítás nem történt meg, melynek következménye a jelentéstévesztés. A tévesztés oka valószínűleg a szlovák terminus ismeretének a hiánya volt.

B) Szó szerkezetek

1. Egynemű kalk

6. táblázat

Egynemű kalkok

S	M	Kérdőív
1. technické zariadenie budov	épületgépészet	az épület(ek) technikai berendezése(i), épületek műszaki berendezése, technikai berendezése az épületnek
2. sklápacie okno	bukóablak	billenő ablak
3. inžinierske stavby	mélyépítmények	mérnöki épületek/építmények/szerkezetek
4. zavesené schody	függesztett lépcsők	felfüggesztett lépcsők
5. stavebné povolenie	építési engedély	építkezési engedély

A kérdőívben megjelenő az *épület(ek) technikai berendezése(i)*, *épületek műszaki berendezése*, *technikai berendezése az épületnek* kifejezések a S szakki-fejezés tükörfordításai, a szlovák nyelvre jellemző hátravetett jelzöt tartalmaznak. E fogalom a SM tankönyvben is megjelenik *épületek műszaki berendezése* változatban. E SM változat használati gyakorisága indokoltá teszi felvételét a szótárakba. A két kifejezés közül a S, ennek következtében a tükörfordítás fejezi ki szemléletesebben az épület műszaki berendezésekkel történő ellátását. A 2. példában a S kifejezés a *sklápat'* igéből ered, melynek jelentése 'lehajlít, lebillent', a kétnyelvű szótárban a *sklápacie okno* megadott jelentése 'billenőablak' (CHRENKOVÁ–TANKÓ 1973: 804), ami szintén indokolhatja, hogy a SM beszélők nyelvhasználatában a bukóablak kifejezés nem elterjedt. A 3. példa szintén tükörfordítás. Míg a magyar terminus kifejezi, hogy a föld felszíne alatti építkezésről van szó, addig a szlovák nyelvből e jelentésmozzanat hiányzik. A S terminusban a szószerkezet első tagjának jelentése 'mérnöki', *inžinier* 'mérnök'. Az 4. példa S megnevezése a *zavesiť* igéből vezethető le, amelynek a jelentése 'felakaszt' (CHRENKOVÁ–TANKÓ 1973: 958), s ezzel indokolható az igekötő-használat a fordításban. Az 5. *építkezési engedély* szintén SM kölcsön-szónak tekinthető, elterjedtsége miatt indokolt felvétele a szótárakba.

2. Hibrid kalk

7. táblázat

Hibrid kalkok

S	M	Kérdőív
prefabrikovaný železobetonový preklad	előregyártott vasbeton áthidalás	előfabrikált vasbeton áthidaló, prefabrikált vasbeton áthidaló

A fabrikál szó jelentése az ÉKSZ. alapján biz., gyak. gúny v. pejor. aprólékos munkával (kontár módon) készít vmit, barkácsol (336). Az ÉKSZ. az áthidalás terminussal jelöli az építészetben a mélység, nyílás fölé épített összekötő szerkezetet (65), ezzel szemben a fogalom az adatközlők válaszaiban több esetben *áthidaló* változatban jelenik meg.

3. Alkalmilag előforduló, rossz értelmezés

8. táblázat

Alkalmilag előforduló, rossz értelmezések

S	M	Kérdőív
1. predpätý betón	előfeszített beton	előregyártott beton, előre-feszített beton
2. okenný preklad	ablakáthidalás	1. ablakpárkány, 2. Ablak-fordítás
3. pozemné staviteľstvo	magasépítmények	1. földalatti építkezés, 2. föld feletti munkák
4. technické zariadenie budov	épületgépészet	technikus elrendezése az épületnek
5. nosná konštrukcia	tartószerkezet	Orrkonstrukció
6. sklápacie okno	bukóablak	összecsukható ablak

A fenti példákban az adatközlők valószínűleg nem ismerték a szlovák szak kifejezést, emiatt egy fonológiai, morfológiai hasonló szerkezetű kifejezés fogalmi hálójá, ill. egy többjelentésű szó csupán egyik jelentése aktiválódott. Az 1. kifejezés esetében az adatközlő valószínűleg nem ismerte a S terminus jelentését, ill. helytelenül fordította. A 2. példában a *preklad* jelentése 'fordítás' (CHRENKOVÁ–TANKÓ 1973: 737), az adatközlő nem ismerte a kifejezés 'áthidalás' jelentését, melyet a kétnyelvű szótár sem közöl. A 3. példában a tévesztés oka, hogy a S *podzemný* jelentése 'földalatti', az adatközlőben a kifejezés rossz fogalmi hálót aktivált, ill. az egyik. adatközlő azonosította ugyan a S terminust, viszont nem ismerte a magyar megfelelőt, a S *pozemný* jelentése 'föld-, földi, s a megadott terminust e kifejezéssel téveszthette. A 4. példában az adatközlő a *zariadenie* 'berendezés, felszerelés, intézmény' (CHRENKOVÁ–TANKÓ 1973: 953) főnevet a S *usporiadanie* (CHRENKOVÁ–TANKÓ 1973: 88) szóval tévesztette. Az 5. példában az adatközlőben a S *nos* 'orr' kifejezés fogalmi hálójá aktiválódott, ezáltal nem létező kifejezést hozott létre.

4. Körülírás

9. táblázat

Körülírás

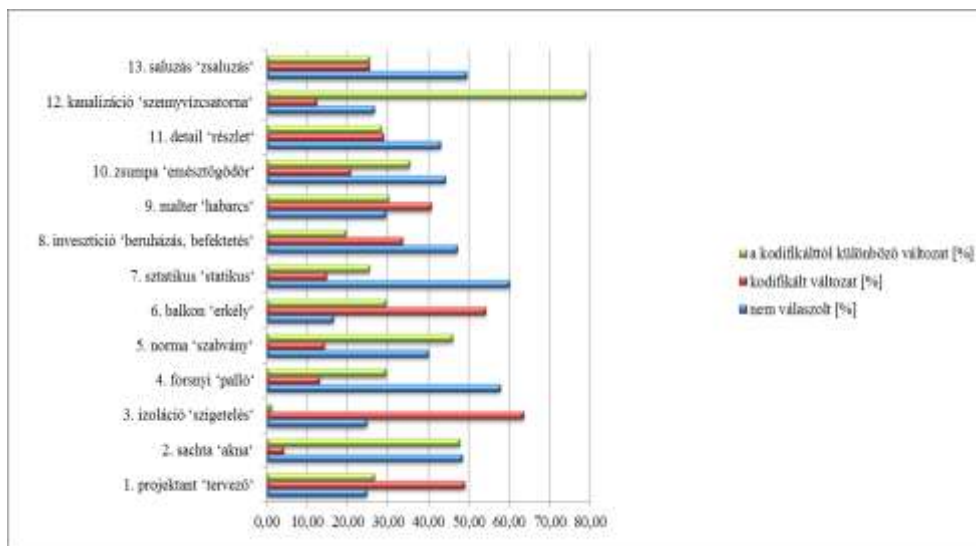
S	M	kérdőív
1. technické zariadenie budov	épületgépészet	technikai berendezés az épületben
2. stavebné povolenie	építési engedély	engedély az építkezéshez

E csoport mindkét példája arra utal, hogy az adatközlőkben a S terminus helyes fogalmi hálót aktivált, viszont az adatközlők nem ismerték a magyar terminust.

5. Kétnyelvű diákok terminológiai ismeretei. – A második feladatban az adatközlőknek meg kellett jelölniük, hogy a kifejezések megadott változatai közül melyiket használják, ill. használnák.

3. ábra

A szak kifejezés-használat megoszlása

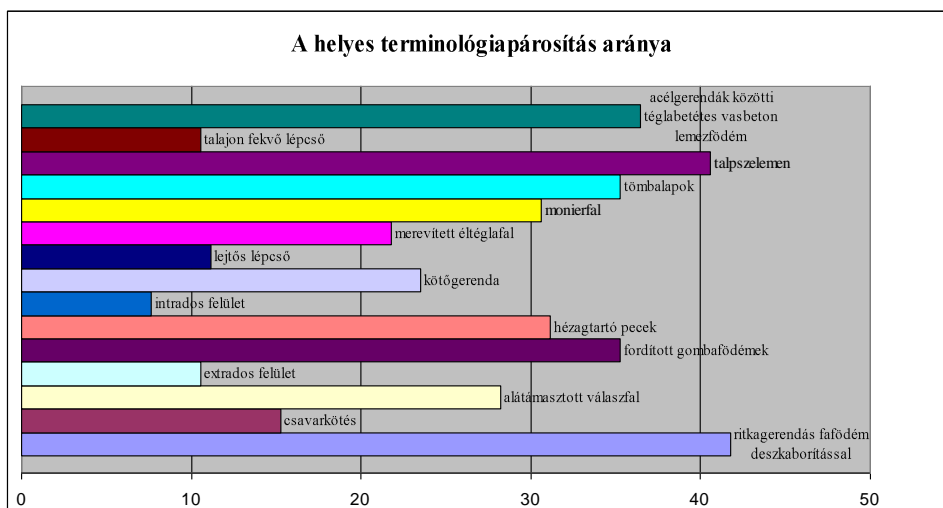

Az 1. kifejezésnél az adatközlők főként a *mérnök*, *építész*, *kivitelező* szavak használatát jelölték meg. A 2. példában a *sachta*, *emésztőgödör*, *gödör*, *szennygödör*, *kanalizáció* szavak fordultak elő a leginkább. A SM nyelvhasználatban gyakran hallható *izoláció* kifejezést az ÉKSZ. nem tartalmazza, csupán az *izolál* ' (El)szigetel, (el)különít' szócikk található a szótárban (ÉKSZ. 587). A *forsnyi* kifejezés sem olvasható az ÉKSZ.-ban. A *norma* az ÉKSZ. Tud Műsz. 'Vminek megszabott v. szokásos mértéke, nagysága, ill. összetétele, állapota. A sz.m-ban: szabvány, (l. 982), előírás'. A *balkon* az ÉKSZ. alapján 'kissé vál. <a szl.m-ban: ált. haszn.>, (l. 84), terasz'. Az *investíció* kifejezés szintén nem szerepel az ÉKSZ.-ban, csupán az *investál* 'Befektet, beruház' ige (573). A *malter* jelentése az ÉKSZ. alapján 'habarcs' (860). A *zsumpa* az ÉKSZ. szerint 'biz. <a szl. m-ban emésztőgödör>, (1507) szennygödör'. A *detail* kifejezést az ÉKSZ. szintén nem tartalmazza. A *kanalizáció* az ÉKSZ.-ban nem olvasható, csak a *kanalizál* 'ritk. csatornáz' (617) ige. Az ÉKSZ. alapján a *zsáuz* 'Ép (Vas)beton szerkezethez deszkából v. fémlemezből öntőformát készít', *zsáuzás* 'Ép. l. Az a művelet, hogy (vmit) zsáuznak. 2. Zsáuzat Ép (vas)beton szerkezethez deszkából v. fémlemezből készített öntőforma' (ÉKSZ. 1502). Amint az ÉKSZ. jelentésmeghatározásaiból is látható, a fenti kifejezések egy része már szerepel mint ht változat a szótárban. Több kifejezés gyakori használati aránya arra enged következtetni, hogy felvételük a határon túli korpuszba indokolt.

A harmadik feladatban a diákoknak párosítaniuk kellett a fogalom M és SM tankönyvekben előforduló megnevezéseit. A helyes válaszok arányát az alábbi ábra szemlélteti:

4. ábra

A helyes terminológiapárosítás aránya

A grafikonon is látható, hogy a helyes válaszok aránya egy kifejezésnél sem éri el a 50%-ot.

Összesítve a helyes párosítási arány csupán 11,33%. Ez azt jelenti, ha a diákok az adott régióban használttól eltérő változatú fogalommegnevezést hallanak, azt nem tudják azonosítani. Ezt a tényt mindenképp figyelembe kell vennünk a szaknyelvi tervezés során. E problémára megoldást jelenthet a határon túli változatok felgyűjtése, beemelésük a szótárakba mint határon túli változatok. Fontosnak tartom, hogy az iskolákban oktató pedagógusokat tanfolyamokon, kétnyelvű szójegyzékekkel ismertessük a különbségekről.

6. Összegzés – Írásom egy felmérés részeredményeit mutatta be, amely kétnyelvű diákok szaknyelvhasználati szokásait és terminológiai ismereteit vizsgálta. A szaknyelvi tervezés során megfontolandó az adatközlők, ill. a SM szakemberek körében elterjedt kifejezések figyelembevétele. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a szaknyelvi tervezés egyik kiemelt célja a nyelvi elkülönülés megakadályozása (vö. Misad 2009: 14), azonban néhány esetben a magyarországitól eltérő kifejezés kodifikálása indokolt. A vizsgálat során ilyen kifejezések összegyűjtése (is) volt a célom az építészet területéről, mely tevékenység azonban nem fejeződik be a felmérés eredményeinek az összegzésével, hanem további kutatómunkát igényel.

A hivatkozott irodalom

- ÉKsz. 2003. PUSZTAI FERENC szerk. Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, (2., átdolgozott kiadás), Budapest.
- HOBOTH KATALIN 2011a. Kétnyelvűség a szlovákiai magyar tantervű építészeti középiskolák szaknyelvoktatásában. FSS UKF. Írásbeli munka a disszertációs vizsgához. Projekt, Nitra.
- HOBOTH KATALIN 2011b. Kétnyelvűség a szaknyelvhasználatban és –oktatásban. In: PARAPATICS Andrea szerk. **Félúton 6. A hatodik Félúton konferencia (2010) kiadványa.**
<http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/>
- HOBOTH KATALIN 2011c. A terminologizálás, terminológiafordítás és –használat az építőiparban. In: HEGEDŰS ORSOLYA – PŠENÁKOVÁ ILDIKÓ szerk. Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért I. Europica varietas. Nyitra. 55–60.
- HOBOTH Katalin 2012a. Szaknyelv, oktatás, tankönyv. (A szaknyelvek oktatásával és a tankönyvekkel kapcsolatos problémák kétnyelvűségi helyzetben. In: HORVÁTHNÉ MOLNÁR KATALIN – ANTONIO DONATO SCIACOVELLI szerk. MANYE XXI. Az alkalmazott nyelvészet regionális és globális szerepe. MANYE–NYME, 181–7. Budapest–Szombathely–Sopron.
http://www.bdtf.hu/btk/MANYE%208%20Az%20alkalmazott%20nyelvset%20regionlis%20s%20globl/TANULMANYOK/Hoboth%20Katalin_Szaknyelv,%20oktatás,%20tankönyv.pdf Letöltve 2012. 05. 03.
- HOBOTH KATALIN 2012b. Tankönyvértékelés az átmenetiség és különbözőség tapasztalatainak tükrében. In: FENYVESI KRISTÓF szerk. Átmenet és különbözőség. Magyarságtudományok kelet-közép-európai kontextusban. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest.
- HOBOTH KATALIN 2012c. Építészeti szaknyelv kétnyelvű környezetben (Kétnyelvű diákok nyelvhasználata, nyelvi attitűdjei és terminológiai ismeretei). A 17. Élőnyelvi Konferencián bemutatott poszter.
- HOBOTH KATALIN 2012d. Kétnyelvű (magyar–szlovák, ill. szlovák–magyar) építészeti szakszótár(ak) és tankönyvi szójegyzékek terminológiai problémái. In: PARAPATICS
- ANDREA szerk. **Félúton 7. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája.** 2011. Október 6–7. Budapest.
<http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/>
- CHRENKOVÁ E – TANKÓ L 1973. Maďarsko–slovenský a slovensko–maďarský slovník. Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Bratislava.
- LANSTYÁK István 2000. A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutatói Műhely, Budapest–Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2002. A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról. In: LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA szerk. Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok. Kalligram Kiadó, Pozsony. 151–69.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. A kölcsönszavak rendszerezéséről. In: Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsontról, kódváltásról és fordításról. Kalligram Kiadó, Pozsony. 15–56.

- LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2002. Nyelvi jogaink érvényesítésének nyelvi feltételei. In: LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA szerk. Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok. Kalligram Kiadó, Pozsony. 117–26.
- MÉSZÁROS TÍMEA 2005. A szaknyelvi tervezés főbb kérdései. In: LANSTYÁK ISTVÁN – MENYHÁRT JÓZSEF szerk. Tanulmányok a kétnyelvűségről III. Kalligram Kiadó, Pozsony. 159–201.
- MISAD KATALIN 2009. Nyelvi kontaktusok. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2008a. A tankönyvfordításról és a tankönyvek értékeléséről. In: FAZEKAS JÓZSEF szerk. Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára. Lilium Aurum, Dunaszerdahely. 84–101.
- SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2008b. A fordítottság jelei szlovákiai magyar szövegekben. In: BÁRCZI ZSÓFIA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk. Fordítás – nyelv – irodalom – társadalom. Europica varietas, Nyitra. 19–36.
- SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2010. A magyar szaknyelv és szakstílus Magyarország határain túl. In: DOBOS CSILLA szerk. Szaknyelvi kommunikáció. Miskolci Egyetem – Tinta Könyvkiadó, Miskolc–Budapest. 205–15.
<http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=50352>

Forrás

- BÁRSONY ISTVÁN 2008. Magasépítéstan I. Szega Books Kft., Pécs.
- BÁRSONY ISTVÁN – SCHISZLER ATTILA – WALTER PÉTER 2008. Magasépítéstan II. Szega Books Kft., Pécs.
- HÁJEK – DĚDEK – RAMBOUSEK 1990. Magasépítéstan I. Az építészeti szakközépiskolák 1. osztálya számára. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- HÁJEK – RYBÁŘ – RAMBOUSEK 1990. Magasépítéstan II. Az építészeti szakközépiskolák 2. osztálya számára. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- HÁJEK – DĚDEK – HLAVÁČEK – JÁNSKY 1990. Magasépítéstan III. Az építészeti szakközépiskolák 3. osztálya számára. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- HÁJEK – BLOUDEK – HLAVÁČEK – CHAROUZD – MEŠŤAN – PUBAL – RAMBOUSEK 1990. Magasépítéstan IV. Az építészeti szakközépiskolák 4. osztálya számára. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.

KRALINA HOBOTH KATALIN

katalin.hoboth@gmail.com

Közép-európai Tanulmányok Kara,
 Konstantin Filozófus Egyetem (Nyitra, Szlovákia),
 Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet,
 A magyar nyelv és irodalom tanításának módszertana alprogram
 Munkahely: Szlovák Műszaki Egyetem, Építőipari Kar, Pozsony

The usage of professional language and knowledge of terminology of bilingual students

Bilingual experts in Slovakia mostly the Slovak terminology learn regularly. Studying a given terminology in the mother tongue is limited (v.s. Lanstyák 2000: 156–7, Misad 2009: 14–5, Szabó Mihály 2010). Planning terminology, investigation of terminologies in relation with minorities is especially justified.

In my paper first I present a short summary of problems concerning the above mentioned registers, then I discuss partial results of a survey made to examine the usage of professional language and knowledge of terminology of bilingual students.

According to Katalin Misad one of the most significant aims of terminology planning is to prevent the development of a language proceed towards various directions (2009: 14), though codification of some expressions divergent from the Hungarian ones is justified. The results of this survey can be taken into consideration when using terminology in planning and is worth considering to include expressions used by Hungarian experts living in Slovakia in dictionaries as variants from abroad.

In my survey one of my goals (among others) was to collect these expressions from the field of architecture. I admit the work does not end with summarizing the results of the survey, but requires further investigations.

KATALIN HOBOTH

(translated by JUDIT MOLNÁR)

A diskurzusjelölők és forráselemeik elhatárolásának problémái egy esettanulmány kapcsán: az(u)tán

1. Bevezetés – A diskurzusjelölőkkel (a továbbiakban DJ-k) foglalkozó írásoknak, előadásoknak szinte állandó eleme annak a megfogalmazása, hogy az adott kutató milyen nyelvi elemeket tekint DJ-nek. Ezt a kérdést magam sem kerülhetem el, viszont a DJ-k fogalmának meghatározása körüli vitás kérdésekre nincs mód kitérnem, erről részletes összefoglalót DÉR CSILLA (2009a) nyújt. Magam a DJ-ket a következő módon értelmezem: funkcionális alapon szerveződő, formális kritériumok alapján nem meghatározható, különböző forrásszófajú nyelvi elemek, amelyek fő funkciója a diskurzusszegmensek összekapcsolása, a szöveg koherenciájához való hozzájárulás, továbbá különböző pragmatikai viszonyok jelölése¹. A DJ-k tájékoztatják a hallgatót a diskurzus (szerkezetének) épüléséről (vö. FRASER 1999: 938), és mintegy a beszélő hallgatónak címzett instrukciójaként működnek (HANSENTől idézi DÉR 2009b: 3). Szerepük van a diskurzusirányításban is, funkciójuk lehet a szóátadásnak, a beszédjog megtartásának és a szó átvételének jelölése is (DÉR – MARKÓ 2007: 63, SCHIRM 2011b: 8).

Fontosnak tartom kiemelni, hogy egy tágabb, szélesebb körű DJ-definícióval dolgozom, amely a DJ-i funkciók közé a diskurzusszegmenseket összekapcsoló elemeken túl a pragmatikai/attitűdjelölő elemeket is a DJ-k közé sorolja,² azon megfontolás alapján, hogy azok a diskurzusszegmens és a beszélő közötti viszonyokat jelölik (vö. SCHIRM 2011b: 8). Szakdolgozatomban részletesen foglalkoztam e kérdéssel (vö. KÓSA 2011: 11–2), az attitűdjelölő elemek DJ-k közé való beillesztése a prototípuselvű kategorizáció³ alapján volt lehetséges (részletesen lásd KÓSA 2011: 23–9).⁴ Az egyes DJ-k a prototípuselv alapján nem egyenrangú példányai a DJ-k kategóriájának. A prototipikus DJ-k textuális funkciót töltenek be, feladatuk két diskurzusszegmens közötti viszony explicitté

¹ A DJ-kkel foglalkozó magyar kutatásokban Bruce Fraser DJ-definícióját olvashatjuk a leggyakrabban, eszerint a DJ-k fő funkciója a diskurzusszegmensek összekapcsolása, pontosabban a közöttük lévő viszony explicitté tétele, és annak a hallgató felé való kifejezése (FRASER 2006: 193). Fraser definícióját magam is alkalmas kiindulópontnak tartom, mivel a DJ-kre (prototipikusan) jellemző kapcsolófunkciót hangsúlyozza, de véleményem szerint ez a definíció kiegészíthető és módosítható.

² A magyar szakirodalomban hasonlóan jár el Schirm Anita (lásd pl. SCHIRM 2011b: 8) is.

³ Részletesen lásd TOLCSVAI 2010: 24–5

⁴ A DJ-re irányuló, funkcionális nyelvészeti alapozású szakirodalom evindeciaként kezeltem, hogy a DJ-k sajátos nyelvi osztálya prototipikalitási alapon szerveződik, de egyrészt ez nincs kellően explicitté téve, másrészt nincsenek kidolgozva azok a szempontok (tulajdonságok), amelyek alapján meghatározhatóak lennének a DJ-i kategória példányai. Szakdolgozatomban azoknak a tulajdonságoknak a kidolgozását kívántam elkezdeni, amelyek felhasználhatók a prototípuselvű kategorizációhoz.

tétele. Ám az attitűdjelölő elemek is segíthetik a szövegszervezést azzal, hogy irányítják a hallgató interpretációját. Ezek alapján az attitűdjelölő elemek is beletartozhatnak a DJ-i kategóriába, bár annak nem prototipikus példányai.⁵

2. Egy DJ-ként funkcionálni képes nyelvi elem nem mindig és nem feltétlenül DJ minden előfordulásában, hanem az adott elem megfelelő feltételek mellett viselkedhet DJ-ként is (SCHIRM 2009: 307), a DJ-i és nem DJ-i előfordulást nevezzük homofón párnak (l. WALTEREIT 2002:3, vö. DÉR 2005a: 258, vö. még: FRASER 2006: 199). A következő példapár első mondatában a DJ-i funkcióval is bíró nyelvi elem konceptuális, a szótárban is megadható jelentésben szerepel (módosítószó), a második mondatban viszont már DJ-ként működik (kommunikációs-szervező funkcióban áll):

- (1) *Igazad van, **tényleg** nem kellett volna hozzámennem.*
***Tényleg**, megkaptad az állást?*

Felvetődik a kérdés, hogy hogyan különíthető el egy elem DJ-i és nem DJ-i előfordulása (alaki és funkcionális szempontból).⁶ Elválaszthatók-e minden egyes esetben, vagy egyes előfordulásokat értelmezhetünk DJ-ként és nem DJ-ként is? Megadhatók-e (egységes és egyértelmű) kritériumok, amelyek segítik ezt az elkülönítést? Figyelembe véve, hogy a DJ-vé válás folyamatként történik,⁷ átmeneti esetek, funkcióeltolódások is előfordulhatnak.

A jelen írás egy nyelvtörténeti jellegű esettanulmány keretében, az *aztán* DJ vizsgálatán keresztül keresi a választ a fenti kérdésekre. Először röviden áttekintem az *aztán* elem és alakváltozatainak történetét, majd ismertetem a felhasznált korpuszt és az anyaggyűjtés módját. Ezután következik a nyelvi anyag elemzése, és ezen keresztül azoknak a kritériumoknak a meghatározása, amelyeknek mentén az *aztán* elem DJ-i és nem DJ-i előfordulásai elkülöníthetők.

3. Esettanulmány – *aztán*.

A) *Kialakulása*: Az eredetileg 'majd' jelentésű *azután* időhatározószó az *az* mutató névmásból és az *után* névutóból keletkezett a rákövetkezőt tartalmazó mondatokban (TESz. *azután*). Az *azután* funkciója határozószóként (a

⁵ A diskurzusjegyzetek közötti viszonyoknak és az attitűdnek a jelölését még azért sem szerencsés egymástól mereven elválasztani, mert vannak olyan DJ-k, amelyek mindkét funkciót betölthetik, mint pl. az *úgymond* (részletesen lásd DÖMÖTÖR 2008).

⁶ A magyar nyelvvel kapcsolatos eddigi kutatásokban a téma önálló kutatási kérdésként eddig még kevésbé tematizált, Déry Csilla a *mellesleg*, a *más szóval*, (DÉR 2005a) illetve a *hát*, az *úgyhogy*, az *így* és az *ilyen* (DÉR 2010) elemeket vizsgálva igyekezett szempontokat kialakítani a forráselem és a DJ elhatárolására, és fontos megemlíteni még Veszelszki Ágnesnek az *asszem* elemről szóló munkáját (VESZELSZKI 2010).

⁷ A DJ-k létrejöttét Traugott grammatikalizációs folyamatnak tartja (1995), a DJ-k grammatikalizációja során lényegében „implikaturák konvencionalizálódása történik, s a nyelvhasználati stratégiák a kódolt jelentés részévé válnak” (SCHIRM 2011b: 4). Vizsgálataim során magam is ezt a véleményt tekintem irányadónak.

többi, névmási előtagú összetett határozószóhoz hasonlóan) valamely határozói körülményre való utalás volt (D. MÁTAI 1992: 638). A mutató névmási határozószókból jellemzően az összetett mondatokban vagy szövegmondatok határán vált kötőszó (JUHÁSZ 1992: 773–4), az *azután* már a kései ómagyar korban előfordul ebben a szerepben (JUHÁSZ i. h.). Az *azután*, és hangkieséses változata, az *aztán* a mai nyelvben határozószóként és kötőszóként is továbbél, a DJ-i használat mellett. Ebben azonban semmi szokatlan nincs, „a magyar nyelvben is jellemző, hogy a forráselem eredeti szófajában is továbbél” (DÉR 2005a: 258).

A nyelvi anyag elemzése előtti hipotézisem az volt, hogy az *azután* (és alakváltozatai) előfordulásainak megítélése sok esetben elég nehéz lehet, több ok miatt is. Egyrészt a kötőszói és a DJ-i funkció elkülönítése általában nem problémamentes a kötőszókra és DJ-kre (legalábbis potenciálisan) egyaránt jellemző kapcsolófunkció miatt⁸, másrészt az *azután* eredeti, határozószói jelentése miatt (időbeli rákövetkezés ~ egymást követő események elmondása).

Jelen dolgozatomban nem törekedtem az *azután/aztán* funkcióinak alapos és aprólékos leírása, mindössze a jól kirajzolódó jellegzetes használati módokat igyekeztem feltárni. Azt is igyekeztem megfigyelni, hogy az alakváltozatok között megfigyelhető-e valamilyen funkciómegoszlás (és ha igen, ez mennyire következetes).

B) A korpusz, az anyaggyűjtés módja – Kutatásaim során elsősorban a történeti szövegek DJ-ire koncentrálok. Jelen íráshoz a Schram Ferenc által közreadott középmagyar kori jegyzőkönyvek anyagát használtam fel (SCHRAM 1970). A két kötet az 1529 és 1798 közötti időszakból 465 perszöveget közöl. A hagyományos, cédulázós anyaggyűjtés mellett módomban volt az elektronikus adatgyűjtésre is. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének „Morfológiailag elemzett nyelvtörténeti korpusz a magánéleti nyelvhasználat köréből” címeleírású, 81189 számú OTKA-projekt munkálatai során építeni kezdett elektronikus adatbázis⁹ anyagából a Schram-kötetek digitalizált változatát is lehetőségem volt felhasználni.¹⁰ A Schram Ferenc által közreadott jegyzőkönyvek adatait

⁸ A kötőszó olyan nyelvtani viszonyjelentést hordozó viszonyzó, amelynek nincs mondatrészi szerepe, nem bővíthető, nem felel semmilyen kérdésre (BALOGH 2000: 268). Funkciója, hogy „szavakat, mondatrészeket, tagmondatokat, szövegmondatokat kapcsol össze” (BALOGH 2000: 268). A DJ-k szerepe hasonló, ám ennél több. Nem egyszerűen megteremtik a kapcsolatot, hanem erre a kapcsolatra reflektálnak is. Meg kell említenünk, hogy egyes szerzők a kötőszókat lényegében besorolják a DJ-k közé. A magyar szakirodalomban Dér Csilla és Markó Alexandra, valamint Schirm Anita hivatkozik Fraserre, aki a szintagmákat összekapcsoló elemek kötőszóknak, a mondatokat a nagyobb szegmenseket összekapcsoló kötőszókat pedig DJ-k tekinti (FRASER 1999: 939, MARKÓ–DÉR 2008: 542, SCHIRM 2011b: 18).

⁹ A projektről, valamint jelenlegi és várható eredményeiről lásd: <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/demolev.pdf>. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni a projekt vezetőjének, Dömötör Adrienne-nek, aki volt szíves rendelkezésemre bocsátani a digitalizált anyag nyersváltozatát, így nagyban megkönnyítette munkámat.

¹⁰ Az elektronikus anyaggyűjtés során a kötetekben szereplő 465 jegyzőkönyv mindegyikét átnéztem.

mindenhol a kiadvány átirata alapján közlöm. A visszakereshetőség érdekében az adat után zárójelben megadom a kötet számát, majd az előfordulás oldalszámát.

C) Ahogyan a korábbiakban utaltam rá, az *azután* időhatározó-szóból vált kapcsoló kötőszóvá, és ezen funkciókra épülhetett, épülhettek rá a DJ-i funkció(k), amely(ek) – legalábbis egy részük – már a középmagyar korban megjelentek. Természetesen a korpuszban bőven találunk példát az *azután* eredetibb, határozószói és kötőszói funkcióira. Először lássunk példát a határozószói funkcióra:

(2) Jollehet a Németh pénzének el veszése előttis az Leány Beteges nem volt, de **azután** csak hamar meg betegedett (II/451).

(3) A Fatensnek is az Attya egy alkalmatosságal Bana Mihallyal törvében leven, Bana Mihált megh nyerte, s **azután** hamar a fatens attya megh betegedett, örökken mégh sénlett s beteg volt Banánéra kialtott, hogy eő miatta kell neki megh halni, a mint hogy megis holt sok kinlodásában nem sokára (I/52).

(4) Görög Janosnéal lakván három Esztendeig Sellérségben nem látott el-lene semmitis egyebet,hanem hogy szent Lucza Asszony napján semmi gondgya sem lévén ejtszaka ki ment, regelre kelve olly beteg vólt, hogy csak alig vólt [...],a fatens nem áltatta hanem kérdezte mi lölné őtet, holott semmi gondgya sem lett volna nekis meg az múlt estveis, kire mutatta a hatát hát ollyan vólt a háta mint szintén Gerebennyel öszve körmöltek s szagattak volna. Ezen kívül aztis vallyá, hogy **osztán** Töllök el akart mas helyre lakas kedviert menni a Feleségével öszve Pörlött, s akkor meg fenegette őtet (I/510).

Az (2)–(4) példákban az *azután* határozószói értékben szerepel. Kapcsolódik a mondat állítmányához, mondatrésztértékű, és egy időben korábban bekövetkezett eseményre utal vissza. Az anaforikus szerep mellett diskurzusdeixisként is értelmezhető, a két funkció nem választható szét élesen (vö. LACZKÓ 2010: 114).

Kötőszói funkcióban találjuk ugyanakkor a következő (5) példában, (tag)mondatokat összekapcsoló szerepben a közöttük lévő időbeli viszonyt fejezi ki.

(5) mondotta azon Aszony néki mingyárt Emberre gyanakoztok s lám hal-lasz egykoron ugyis jart ezen fatens Kapta Sophival, edgyött Debreczenben menván, az uton sok füvet szedet Kapta Sophi, a melly szekeren volt, megh akadot egy sorban, az fővet le keletet hanni, **azután** megént fell rakta, hanem egy csomocska ell maradot (I/61)

Az *azután/aztán/osztán* elsődleges funkciójának (a valós időbeli egymásutánosság kifejezése) fokozatos elhomályosulásával párhuzamosan erősödhetnek meg egyéb funkciók. Az alábbi, (6)–(9) példákban az *azután/aztán/osztán* jelenésében ugyan még érzékelhető az idővonatkozás, de a funkciója már nem elsődlegesen ennek a kifejezése. Ezek a példák az *aztán* lexéma *osztán* alakváltozatának olyan előfordulásait tartalmazzák, amelyek már nem az eredeti időhatározószói vagy kötőszói szerepben állnak. Az *osztán* ezekben a példákban ugyan két elemi jelenet közötti kapcsolatot jelöl, de nem anaforikus/kataforikus vagy deiktikus szerepű, illetve nem kapcsolódik a mondat állítmányához, ez pedig határozószói kiüresedését mutatja. Kötőszóként szintén nem értelmezhető, hiszen nem két tagmondatot (vagy szintagmát) kapcsol össze.

(6) aztis lattam s tudom; hogj az előttis Betegeskedet a verés utan; de mind fenn járt ött, ivott, de a tannyer el vetele utan osztan Szombath Eczakan vasarnapra viradtara ugj megh csabult es meg nehezedet hogj esze nélkül szolván az én Uramatis Orban Janost, mas neven Abrahamnak kialtotta valamicsoda tannyért hozott kigyehned nekem, de miolta ez azt el vöttem rosszul vagjon az én dolgom; ördögi Practica vagjon ebben; az előtt eleget ött ivot, de *az után* kevesebbet, s fekütt ugj izent **osztan** a Majornéra (I/33–4)

(7) Most második Esztendője a Fatens Gyermekek ágyban fekvén elől álom tájban egy Tinó nagy sirva, bőgve az ablakára völt ment, és beteges lévén a Fatens, nehezen hajthatta ki az udvarból a fejsze fokával ütötte, és mikor az élivel akarta vágni, mindenkor meg fordult a kezébe, s élivel nem vághatta, *le fekvén osztán* a Fatens gyermekeivel imádkozot, *azután* a fal felé fordúlván Deme Durkót Batyával együt vén Demével látta a rudon ülni a házban (I/242)

(8) Lovasz Matyasne felől nem tud egjebet, hanem Kovacs Janos Uram egj alkalmatossággal egj szarvast löven oda ment Lovasz Matyasne s kert penzen Kovacs Janos Urtul, s nem adott neki *mint egj fenyegetődző szóval osztan* el ment onnad csak hamar annak utanna a Kovacs Janos Uram Deak fianak a laba meg bomlott. (I/154)

(9) Kis M. János. Vallya: Hogy Feleségemhez ment égykor téjfel kérné. és magamis mondotam, ne adgy most hiszem a magunk szükségére is kevés van. Gál Andrásné dummogva el menvén, ugj meg rontotta a Tehenemet, hogy *semmiképpen osztán rugása kapálozása miatt fejni nem lehetett*, nem alhatván magam kezdettem Galnét fenyegetni: hogy ereszszed réa a Tehenet, mert ugj fogok bánni: veled hogy soha ugj nem jártál, s *az után* eredett meg és fejni a Tehenet szépen lehetett. (II/433)

Az *aztán*-nak a (6)–(9) példákban van ugyan idővonatkozása, de a szerepe már nem elsődlegesen ez, hanem sokkal inkább a történet továbbfűzése, a n a r -

ráció. Ezekből a példákban is jól látszik, hogy az *aztán*-nak a hosszabb, történetmesélő szövegekben az időbeli egymásutániságot kifejező szerepe háttérbe szorul(hat), és elsősorban a szövegösszefüggés kialakításában vesz részt. Diskurzuszegmensek között fennálló viszonyt tesz explicitté (vö. FRASER 2006: 193): a történetmondás bevett szófordulattá válva lehetővé teszi a beszélő számára, hogy kifejezze, miként minősíti az általa létrehozott diskurzust (elsősorban narratívaként). (Különösen figyelemre méltó, hogy a (6) és (7) példákban az *osztán* mellett az eredetibb, *azután* alakváltozat is szerepel a szűkebb szöveggörnyezetben, amelyek között funkciómegoszlás figyelhető meg: a narratív funkciót az *osztán* alakváltozat tölti be, a határozószói funkcióban pedig az eredetibb *azután* alak áll.)

A narrációs szerepű *aztán* DJ-nek minden esetben van idővonatkozása, hiszen az *aztán* eredeti (etimológiai háttérű) funkciójából éppen az idővonatkozás kifejezése az a jelentés-összetevő, amely alkalmassá teszi diskurzusfunkciók betöltésére is, ugyanakkor bizonyos esetekben már a narrációs szerep kerülhet előtérbe. A mellett tehát, hogy a szövegtípus sajátosságaiból adódóan (tudniillik egy történet elbeszélése zajlik) az *aztán*-nak (és alakváltozatainak) az időbeli egymásutániság kifejezésében is szerepe van, megjelenik a szövegszervező-narratív funkciója is. Ennek a funkciónak a kialakulását és megerősödését pedig éppen a szövegtípus sajátosságai teszik lehetővé.

Annak megítélésében, hogy az időviszony elhomályosulásával a vizsgált szó már inkább narrációs funkcióban áll, segíthet a mondat szórendje is. Az *osztán* a 7. példában a második tagmondat belsejében áll. Ha az időviszony kifejezése lenne a (fő) funkciója, akkor valószínűleg inkább a *mint egy fenyegetődző szoval [...] el ment onnad* tagmondat elején vagy a végén állna, és nem pedig a belsejében. A pozíció elmozdulása, a szórendbeli átrendeződés tehát az eredeti funkció elhomályosulását jelzi (és természetesen összefügg a szintaktikai átrendeződéssel). Hasonló szórendbeli átrendeződés figyelhető meg a (8) és (9) példák esetében is.¹¹

D) A narratív-szövegszervező DJ-i funkció elhatárolását a határozószói, illetve a kötőszói funkciótól a következő kritériumok segíthetik (felhasználva és kiegészítve DÉR 2005a és DÉR 2010 szempontjait). Az elem:

– határozószóként mondatrészi szerepet tölt be, kapcsolódik a mondat állítmányához: deiktikus (szövegdeixis), illetve anaforikus vagy kataforikus (ahogy már korábban utaltam rá, a deiktikus és anaforikus két funkció nem választható szét élesen, vö. LACZKÓ 2010: 114);

– kötőszóként két (tag)mondatot vagy szintagmát kapcsol össze, két elemi mondat közötti időbeli viszonyt fejez ki;

¹¹ A (7)–(9) példákat érdemes a (6) példával is összevetni: ha a (6) példában az *osztán* elem nem a kötőszó után, a tagmondat élén állna, hanem a mondat belsejében pl. *hogy Töllök osztán el akart mas helyre lakas kedviert menni*, gyaníthatnánk, hogy már DJ-i szerepben áll.

– DJ-ként elsősorban a gondolat továbbfűzését segíti, természetesen ebben az esetben itt is van/lehet időbeni egymásra következés (vö. DÉR 2005a), és/vagy a (tag)mondatok illetve diskurzusszegmensek közötti kapcsolatra reflektál.

– A funkció megállapításában segítségünkre lehet a szórendbeli átrendeződés is, mely lehet a szintaktikai elszervetlenedés jele.

– Az *asztán/osztán* fonológiaiilag redukált alakváltozatok többnyire¹² DJ-i funkcióban jelennek meg. Az alakváltozatok közötti funkciómegoszlás azonban nem teljes, az *osztán* alakváltozat is megjelenhet határozószóként (lásd (4) példa). Emiatt ugyan szóhasadásról nem beszélhetünk, de az alaki különbség is használható kritériumként a funkciók elkülönítésében: a fonológiaiilag redukált változatok nagyobb eséllyel DJ-k, mint határozószók vagy kötőszók.¹³

– Az is fontos, hogy az adott elem milyen más elemek környezetében fordul elő: ha az *asztán/osztán* fonológiaiilag redukált forma mellett a szűkebb szövegkörnyezetben (nem egymás mellett állva) a hangsúlyosabb *azután* (esetleg *annak utána*) forma is előfordul, a hangkieséses *asztán/osztán* változat inkább DJ-nek tartható.

E) Az időbeli rákövetkezés, az időviszony kifejezése és a történet elbeszélése során a gondolat továbbfűzése, vagyis a narratív szövegszervező funkció nem határolható el egyértelműen egymástól, inkább a funkciók/jelentések egyik vagy másik irányba való eltolódásáról beszélhetünk, és így átmenetek, illetve nehezebben megítélhető adatok is adódnak. Ezekre lássuk az alábbi (10)–(11) példákat. Ezek az esetek is mutatják, hogy a konkrét időviszony elhomályosulása folyamatként történt, ezért a példákban szereplő funkcióeltolódások is fokozatokként értelmezhetők.

(10) Lőrincz Tamas mongya tegyetek kerget az nyakaban, am mely lugzo kereg verjetek meg jól az Pemetővel, majd meg latyatok hova megyen, az fatens ugy cselekedvén kergét tévén az nyakara, meg pemetelvén, mingyart igenessen Beke Istvan ablakjara ment és az két labat az ablakra tévén ugy bőget be az ablakon, Bekéné pedig eszve szidván eregy Isten verjen meg, büntesse(!) meg, hova jösz ide az ablakra, az fatens *osztan* haza hajtotta az tehenit. (I/23)

¹² Pontos statisztikai kimutatás erről egyelőre még nem készült.

¹³ Köszönöm lektoromnak, hogy felhívta figyelmemet erre a kérdésre. Itt szükségeltetik megjegyezni, hogy az alakváltozatok közötti funkciómegoszlás az újmagyar korra sem válik teljessé, atipikus esetben az eredetibb, *azután* alakváltozat is megjelenhet narrációs-szövegszervező DJ-i szerepben. pl. *Az olyan ingatlanok, amelyekre önkormányzati elővásárlási jogot jegyeztek be, veszítenek értékükből, legalábbis addig, amíg a beruházás megvalósítója – az önkormányzat vagy az állam – nem jelentkezik vételi szándékkal. Ilyenkor azután az ingatlantulajdonosok megpróbálják a többszörösére növelni a telek árát.* (Forrás: MNSz.) (vö. KÓSA 2011: 63–4).

(11) a Fatens Kiss Mihállyal a Tóparton ült s mondotta a Fatensnek a huga: Bátyám Uram Ludverőné bort kér hitelbe, adgyak é néki? Kire felelt a Fatens nem adok bizony én, jób Embernek is, nem hogy néki adnék. Kire mondotta *asztán* Ludverőné, No Isten Szent Háromság úgy segéllyen, Kiss Mihály nem hagyott nekem bort adni, s az eő szele vólt. (I/262)

Azokban az előfordulásokban, amikor az *azután/asztán/osztán* (a mondatbeli szerepet tekintve) időhatározó¹⁴ után áll, előfordul, hogy nem az időhatározó után áll, attól független narratív funkciójú DJ-i szerepben találjuk, hanem azzal összekapcsolódva, azt nyomatékosítják (12–13):

(12) Hallotta Máthé Mihálytól hogy Biró Mihályné az Gatja madczagát el lopta s tudom *akkor osztán* olljan kinban volt, tsak ugy tekergett fatsargott mint az Gomboljag. az Máthé Mihály Felesége azt mondotta szemünkben hogi soha bizonj sem gjógiul eő abból az njavaljából megh (I/56–7)

(13) Vallya hogy most nyomtatás idején el menvén Tot János Uram házához az özvegy Daniné, és tőle sőt kért. A Leány mondotta reá: Nintsen törött sónk, Daniné erre felelt. Adnál még. Ugyan az nap másodsor estve felé el ment oda, és *akkor osztán* adott nékie sőt a Leány. (I/486)

Az *asztán* funkciója az ilyen típusú (12–13. példákban látható) szerkezetekben alakulhatott át nyomatékosító funkcióvá. A határozószó ugyanis csak határozói szerepet tölthet be a mondatban (KESZLER 2000a: 219), és a mondat időhatározója már megnevezi a cselekvés időbeli körülményeit, így az *asztán* (vagy valamelyik alakváltozata) értelemszerűen nem állhat ugyanebben a funkcióban. Amikor az *asztán* ilyen pozícióba kerül, az idővonatkozása egyre inkább háttérbe szorulhat, és így kiemelheti azt az időhatározót, amely után áll. Meg kell jegyezni, hogy ennek a jelentésnek a kialakulásában a szórendi átrendeződés mellett a szóbeli hangsúlyviszonyoknak is lehetett szerepe. Ezt a történeti anyagon természetesen nem tudjuk vizsgálni.

A következő példákban az *osztán* szerepe az időhatározó kiemelése, nyomatékosítása, amely – megítélésem szerint – szintén diskurzusszervező, figyelemirányító szerep. Elképzelhető, hogy az *osztán* éppen a mondatbeli pozíciója miatt értelmezhető így. A fentiekben már utaltam rá, hogy lehetséges, hogy éppen a szórendi átrendeződések (az *asztán* időhatározói kötőszó utáni pozíciója) tették lehetővé azt, hogy az *asztán*-nak és változatainak – a szövegszervező mellé – kialakuljon az egyéb időhatározók utáni nyomatékosító DJ-i szerepe is (13–21). (Amint korábban kifejtettem – a magyar szerzők közül Schirm Anitahoz [pl.

¹⁴ „Az időhatározó kifejezhető ragos és névutós főnévvel, határozószóval, határozószói névmással és határozói igenével” (KESZLER 2000b: 433). Így pl. a *három nappal azután* szerkezetből az *azután* szerepel időhatározóként a mondatban, ebben az esetben természetesen nem merül fel, hogy esetleg nyomatékosító diskurzusjelölő lehet. Más viszont a helyzet, ha ehhez a szerkezethez még egyszer járulna az *asztán* (vagy az *osztán*) lexéma, azt már joggal tarthatnánk nyomatékosító szerepű diskurzusjelölőnek. A *három nap múlva* névutós szerkezet szintén képes időhatározói szerepet betölteni a mondatban, ehhez járulva az *azután* vagy az *asztán* már gyaníthatóan nyomatékosító szerepben áll.

2011b: 8] hasonlóan – úgy vélem, hogy a nyomatékosító szerep is tekinthető DJ-nek, mert a diskurzusszegmens és a beszélő közötti viszonyt jelöli.) Hangsúlyoznám viszont, hogy ezt a szerepet a prototípuselvű kategorizációban periférikus DJ-funkciónak tekintem. (Lásd még DÉR 2011:168–9.)

(14) Hogy hallotta Görög Janosnak szájából hogy a Napánál ifjú Leginy korábban szolgálván Béresül egykorban az szobában hált az Asztal megett levő Padon, azomban egy Compania Aszony bé ment az szobában kik közül ki a labát ki a fejét ki a kezét mondotta hogy meg huzzák, kire az gazda Aszonya azt felelte mondván ne bantsatok úgy mond mert a Leanyomat adom nekie, s *mas napra kelve osztán* kerdezte tőlle az Gazda Asszonya, a mostani Napa te ugymond nem láttálé ez éjjel valamit, kire felelven mondván én alluttam s nemis láttam semmit, kire az ujjokban ha lattalis valamit ne szóly, s halgas. (I/510)

(15) el vittik a fátenszt véllek hol Debreczenben hol Török orszégra kocsinak hat fehér lú mellé és onnan drága jószágokat Angliákat hoztak, és a Keresné kamarájában rakták bé a mikor érkeztek, és a fátensnek kocsiságáért hol egy tallért hol pedig aranyat adtanak; de az fátensstül pinze mellyet nékie adtanak csak el veszet *nappal osztán* a fátens ode ment nizni s pinze keresni az hová rakták az jószágot, de sem pinzit sem azon jószágban mellyet hoztanak semmit nem lelt (I/38–9)

A nyomatékát vesztett *asztán* tehát az előtte álló szóhoz tapadva annak nyomatékosítását, kiemelését is kifejezheti. Eszerint a középmagyar korban a (prototipikus) szövegszervező-narratív funkció mellett ennek az elemnek létezett egy másik (periférikus) DJ-i funkciója is. A kialakulás folyamatjellege miatt az *asztán*-nak az ilyen előfordulásokban is lehet szövegszervező funkciója, de nem ez az elsődleges szerepe.

Az *azután osztán* / *azután aztán* (illetve *annak utána osztán*) ismétléses szerkezetekben (l. 15–17. példák) az *asztán* vagy *osztán* egyértelműen pusztán nyomatékosító szerepben áll. Az időhatározói vagy kötőszói szerepet ezekben a mondatokban az *azután* vagy az *annak utána* tölti be, de a szövegalkotó¹⁵ ezek mellett még egy nyomatékosító elemet is használ. Az ilyen előfordulások már egyértelműen jelzik az *osztán* elem határozószói jelentésének kiüresedését. A két, eredetileg azonos funkciójú elem egymás mellé kerülésével a fonológiaiilag redukált *osztán* változat nyomatékosítja az eredeti(bb) alakban álló *azután*-t. Míg az első alak lehet határozószó és kötőszó is, a második már nyomatékosító DJ-ként funkcionál. (Hasonló jelenségre figyelt fel az *akkor hát* szerkezet esetében Schirm Anita [2011: 38–9]). Erősen gyaníthatjuk, hogy az ilyen nyomatékosító szerkezetben mindig a fonológiaiilag redukált változat jelenik meg, az *azután azután* szerkezetet pedig valószínűleg a korpusz korlátai miatt nem tudtam adatolni.

¹⁵ A *szövegalkotó* kifejezés arra utal, hogy nem tudhatjuk pontosan, hogy az elemzett kifejezés valóban elhangzott-e a tanú vallomása során, vagy esetleg a jegyző nyelvérzéke kívánta meg.

(16) mondván akkor az Mólnár legény a fatensnek: ihol immár az puska, odaadhatom már Joczik Mihálynak, de az Molnár legénynek semmi testét nem sértette meg azon széllal szakadozott puska. Az *után osztán* a fatens legénye nem sok üdő mulva, edgj Német forinton oda is adta azon puskának az aczélyát Joczik Mihálynak. (I/211)

(17) Herczek Mihaline Eörzebet Aszun 50 eztendős megh esküt hiti utan azt vallya egykor niarban ki mentem az Udvaromra setit haynalban, s Babi Janosnet az tehenim közöt talaltam, az magam uduaran az *utan osztan* semi hasznat nem vehettem egy Tehenemnek hanem csak sivot rivot s megh az uduaromon sem marat hanem el futot. (I/452)

(18) az fatens Anya Aranyaszna lakvan Kulcsarne Diszna oda ment es az fatens Anya ki hajtotta az udvarrul, es Kulcsarne mondotta miért hajtod azt ki az fatens Anya ismet felel, azert hogy egy csep Vizet sem tarthatok az valuban, Kulcsarne arra felel hiszem nem iszod magad meg de tud meg azt hogy bizony meg banod azt, az *utan osztan* meg vesztette az fatens Anyát ugyan abban meg is holt (I/70)

Az *asztán* nyomatékosító-kiemelő funkciója tehát időhatározók után állva alakulhatott ki. A későbbi nyelvtörténeti korokra vonatkozóan hipotézisként megfogalmazhatjuk, hogy az *asztán* nyomatékosító funkciója a grammatikalizációs folyamat során kódolódott, implikaturaként beépült az elem jelentésébe, így az *asztán* már nemcsak időhatározók, hanem más elemek nyomatékosítását is ki tudta fejezni. Ezt a funkciót azonban a feldolgozott középmagyar kori korpuszból még nem tudjuk adatolni.

A nyomatékosító funkciójú *asztán* elválasztását a forráselemektől hasonló kritériumok segíthetik, mint narratív funkciójában. Nem lehet DJ, ha:

- mondatrészi szerepet tölt be, kapcsolódik a mondat állítmányához: deiktikus, illetve anaforikus vagy kataforikus (ekkor határozószó);
- két (tag)mondatot vagy szintagmát kapcsol össze: két elemi mondat közötti időbeli viszonyt fejez ki (ekkor kötőszó).

Ebben az esetben is fontos szempontként értékelendő, hogy milyen más elemek környezetében fordul elő:

- időhatározó(-szó) után állva és az ismétléses szerkezetben is nyomatékosít.

Mivel a DJ-k kialakulását folyamatként kell elképzelnünk, szükségszerű, hogy átmeneti jelenségeket is találjunk. Az *azután/asztán* által bejárt grammatikalizációs út a következő módon vázolható fel:

idővonatkozást kifejező elem → narratív elem → nyomatékosító funkciójú elem

A három funkció azonban nem egymást kizárva jött létre, hanem egymás mellett él. A kialakulásuk fokozatosan történt, egy újabb funkció kialakulása pedig nem tünteti el az előzményfunkciókat. (A fenti ábrázolásban a pontok az átmeneti állapotokat jelképezik.) Fontos, hogy bár megadhatók bizonyos kritériumok, az egyes funkciókat nem mindig lehet egymástól élesen elválasztani. A

prototipikus esetekben pontosan meghatározható, hogy az *aztán* DJ-i funkciót tölt be, de az atipikus esetekben a funkciók közötti határ elmosódik, és inkább arról beszélhetünk, hogy az adott előfordulásban egyik vagy másik jelentés/funkció előtérbe kerülhet.

4. Összefoglalás, konklúzió – Jelen írás az *aztán* DJ-t vizsgáló esettanulmány keretében arra kereste a választ, hogy a DJ-ként is funkcionálni képes nyelvi elemek hogyan, milyen kritériumok mentén választhatók el forrás-elemüktől. Az *aztán* DJ-t vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy bár megadhatók bizonyos formai kritériumok, az elkülönítés nem minden esetben egyértelmű, olykor inkább a funkciók egyik vagy másik irányba való eltolódásáról beszélhetünk. Az egyes előfordulások megítélésének nehézsége részben az elemzett *aztán* DJ sajátosságaiból adódik: tudniillik a kötőszók és DJ-k elválasztása – mint erre már korábban utaltam – eleve nehézkes, a kérdés megítélése szerzőnként is változik. Az *aztán* kötőszói szófaji értéke mellett határozószó is lehet, és a DJ-ként betöltött funkció (narratív-szövegszervező) igen közel áll az *aztán* eredeti funkcióihoz. Az *aztán*-nak ebben a funkciójában minden esetben van idővonatkozása, mert éppen az idővonatkozás kifejezése az a jelentés-összetevő, amely alkalmassá teszi diskurzusfunkciók betöltésére is. Ebből adódóan a szövegszervező funkciót nem is lehetséges élesen elválasztani a valós időbeliségre utaló eredetibb funkcióktól.

A nyomatékositó-attitűdjelölő szerepű *aztán* már egyértelműbben elhatárolható az eredeti (etimológiai háttérű) funkciót betöltő *aztán* elemtől, itt azonban DJ-ként való értelmezésének kérdése szülhet vitát. Magam a prototípuselvű kategorizáció alapján DJ-ként elemzem, azon megfontolás alapján, hogy az attitűdjelölő elemek is segíthetik a szövegszervezést azzal, hogy irányítják a hallgató interpretációját, de hangsúlyozom, hogy az attitűdjelölő funkció a DJ-k esetében periférikus.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH JUDIT 2000. A kötőszó. In: KESZLER BORBÁLA szerk. 2000: 268–74.
- BENKŐ LORÁND szerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÉR CSILLA ILONA 2005a. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. Nyelvtudományi Közlemények 102: 247–64.
- DÉR CSILLA ILONA 2005b. Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok. Doktori disszertáció. Kézirat. (Bővített változat.) ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. Elektronikus elérhetőség: <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/der/diss.pdf>. (2011. december 10.)
- DÉR CSILLA ILONA 2006. A diskurzusjelölők kialakulásáról a grammatikalizációs paraméterek tükrében. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk. 101 írás Pusztai Ferec tiszteletére. Argumentum, Budapest. 83–8.

- DÉR CSILLA ILONA 2009a. Mik is a diskurzusjelölők? In: KESZLER BORBLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk. *Diskurzus a grammatikában – Grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 312–21.
- DÉR CSILLA ILONA 2009b. Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály? A Budapesti Uráli Műhely (BUM) 5. – SzóOSZTÁLYtalálkozó (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006. január 11–13.) konferencián elhangzott előadás írott, lektorált változata. Elektronikus kiadvány:
<http://fgtort.nyttud.hu/images/stories/bum5/DerCsillaBUM5.pdf> (2012. január 3.)
- DÉR CSILLA ILONA 2010. „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben. In: GÓSY MÁRIA szerk. *Beszédkutatás 2010. Kísérleti és alkalmazott beszédkutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Budapest. 159–70.
- DÉR CSILLA ILONA 2011. Diskurzusjelölők funkcionális keretben való vizsgálata szeminárium. 2. handout (2012. március 9.). Elektronikus változatban elérhető:
http://www.dercsilla.hu/wp-content/uploads/2011/03/2_handout.pdf (2012. március 30.)
- DÉR CSILLA ILONA – MARKÓ ALEXANDRA 2007. A magyar diskurzusjelölők szuprasegmentális jelöltsége. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk. *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 61–7.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008. Az úgy mond-tól az úgymond-ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelv* 104: 427–42.
- FRASER, BRUCE 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–52. Elektronikus elérhetőség:
<http://www.gloriacappelli.it/wp-content/uploads/2009/05/dm.pdf> (2011. dec. 28.)
- FRASER, BRUCE 2006. Towards a theory of discourse markers, In: KERSTIN, FISCHER ed. *Approaches to discourse particles*. Elsevier, Oxford. 189–204.
- HANSEN, MAJ-BRITT MOSEGAARD 1998a The Function of Discourse Particles. A Study With Special Reference to Spoken Standard French. *Pragmatics & Beyond*. New Series 53. John Benjamins, Philadelphia–Amsterdam. 65–90.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A kötőszók. In.: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 776–81.
- B. GERGELY PIROSKA 1997. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatában. In: *Magyar Nyelvjárások* 34: 65–74.
- KESZLER BORBÁLA 2000a. A határozószó. In: KESZLER BORBÁLA szerk. 2003: 209–22.
- KESZLER BORBÁLA 2000b. A határozók. In: KESZLER BORBÁLA szerk. 2003: 423–43.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÓSA CSILLA 2011 Diskurzusjelölők történeti szövegekben – funkcionális nyelvészeti megközelítésben. Diplomamunka. Kézirat.
- KUGLER NÓRA 2000. A partikula. In: KESZLER BORBÁLA szerk. 2003: 275–7.
- LACZKÓ KRISZTINA 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica Hungarica*. 57: 99–118.
- MARKÓ ALEXANDRA – DÉR CSILLA ILONA 2008. Magyar diskurzusjelölők korpuszalapú vizsgálata. In: BERECKZI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Urálisztikai Tanulmányok* 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 535–56.

- D. MÁTAI MÁRIA 1992. A határozószók. In: BENKŐ LORÁND szerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 570–661.
- MNSz. = Magyar Nemzeti Szövegtár. Elektronikus adatbázis: <http://mnsz.nytud.hu/>.
- SCHIRM ANITA 2009. Partikula és/vagy diskurzusjelölő. In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk. Diskurzus a grammatikában – Grammatika a diskurzusban. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 312–21.
- SCHIRM ANITA 2011a. A diskurzusjelölők funkciói a számok tükrében. Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények 6: 185–97. Elektronikus elérhetőség: http://www.matarka.hu/koz/ISSN_1788-9979/BTK_MFI_1_2011/ISSN_1788_9979_BTK_MFI_1_2011_185-197.pdf. (2012. április 10.)
- SCHIRM ANITA 2011b. A diskurzusjelölők funkciói: a *hát*, az *-e* és a *vajon* elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján. Doktori disszertáció. Kézirat. Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola. Elektronikus elérhetőség: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf. (2012. április 1.)
- SCHRAM FERENC 1970. Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- TRAUGOTT, ELIZABET C. 1995. The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization. Elektronikus publikáció: <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf> (2012. január 3.)
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + Mutató. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- WALTEREIT, RICHARD 2002. The Rise of Discourse Markers in Italian: A Specific Type of Language Change. Elektronikus elérhetőség: http://www.academia.edu/2521630/The_rise_of_discourse_markers_in_Italian_A_specific_type_of_language_change (2013. május 09)
- VESZELSZKI ÁGNES 2010. Grammatikalizáció, különös tekintettel az asszemre. In: BÁRDOSI VILMOS szerk. Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 249–65.

KÓSA CSILLA ERIKA

aleshafromhungary@gmail.com

Nyelvtudományi DI, Magyar Nyelvészet Program

The problems of dividing discourse markers and their sources

One of the central questions of research on discourse markers is the following: what criteria can be used to make a difference between discourse markers and their sources from a modal and functional approach? Can they be divided in all cases OR can we define certain occurrences as discourse markers and others not? Can we create a list of criteria to help their differentiation? In my essay, I intend to search for the answers of the above-mentioned questions creating and analysing a case study and then analysing Hungarian *aztán*.

In the course of analysing the data, certain criteria could successfully be established. However, the differentiation is not obvious in all cases because sometimes we could rather talk about the swing of the functions. Certain occurrences were difficult to judge due to the distinctiveness of the analysis of the DM *aztán* of the discourse criteria. Considering its value as a category of the word class, it could be a conjunction, and making a difference between conjunctions and discourse markers is already problematic.

Taking the methodological approach of the research into consideration, it should be noted that I find the definition of the category of discourse markers achievable on the grounds of the prototype theory applied by the functional cognitive linguistics.

KÓSA, CSILLA ERIKA

Ady Endre: *A magyar Ugaron* című versének és angol fordításainak alakzatvizsgálata

Dolgozatomban azt kívánom bemutatni, hogy az alakzatok milyen funkciókban jelennek meg az Ady-versek angol fordításában. Munkámmal szeretnék segítséget nyújtani az alakzatok fordításszövegekben betöltött funkcióinak felismeréséhez, valamint ezek tanításához is a magyar irodalom- és angolórakon történő szövegelemzésekben.

Az Ady-versszövegek szembevető szervező alakzata az ismétlés. Az ismétléses alakzatok, valamint ezekhez társulva a paralelizmus, az ellentét és más alakzatok összekapcsolódása Ady költészetének fontos összetevői. Azt vizsgálom meg, hogy a fordításokban megjelennek-e, és ha igen, milyen funkciót töltenek be ezek az alakzatok, főképpen az ismétlések. Ady Endre egy versének elemzését kívánom bemutatni a fordításszövegen keresztül, továbbá azt, hogy a forrásnyelvi szöveggel egyenértékű célnyelvi szöveg jön-e létre. Azt is vizsgálom, hogy a műfordító stílusa hogyan hat az eredeti mű mint szövegvariáns stílusára, s az általam vizsgált alakzatokat és funkciójukat ez milyen mértékben befolyásolja.

A forrásnyelvi és a célnyelvi szövegek összehasonlításához *A magyar Ugaron* című verset választottam. Választásom azért esett erre a szövegre, mert diszsertációmon dolgozva jelenleg Ady költészetének korai szakaszát vizsgálom. Így az *Új versek* című kötet verseiből választottam a mintát. Ez a vers a megértés szempontjából is problematikus lehet a fordítók számára, hiszen Ady ostorozó hazaszeretete, érzelmeinek ambivalenciája kerül előtérbe a szövegekben. Tanulmányomban bemutatom, hogy e verset hogyan ültették át angol nyelvre, hogyan vívódott *A magyar Ugaron* témájával Nyerges Anton és Bernard Adams.

Sok fordító próbálkozott, több-kevesebb sikerrel, Ady-versek fordításával. Ady verseinek hangulatát, zeneiségét és komplex jelentését pontosan átadni azonban nagyon nehéz. „Adynak az a különlegessége, hogy minden verse egy pillanat alatt megvilágít egy szituációt, és hatalmas erővel fejezi ki azt. Szimbólumai kézzel foghatóan érzékletesek, ugyanakkor a dolgokon túli világból, egyfajta mélységből jönnek, mintha a földből nőttek volna ki. Ady minden, ugyanakkor mindennek az ellentéte. Ezért olyan mitikus Ady költészete” (LUKÁCS 1977, idézi JOÓ 2009: 112).

Ady Endre

A magyar Ugaron

Elvadult tájon gázolok:
Ős, buja földön dudva, muhar.
Ezt a vad mezőt ismerem,
Ez a magyar Ugar.

Lehajlok a szent humusig:
E szűzi földön valami rág.
Hej, égig-nyúló giz-gazok,
Hát nincsen itt virág?

Vad indák gyűrűznek körül,
Míg a föld alvó lelkét lesem,
Régmúlt virágok illata
Bódít szerelmesen.

Csönd van. A dudva, a muhar,
A gaz lehűz, altat, befed
S egy kacagó szél suhan el
A magyar Ugar felett.

Nyerges Anton

The magyar fallow

I walk on meadows run to weed,
on fields of burdock and of mallow.
I know this rank and ancient ground –
this is the Magyar fallow.

I bow down to the sacred soil;
this virgin ground is gnawed, I fear.
Hey, skyward groping seedy weeds,
are there no flowers here?

While I look at the slumbering earth,
the twisting vines encircle me,
and scents of long dead flowers steep
my senses amorously.

Silence. I am dragged down and roofed
and lulled in burdock and in mallow.
A mocking wind flies whisking by
above the mighty fallow.

Bernard Adams

On the Hungarian fallow

I walk a land, fertile of old,
But now grown wild with millet-grass and tares.
This fallow field is Hungary,
For which none cares.

Low to the sacred soil I bend,
Some baneful thing its purity now sours.
Alas, you skyward-stretching weeds,
Are there no flowers?

The spirit of the land sleeps on.
I watch. About me tendrils sinuate.
The cherished scents of flowers long dead
Intoxicate.

Silence. The millet-grass and tares
Drag me down, stupefy, envelop, and
A mocking wind wafts by above
Our fallow Land.

Az adjekciós alakzatokat Adynak *A magyar Ugaron* című versében, valamint a szöveg két angol fordításában elemzem, továbbá azt is megvizsgálom, hogy a fordítók miként értelmezték újra a verset. Bernard Adams és Nyerges Anton fordítása már a címtől kezdve jelentős mértékben eltér egymástól. Négy versszakon keresztül csak egy-két azonos szót találunk a fordításszövegekben. Nyerges a formai és lexikai elemek megtartásához ragaszkodik. Adams fordítása a forma mellett a vers hangulati elemeinek megőrzésére is törekszik.

A magyar Ugaron az *Új versek* egyik ciklusának záró, egyben címadó verse is. A Budapesti Naplóban 1905-ben megjelent szövegváltozatban azonban csak *A magyar ugar* szerepelt, azaz az *ugar* helyhatározórag nélkül e két variánssal élnek is a fordítók. Adams az 1906-os *A magyar Ugaron* változatot, míg Nyerges a Budapesti Naplóban megjelent szövegváltozat címét veszi át a *magyar* szó változtatása nélkül. (Az *ugar* szótári és kontextuális jelentése: 1. mezőgazdasági szakszó, jelentése: pihentetés végett bevetetlenül hagyott szántóföld. 2. Elmaradottság, tespedtség jelképeként (EKSz 2003)). A *fallow* főnévként ugar, igeiként ugaron hagyást jelent, így a metaforikus jelentésátvitel jelen van a fordításszövegekben is.

A versrészletben az én elhelyezi magát a képzelte térben, az *Ugar* része lesz: *Elvadult tájon gázolok*. Az egyes szám első személyű ige, a *gázolok* tovább erősíti az *Ugaron* való elhelyezkedést, amely szintén ellentétes alakzat (szemantikai és térbeli ellentét), ugyanis a passzív, mozdulatlan, terméketlen *ugaron* való *gázolás* intenzív mozgást fejez ki. A cím és az első strófa utolsó sora variációs ismétléses alakzatot, reddíciót hoz létre a szövegben: *A magyar Ugaron, Ez a magyar Ugar*. A kereten belül az ugart jellemző felsorolást találunk: *elvadult táj, buja föld, vad mező, dudva, muhar*. Az egyes szám első személyű jelen idejű igék pedig tovább nyomatékosítják a lírai én jelenlétét a szövegben: *gázolok, ismerem*. Az *Ezt* és az *Ez* mutató névmások anaforikus ismétlést alkotnak: *Ezt a vad mezőt ismerem./ Ez a magyar Ugar*.

Angol megfeleltetésük tekintetében a fent említett alakzatok meglehetősen eltérnek. A fordítások is érzékeltetik a költői én helyzetét, de a *gázolok* ige intenzitását mindkét fordító *sétára* tompította, az elvadult táj képe Nyergesnél *gazos mezővé*, Adamsnél *régi termékeny földdé* változik. Ami így az ellentétet nem hordozza olyan élesen magában. Nyerges szövegében variációs ismétléses alakzatként megjelenik a reddíció (*The magyar fallow, this is the Magyar fallow*). A másik célnyelvi szöveg nemcsak formailag, hanem tartalmilag is jelentős mértékben átalakítja a forrásnyelvi szöveg jelentését. Nyersfordításban: *Én sétálok a földön régi termékeny / de most vaddá nőtt köles fűvel és konkollyal / Ez a parlagos terület Magyarország / Akivel senki nem törődik*. Az eredeti szövegben szereplő, kereten belüli felsorolás sincs jelen a fordításban. A célnyelvi szöveg jelentése is eltér a forrásnyelvi szövegtől, ami versértelmezésbeli különbségeket eredményez a fordításban. Nyerges szövegvariánsában a felsorolás mellett jelen vannak a lírai én nyomatékosítására szolgáló igék is. Nyersfordításban: *Én sétálok a gazzal befutott mezőn / a bojtorjános és mályvás földön / én ismerem ezt a gazos ősi földet / ez a Magyar ugar*. A másik fordításszövegben a harmadik sor teljesen módosul és fel is cserélődik a negyedik sorral (*For which none cares*). A

mutató névmások ismétlése is kimarad a célnyelvi szövegből, így éppen az Ady költészetében fontos ismétléses alakzat hiányzik, aminek fontos funkciója van a szöveg jelentésének megértésében. Nyerges fordításában megtalálható a névmás ismétlése, de nem anaforikus ismétlés formájában. A változatlan ismétlés megmarad, de szerkezetileg a szöveg más helyére kerül: *I know this rank and ancient ground/ this is the Magyar fallow.*

A második strófában a forrásnyelvi szövegben az első versszak gondolatával ellentétes jelentés fejeződik ki. Az *elvadult tájjal, a buja földdel* szemantikai ellentétet alkotva megjelennek a *szent humusz* és a *szűzi föld* szimbólumok: *Lehajlok a szent humuszig: / E szűzi földön valami rág. / Hej, égis-nyúló giz-gazok, / Hát nincsen itt virág?*

A két célnyelvi szöveg eltérései nem olyan jelentősek a forrásnyelvihez viszonyítva a második versszakban, mint az előzőben voltak. Nyersfordítás (Adams): *Mélyen a szentelt talajhoz hajlok / Valami vészes dolog fanyarítja tisztaságát / Ó ti égis nyúló gazok / Nincs ott virág?* Nyersfordítás (Nyerges): *Lehajlok a szentelt talajhoz / Ez a szűzi föld lerágott, félek / Hej égis tapogatózó magvas gazok / Hát nincsen itt virág?* A két fordításszövegben lexikális jelentésüket tekintve jelen vannak az eredeti szöveg szavai, de az előző versszak visszafogott és megfogytakozott jelzői nyomán az ellentét nem fejeződik ki az eredetivel adekvát módon. A *szent humusz szentelt talaj* szinonimikus ismétlésként jelenik meg mindkét fordításban, de a *humusz* többletjelentése a talajra való fölcserélésével elvész, hisz a *humusz* elbomlott növényeket és állatokat rejt magában, életet ad, jelképes), mely az antitézist erősíti a jelzős szerkezetben. Az eredeti szöveg második versszakának második sorát eltérően adták vissza a fordítók: Nyerges szövegvariánsa lexikai szinten adekvát, addig grammatikai szinten módosulás következik be a szövegvariánsában: aktív grammatikai szerkezetből passzív lesz, ezáltal módosulást is hoz létre a szöveg időszerkezetében: *Ez a szűzi föld lerágott, félek. Az I fear* predikatív szerkezet betoldása a szöveg rímszerkezetének megtartása érdekében történhetett (a *fear-here* sorvégi összecsengése érdekében). De többletalakzat is létrejön: a személyes névmás és az ige betoldásával keretes variációs ismétlés jelenik meg Nyerges célnyelvi szövegében, amelyben a második versszak jelentése is hangsúlyossá teszi a forrásnyelvi szövegben egyre inkább háttérbe szoruló költői ént, fordítói érzelmnyilvánítással is társítva hozzá. Ez változásokat eredményezhet a versértelmezésben, hisz az érzelmnyilvánítás mellett már befejezettnek tekinti a pusztulást (*lerágott*). Adams fordításában ez a sor lexikai szinten tér el a forrásnyelvi szövegtől: *Valami vészes dolog tisztaságát most fanyarítja*. Grammatikai szinten azonban megmarad az aktivitás és a jelenidejűség kifejezése: *now sours*. A jelentésváltozást itt a célnyelvi szövegben megjelölt cselekvő okozza, jelzővel is ellátva a forrásnyelvi szöveg valamijét: *Some baneful thing*.

Az antitézis a strófa második felében megjelenik a forrásnyelvi szövegben: *Lehajlok a szent humuszig: / E szűzi földön valami rág. / Hej, égis-nyúló giz-gazok, / Hát nincsen itt virág?* A szent humusz és a szűzi föld ellentétben állnak az égis-nyúló giz-gazokkal. A valami rág implicite magába foglalja a férget,

így szemantikai ellentétet alkot a szűzi és a szent jelzőkkel, valamint a jelzős szerkezetekkel.

Ezt a szövegrészt mindkét célnyelvi szöveg ekvivalens módon adja át: *Hej, ti ég felé tapogatózó magvas gazok – Ó ti ég felé nyúló gazok*. Annyi módosulás van a célnyelvi szövegekben, hogy a *nyúló* folyamatos melléknévi igenév helyett Nyerges szövegében tapogatózó (*skyward groping*) szerepel, mely visszafogja a gazok aktivitását és a *gazok*-at (*weeds*) a magvas jelentésű (*seedy*) jelzővel látja el, ez lexikai betoldás a szövegben. Ezzel a művelettel a fordító valószínűleg a forrásnyelvi szövegbeni *giz-gazok* sajátos hangzását próbálta visszaadni a *seedy weeds* egybecsengésével. Adams fordításában ez a szándék nem érzékelhető.

A forrásnyelvi szövegben az első strófa ellentétben áll a másodikkal, de a másodikban szintén megjelenik az ellentét. A versszak a *Hej* indulatszóval bevezetett kérdéssel zárul: *Hát nincsen itt virág?* A célnyelvi szövegekben is jelen vannak ezek az alakzatok, de a módosítások és elhagyások miatt az ellentét nem olyan mélységű, mint Ady szövegében. Az indulatszó sem hiányzik a fordításból, de míg Nyergesé formailag is azonos a magyar eredetivel (*Hey*), addig Adams a *haj*-nak vagy *ó*-nak megfelelő *alas*-t választotta, a kérdés pedig szinte szóról szóra ugyanaz, mint a forrásnyelvi szövegben: *Are there no flowers? – are there no flowers here?* Nyerges az eredeti szöveghez hűen a mutató névmást (*itt*) is meghagyja, megfelelően ezzel az eredeti rímtechnikának is. Adams fordításában is összecsengenek a sorok, viszont módosul a szövegrész szemantikai jelentése: a mutató névmás hiánya a költői én ugaron való jelenlétét háttérbe szorítja, ezt viszont ellensúlyozza azzal, hogy aposztrofét hozva létre szólítja meg a *giz-gazoka*-t: *Alas, you skyward-stretching weeds*.

Az eredeti szöveg harmadik strófájában megtörténik a váltás, a cselekvő én visszavonul, és az *Ugar* válik cselekvővé: *Indák gyűrűznek, a gaz lehúz, altat, szél suhan*. Míg a lírai én már csak a *föld alvó lelkét lesi, s virágok illata bódítja*. Megállapíthatjuk, hogy az első és második versszakot a lírai én uralja, míg a harmadik és negyedik strófát az *Ugar*. A strófák közt így az antitézis alakzatának a megjelenése feszültséget fejez ki. A záró strófa jellemző alakzata még a felsorolás is: *A dudva, a muhar, A gaz lehúz, altat, befed*. Az antiklimaxal a költő az *Ugar* győzelmét nyomatékosítja az *én* felett, a *kacagó szél* kíséretében, mely a *nagy Ugar felett suhan el*. A célnyelvi szövegekben nem érzékelhető a cselekvő én visszavonulása. Nyersfordításban: *míg én a szunnyadó földet nézem, / a csavarodó indák körülkerítenek engem, / és régen halott virágok illata áztatja / az érzéseimet szerelmesen* (Nyerges). Nyersfordítás2: *A föld szelleme alszik. / Én nézem. Körülöttem indák tekeregnek. / A dédelgetett illata a régen halott virágoknak / Mámorít* (Adams). Az antitézis ugyan megmarad a célnyelvi szövegváltozatokban is, de a forrásnyelvi szövegben szereplő komplex kép módosul. Adams fordításában az egyes szám első személyű névmások az énre teszik a hangsúlyt (*I, me, my*). A forrásnyelvi *lesem* igealak helyett a célnyelvi szövegben a *nézem* igei állítmány szerepel, a *régmúlt* jelző helyett pedig *régen halottak*, ezáltal sérül az eredeti jelentés. Lexikai szinten ugyan visszaadják a fordítók az eredeti jelentést, de az ő szövegvariánsaikban a konnotatív jelentésekben van módosulás, melynek eredményeképpen az én és az ugar közti ellen-

tét hangulata visszafogottabb. Adams célnyelvi szövegvariánsának záró strófája egyenértékűnek tekinthető a forrásnyelvi szöveggel. Nyersfordításban: *Csönd. A kölesfü és a konkoly / Elkábit, beborít és / Egy gúnyolódó szél lebeg felette / a mi ugarunknak.* A grammatikai és lexikai módosítások mellett a felsorolás és a fokozás alakzata is jelen van a szövegvariánsban. A fordító ugyanakkor a *mi* birtokos névmás betoldásával nyomatékosítja a lírai én hovatartozását, de a *nagy* jelző elhagyásával és a többes szám első személyű birtokos névmás használatával az *ugar* győzelme nem egyértelmű, hiszen az én önként azonosul az *ugar*-ral, szemantikai jelentésmódosulást teremtve ezzel a szövegegész szintjén is. Nyerges fordításában az én a záró strófában is jelen van. Nyersfordításban: *Csönd. Le vagyok húzva és befedve / És altatva a bojtorjánban és a mályvában. / Egy gúnyolódó szél suhan el / A hatalmas ugar felett.* Nyerges angol szövegvariánsában grammatikai szinten nagyobb módosulás következik be, mint Adams fordításában, aki a forrásnyelvi szöveg cselekvő igéit passzívra alakítja. A költői ént helyezve előtérbe helyhatározóvá transzformálja a forrásnyelvi szöveg alanyát (le vagyok húzva az ugarra). A felsorolás és a fokozás alakzata jelen van a fordítás-szövegben is, de az eredeti lexikai jelentés jelentősen módosul. (Nem a gaz húzza le, ő van valaki által lehúzva a gazba). Lényeges pragmatikai jelentésmódosulás jön létre a szövegben, így szövegértelmezési kérdések is felmerülnek a fordítással kapcsolatban. Az *én* és az *ugar* közti küzdelem itt sem egyértelmű, a *kacagó* szó helyett a *gúnyolódó* jelentésű *mocking* szóval ugyan visszaadja a fordító a magyar szövegrész hangulatát, de az *én* és az *ugar* közti antitézist nem nyomatékosítja a fordító. A mértékjelző *nagy* melléknév helyett annak szinonimája a *hatalmas* (*mighty*) szerepel a fordításszövegben, mely szemantikai többletet hordoz (a *mighty* másodlagos jelentései: fenséges, erős, nagyszerű, rendkívüli, mely Istenre, uralkodóra is vonatkoztatható). Talán a fordító szándéka az volt, hogy az *ugar* győzelme mégiscsak egyértelmű legyen még akkor is, ha a lírai én az egész versben jelen van. Hisz a *mighty* denotatív jelentése mellett is egyértelmű a konnotatív funkció megléte.

Az első versszak utolsó sora variációsan megismétlődik a vers végén: *Ez a magyar Ugar, A nagy Ugar felett.* A keret bezárul. A vers bővelkedik különböző jelzős szerkezetes formájú alakzatokban: pl. *elvadult táj; ős, buja föld; vad mező.* Az alakzatok funkciója lehet a látomásos tájvers látszatának fenntartása, valamint a lehulló kompozíció, az antiklimax létrehozása: *gázolok → ismerem → lehajolok → lesem → bódít → lehúz → befed, a kacagó szél pedig a nagy Ugar felett suhan.* Az ún. lehulló kompozíció a lent és fent ellentétén alapszik. A lírai én kezdetben még cselekvő, aztán *virágok* bódítják, végül a *gaz* befedi, és az *Ugar* alá kerül, míg a *kacagó szél*, az *Ugar felett suhan el.* A célnyelvi szövegvariánsokban a jelzős szerkezetek többségét körülírással helyettesítik a fordítók, megszüntetve ezzel az eredeti alakzatokat, melyeknek fontos funkciójuk van a szövegjelentésben. A „lehulló kompozíció” itt is létrejön a már fent említett lexikai és szemantikai módosulások révén: *walk – know – bend/ bow – watch – intoxicate/ steep – drag down – roof/ envelope, mocking wind – mighty fallow.* A fent és a lent vertikális ellentéte ekvivalens mindkét célnyelvi szövegvariánsban,

viszont az én és az ugar közti antitézis a lírai én erőteljesebb jelenléte miatt módosul. Ez a vers alapstruktúráját is befolyásolja.

A vers alapstruktúrája ugyanis egy alapellentétre épül, mely mellett egyszerre több más alakzat is megjelenik. Ilyen a már említett ellentét, halmozás, retorikai kérdés és a versben végigvonuló gradáció (fokozás), amely ezt a különleges kompozíciót eredményezi, mely a fordításszövegekben a grammatikai, lexikai és szemantikai változtatások hatására gyengíti az egész szövegen végigvonuló trópus, a látomásos allegória hatását. A költői vízió által nagybetűsített *Ugar*-t mint metaforát Adams kibontja (*This fallow field is Hungary*), mellyel meg is szünteti szövegbeli funkcióját. Nyergesnél megmarad a vízió, de az *ugar* helyett a *magyar*-ra teszi a hangsúlyt, ezt mutatja a szó nagybetűs használata is (igaz a címbe ezt már nem alkalmazza). Adams is él az egyszeri nagybetűs kiemeléssel a vers záró sorában: *Our fallow Land (A mi ugar Földünk)*, ezzel újból megszüntetve a metaforát. Az angol fordításokban az *ugar* motívum kettős tartalma (a függőségi rendszer és a magányos válságérzés) pedig csak földereng.

Összegzés – „A fordítás szövegek közötti mozgás, és ez a mozgás szükségszerűen változtatásokkal jár együtt, amelyek a forrásnyelvi szöveg szemantikai és pragmatikai jelentésszövetét többnyire jelentős mértékben átstrukturálják” (LŐRINCZ 2007: 119). Ezt láthatjuk a fent bemutatott célnyelvi szövegek vizsgálatakor is. A stilisztikai alakzatok visszaadása költői szövegek esetében nem könnyű. Ady költészetének értelmezése és újraértelmezése – ami a fordított szövegvariáns létrehozása – pedig embert próbáló feladat. Az egyes nyelvek gondolatmenetének, struktúrájának különbözőségei miatt a teljes megfeleltetés nem jöhet létre, különösen a költői szövegekben.

A fordítások mintha még az Ady költészete előtti versalkotói állapotot tükröznék. „Ady sajátos nyelvezetének stílustörténeti kontextusát illetően Kosztolányi is elismeri, hogy egy stílt nem lehet szóról szóra átmenteni a másik nyelvbe, és a fordító... csak jelképezni óhajtja Ady nyelvét, melynek egészen megfelelője nincs... ha pontosan vissza akarná adni, akkor az kellene, hogy... legyen egy Csokonai, Vörösmarty és Arany – Petőfi-korszak, melyből Ady nyelve szervezően kifejlődött” (SZÜCS, 2007: 155).

A két célnyelvi szöveg explicitebb az eredeténél, vagyis a fordító hosszabb, bonyolultabb módon jut el a gondolattól a nyelvi formáig, mint az eredeti szöveg írója. A fordító a kommunikáció elősegítése érdekében értelmez, magyaráz, hogy a célnyelvi olvasó minél gördülékenyebben dolgozhassa fel az információt (KLAUDY, 2007: 164). „A fordító nyíltabban, világosabban, esetleg több szóval fejez ki valamit a célnyelvi szövegben, mint ahogy azt a forrásnyelvi szöveg szerzője tette” (KLAUDY, 2007: 169.). Egyrészt, hogy áthidalják a kultúrák közti távolságot, másrészt hogy a szövegben megjelenő reáliákhoz háttérismertetet szolgáltatassanak.

Más kérdés a fordítások hűsége, az eredeti művekkel való megfeleltetésük kérdése, az ún. ekvivalencia. A fordításszövegek és az eredeti szövegek ekvivalenciájának lehetőségéről (lehetetlenségéről) megoszlanak a vélemények a szakirodalomban, de abban megegyeznek, hogy a műfordítások nem tekinthetők a

forrásnyelvi szöveg másolatának. A forrásnyelvi szöveg különböző szintű és típusú módosulásai mindaddig meg vannak engedve a fordításszövegben, míg a szövegegész szintjén létrejön az ekvivalencia (vö. POPOVIČ 1980, LŐRINCZ, 2007: 49.). De az Ady-szövegek fordításánál akár a 20. század leghangsúlyosabbá váló elgondolása, a fordítás lehetetlenségének paradoxona is szóba jöhet. Ignotus is kijelentette, hogy „fordítás tehát nincs, csak költő van és lehet, akinek egyszer ez a megcsinálni valója, egyszer más; egyszer az, hogy megírja, mennyire szerelmes, másszor az, hogy megírjon a maga nyelvén egy verset, amit más nyelven olvasott” (IGNOTUS, idézi JÓZAN 2009: 161). A tartalmi és kifejezőmódbeli összetettség, a nyelv és gondolkodás összefüggése mind szerepet játszik a forrásnyelvivel adekvát célnyelvi szövegek létrehozásában. A fordító feladata tehát a hadakozás a lehetetlennel, azaz azzal, hogy a világ nyelvei és kultúrái közötti változatosság ellenére megkísérelje a közvetítő szerepét betölteni (SIMIGNÉ FENYŐ 2006: 99). Fontos afelől is vizsgálni, hogy egy fordításnak milyen szerepe, milyen funkciója valósul meg a célnyelvi kontextusban, illetve az invariáns tartalom átadásán kívül még milyen üzenetet közvetít egy-egy fordítás (SIMIGNÉ FENYŐ 2006: 98). Főképp olyan költő esetében, aki fordításai és művei fordíthatóságának kérdései lezáratlanok, és ma is különböző diskurzusok témái.

A fordítástudomány módszereinek gazdagodása, a klasszikusok fordításának háttérbe szorulása hozzájárul ahhoz, hogy az Ady-életmű is még várja a költői minőségű, egységes és teljes visszaadást.

A hivatkozott irodalom

- ALLEX. = Alakzatlexikon. SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2008.
- ÉKSZ = Magyar Értelmező Kéziszótár. PUSZTAI FERENC szerk. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2003.
- HAAS LÍDIA 2005. A Vén cigány franciául. In: JÓZAN – SZEGEDY-MASZÁK: A „boldog Babel”. Gondolat Kiadó, Budapest. 273–93.
- JOÓ ETELKA 2009. Franyó Zoltán német Ady-fordításai. In: Alkalmazott nyelvészeti közlemények, Miskolc. 2011. 111–9.
- JÓZAN ILDIKÓ 2009. A fordítás lehetetlensége. In: Mű, fordítás, történet. Balassi Kiadó, Budapest. 160–9.
- LŐRINCZ JULIANNA 2007a. Magyar versek orosz és angol fordításban. In: Kultúrák párbeszéde. Líceum Kiadó, Eger. 101–43.
- LŐRINCZ JULIANNA 2007b. A szépirodalmi szöveg és fordított szövegvariánsának egyenértékűségi viszonya. In: Kultúrák párbeszéde. Líceum Kiadó, Eger. 47–9.
- KIRÁLY ISTVÁN 1972. Ady Endre. Magvető Kiadó, Budapest. 448–50.
- KLAUDY KINGA 2007. Az explicitáció hipotéziséről. In: Nyelv és fordítás. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 155–69.
- SZÜCS TIBOR 2007. A magyar vers kettős nyelvi tükörben. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 153–5.
- POPOVIČ, ANTON 1980. A műfordítás elmélete. Madách, Bratislava. 148.

PUSZTAI-VARGA ILDIKÓ 2010. A nyelvi kifejtés típusai finn versek angol és magyar fordításában. In: KÁROLY KRISZTINA – FÓRIS ÁGOTA szerk. Nyelvek találkozása a fordításban. ELTE Kiadó, Budapest. 135–58.

SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA 2006. A fordítás mint kulturális transzfer. In: A fordítás mint közvetítés. Miskolc. 98–115.

SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1988. Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó, Budapest. 135.

Szépirodalmi források

Ady Endre összes versei 1998. Osiris Kiadó, Budapest.

Nyerges Anton N: The magyar fallow. In: Adam Makkai szerk. In Quest of the Miracle Stag. TERTIA, Budapest. 482.

Bernard Adams: On the Hungarian fallow.

www.hlo.hu/.../poem_of_the_month_endre_ady_on_the_hungarian_ (2012. 07. 27.)

KISS TÍMEA

Functional research of figures in English translations of Ady's poem

In my paper I examine figures of speech in English translations of Ady's poem. A repetition, parallelism, antithesis and other figures are the main organizers in Ady's texts. The connection of these figures is an important component of his style. I examine whether the translations are showing these figures, and if so, what is their function. I mostly concentrate on repetition in the translations. I present an analysis of one poem by Ady through the translated texts.

KISS, TÍMEA

Tanár-diák kommunikáció a Facebookon

1. Bevezetés – A 2010-es évek egyik nyelvészeti, szociológiai, pedagógiai kutatási területe az ismert és kedvelt közösségi oldal, a 2004-ben alapított Facebook. A weboldal 2013-ban 170 országban, 37 különböző nyelven elérhető 982 millió (Magyarországon 4,4 millió) felhasználó számára¹, ezzel nemcsak a legnépszerűbb, de messze a leginkább használt hálózat is. Az oldalon ismeretségek, közösségek létesülnek, öltének „virtuális testet” a bensőséges és a távoli emberi kapcsolat közötti széles skálán. A Facebook sikere az azonnali információátadásban is rejlik. „Kinyitotta” a világot, az ember életének szerves része lett, így nyelvészként vagy pedagógusként is figyelniünk kell hatásaira, a bekövetkező változásokra.

Felhasználása sokrétű a közéletben és a tudomány területén is. Vizsgálják, hogy milyen szerepet tölt be ma a világon és Magyarországon a tanár-diák kapcsolatokban, milyen hatással van a kommunikációra, a nyelvhasználatra, illetve milyen pedagógiai hozadéka, előnyei, ugyanakkor veszélyei, hátrányai lehetnek az oldal használatának. TÓTH-MÓZER SZILVIA és LÉVAI DÓRA 2011-es Facebook-kutatásában a tanár-diák kommunikáció mellett az iskolával kapcsolatos Facebook-használat és ennek jellemzői, valamint a metaforagyűjtés is központi szerepet kapott (TÓTH-MÓZER – LÉVAI 2011).

Napjaink tizenéveseinek nyelvhasználati vizsgálata során többször kiderült, hogy a tinédzserek kifejezőképessége és a beszédprodukció változik (LACZKÓ 2007; BÓNA 2012), szókincs-aktivizációs nehézségeik vannak, szóhasználatukat sokszor a durvaság, trágárság uralja, nyelvi választáskor az ösztöneikre hallgatnak, kevésbé jellemző rájuk a nyelvi tudatosság, gyakran kevernek nyelvi elemeket. A vizsgálatok alátámasztották, hogy egyre növekszik a szlengből vett elemek száma a mindennapos szóbeli társalgásokban, az internetes kommunikáció és az angol nyelv hatása pedig szintén széles körű. Tanárként egyértelmű, hogy ezeknek a jelenségeknek a tudatában leginkább az anyanyelvi órán tudunk cselekedni, az anyanyelvi kompetencia fejlesztésével, modern eszközök, technikák, kutatások figyelembevételével, és így tudjuk megérteni a diákok nyelvhasználati stratégiáit. Úgy tudunk rájuk hatni, ha elsősorban megértjük, elfogadjuk őket. Az is fontos tény, hogy nem kizárólag az anyanyelvi órák felelősek a diákok anyanyelvi kompetenciájának fejlesztésében, megértésében, ez minden tantárgy, minden tanár (és a szülők) feladata is.

A tantermi tanári kommunikáció vizsgálatának nagy hagyománya van magyar tudományterületen is (ANTALNÉ 2006; HERBSZT 2010), azonban az egyre elterjedtebb internetes kommunikációban megjelenő tanári szerepről, a diákokkal való másodlagos írásbeli kommunikációról (BALÁZS 2003) nincs sok anyag, főleg magyar nyelven.

---

¹ A www.socialtimes.hu adatai alapján

A nemzetközi publicisztika² leginkább arról ír, hogy létezik tantermen kívüli kommunikáció is tanár és diák között, de ez a legtöbb országban vitatott, nem tanácsolt vagy egyenesen tiltott. A közösségi oldalakon való tanári jelenlét éppen olyan természetes és magától értetődő hazánkban, mint a tanulók jelenléte (BUDAI 2011). Az egymással való kommunikáció megítélése azonban eltérő. A már korábban említett „Facebook-kutatás 2011” a tanári jelenlétet nem tartja rossznak vagy károsnak, s kifejezetten azt vizsgálja, hogy a pedagógusok milyen szerepet töltenek be a diákokkal való kommunikációjuk során a közösségi oldalon, s ennek milyen hatásai lehetnek. Saját kutatásom a tanár-diák kommunikáció nyelvi aspektusait vizsgálja.

2. K o m m u n i k á c i ó . – Tanúi vagyunk, hogy elkezdődik a kommunikációtörténet új korszaka, amelyben a világ kitárult, az emberek közti kommunikáció felgyorsult, az információkhoz való hozzáférés lehetősége korlátlanra vált. Ezt maga Mark Zuckerberg, a közösségi oldal alapítója is „ars poeticájának” vallja saját Facebook-idővonalán („Megpróbálom a világot egy nyitottabb helyé tenni”)³.

A Facebookon való kommunikáció széles körű. Az egyéni felhasználók bejelentkezésük után ún. üzenőfalakon, legújabb nevükön idővonalakon látják a közösségi hálón zajló eseményeket. Ezeken a falakon bejegyzéseket (posztokat) láthatunk, amelyeket a felhasználók tesznek közzé. A bejegyzésekre reagálni, *kommentelni* lehet, így válhat a kommunikáció kétirányúvá. Saját és mások idővonalai bejegyzéseire is írhatunk. *Posztolhatunk* állapotfrissítéseket (ezekkel tájékoztatjuk ismerőseinket aktuális gondolatainkról, helyzetünkről). Itt a rendszer fel is teszi a kérdést, hogy „Mi jár a fejedben?” (nyelvi beállításoktól függően ez különböző nyelveken jelenik meg). Beállíthatjuk, hogy ki és mit lásson a mi bejegyzéseinkből saját hírfolyamán. Itt nem csak aktuális állapotunkat frissíthetjük, hanem megoszthatunk ismerőseinkkel képeket, zenefájlokat, videókat, amelyekre szintén reakciókat kaphatunk. A főoldal mellett különböző menüpontok alatt lehetőség van személyközi, azonnali üzenetcsere, csetelésre, illetve a Facebook-kommunikáció egyik sajátossága a *bökés* (poke), amelynek többletjelentéséről, kommunikációs funkciójáról eltérő értelmezések vannak. És nem feledkezhetünk meg a *lájkolás*ról, amely kifejezetten a Facebook kommunikációs formája, az idővonalai bejegyzések vagy kommentek tetszési mutatója, mely azt jelenti, hogy a „Tetszik” vagy „Like” gomb megnyomásával ismerőseink megnyilatkozásairól pozitív véleményt adunk. A *lájkolás* kommunikációs és egyéb, pl. gazdaságban betöltött funkcióiról (VARGA 2012) és a szó magyar nyelvben való térhódításáról külön szakirodalom számol be (VESZELSZKI 2011, 2013).

Vizsgálatom a tág téma egy részére, az idővonalai bejegyzések nyelvészeti elemzésére terjed ki.

² http://www.nbcnews.com/id/38789410/ns/technology_and_science-tech_and_gadgets/t/teachers-asked-unfriend-students-facebook/#.UXK1Vpj9HIU

Letöltés ideje: 2013.04.20.

³ <https://www.facebook.com/zuck/info> Letöltés ideje: 2013.04.20.

3. Attitűdvizsgálat. – 2012 szeptemberében kérdőíves vizsgálatot⁴ végeztem pedagógusok körében. A közel egy hónap alatt 48 pedagógus (14 férfi, 34 nő) töltötte ki a kérdőívet (6 vidéki, 42 fővárosi), így jelentős eredményt még nem ad a vizsgálat. Azonban további (a kutatás szempontjából több adatot hozó) irányokat már ez is jelez, hiszen a kitöltők szövegesen is válaszoltak egyes kérdésekre, és kifejtették véleményüket a Facebookról.

A kérdőívet kitöltő középiskolában tanítók (gimnáziumban, szakközépiskolában, szakiskolában, komplex oktatási intézményben) aránya a legnagyobb, 8,3-8,3%-ban az általános iskola és a felsőoktatási intézmény között oszlottak meg, a többiek pedig egyéb tevékenységet (magántanítás, pedagógiai szolgálat stb.) jeleztek meg.

A Facebook használatára vonatkozó kérdés esetén 14,6% jelölte meg, hogy nem használja az oldalt, ennek ellenére a további kérdéseknél kifejtette külső véleményét ezzel kapcsolatban. Senki nem jelölte meg, hogy havonta vagy annál ritkábban használná az oldalt, a többség (75%) azt jelölte meg, hogy vagy naponta egyszer (41,7%), vagy pedig folyamatosan használja (33,3%), amikor csak ideje engedi.

A Facebook funkciójának megnevezésénél a leggyakoribb válasz az üzenetváltás (19,5%) volt, de elől végzett a tanári, osztályfőnöki munka, illetve a megosztások az üzenőfalon (13,5-13,5%) is. Legkevésbé játékokra (4%) és tesztekre, alkalmazásokra (1,5%) használják az adatközlők. A diákokkal való kapcsolattartásról szóló kérdéseknél 68,8% vallotta azt, hogy vannak ismerősei között jelenlegi és volt tanítványok is, s csak 4 válaszadó volt, aki csak régi tanítványokkal tartja a kapcsolatot, 2,1% pedig senkivel a tanítványok közül.

Arra a kérdésre, hogy mi a véleménye a diákokkal való kapcsolattartásról, a válaszadók 54,2%-a pozitívan nyilatkozott. Ők úgy vélik, hogy a Facebookon való kapcsolattartás hasznos. A következő, sorban hatodik véleménykérő kérdés arra vonatkozott, hogy mire használható, mire lehet alkalmas a tanár és diák közötti Facebook-kommunikáció. Ez a kérdés a nyelvészeti megközelítés első konkrét szempontja. A válaszadónak a megjelent lehetőségeket sorrendbe kellett tennie 1-től 10-ig. Az 1-es szám kapta a leginkább alkalmasnak vélt lehetőség jelét, míg 10-est kapott a legkevésbé használható funkció. Az általam megjelölt lehetséges funkciók megvalósulása a válaszadók szerint (a válaszadóknak 1-től 10-ig sorrendet kellett felállítaniuk a megadott válaszok között) a következő sorrendet hozta (1. táblázat):

---

⁴ <http://www.kerdoivem.hu/kerdoiv/577502603/>

1. táblázat:

A Facebook használatának lehetőségei (Attitűdvizsgálat, 2012)

1. Információk közlése (pl. házi feladat)
2. Érdeklődés felkeltése (pl. olvasmány, zene iránt)
3. Személyes kapcsolat, bizalom kialakítása
4. Emlékeztető a diák kötelességeire
5. A diák rá- vagy lebeszélése bármely kérdésben
6. Szókincsfejlesztés
7. A tanár népszerűségének növelése
8. Szövegértés fejlesztése
9. Nevelés, fegyelmezés
10. A diák helyesírásának javítása

Tény, hogy ezek a lehetséges célok, funkciók nem mindig vethetők össze egymással. Hiszen a diák helyesírásának kijavítása sokszor a tanár népszerűségének csökkenéséhez vezethet, vagy például a nevelés, fegyelmezés egybeeshet a rá- vagy lebeszéléssel. A funkciók sorrendbe állításánál alapvető szempont volt, hogy a válaszadó tanár.

Nyelvi-kommunikációs jellemzőkre vonatkozott a kérdőív azon része, ahol bizonyos állításokról kellett eldöntenie a válaszadónak, hogy egyetértene-e velük vagy sem. Majdnem az összes válaszadó (44 fő) egyetértett azzal, hogy a tanárnak ügyelnie kell nyelvi stílusára az idővonali megnyilvánulásai során, 40-en pedig úgy vélték, hogy a helyesírása sem lehet normabontó. 26 válaszadó vélte úgy, hogy a diákok helyesírása rosszabb a Facebookon, mint a dolgozatokban, de csak 9-en gondolták úgy, hogy a tanárnak feladata kijavítani a diák helyesírási-nyelvhelyességi hibáit.

A kérdőív végén két kérdésben válaszolhattak szövegesen a pedagógusok arra vonatkozólag, hogy még milyen előnyeit és hátrányait látják a Facebooknak azokon kívül, amelyek a kérdőívben is szerepeltek, s ezek is tanulással szolgáltak a további kutatási célok kitűzése tükrében. A megkérdezett tanárok szerint a Facebookon a diákok jobban megnyílnak, olyan információt is elmondanak, amit személyesen nem tennének, ezért lehetőség van az azonnali beavatkozásra baj esetén. Mindennapos kapcsolattartást biztosít, akár a szülőkkel is. A diákok, ha betegek, akkor is tudnak a tanárral vagy osztálytársaikkal kapcsolatot tartani. Gyors (és ingyenes) elérés (pl. az SMS-sel összehasonlítva), információk megosztására és főleg kapcsolat javítására ezért alkalmas lehet. A diákok is kedvelik, így a motivációban fontos. Projektet lehet végezni, pályázatokat, feladatokat lehet meghirdetni, a képi gondolkodást erősíteni, az alkotó tevékenységüket ösz-

tönözni. Elengedhetetlennek tartották az idegennyelv-tanulásban is. Kiemelték, hogy az oldalon a tanár személyes arca is előkerülhet, mely által a tanár-diák kapcsolat bizalmasabbá válhat, hiszen a tanuló nem csak az órán fegyelmező, számon kérő, feladatokat osztogató tanárt ismeri majd. A régi tanítványokkal való kapcsolattartást is írták a válaszadók, hiszen sok pedagógus nem hall többet leérettségizett, elballagott tanítványáról, de a Facebook segítségével a személyes kapcsolatok megmaradhatnak.

Előkerült olyan megközelítés is a válaszok között, amely szerint a diákok szituációhoz és műfajhoz illően alkotnak szöveget a Facebookon (az üzenetben normakövetők – legalábbis a válaszadó tanár által felállított normák alapján –, a hozzászólásokban, kommentekben nem). A normakövetés kérdése egy ennyire heterogén közeg, mint a Facebook esetén nem könnyű, hiszen a diákok mindig normakövetők, legfeljebb nem a tanár normáinak megfelelően posztolnak, kommentelnek. A Facebookot a nyelvi, helyesírási képességek fejlesztésére is alkalmasnak vélték, legalábbis volt olyan válaszadó, aki ezt kiemelte (pl. helyesen írás gyakoroltatása).

A hátrányok között a túlzott közvetlenséget, a tanár sebezhetővé válását emelték ki legtöbben, hiszen az internetes kommunikációban, ahol a személyes érintkezés nincs meg, sok mindent félreértelmezhetnek a kollégák, szülők, gyerekek.

4. Diskurzuselemzés. – Kutatásom fő célja a Facebookon zajló tanár-diák beszélgetések, vagyis az idővonalai bejegyzések és a hozzászólások vizsgálata. Ezeket a beszélgetéseket a diskurzuselemzés segítségével értelmezem. Nem térek ki a csevegés mint magánéleti műfaj (ÉRSOK 2005) elemzésére.

A diskurzus olyan nyelvi jelenség, amely egyszerre jelenti az egyes megnyilatkozások létrehozásának és befogadásának egymással kölcsönhatásban lévő folyamatát. Résztevői alapján megkülönböztetjük a több résztvevős diskurzust, vagyis a társalgást, illetve az egyirányú diskurzust, a szöveget. Vizsgáltam, milyen gyakorisággal és milyen céllal térnek vissza a saját bejegyzésükhöz a tanárok, miután diákok is reagáltak rájuk (BORONKAI 2009). A fordulók, a beszélő-váltások és a szomszédsági párok a tanári hierarchikus szerep miatt meghatározottak, ám az internetes kommunikációban – hipotézisem szerint – a hagyományos tanár-diák szerep megváltozik, és sokszor a diák kerül a társalgások kezdeményező szerepébe (pl. ha a tanár üzenőfalára ír). Ezeknek a szomszédsági pároknak a típusait és gyakoriságát is vizsgáltam a nem azonnali idejű interakciókban, ahol a szövegfeldolgozás sem feltétlenül lineáris (TOLCSVAI 2000), így még a kognitív szövegtan táguló szövegvilágának perspektíva-vizsgálatát és az újfajta foratókönyvek megjelenését is figyelembe kell vennem.

Az idővonalai bejegyzések és a rájuk érkező *kommentek* egy soha le nem zárt szöveget alkotnak. A társalgásban részt vevő felek interakciója nem egyidejű, sok bejegyzésre később érkezik *válasz*, vagy ez a *válasz* indít el esetleg később újabb társalgást. Míg a szövegnél a szerepek (a szöveg megalkotójának és befogadójának szerepei) nem cserélődnek, addig a társalgásnál igen. A társalgásoknál a fizikai valóság – leegyszerűsítve – „azonos” a felek között, azonban az

internetes kommunikációban ez nem érvényesül. A beszédhelyzet alapján sem egyértelmű, hogy ezeket az idővonali bejegyzéseket társalgásnak vagy szövegnek tekintjük. A társalgás közvetlen interakciós helyzet, azonban a szövegre leginkább a késleltettség jellemző (a szövegalkotás és a befogadás nem ugyanakkor történik). Módja alapján az idővonali bejegyzések és a rájuk érkezett hozzászólások a spontán kommunikáció részei. Ugyanakkor a számítógép előtt ülve meg is tervezhetjük, mit válaszolunk egy már az üzenőfalán lévő bejegyzésre.

A társalgás és szöveg problematikáját oldva összefoglaló néven diskurzusoknak tekintem az idővonali bejegyzéseket és a rájuk érkező kommenteket. Ilyen diskurzusokból különböző elérhető tanári idővonalakról válogattam. A pedagógusok a Facebook működési szabályzatát jóváhagyva rendelkeznek adatvédelmi beállításairól, így sokszor ismeretlenek előtt is nyitva hagyják idővonalukat. Tíz diskurzust vizsgáltam a diskurzuselemzés segítségével. Mindegyik diskurzusra jellemző, hogy tanári közlés, és érkeztek rájuk válaszok, reakciók diákoktól, valamint a tanárok minden esetben visszatértek bejegyzéseikhez. A diskurzust kezdeményező tanárok között férfiak (3) és nők (7) is voltak. Életkoruk változó, 24 és 55 év közötti.

Feltételezésem az volt, hogy a hagyományos diskurzusok szomszédsági párjain túl újakat is találok. Kérdés volt, hogy a diákok hogyan nyilatkoznak meg a diskurzusban, megszegik-e a köznyelvi, nyelvhasználati és helyesírási szabályokat.

Az egyik szövegben a diskurzust kezdeményező tanár felhívja a diákok figyelmét, hogy az osztálykirándulás előlegének befizetésére már csak pár nap van hátra. Az első válasz rögtön egy másik kérdés, a diák visszakérdez a tanártól („*Tanárúr holnap mikor tetszik suliba lenni? Én holnap tutira viszem.*”). Ez, vagyis hogy kérdésre nem válaszolunk, hanem visszakérdezőnk, szóbeli diskurzusokra is jellemző.

Üdvözlés-üdvözlés szomszédsági párra nem találtam példát, hiszen az idővonali bejegyzésekben ritkán szerepel egyetlen köszönés. Leginkább a köszöntések és a rájuk érkező hálálkodás, megköszönés jellemző („*Boldog születésnapot!*” / „*Köszönöm szépen tanárnő ☺*”).

Az ajánlattétel és a rá érkező elfogadás is megjelent a vizsgált diskurzusok között: „*Aki 1-1 hét során a számomra legértékesebb – irodalommal kapcsolatos – oldalt, rendezvényt, könyvet, folyóiratot, verset osztja meg velem néhány tartalmas és igényes mondattal ajánlva, és állja a sarat az esetleges kérdéseimmel, ellenvéleménnyel (vagy másokéval) kapcsolatban, az kap egy ötöst. A verseny feltétele, hogy hetente legalább öt jelölt legyen. A hét hétfő kezdődik, és vasárnap éjjélkor ér véget. Az őszi, téli, tavaszi szünetek is versenyben vannak. (A tanév végéig kb. még 37 hét van még!)*”. Ez az ajánlat igazán nagylelkű, és még motiváló is. Érvényesül benne mindaz, amire az attitűdvizsgálatban választ adó pedagógusok egy része is gondolt, vagyis hogy a Facebook alkalmas lehet projektmunkák meghirdetésére. Az ajánlattételre ebben az idővonali bejegyzésben egy volt diák válaszolt: „*Tanárnő, nekünk miért nem volt ilyen? Kompenzálni tudta volna a Baudelaire-Verlaine-Rimbaud-trióból szerzett rossz jegyeket =)))*”.

A normát követi, udvarias, de azért megjelenik az internetes csevegés fő jellemzője, a hangulatjel (BÓDI – VESZELSZKI 2006).

Az Facebook az iskolai irodalmi/nyelvi normák közvetítője is, hiszen a tanár számára legértékesebb dolgokat kell gyűjteni, nem mindegy, ki szerint értékes valami. Sidnell (SIDNELL 2005) szerint a különböző ideológiák (az ő terminológiájában: tudások) forgalmazását – újratermelését, újraelosztását – egyes személyek, szervezetek kontrollálják. Tevékenységet fejtenek ki annak szabályozása érdekében, hogy az egyes ideológiák milyen formában fogalmazódjanak meg, illetve szabályozzák az egyes ismeretekhez való jogot (a hozzáférést) és azt is, hogy egy-egy ideológia véleményként vagy biztos tudásként prezentálódjon-e különböző diskurzusokban.

A következő diskurzusban a tanár is enged a nyelvi stílus szigorából, és fiatalos nyelvhasználatot él utasításában: „*Hozzatok teremdekornak valót és növényeket, please! Köszönöm!*”. A kérdésben megjelenő angol nyelvű kifejezés is érdekes, illetve a válasz, amely a diák részéről egyetlen egy link, vagyis hiperhivatkozás. Nem illeszt elé megszólítást, még csak nem is „linkeli” be a tanár nevét, ahogy szokás, nem köszön el, nem mond semmit. A link egyébként egy kertészeti honlapra vezet el.

Az utolsó vizsgált tanári idővonali bejegyzés egy feltöltött kép, amelyen a tanárnő szerepel kissé elbóbiskolva. Ezzel gyakorlatilag kezdeményezett egy beszélgetést, bár nyelvi megnyilatkozása nem volt. A diákok közül egy rögvest kérdést is intéz a kép alapján a tanárnőhöz: „*Mit tetszik csinálni? Netán dolgozatjavítás?*” A tanárnő válasza pedig ez: „*Már nem emlékszem, de szerintem csak igyekszem méltóságteljesen és tekintélyt parancsolóan nem elaludni.*”, tehát próbál humorral reagálni a kérdésre, vagyis ugyanabban a nyelvi regiszterben marad, mint a kérdező. A diákot ez a megengedő gesztus újabb kötetlen hangvételű válasza sarkallja: „*De ez kevésbé sikerült...*”

A társalgások elemzésének eredményeként megállapítható, hogy a dialógusok térben és időben is nyitottak, így gyakran érkeznek a kezdeményezésekre késleltetett válaszok. Például a fent említett megosztott kép és a rá érkezett első hozzászólás között is több nap eltérés volt. A szomszédsági párok létrejönnek ezekben az interakciókban is, de gyakran keverednek (pl. kérdésre kérdéssel válaszolnak a diákok, ahogy az előszóban is gyakori), és sokszor megnyitnak egy új fordulót.

Pedagógiai szempontból még sok vizsgálnivaló van a szövegeken, de az már az előzetes eredményekből látszik, hogy a diákok jelentős része bátorsággal reagál a tanárok bejegyzéseire, ráadásul a Facebook „az ő terepük”.

5. Felhasználás anyanyelvi órán. – A vizsgált diskurzusoknak gyakorlati haszna az anyanyelv-oktatás során lehet. Általános és középiskolai tanárok egyaránt bevihetik őket magyaróra vagy más tanóra is, hiszen a nyelvi képességek fejlesztése más tanóra terepe is. A digitális szövegek, így az idővonali Facebook-bejegyzések értelmezése is része az anyanyelvi kompetenciának. Az információszerzés és -feldolgozás ma már nem csupán a hagyományos papír alapú szövegek és a szóbeli szövegek értését jelenti.

Az anyanyelvi órán ezeket a szövegeket különböző szempontok szerint lehet vizsgálni. A helyesírás és a normakövetés kevésszer kerül elő (nincs egynormájúság). A mai magyar nyelvi oktatási gyakorlat rendkívül előíró, így mindenképp szükség lenne beemelni olyan elemeket is az oktatásba, mint például a digitális szövegek (pl. az itt tárgyalt diskurzusok) több szempontú vizsgálata. Feltehetjük a kérdést a diáknak órán, hogy normát vagy szabályt sért-e a tanuló, ha így vagy úgy reagál a tanár bejegyzéseire, vagy más módon folytat diskurzust. Vizsgálhatjuk a szövegeket szövegtani szempontból is, az előbb említett társalgás-szöveg oppozíciót mindenképpen érdemes beemelni az oktatásba. Szókincshez kapcsolódó és stilisztikai feladatokat is végezhetünk, ugyanazt a diskurzust, kommunikációs megnyilatkozást különböző stíluselemekkel fejezhetjük ki. Például segítségkérés a tanártól, az egyik verzióban élőnyelvben, a másikon Facebookon, a harmadikban hivatalos levélben.

Az idővonalai diskurzusok digitális szövegek hipertextként is értelmezhetők. A hipertext egyik jelentése a *hyper-syntax* 'mondattanfelettség', ami évtizedekkel ezelőtt (ugyan ritkán) magát a szövegtant jelentette. A másik pedig a *hyper-sentence* 'mondatfelettség', ami mint ilyen magára a mondat feletti egységre, a szövegre utal (BODA – PORKOLÁB 2003). A hipertext, elsősorban a számítógépes világhálónak köszönhetően, az informatika egyik alapvető fogalma, óriási szakirodalommal. Beemelése a tantermi keretek közé ma már nem kérdés. A 2009-es PISA-felmérések feladatainak újdonsága a magyar diákok és a pedagógusok számára éppen abban rejlett, hogy nem iskolai feladatokat kért számon szövegértésből, hanem „életszerű” problémák megoldását várta el, és ez utóbbira tanulóink még nincsenek felkészülve-felkészítve, mivel a tanítási órákon szinte kizárólag didaktikus szövegek verbális feldolgozásával foglalkoznak (BÁCSI 2006). Kérdés, hogy az itt bemutatott problémák valóban életszerűek voltak-e, pl. a sokszor visszatérő csekk-kitöltés lehet, hogy sok diáknak már nem életszerű, hiszen vagy nem ő végzi ezt a feladatot a családban, vagy már nem is csekket végzi a bankszámlás befizetéseket.

6. Szövegértés. – Az attitűdvizsgálat eredményei közt megfigyelhető, hogy a tanárok sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a Facebook személyközi hatásaira, hasznára, mintsem például a képességek fejlesztésére.

Az anyanyelvi nevelés régi-új céljai között a középpontban az anyanyelvi kompetencia és a szociális érzékenység fejlesztése áll. A kommunikációs kompetencia olyan összetett fogalom, amely a szövegértő olvasás meglétét is feltételezi (ANTALNÉ 2003). A kérdőívben szerepelt a szövegértési képességek fejlesztése (TÓTH 2009) is mint lehetőség. A szövegértés a jelentés szimultán kivonatolása és konstruálása az írott nyelvből interakción és együttműködésen keresztül (JÓZSA – STEKLÁCS 2009), amely egyaránt vonatkozik a hagyományos, papír alapú, elsődleges írásbeliség olvasására, illetve a digitális szövegek értésére. A néma, értő olvasás megfelelő szintű elsajátítása elengedhetetlen ahhoz, hogy egy tanuló az adott iskolatípus követelményeinek eleget tegyen, hiszen a tananyag nagy részét így, az értő olvasás révén kell elsajátítania minden tantárgyból. E készségre egész életünkön át szükségünk van, nélkülözhetetlen a

mindennapos érintkezésben, kommunikációban, a munka világában stb., így fejlesztése kulcsfontosságú.

A kutatás afelé mutat, hogy a tanár által kezdeményezett digitális diskurzusoknak fontos szerepe lesz az anyanyelvi fejlesztésében, ehhez még további diskurzusok elemzésére, további fejlesztési területekre, ötletekre és újabb megválaszolható kérdésekre van szükség.

A hivatkozott irodalom

- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2006. A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete - Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BÁCSI JÁNOS 2006. Szövegértés vagy információfeldolgozás. In GALGÓCZI – VASS szerk. A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. Születésnapjár. JGYF Kiadó, Szeged.
- BALÁZS GÉZA 2003. „Minden házfalat cseréljétek sms-falra”. Sms-fal mint elektronikus graffiti. Magyar Nyelvőr 144–58.
- BODA ISTVÁN KÁROLY – PORKOLÁB JUDIT 2003. A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében, A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 81. szám, Debrecen.
- BÓDI ZOLTÁN – VESZELSZKI ÁGNES 2006. Emotikonok. Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- BORONKAI DÓRA 2009. Bevezetés a társalgáselemzésbe. Ad Librum Kiadó, Budapest.
- BÓNA JUDIT 2012. Hogyan mondanak vissza hallott szöveget a középiskolások? Anyanyelv-pedagógia.
- BUDAI ZSÓFIA 2011. Az Internet hatása a nyelvhasználatra. Tudományos Közlemények, Budapest.
- ÉRSOK NIKOLETTA ÁGNES 2003. Írva csevegés – virtuális írásbeliség. Magyar Nyelvőr 99–104.
- HERBSZT MÁRIA 2010. Tanári beszédmagatartás. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- JÓZSA KRISZTIÁN – STEKLÁCS JÁNOS 2009. Az olvasástanítás kutatásának aktuális kérdései. Magyar Pedagógia 109. évf. 4. szám 365–97.
- LACZKÓ MÁRIA 2007. Napjaink tizenéveseinek beszéde szóhasználati jellemzők alapján. Magyar Nyelvőr 173–84.
- PISA 2009 Összefoglaló jelentés – Szövegértés tíz év távlatában. Oktatási Hivatal
- SIDNELL, Jack 2005. Talk and Practical Epistemology. University of Toronto, 2005.
- STEKLÁCS JÁNOS 2006. Olvasási stratégiák, szövegértő olvasás. Az olvasásértés tanítása és fejlesztése a stratégiai olvasásra épülő kísérleti fejlesztőprogramban. Magiszter IV. 15: 175–86.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. Magyar Nyelvőr 494–500.
- TÓTH BEATRIX 2006. A szövegértés fejlesztésének elmélete és gyakorlata. Magyar Nyelvőr.

- TÓTH-MÓZER SZILVIA – LÉVAI DÓRA 2011. Az online közösségi oldalon lévő tanár-diák kapcsolat kezdeményezése és fogadása a metaforák tükrében. Oktatás-Informatika. 2011/1-2. szám
- VARGA ÁKOS 2012. A lājkolás anatómiája. Kürt Akadémia előadás, Budapest.
- VESZELSZKI ÁGNES 2011. A digitális kommunikáció szókincse és a netszópályázat. Anyanyelv-pedagógia.
- VESZELSZKI ÁGNES szerk. 2012. Netszótár. @-tól a Zukbergnetig. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

KESZY-HARMATH DÁNIEL

danielkeszyh@gmail.com

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott Nyelvészet Doktori Program

Teacher–student communication on Facebook

Facebook gives a great opportunity for teachers to contact their students during and after lessons. Teachers can follow their lingual behaviour, develop their skills. The present paper analyses discourses between teachers and students where teachers always take the first step. Students response very communicatively nowadays on teachers' posts. Discourses are interactive and direct, so this feature gives a new view for working with texts.

KESZY-HARMATH, DÁNIEL

A magyar nyelv beszédritmusának vizsgálata egy időtartamokon alapuló modell segítségével

1. Bevezetés – A beszédritmus nehezen megközelíthető jelenség, éppen ezért leírására sokféle elmélet született (l. GÓSY 2004). Az egyik vitatott kérdés az, hogy mit tekinthetünk a beszédritmus alapegységének: a szótagot, a beszédszakaszt, a szegmentumokat vagy valamilyen más nyelvi egységet. Korábban további nehézséget jelentett, hogy az elméleteket nem tudták mérhető akusztikai tényezőkhez kapcsolni. Ennek elsődleges oka az volt, hogy a modellek nem tartalmaztak akusztikai módszerekkel ellenőrizhető állításokat, vagy a hipotéziseket nem sikerült mérések útján igazolni. Az elmúlt évtizedben azonban a beszédritmus egyik elméleti keretéhez sikeresen társítottak mérhető akusztikai paramétereket.

A megközelítés alapját a hangsúly-időzítésű és a szótag-időzítésű nyelvek megkülönböztetése képezte (LLOYD 1940, PIKE 1945). Feltételezték, hogy minden élő nyelvben a beszéd egyenlő időtartamú részekre tagolódik. A beszédritmus alapegysége azonban eltérő a különböző nyelveknél. A modell szerint a szótag-időzítésű nyelvek esetében az egyes szótagok időtartama közel azonos. Ezzel szemben a hangsúly-időzítésű nyelvekben a hangsúlytól hangsúlyig terjedő szakaszok időtartama mondható hasonlóknak (PIKE 1945, ABERCOMBIE 1967). Szótag-időzítésű nyelvnek gondolták például a franciát, és hangsúly-időzítésű nyelvnek tartották az angolt. A későbbiekben a két kategória mellé egy harmadikat is felállítottak, az ún. moraidőzítésű nyelvekét (LADEFOGED 1975). A moraidőzítésű nyelvek esetében az egymást követő morák (azaz a szótag súlyát megadó fonológiai egységek) időtartamáról feltételezték, hogy közel azonos.

A beszédritmus osztályozásáról szóló feltételezéseket megpróbálták időtartam-mérésekkel is alátámasztani. Az akusztikai vizsgálatokkal azonban nem sikerült kimutatni, hogy a hangsúly-időzítésű nyelvekben az egymást követő hangsúlyos szótagok között valóban azonos időtartamnyi távolság lenne, vagy hogy a szótag-időzítésű nyelvekben a szótagok időtartama közel azonos lenne (ROACH 1982). A moraidőzítésű nyelvek esetében (japán) sem találták az alapegységeket, ez esetben a morák időtartamát közel azonosnak (HOEQUIST 1983). Ezek az eredmények a beszédritmus fogalmának újragondolását inspirálták.

DAUER (1983) más időtartamra ható tényezőkkel próbálta összefüggésbe hozni a három fő beszédritmustípus elkülönülését. Feltételezte, hogy az eltérő beszédritmusokat a különböző nyelvekben a fonológiai, fonetikai, lexikai, szintaktikai tényezők eltérő kombinációja eredményezi. Az elképzelés szerint a szótagok felépítése az egyik olyan tényező, amely meghatározza a beszédritmust. A szótagtípusok nagyobb variabilitása a hangsúly-időzítésű nyelvekre jellemző, míg a kevesebb különböző szótagtípus a szótag-időzítésű nyelveknél figyelhető meg. A másik fontos tényező a magánhangzó-redukció. A magánhangzók időtartama hangsúlytalan helyzetben rövidebb, mint hangsúlyos helyzetben, és olykor

formánsszerkezetük sválsruű magánhangzóra redukálódik. Ez a jelenség a hangsúly-időzítésű nyelvekben gyakoribb, mint a szótag-időzítésű nyelvekben. Dauer (1987) szerint a különböző időtartamra ható tényezők hatásai összeadódnak, és így alakul ki egy nyelv beszédritmusa. Ebből adódik, hogy egy nyelv nem feltétlenül sorolható be a tisztán hangsúly-időzítésű vagy a szótag-időzítésű csoportba, hanem mindkettő jellegzetességeit mutathatja. Ezzel Dauer egy olyan elméletet alkotott meg, melyben a beszédritmus kontinuumként fogható föl, és a kontinuum két végpontja a tisztán szótag-időzítésű és hangsúly-időzítésű nyelvek csoportja (GRABE – LOW 2002).

Ez a megközelítés vezetett a beszédritmus egy olyan modelljének a megalkotásához, amelyhez akusztikai paramétereket is sikerült társítani. A szótagok, hangsúlytól hangsúlyig terjedő szakaszok, illetve a morák vizsgálata helyett egy-egy beszédritmus-alapegységet hoztak létre. A beszédet magánhangzó- és mássalhangzó-intervallumokra osztották. A közvetlenül egymás mellett lévő magánhangzók alkottak egy magánhangzó-intervallumot, így a fonológiai felépítettségétől függően egy vagy több magánhangzó is alkothatott egy intervallumot (V, VV, VVV, VVVV stb.). Az egymás mellett lévő magánhangzók időtartamának összege képezte egy intervallum időtartamát. Ehhez hasonló módon a mássalhangzó-intervallum időtartama a közvetlenül egymás mellett lévő mássalhangzók időtartamának összegéből tevődött össze.

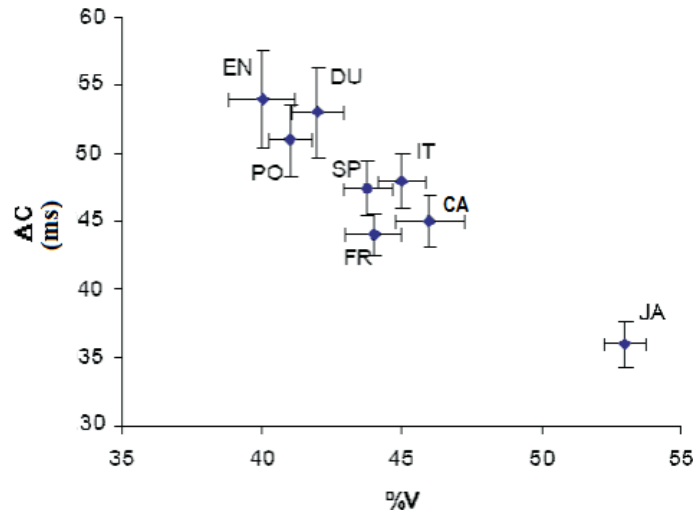
Kétféle módszer is született a beszédritmuscsoportok elkülönítéséhez. Ramus és munkatársai (1999) fejlesztették ki az egyik megközelítést. A következő három mérőszámnak a beszédritmussal való kapcsolatát tárták fel:

- ΔC : a mássalhangzó-intervallumok időtartamának szórása
- ΔV : a magánhangzó-intervallumok időtartamának szórása
- %V: a magánhangzó-intervallumok idejének összege osztva az összes magánhangzó- és mássalhangzó-intervallum idejével, és szorozva százal

A %V és a ΔC mérőszámok kombinációja mutatott korrelációt a beszédritmuscsoportokkal (1. ábra). Azt találták, hogy a mássalhangzó-intervallumok szórása (ΔC) nagyobb a klasszikusan hangsúly-időzítésűekhez sorolt nyelvekben (angol, holland), mint a szótag-időzítésűekhez sorolt nyelvekben (francia, olasz, spanyol). A magánhangzó-intervallumok százalékos aránya a teljes időtartamhoz képest alacsonyabb a hangsúly-időzítésű nyelvekben, mint a szótag-időzítésű nyelveken. Ramus és munkatársai (1999) arra a következtetésre jutottak, hogy e két mérőszám összefügg az adott nyelvben található szótagtípusokkal. Hiszen a különböző szótagtípusok nagyszámú előfordulása egy nyelvben vagy egy közlésben azt jelenti, hogy a mássalhangzók számának variabilitása is nagy. Tehát a mássalhangzó-intervallumok állhatnak egy, kettő, három vagy akár több mássalhangzóból, ami az intervallumok időtartamának szórását (ΔC) is növeli. Ugyanakkor ha több mássalhangzó-torlódás fordul elő egy közlésben, akkor a magánhangzó-intervallumok időtartamának aránya a teljes hangzó beszédéhez képest (%V) kisebb lesz. A szótagtípusok számáról ismert, hogy magas a hangsúly-időzítésű nyelvekben (angol, holland), ennek megfelelően a ΔC értéke ezen nyelveknél volt a legmagasabb a vizsgálatban. A %V mérőszám pedig az imént említett negatív korreláció miatt ezekben az esetekben a legalacso-

nyabb. A ΔC és $\%V$ mérőszámok közt tehát van kapcsolat, de nem beszélhetünk lineáris összefüggésről. Bár a szerzők külön nem emelik ki, de a $\%V$ -t más tényezők is befolyásolják, úgymint például a magánhangzó-intervallumokban szereplő magánhangzók mennyisége vagy közvetetten a minősége, hangkörnyezete is.

1. ábra

A nyelvek beszédritmus-mérőszámok alapján történő csoportosítása (Ramus 1999)

(EN = angol, DU = holland, IT = olasz, FR = francia, SP = spanyol, CA = katalán, JA = japán, PO = lengyel)

A harmadik meghatározó mérőszám a magánhangzó-intervallumok időtartamának a szórása. Az eredmények azt mutatják, hogy a ΔV nagyobb a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvekben (pl. angol, holland), mint a jellemzően szótag-időzítésű nyelvek esetében (pl. francia, olasz, spanyol). A ΔV egy olyan mérőszám, amely érzékeny a magánhangzók időtartamára ható tényezőkre: magánhangzó-redukció, a környezet hatása, a közlésben elfoglalt hely, rövid-hosszú opposíció fenntartásának igénye stb. Tehát a hangsúly-időzítésű nyelvek magas ΔV értékei azt jelentik, hogy ezen tényezők (elsősorban a magánhangzó-redukció) szélsőséges hatással vannak a magánhangzó-intervallumok időtartamára. Ezek a jelenségek azonban kevésbé lelhetők fel vagy meghatározóak a szótag-időzítésű nyelvekben (Barry–Andreeva 2001).

A beszédritmuscsoportok elkülönítésének másik lehetséges módszerét Grabe és Low (2002) fejlesztették ki. Az elkülönítéshez két mérőszámot használtak: rPVI-C és nPVI-V. Az rPVI-C (raw Pairwise Variability Index) az egymást követő mássalhangzó-intervallumok időtartamának variabilitását adja meg.

Képlete a következő:

$$rPVI = (\sum_{k=1}^{m-1} |d_k - d_{k+1}|) / (m - 1)$$

ahol m az intervallumok száma, a d_k pedig a k -edik intervallum időtartama. A másik mérőszám az nPVI (normalized Pairwise Variability Index) már a PVI mérőszám beszédtempó szerint normalizált változata, azaz az rPVI osztva az összes intervallum időtartamának összegével. Ezt a mérőszámot a magánhangzó-intervallumokra szokás alkalmazni (nPVI-V), ritkábban mássalhangzó-intervallumok esetében is használják (nPVI-C).

$$nPVI = 100 \times (\sum_{k=1}^{m-1} ((d_k - d_{k+1}) / ((d_k + d_{k+1}) / 2))) / (m - 1)$$

A két mérőszám alapján jól elkülöníthetők voltak a hangsúly-időzítésű nyelvek (angol, holland) a szótag-időzítésű francia és spanyol nyelvtől. Az nPVI-V mérőszám (hasonlóan a ΔV mérőszámhoz) magasabbnak mutatkozott a hangsúly-időzítésű nyelvekben, mint a szótag-időzítésű nyelvekben. Ezt az összefüggést a magánhangzó-redukció jelenségnek meglétével, illetve hiányával magyarázzák. Az rPVI-C mérőszám értékei alacsonyabbaknak adódtak a tipikusan szótag-időzítésű nyelvek esetében, mint a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelveknél. A szerzők a mássalhangzó-intervallumra építő rPVI-C értékeinek ezt az összefüggését a nyelvekre jellemző szótag-felépítési komplexitással magyarázták (hasonlóan a ΔC mérőszámhoz). Több nyelv esetében azonban nem tudták egyértelműen meghatározni a beszédritmuscsoportot. A görög, maláj, román, tamil, walesi nyelv, úgy tűnik, átmenetet képez a szótag-időzítésű és a hangsúly-időzítésű nyelvek között.

A beszédritmuscsoportokat elkülönítő két módszer nagyon hasonló, de mégsem vezetnek azonos eredményre. Az eltérésekre Grabe és Low hívták fel a figyelmet munkájukban. A thai és tamil a ΔC -%V alapján történő csoportosítás szerint szótag-időzítésű nyelveknek tekinthetők, de a PVI mérőszámok alapján hangsúly-időzítésűek. Ugyanakkor a görög, a katalán, és a walesi egyértelműen a hangsúly-időzítésű nyelvek közé sorolható ΔC -%V szerint, de a PVI mérőszámok szerint átmenetet képeznek a hangsúly-időzítésű és a szótag-időzítésű csoport között (GRABE – LOW 2002). A két mérés közti eltérések oka, hogy a ΔC -%V a mondat vagy közlés egészére vonatkoznak, míg a PVI mérőszámok figyelembe veszik az intervallumok sorrendjét is.

A felmerülő ellentmondások ellenére mindkét módszertan meglehetősen népszerű, és számos nyelvre (arab, bolgár, cseh, dán, finn, görög, holland, kínai, német, orosz, portugál, román, svéd, török stb.) elvégezték ezekkel a mérőszámokkal a beszédritmus feltérképezését (pl. MAIRANO – ROMANO 2007).

A beszédritmus akusztikai méréseken alapuló vizsgálati módszerei meglehetősen új keletűek, ezért a beszédritmika általános jellemzőiről és különböző

tényezőkkel való összefüggéseiről még keveset tudunk. Néhány tényezőnek a beszédritmusra gyakorolt hatását (beszélők, beszédtempó, a közlés kommunikációs helyzete stb.) a beszédritmusra azonban már sikerült kimutatni.

Dellwo és munkatársai (2012) azt találták a svájci német nyelvet vizsgálva, hogy a %V és az nPVI-V értékek a különböző beszélők esetében nagyban eltérhetnek, az rPVI-C azonban nem mutat szignifikáns különbséget a beszélők között. Egy beszélőnél a különböző beszédritmus-szabályszerűségek eltérő működését támasztja alá, hogy más-más beszédritmus-mérőszám vizsgálatok nem feltétlen ugyanannak a beszélőnek a beszédritmusa áll a legközelebb a nyelv átlagos beszédritmusához (ARVANITI 2012).

Vizsgálták a beszélők nemének összefüggéseit a beszédritmussal. Az eddigi kutatások alapján nem feltételezhető, hogy univerzális összefüggések állnának fenn a nemek és a beszédritmus-mérőszámok értékei között. Az angol nyelven végzett vizsgálatban az nPVI-V mérőszám nagyobb szórást mutatott nőknél, mint a férfiak esetében. Ugyanezen kutatás a kínai nyelvre végzett vizsgálat során a ΔC -t találta a nagyobb női beszélőknél kapott értékek esetében a férfiakéhoz képest (BENTON et al. 2007). A nyelvek közti különbségek mellett lényeges lehet a közlés kommunikációs helyzete is. Hírek felolvasásakor az nPVI-V és nPVI-C mérőszámok mutatkoztak nagyobbak a férfiak beszédében a nőkéknél, míg a riportok vizsgálatában ugyanezen mérőszámok nők esetében kapott értéke bizonyult nagyobbak (GRAWUNDER et al. 2008).

A beszédritmus-mérőszámok egy része (ΔC , rPVI) negatívan korrelál a beszédtempóval, míg a %V és nPVI mérőszámok függetlenek a beszédtempótól (DELLWO 2010). Azt is igazolták, hogy a mondatok fonológiai felépítése is hatással van a beszédritmus-mérőszámokra (ΔC , rPVI-C, %V). Így a különböző mondatok beszédritmusa eltérő lehet (ARVANITI 2012).

A magyar nyelvről feltételezték, hogy alapvetően a szótag-időzítésű nyelvek közé tartozik. Ugyanakkor nem lehet tisztán ebbe a csoportba sorolni, mivel a szótagok hossza feltehetően változó a rövid és hosszú magánhangzók miatt (VARGA 2002). A magyarra végzett akusztikai mérések nem támasztották alá a szótagok időtartamának egyenlőségét hasonlóan a nemzetközi eredményekhez (KECSKÉS 1966, GÓSY 2000). A versek beszédritmusának vizsgálata során Kecskés (1966) kimutatta, hogy a rövid és hosszú magánhangzók befolyásolják a szótagok időtartamát, valamint a mássalhangzó-torlódások megléte vagy hiánya is eltéréseket okoz a szótagok időtartamában (KECSKÉS 1966). Gósy (2000) reppelt szöveg, időmértékes versek és normál ejtésű szövegek vizsgálatok során hasonló eredményre jutott. Kimutatta, hogy a szerkezetileg hosszú szótagok (zárt szótagok vagy hosszú magánhangzót tartalmazó szótagok) átlagosan hosszabbak a szerkezetileg rövid szótagoknál. A magyar nyelv beszédritmusát az elterjedt beszédritmus-mérőszámok alapján már érintőlegesen vizsgálták. Két mérőszám alapján (VarcoV és %V) a magyar nyelvre kapott átlagértékek a tipikusan szótag-időzítésűekhez sorolt nyelvekéhez közelítenek (WHITE et al. 2012).

A jelen kutatás célja, hogy akusztikai mérések segítségével feltárja a magyar nyelv beszédritmusának néhány alapvető, időzítésbeli jellemzőjét. Hipotézisünk szerint a beszédritmus-mérőszámok mindegyike igazolni fogja, hogy a

magyar nyelv beszédritmusa a szótag-időzítésű nyelvekéhez hasonló tulajdonságokkal rendelkezik. Továbbá feltételeztük, hogy a különböző beszélők, mondatok, nemek szerinti csoportok, valamint a felolvasott mondaton belüli szünetek száma és időtartama olyan tényezők, amelyek a magyar esetében is hatással vannak a beszédritmusra.

2. Kísérleti személyek, anyag és módszer – Kutatásunkhoz 10 férfi és 10 nő felolvasását elemeztük a BEA adatbázisból (GÓSY 2008). A beszélők életkora 20 és 60 év között szóródott. Az összehasonlíthatóság érdekében a beszélők életkora nemek szerinti megoszlásban is hasonló volt: a férfiak átlagéletkora 37,7 év, a nőké 37,6 év. Az adatközlők ép hallók és ép beszédűek voltak. Beszélőnként 25 mondatot elemeztünk, amelyeknek szótagszáma 15 és 27 között volt, a mondatok átlagos szótagszáma 21,5 volt. A hanganyagot hangszinten annotáltuk a MAUS automatikus szegmentáló szoftver magyar nyelvre is adaptált változatával (Schiel 1999). Az így kapott hanghatárokat manuálisan ellenőriztük az oscillogram és a spektrogram elemzésével, valamint auditív információk segítségével a Praat 5.1 szoftverben (BOERSMA – WEENINK 2009). A magánhangzók időtartamát az F2 kezdetéhez és végéhez igazítottuk követve a nemzetközi szakirodalomban szokásos hangelhatárolási kritériumokat (PETERSON – LEHISTE 1960, TURK et al. 2006.)

A közlést kezdő vagy a szünet utáni zöngétlen felpattanó zárhangok a zöngétlen zárszakaszidejét úgy határoztuk meg, hogy ugyanazon közlés ugyanolyan képzésű hangzójának zárszakaszidejét adtuk hozzá a zörejes rész időtartamához. Két magánhangzó találkozásakor nem különítettük el a hiátustöltő funkciójú *j*-realizációkat, hanem a magánhangzó részének tekintettük (hasonlóan a beszédritmusról szóló szakirodalomhoz: GRABE – LOW 2002). Ily módon a torlódott magánhangzók időtartama hiátustöltéssel együttesen adta az adott magánhangzó-intervallum időtartamát.

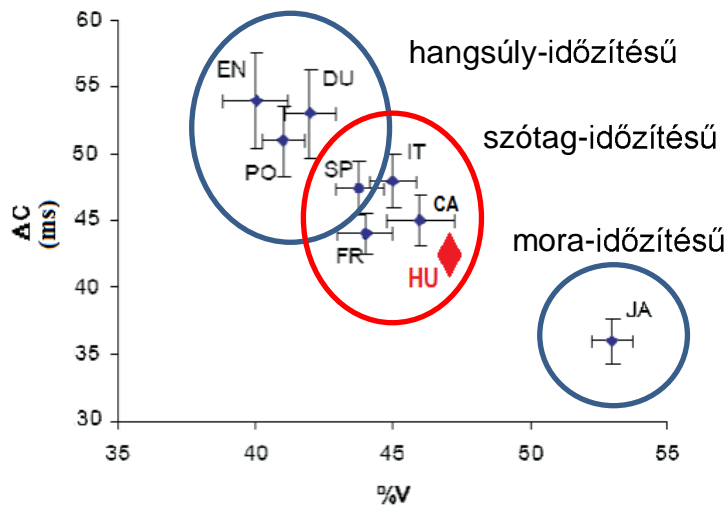
A szegmentumokat egy C++ programnyelven írt script segítségével C és V szegmentumokra kódoltuk. A közvetlenül egymás mellett lévő mássalhangzókat, amelyeket nem választott el magánhangzó egymástól, összevontuk. Így kaptuk meg az egy, kettő vagy több mássalhangzóból álló intervallumokat. A C-intervallumok idejét pedig úgy számoltuk ki, hogy a bennük lévő mássalhangzók időtartamát összeadtuk. Ugyanezt a műveletet végeztük el a magánhangzókra is. Így kaptuk meg külön a magánhangzó- és a mássalhangzó-intervallumok időtartamát. Közvetlenül egymás mellett állónak tekintettük a magánhangzókat, illetve a mássalhangzókat akkor is, ha szünet vagy szóhatár választotta el őket (hasonlóan: GRABE – LOW 2002, WHITE – MATTYS 2007). Tehát az intervallumok átívelnek a szóhatáron és a szüneteken is. A szünetek időtartamát nem számoltuk bele az intervallum időtartamába. A felolvasásban előforduló megakadásokat nem vettük figyelembe az elemzéskor. Az artikulációs tempót úgy számoltuk ki, hogy a hangok számát osztottuk az artikuláció tiszta idejére eső időtartammal (GÓSY 2004).

Mivel a korábbi eredmények azt mutatták, hogy a különféle mérőszámok segítségével felállított csoportok kismértékben eltérhetnek, ezért többféle mérő-

számmal is megvizsgáltuk a beszédritmust. Minden egyes mondatra kiszámoltuk a ΔC , ΔV , %V, rPVI, nPVI mérőszámokat. A magyar nyelvre kapott eredményeinket összevetettük más nyelvekre mért szakirodalmi beszédritmusadatokkal (RAMUS 1999, GRABE – LOW 2002).

A statisztikai elemzéseket (Pearson-féle korrelációanalízis, Mann–Whitney-próba, Kruskal–Wallis-próba) az SPSS 20.0 program segítségével végeztük.

E r e d m é n y e k – A magyar beszédritmus a szótag-időzítésű nyelvekhez hasonló tulajdonságokat mutat mindkét ismert megközelítésben. A ΔC -t a %V függvényében ábrázoltuk (2. ábra), megismételve az 1. ábra adatait és kiegészítve a magyarra kapott értékkel. A magánhangzó-intervallumokon alapuló %V érték magasabb (45,6), mint a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvek esetében (40,1–42,3), és alacsonyabb a tipikusan moraidőzítésű japán nyelvnél (53,1). A magyar nyelvre mért ΔC átlagos értéke (43,1 ms) szintén a szótag-időzítésű nyelvekéhez közelít (43,9–47,5 ms). A hangsúly-időzítésű nyelveknél (51,4–53,5 ms) alacsonyabb, a japán beszédritmusához (35,6) képest pedig magasabb értéket vesz föl. A magyarra mért átlagos ΔV értéke (34,9 ms) szintén a szótag-időzítésű nyelvek beszédritmusához hasonló (33,2–40,1 ms), ugyanakkor alacsonyabb a hangsúly-időzítésű nyelvek beszédritmusánál (42,3–46,4 ms).

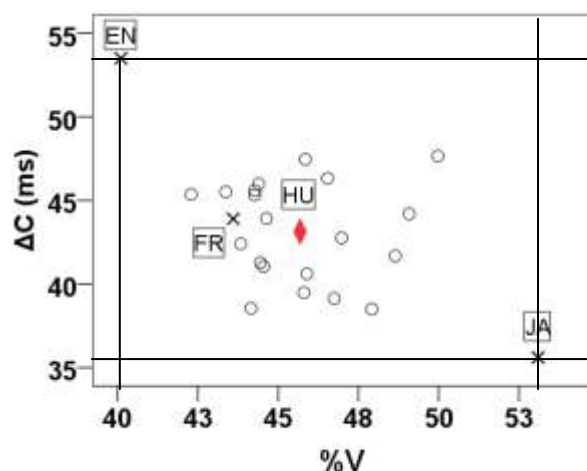

2. ábra

A szakirodalom által mért beszédritmus-mérőszámok a különböző nyelvekre (RAMUS 1999) kiegészítve az általunk mért magyar adatokkal

(EN = angol, DU = holland, IT = olasz, FR = francia SP = spanyol, CA = katalán, JA = japán, PO = lengyel)

A beszédritmuscsoportok másik lehetséges megközelítése az intervallumok sorrendjét is figyelembe vevő rPVI-C és nPVI-V beszédritmus-mérőszámok együttes vizsgálata (GRABE – LOW 2002). E két mérőszám szintén megerősítette, hogy a magyar egyértelműen a szótag-időzítésű nyelvek közé sorolható (3. ábra). A magyarra mért rPVI-C átlagos értéke 51,4 ms, amely alacsonyabb a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvek értékeinél (55,3–64,1 ms). A magyarra mért átlagos nPVI-V értéke (39,5) szintén a szótag-időzítésű nyelvek beszédritmusához hasonló (29,7–43,5), ugyanakkor alacsonyabb a hangsúly-időzítésű nyelvekre mért átlagos adatoknál (57,2–65,8). (A nem magyar nyelvre mért adatok meghatározásához Grabe és Low (2002) kutatási eredményeit használtuk fel.)

3. ábra

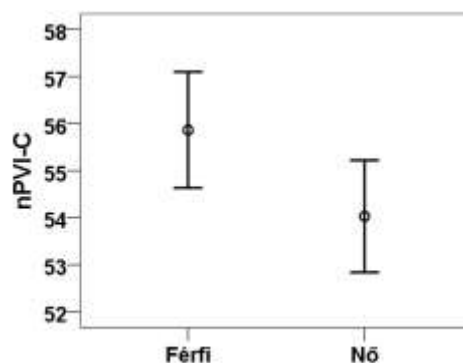
Beszélőnkénti átlagos beszédritmusmérőszám-értékek (karikákkal jelölve) kiegészítve a szakirodalomban a különböző nyelvekre mért átlagos adatokkal (RAMUS et al. 1999)

Megvizsgáltuk külön-külön a beszélőket, hogy mely beszédritmuscsoportba tartoznak. Az egyes beszélők átlagos értékei a különböző mérőszámok alapján szintén a szótag-időzítésű nyelvekéhez sorolhatók, nem találtunk a csoporttól határozottan eltérő beszélőt sem a ΔC - $\%V$, sem a PVI mérőszámok alapján történő osztályozás szerint. Ugyanakkor a beszélők nem alkotnak homogén csoportot, ugyanis szignifikánsan elkülönülnek egymástól a ΔC , $\%V$, rPVI-C és nPVI-V mérőszámok alapján a Kruskal–Wallis-próba szerint ($p \leq 0,005$).

A különböző nemű beszélők beszédritmusa is szisztematikusan eltér egymástól. A magánhangzó-intervallumok időtartamának szórása (ΔV) különbséget mutatott a nők és férfiak ejtésében. A nők közléseinek átlagos ΔV -értéke 37,6 ms volt, amely lényegesen magasabb a férfiak átlagos ΔV -értékénél (32,2 ms). A Mann–Whitney-próba szignifikáns eltérést mutatott a két csoport értékei között ($p = 0,001$). A nők átlagosan szintén magasabb ΔC értékeket produkáltak (43,8 ms), mint a férfiak (42,4 ms), amely számottevőnek bizonyult a két csoport kö-

zött ($p = 0,021$). Az rPVI-C megnyilatkozásokra számolt átlagos érték férfiaknál 50,4 ms, míg nőknél 52,3 ms volt. A statisztikai próba alapján viszont az eltérés nem mondható jelentősnek ($p = 0,068$).

Az eddig vizsgált beszédritmus-mérőszámokban közös, hogy összefüggést mutatnak az artikulációs tempóval (DELLWO 2009). Annak érdekében, hogy megtudjuk, a kapott eredmények valóban a két csoport eltérő beszédritmusáról árulkodnak, és nem az artikulációs tempó szisztematikus eltéréséről, megvizsgáltuk először a mérőszámok és az artikulációs tempó korrelációját, majd a nemeknek az artikulációs tempóra gyakorolt hatását. A Pearson-féle korreláció-elemzés megmutatta, hogy az artikulációs tempó mind a %V, mind a ΔV , mind a ΔC és mind az rPVI-C mérőszámmal közepesen negatívan korrelál ($-0,232 \leq r \leq -0,511$, $p \leq 0,001$). Tehát minél nagyobb az artikulációs tempó, annál kisebb a beszédritmus-mérőszámok értéke. Az artikulációs tempó nagyobb volt átlagosan a férfiaknál (14,2 hang/s), mint a nőknél (12,8 hang/s). A Mann–Withney-próba szignifikáns eltérést mutatott a két csoport artikulációs tempója között ($p < 0,001$). Tehát az eddig vizsgált beszédritmus-mérőszámok nemenkénti eltérései feltehetően az artikulációs tempó szisztematikus eltéréséből fakadnak. De megvizsgáltuk azokat a beszédritmus-mérőszámokat is, melyek definíciójukból következően nem függenek az artikulációs tempótól, amit a Pearson-féle korreláció-elemzés is alátámasztott (nPVI-V esetében: $p = 0,821$; nPVI-C esetében: $p = 0,935$). Habár az nPVI-V mérőszám esetében a nők átlagos értéke volt magasabb (40,0) a férfiakénál (38,9), de a statisztikai próba a két csoport között nem mutatott szignifikáns eltérést ($p = 0,254$). Az nPVI-C esetében azonban a férfiak átlagosan magasabb értékeket produkáltak (55,8), mint a nők (54,3), a nemek közti eltérés szignifikánsnak adódott ($p = 0,037$). Tehát az artikulációs tempótól függetlenül eltérést találtunk a nők és férfiak beszédritmusában (4. ábra).

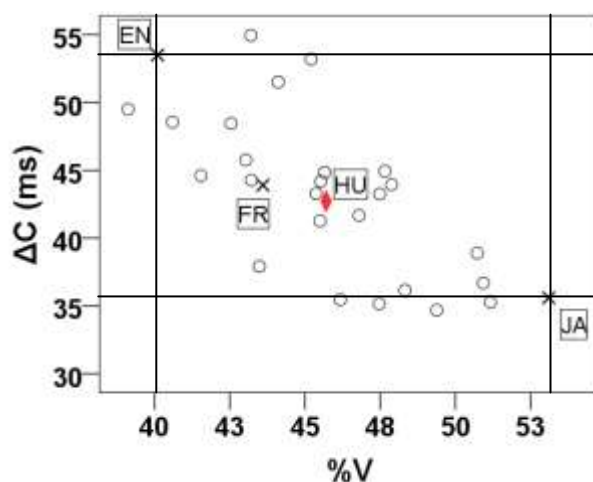

4. ábra

A nemek közti beszédritmus-eltérések az nPVI-C mérőszám esetében

A beszédritmusra ható más lehetséges tényezőket is megvizsgáltunk a beszélők közötti különbségeken kívül. A különböző mondatok átlagos beszédritmus-időtartamértékei láthatók az 5. ábrán. Hasonlóan a beszélőkhöz a mondatok

sem alkotnak homogén csoportot a beszédritmus tekintetében. A mondatok ugyanis szignifikánsan elkülönülnek egymástól a ΔC , %V, rPVI-C és nPVI-V mérőszámok alapján a Kruskal–Wallis-próba szerint ($p \leq 0,001$). Előfordulnak olyan mondatok, amelyeknek az átlagos beszédritmusértéke nem a szótag-időzítésű nyelvekéhez hasonló, hanem a hangsúly- vagy moraidőzítésű nyelvekre mért eredményekhez közelít. A %V mérőszám esetében egy mondat átlagos értéke (39,1) alacsonyabb a tipikusan hangsúly-időzítésű angol nyelvre mért adatoknál (40,1). Előfordul néhány olyan mondat, amelynek alacsonyabb a ΔC értéke (34,7–35,5 ms) a japán nyelvre mért átlagos értékénél (35,6 ms), illetve olyan mondatot is találtunk, amelynek nagyobb az értéke (54,9 ms) az angolra mért átlagos értékénél (53,5 ms). Habár az egyes mondatok esetében a kapott adataink eltérnek a szótag-időzítésű nyelvek tipikus értékeitől, a mondatok többségére nem ez volt a jellemző. Ugyanakkor más tényezők, például a beszélők szerinti eltérések nem voltak akkora hatással a beszédritmusra, hogy a mérőszámok értékei megközelítsék a tipikusan hangsúly- vagy moraidőzítésű nyelvekre mért értékeket. A PVI mérőszámok alapján nem találtunk a szótag-időzítésű csoporttól határozottan elkülönülő mondatot.

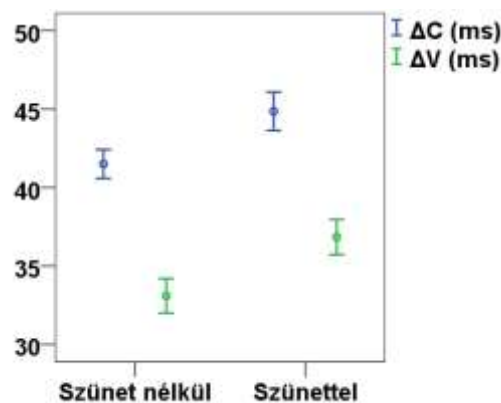
5. ábra

Mondatonkénti átlagos beszédritmus-mérőszám értékek (körökkel jelölve), kiegészítve a szakirodalomban a különböző nyelvekre mért átlagos adatokkal (Ramus et al. 1999)

Megvizsgáltuk a szünetek hatását is a beszédritmusra. Először összehasonlítottuk a szünetet tartalmazó felolvasott mondatok beszédritmusát a szünet nélküliekkel. A ΔC mérőszám átlagosan 41,5 ms volt szünet nélküli mondatokban, a szünetet tartalmazó mondatokban ennél magasabbnak adódott (44,9 ms). A ΔV mérőszám esetében is a szünetet tartalmazó mondatok mutattak magasabb értékeket (36,8 ms) szemben a szünet nélküliekkel (33,1 ms). A Mann–Whitney-próba szignifikánsnak mutatta az eltéréseket ($p < 0,001$)

mindkét mérőszám esetében (6. ábra). A PVI mérőszámok szintén a szünetet tartalmazó mondatok beszédritmusának magasabb értékeit mutatták a szünet nélküliekkel szemben. Az rPVI-C átlagos értéke a szünetet tartalmazó mondatokra 53,1 ms, míg a szünet nélküliek esetében 49,8 ms volt. Az nPVI-V átlagosan 40,4-nek adódott a szünetet tartalmazó mondatoknál, míg a szünet nélküliekre 38,6-et kaptunk. A Mann–Whitney-próba alapján mindkét PVI mérőszám esetében jelentősnek mondható az eltérés ($p \leq 0,007$). Tehát a mondat felolvasása közben tartott szünet befolyásolja a mondat beszédritmusát. Ennek feltehető oka a szünet előtti lassítás, amely a mássalhangzó- és magánhangzó-intervallumok időtartamát egyaránt nyújtja. Ez lehet a magyarázat arra is, hogy a %V mérőszámra nincs hatással a szünettartás. A %V értéke a szünet nélkül felolvasott mondatokban 45,6, míg szünettel felolvasott mondatokban szinte azonos: 45,8. A Mann–Whitney-próba szerint az eltérés nem szignifikáns ($p = 0,516$). A felolvasott mondatban megjelenő több szünet azonban nem jelenti a beszédritmus-mérőszámok értékeinek további változását. Összehasonlítottuk az egy, kettő és három szünetet tartalmazó, megakadás nélküli mondatokat, és nem találtunk lényeges eltérést a csoportok között egyik mérőszám esetében sem (Kruskal–Wallis-próba: $p > 0,148$) a ΔV mérőszám kivételével ($p = 0,148$). Ebből arra következtethetünk, hogy a szünetek nem minden esetben nyújtják a szegmentumokat és ezáltal az intervallumok időtartamát, vagy valamilyen más módon befolyásolják a felolvasott mondatok beszédritmusát.

6. ábra

A szünet megjelenésének hatása a felolvasott mondatok beszédritmusára

A szünet tehát valamilyen módon hatással van a beszédritmusra, ugyanakkor a különböző mondatok beszédritmusa is eltér. Felmerül a kérdés, hogy vajon a felolvasott mondatokban megjelenő szünet okozza-e a mondatok beszédritmusa közötti nagyfokú variabilitást, azaz közvetlen összefüggés áll-e fenn a különböző mondatok beszédritmusa és a szünet hatása között. Ennek feltérképezéséhez megvizsgáltuk, hogy vajon jellemzően ugyanazon mondatokban tartanak-e

szünetet a beszélők, illetve ugyanazon mondatokat olvassák-e fel szünet nélkül. Nem találtunk azonban olyan mondatot, amelyet minden beszélő szünettel olvasott fel, és olyat sem, amelyet minden beszélő szünet nélkül olvasott fel. Egyetlen olyan mondat volt, ahol egy adatközlő kivételével mindenki tartott szünetet. Két mondat esetében a beszélők 80%-a tartott szünetet. Másik három mondat esetében pedig a beszélők 75%-a nem tartott szünetet, egy mondat esetében pedig 80%-uk. Tehát ezen hét mondat felolvasása hasonlóan tekinthető a szünettartás szempontjából. A vizsgált mondatok és a beszédritmus-mérőszámok értékei között azonban nem találtunk összefüggést. A többi mondat esetében (a mondatok 72%-ában) a beszélők szünettartása nem tekinthető egyöntetűnek, ily módon nem található közvetlen kapcsolat a szünettartás és a mondatok között.

Megvizsgáltuk, hogy a szünetek időtartama befolyásolja-e a beszédritmust. Az összehasonlíthatóság érdekében csak az egyetlen szünetet tartalmazó, megakadás nélküli mondatrealizációkat vettük figyelembe. Mivel a mérőszámok egy részéről (ΔV , ΔC , %V és rPVI-C) már kimutattuk, hogy közepesen negatív korrelációt mutatnak az artikulációs tempóval ($-0,232 \leq r \leq -0,511$, $p \leq 0,001$), ezért megvizsgáltuk, hogy a szünetek időtartama mutat-e összefüggést az artikulációs tempóval. A Pearson-féle korreláció-elemzés a két változó között gyenge, negatív korrelációt mutatott ($r = -0,163$, $p \leq 0,043$). Így nem zárható ki teljesen, hogy a szünetek időtartama és a ΔV , ΔC , %V és rPVI-C mérőszámok között feltartható összefüggések az artikulációs tempó hatását mutatják. Ezért megvizsgáltuk az artikulációs tempótól független nPVI-V és nPVI-C mérőszámok összefüggését is a szünetek időtartamával. Az nPVI-V mérőszám értékei és a szünetek időtartama között nem találtunk összefüggést ($r = 0,006$, $p \leq 0,937$). Az nPVI-C mérőszám azonban közepes korrelációt mutatott a szünetek időtartamával ($r = 0,255$, $p \leq 0,001$). Tehát minél hosszabb szünet szerepelt a mondatban, annál kisebbnek adódott a mássalhangzó-intervallumok variabilitása.

3. Következtetések – Kutatásunkban akusztikai paraméterek alapján próbáltuk igazolni, hogy a magyar nyelv valóban a szótag-időzítésű nyelvekéhez hasonló tulajdonságokkal rendelkezik. A más nyelvekre már korábban használt egységes módszerek alkalmazása lehetővé tette a magyar nyelv beszédritmusának összevetését más nyelvek beszédritmusával. Mindkét ismert módszer (%V- ΔC , PVI mérőszámok) alapján a magyar nyelv a várakozásoknak megfelelően a szótag-időzítésű nyelvek közé volt sorolható beszélőtől vagy mondattól függetlenül. A magánhangzó-intervallumok időtartamának szórása, illetve az egymást követő magánhangzó-intervallumok időtartam-különbségeinek variabilitása ugyanis kisebbnek mutatkozott a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelveknél. A hangsúly-időzítésű nyelveknél mérhető magas ΔV és nPVI-V értékeket a magánhangzó-redukció jelenségével szokás magyarázni. Tehát ezekben a nyelvekben a hangsúlyos helyzetű magánhangzók időtartama hosszabb, míg a hangsúlytalan helyzetű magánhangzóké rövidebb. A magyarban ez a jelenség szintén megtalálható, de az eredmények alapján felmerül a kérdés, hogy mekkora hatással van a hangsúlyos-hangsúlytalan helyzet a magánhangzók időtartamára. Az eredmények alapján úgy tűnik, ez kevésbé jelentős, mint a hangsúly-időzítésű

nyelvekben, de ennek alátámasztása további vizsgálatokat igényel. A mássalhangzó-intervallumok időtartamának szórása, illetve az egymást követő magánhangzó-intervallumok időtartam-különbségeinek variabilitása is a magyar nyelv szótag-időzítésű csoportba tartozását igazolta. A ΔC és a $rPVI-C$ értékei ugyanis alacsonyabbak voltak a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvek értékeinél. Ez feltehetően azt jelenti, hogy a mássalhangzók száma az intervallumokban kevésbé ingadozik, mint a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvekben. A %V mérőszám alapján a magyar nyelv szintén a szótag-időzítésű nyelvek közé volt sorolható, mivel a magyar nyelvre mért %V értékek magasabbak voltak a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvekéinél. A magasabb %V azt jelenti, hogy a magánhangzó-intervallumok időtartama arányaiban nagyobb volt a mássalhangzó-intervallumok összesített időtartamainál magyar nyelvre mért adatok esetében, mint a hangsúly-időzítésű nyelvekre mért adatok esetében. Ezt okozhatja a magánhangzó-intervallumok hosszabb volta, tehát például a magánhangzó-redukciónak az időtartamra gyakorolt kisebb hatása vagy esetleg a magyarban megjelenő hosszú magánhangzók jellemzően nagyobb időtartama. Másrészt a mássalhangzó-intervallumok rövidebb időtartama is magyarázhatja a %V magasabb értékeit. Annak megállapítására, hogy pontosan mely időtartamra ható tényezők hogyan játszanak szerepet a magyar nyelv beszédritmusának kialakításában, az intervallumok részletesebb vizsgálatára lenne szükség.

A magyar nyelv beszédritmuscsoportba sorolásán kívül további célunk volt, hogy minél több tényező kapcsolatát tárjuk fel a beszédritmussal. A beszélők, a nemek szerinti csoportok, a különböző mondatok, a szünettartás, a szünetek időtartama mind olyan tényezők, amelyek hatással vannak a beszédritmusra. Befolyásuk mértéke azonban nem egyforma. A felolvasott mondatok beszédritmusában például akkora variabilitást figyelhettünk meg, hogy néhány mondat beszédritmus-mérőszám értékei a hangsúly-, illetve a moraidőzítésű nyelvekéhez volt hasonló. Más tényező esetében nem találtunk ilyen szélsőséges eseteket. Továbbá azt is sikerült kimutatni, hogy eltérés található a különböző nemű beszélők beszédritmusa között, függetlenül az artikulációs tempótól. A magyar nyelvű felolvasásban a férfiak $nPVI-C$ értékeit találtuk szignifikánsan magasabbnak a nőkéinél. Ez arra utal, hogy a férfiak változatosabban valósítják meg a mássalhangzó-intervallumokat (mássalhangzó-torlódásokat), illetve azok időtartamát. Megvizsgáltuk a szünetek beszédritmusra gyakorolt hatását is. A szünettel felolvasott mondatok beszédritmusa eltért a szünet nélkül felolvasott mondatokétól majdnem minden beszédritmus-mérőszám esetében (ΔC , ΔV , $rPVI-C$, $nPVI-C$). Ennek feltehető oka a szünet előtti lassítás, mely a magánhangzók és mássalhangzók időtartamát egyaránt hosszabbítja. Ily módon a mássalhangzó-, illetve magánhangzó-intervallumok arányában nem következik be változás, így nem meglepő, hogy a szünettartás nincs hatással a %V mérőszámra. A szünetek azonban nem minden esetben nyújtják a szegmentumokat és ezáltal az intervallumok időtartamát, ezt mutatja az az eredmény, hogy egy mondaton belül tartott több szünet esetén nem változott lényegesen a beszédritmus. A szüneteknek nemcsak a jelenléte vagy hiánya van hatással a beszédritmusra, hanem az időtar-

tama is. A kapott eredmények tehát azt igazolják, hogy a szünet meghatározó tényezője a beszédritmusnak.

Az itt alkalmazott beszédritmusmodell alkalmazhatónak bizonyult néhány alapvető beszédritmusra ható tényező feltárására. A beszédritmus alaposabb feltérképezéséhez azonban egy olyan modell vagy mérőszámok megalkotására lenne szükség, amely képes figyelembe venni a közlések fonológiai felépítettségét, és kiterjed nemcsak a hangzó beszédre, hanem a szünetekre is. Ugyanakkor a beszédritmus nemcsak időtartambeli változások soraként fogható föl, hanem más akusztikai tényezők (pl. alaphangmagasság, intenzitás) is szerepet játszhatnak létrehozásában és az észlelésében (Cumming 2011). Ezen összefüggések feltárása a jövőbeli beszédritmus-kutatások tárgyát képezheti.

A hivatkozott irodalom

- ABERCOMBIE, DAVID 1967. *Elements of general phonetics*. Aldine, Chicago.
- ARVANITI, AMALIA 2012. The usefulness of metrics in the quantification of speech rhythm. *Journal of Phonetics* 40: 351–73.
- BENTON, MATTHEW – DOCKENDORF, LIZ – JIN, WENHUA – LIU, YANG – EDMONDSON, JERRY 2007. The continuum of speech rhythm: computational testing of speech rhythm of large corpora from natural Chinese and English speech". In: TROUVAIN, JÜRGEN – BARRY, J. WILLIAM eds. *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences*. Saarbrücken, 1269–1272.
- BARRY, WILLIAM – ANDREEVA, BISTRA 2001. Cross-language similarities and differences in spontaneous speech patterns. *Journal of the International Phonetic Association* 31/1: 51–66.
- BOERSMA, PAUL – WEENINK, DAVID 2009. Praat: doing phonetics by computer. <http://www.praat.org/>
- CUMMING, RUTH E. 2011. Perceptually Informed Quantification of Speech Rhythm in Pairwise Variability Indices. *Phonetica* 68: 256–77.
- DAUER, REBECCA 1983. Stress-timing and syllable-timing reanalyzed. *Journal of Phonetics* 11: 51–62.
- DAUER, REBECCA 1987. Phonetic and phonological components of language rhythm. In: *Proceedings of the 11th international congress of phonetic sciences*. 447–50.
- DELLWO, VOLKER 2009. Choosing the right rate normalization method for measurements of speech rhythm. In: SCHMID, STEPHAN – SCHWARZENBACH, MICHAEL – STUDER-JOHO, DIETER ed. *La dimensione temporale del parlato*. Torriana, 13–32. http://www.zora.uzh.ch/45236/1/Dellwo_AISV2010.pdf
- DELLWO, VOLKER – LEEMANN, ADRIAN – KOLLY, MARIE-JOSÉ 2012. Speaker idiosyncratic rhythmic features in the speech signal. *Proceedings of Interspeech 2012*. 9–13.
- GÓSY MÁRIA 2000. A beszédritmus elemzésének egy lehetséges megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 124: 273–87.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. In: *Beszédkutatás 2008*, 194–207.

- GRABE, ESTHER – LOW, EE LING 2002. Durational variability in speech and the rhythm class hypothesis. *Papers in Laboratory Phonology* 7: 515–46.
- GRAWUNDER, SVEN – ENGERT, HANS – KAISER, HELEN – UNGER, STEPHANIE – BOSE INES 2008. Pitch, speech rate and rhythm as speaking style characterizing parameters in German news presentation. Workshop on Empirical Approaches to Speech Rhythm, London.
Letölthető: <http://email.eva.mpg.de/~grawunde/files/LondonRhWS08poster.pdf>.
- HOEQUIST, CHARLES 1983. Durational correlates of linguistic rhythm categories. *Phonetica* 40: 19–31.
- KECSKÉS ANDRÁS 1966. A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1–2: 106–40.
- LADEFOGED, PETER 1975. *A Course in Phonetics*. Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- LLOYD, JAMES 1940. *Speech signals in telephony*. Pitman & Sons, London.
- MAIRANO, PAOLO – ROMANO, ANTONIO 2007. A. Inter-subject agreement in rhythm evaluation for four languages (English, French, German, Italian) In: TROUVAIN, JÜRGEN – BARRY, J. WILLIAM eds. *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences*. Saarbrücken. 1149–52.
- PIKE, KENNETH 1945. *The intonation of American English*. University of Michigan Press, Ann-Arbor.
- RAMUS, FRANCK – NESPOR, MARINA – MEHLER, JACQUES 1999. Correlates of linguistic rhythm in the speech signal. *Cognition* 72: 1–28.
- ROACH, PETER 1982. On the distinction between 'stress-timed' and 'syllable-timed' languages. In: CRYSTAL, DAVID ed. *Linguistic Controversies*. Edward Arnold, London. 73–9.
- SCHIEL, FLORIAN 1999. Automatic Phonetic Transcription of Non-Prompted Speech. In: OHALA, J. JOHN et al. (ed.) *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*. University of California, San Francisco. 607–10.
- TURK, ALICE – NAKAI, SATSUKI – SUGAHARA, MARIKO 2006. Acoustic segment durations in prosodic research: a practical guide. In: SUDHOFF, STEFAN et al. (ed.): *Methods in Empirical Prosody Research*. De Gruyter, Berlin, New York. 1–28.
- VARGA, LASZLÓ 2002. *Intonation and stress: evidence from Hungarian*. Palgrave Macmillan, New York.
- WHITE, LAURENCE – MATTYS, SVEN L. 2007. Calibrating rhythm: First and second language studies. *Journal of Phonetics* 35: 501–22.
- WHITE, LAURENCE – MATTYS, SVEN L. – WIGET, LUKAS 2012. Language categorization by adults is based on sensitivity to durational. *Journal of Memory and Language* 66: 665–79.

KOHÁRI ANNA

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Alkalmazott Nyelvészeti Program

kanna41@gmail.com

The Hungarian speech rhythm

In this paper, we present the first quantitative analysis of speech rhythm in Hungarian language. The measured values of the standard consonant and vocalic interval measures (%V, ΔC , ΔV , rPVI and nPVI) indicate that Hungarian has similar rhythmic structure to the so-called syllable-timed languages. Moreover, these measures provided a useful tool to analyse how the differences of the sentences and the participants or the presence of pauses effect speech rhythm in Hungarian.

KOHÁRI, ANNA

A mondatátszövődés jelenségének gyakorisága a mai magyar nyelvben

Egy tévhit (?) felderítése korpusz alapján

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat célja – Dolgozatomban azt próbálom meg bemutatni, hogy írott és beszélt nyelvi alkorpusz alapján, hogy a mondatátszövődés valószínűleg mennyire jellemző jelensége a beszélt és írott nyelvi szintaxisnak. A diplomamunkámhoz 400 átszövődést tartalmazó mondatot használtam, hogy bemutassam a jelenség jellemző vonásait, ez 200 írott és 200 beszélt nyelvi adatot jelentett. Akkor gyakoriságra vonatkozó megállapításokat nem tettem, és a későbbiekben több helyen is felmerült, hogy érdemes lenne megvizsgálni a jelenség előfordulási arányát, főként a beszélt nyelvben.

A vizsgálatból remélhetőleg kiderül, hogy a beszélt nyelvi mondatépítkezés egyéb jellegzetességeihez képest a mondatátszövődés gyakorinak nevezhető-e. A teljes korpusz 17 707 tagmondatból áll (~18 000), 1400-1500 tagmondatból alkorpuszonként, amelyekben kb. 10 000 szó található, összesen tehát kb. 120 000 szavas a teljes korpusz. Összesen 8955 a beszélt nyelvi és 8752 az írott nyelvi korpuszban a tagmondatok száma. Műfajonként mindig egy „rég” és egy „új” alkorpuszt vizsgálok, hogy megtudjuk, az időbeli távolság hatással van-e a mondatátszövődés gyakoriságának alakulására, mennyit változott ~30-35 év alatt, illetve hogy van-e különbség az írott és beszélt nyelvi szövegek között ugyanebben a tekintetben.

A dolgozat legfontosabb célja az arányok megállapítása a tagmondatok közötti lineáris kapcsolódások, beágyazások és átszövődések között. Ezenkívül célja, hogy felderítse, hogy az időbeli távolság eredményez-e változást az arányok alakulásában; illetve hogy bemutassa, hogy a beszélt és az írott nyelvi arányok között van-e eltérés, azaz gyakoribb-e a beszélt nyelvben a mondatátszövődés, mint az írott nyelvben. A dolgozatnak nem célja az átszövődéses mondatok mélyebb strukturális elemzése, csupán a gyakorisági vizsgálat, az arányok megmutatása. A tizenkét alkorpusz természetesen csak igen apró szeletét jelenti a magyar nyelvnek, ezért messzemenő következtetések levonására nem alkalmas, de ezzel a kutatással is szeretném ösztönözni a grammatikával foglalkozókat a beszélt nyelvi szintaxis korpuszalapú vizsgálatára.

2. A mondatátszövődés jelenségéről

2.1. A mondatátszövődés fogalmának szakirodalmi áttekintése – A jelenséget először Simonyi Zsigmond említette meg a magyar köztársaságról szóló tanulmányában, ám ő még nem nevezte mondatátszövődésnek. Ezt írja: „A mellékmondat kettéválásának van (...) egy esete, (...) itt az első

rész (...) hangsúllyal van kiemelve, de e kiemelés nem úgy történik, hogy magának a mellékmondatnak igéje előtt foglalna helyet a hangsúlyos mondatrész, mint szabály szerint kellene, hanem különös attractióval úgy, hogy a főmondat igéje elé helyezkedik” (SIMONYI 1882: 83).

Hosszabban először Zolnai Gyula foglalkozott a mondatátszövődéssel, ez volt a címe székfoglaló értekezésének, amelyet 1924. június 2-án olvasott fel. Úgy határozza meg a mondatátszövődést, hogy „az összetett mondat alakulásának egy sajátos módja (...), amely az egyes mondatok különös elhelyezkedésében nyilvánul, s amelyet más nyelvekben is megfigyeltek ugyan, de részletesebben (...) nem tanulmányoztak, s oly sokféle és érdekes változatban, mint a magyarban, másutt aligha fordul elő” (ZOLNAI 1926: 3).

Zolnai beszél a tagmondatok sorrendjéről és a beékelődésről, és azt mondja, hogy az egyszerű beékelődéseken kívül a magyarban a legrégebbi idők óta találkozhatunk a mondatfűzés egy bonyolultabb jelenségével is, amelyet nem közbevetésnek vagy közbeékelésnek, hanem mondatátszövődésnek nevezhetünk (uo. 5). A jelenség lényege szerinte az, hogy az összetett mondat a mellékmondat bizonyos részével indul meg, utána a főmondat következik, majd a mellékmondat többi része követi a kötőszóval, az esetek legnagyobb részében úgy, hogy a mellékmondat kötőszava egyből a főmondat után kap helyet (uo.).

Farkas Vilmos *A mai magyar nyelv rendszere A mondatok rendje* című fejezetében foglalkozik a mondatátszövődéssel, definíciója szerint akkor beszélünk erről a jelenségről, ha a mellékmondat egy kiemelt része előbbre kerül az alárendelő összetett mondatban, „annyira, hogy nemcsak mellékmondatát, hanem még a főmondatot is megelőzheti” (FARKAS 1962: 453–4). Szerinte ez azt jelenti, hogy „a főmondat tulajdonképpen a mellékmondat részei közé látszik ékelődni” (uo. 454).

A mondatátszövődés fogalmát generatív grammatikai keretben É. Kiss Katalin fogalmazta meg: „az indoeurópai nyelvek transzformációs generatív leírásaiban emelésnek nevezett szintaktikai művelet változata; az emelésnek a topicra és fókuszra épülő szintaktikai rendszer keretei között való sajátos változata” (É. KISS: 1979: 94).

Több szerző is a nyelvjárási mondattanhoz kapcsolódóan ír a mondatátszövődés jelenségéről. Kiss Jenő definíciója a következő: „A közlésben fontos, többnyire új tartalmi mozzanatot kifejező mondatrész (comment, újságoló rész, lélektani állítmány) a mellékmondatból átkerül a főmondatba, zömmel mondatkezdő szóként” (KISS 1982: 70).

2. 2. A mondatátszövődés létrejöttének magyarázatai – Zolnai Gyula szerint mondatátszövődés kétféle módon jöhet létre, az egyik az, hogy „midőn valamely összetett mondat formájában tagolódni szokott összképzetet akarunk szavakba foglalni, a képzelemek nem a rendes sorban és nem az egyes mondatok egésze szerint kerülnek tudatunk nézőpontja elé, hanem valamely elem, amelynek rendes kifejezés szerint a tagolódás második részében, a mellékmondatban volna a helye, bizonyos okból, mégpedig nyilván a beszéd pillanatában való nagyobb fontosságánál vagy nagyobb elevenségénél fogva elő-

térbe tolul s így a főmondat elé jut, a főmondat aztán nyomban követi őt, a mellékmondat képzetelemei pedig a főmondat után sorakoznak föl, anélkül, hogy a mondatfűzés a maga szokásos nyelvtani, vagyis alárendelő formáját elvesztené” (ZOLNAI 1926: 40).

A mondatátszövődés keletkezésének másik módja szerint az, hogy „a főmondatjellegű elem eredetileg nincs meg a beszélő összképzetében, hanem csupán az eredeti gondolat szavakba foglalása közben merül föl tudatában, vagyis hogy eredetileg csak azt akarja a szóló mondani, amit a kialakult átszövődéses mondatnak a mellékmondata jelez, a közben fölmerült és főmondat-természetű képzetelemet azonban a beszélő a megszokott mondatfűzési formák természet-szerű fölidéződése következtében úgy szövi be az egész mondatba, mint ahogyan a fő- és mellékmondatok a nyelv szokáshoz képest kapcsolódni szoktak, úgyhogy az eredeti gondolat az utólag fölmerült gondolatnak forma szerint alárendeltjévé, vagyis mellékmondatává alakul át” (uo. 41).

Többek között Wacha Balázs is ezt emeli ki: „A mondatátszövődés leggyakoribb formájában a főmondat a mellékmondat előtt helyezkedik el; a mellékmondat valamely részlete mindezt megelőzve a mondat élére kerül, a mellékmondat kötőszava és zöme pedig követi a főmondatot” (WACHA 1995: 150). A jelenség létrejöttének magyarázata szerint is az az igény, hogy a több mondat-egységen átívelő téma vagy fókuszbeli elem a mondat elejére kerüljön (uo.). Ezek szerint tehát ami fontos, kiemelendő, ami a lényegi információt hordozza a mondandóban, előtérbe kerül, így a figyelem oda irányul. A figyelem középpontjába került elem feltűnőbb, könnyebben hozzáférhető és feldolgozható, könnyebben megérthető.

Az É. Kiss Katalin által képviselt generatív keretben a mondatátszövődés a fókuszkiemelés, a kvantorkiemelés és a topikalizáció eredménye, melyre ugyanazok az elvek, megszorítások és korlátozások érvényesek, mint a mondatban egyéb területeire (É. KISS 1998: 167). É. Kiss a mondatátszövődést két jelenségre osztja fel, egy szigorúbban korlátozott, hosszú operátorkiemelésnek nevezett műveletre; és egy lazább, távolsági topikalizációnak nevezett jelenségre. E szerint az elmélet szerint a mondatátszövődés lényegében a fókuszkiemelés, a kvantorkiemelés és a topikalizáció műveleteinek a mondathatáron átívelő változata (uo. 157).

A *Magyar grammatika* tankönyvben Haader Lea az alárendelő összetett mondatok kérdéseinek bemutatásakor említi meg a mondatátszövődést. „Ilyenkor a mellékmondatból bizonyos összetevők a főmondatba helyeződnek át, de nem közbevetést eredményezve, hanem beleszövődve” (HAADER 2003: 475). Szerinte a mondatátszövődésnek szabályai vannak, amelyek a mondatok aktuális tagolásával és téma–réma viszonyaival függnek össze (uo.). Létrejöttének feltételei közé tartozik a főmondat–mellékmondat sorrend és a megfelelő főmondatbeli alaptagok, amelyek többnyire *hogy* kötőszós alanyi, tárgyi és kötött határozói mondatok alaptagjai (uo.).

Haader Lea szerint a mondatátszövődés jelenségének lényege az, hogy az alárendelő összetett mondat tagmondatainak anyaga egybeszövődik; az eredetileg főmondat–mellékmondat sorrendű tagmondategyüttesben a mellékmondat

egyes részei a főmondat elé kerülnek, de nem elkülönülve attól (mert az beékeződés lenne), hanem anélkül, hogy új hangszakasz kezdődne (HAADER 1998: 318).

Arra a kérdésre, hogy vajon miért ilyen népszerű kezdettől fogva a mindennapi kommunikációban a mondatátszövődés, Haader Lea szerint a választ az információközlés sorrendiségében kell keresni. A mellékmondatból előrehozzuk azt, ami az információ fontos része, és ezt követi a főmondat (uo.). Elsősorban alanyi és tárgyi tagmondategyüttesek szövődnek át, az információközlés fontosságának szempontjából az értelmezőt pedig a mondatátszövődés ellenpólusának tarthatjuk (uo.)

Látható, hogy a szakirodalmak leginkább azt emelik ki a mondatátszövődés keletkezésének feltételeiként, hogy egy alárendelő összetett mondatban a lényegi információ a mellékmondatban található, de a beszélő a hallgató figyelmét minél gyorsabban és eredményesebben erre az információra akarja irányítani. Ehhez a mondandó legfontosabb mozzanatát a főmondat elé kell vinnie a mellékmondatból, ezzel a művelettel pedig már meg is született az átszövődés.

3. A mondatátszövődés mint beszélt nyelvi jellegzetesség – A mondatátszövődésnek elsősorban beszélt nyelvi jelenséggént való tárgyalása egészen Zolnaiig nyúlik vissza: „Ez a mondatfűzés mód főképp a mindennapi élőbeszédnek a sajátja (...)” (ZOLNAI 1926: 5). Szalamin Edit a beszélt nyelv mondattanáról szóló tanulmányában azt írja, hogy szerinte a beszélt nyelvet az elliptikusan szerkesztett mondatok túlsúlya, a közbevetett és beékelte mondatok gyakorisága mellett a mondatátszövődés is jellemzi (SZALAMIN 1978: 294). Ez a mondatátszövődésnek szentelt tanulmányok közül az egyik legalaposabb, és egyértelműen a beszélt nyelvhez köti a jelenséget. Összegzésében fogalmazza meg a szerző, hogy „a beszélt nyelv tárgyalt átszövődéses mondatalakulatait nem tekinthetjük kizárólag a mai magyar beszélt nyelv specifikumának (...). A nyelvi adatok arra utalnak, (...) hogy a beszélt nyelv specifikus, az írott nyelvitől különböző normái még sok tekintetben kidolgozatlanok” (uo. 303).

Ezen az úton indult tovább Haader Lea, aki tanulmányában a beszélt és az írott nyelv határára pozicionálja a mondatátszövődést, merthogy „a grammatika változásai (...) a mindennapok nyelvhasználatában, a napi kommunikációban kezdődnek el, apró hajszalereken indulnak meg” (HAADER 1999: 289), és egy ilyen hajszalér a mondatátszövődés, ami a mindennapi kommunikáció „egyik jellegzetessége” (uo.). A szerző nagy korpusz alapján vizsgálta az átszövődés fajtáit, és az adatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy „az eredetileg beszélt nyelvi jelenség egyre inkább beleterjed az írásbeliségbe” (uo. 295). Nem csak napilapokban, regényekben talált sok adatot, hanem tudományos szövegekben is. A mondatátszövődés szerinte egyértelműen terjedőben van, a beszélt nyelv egyre erősebben befolyásolja az írott nyelvet, „a beszélt nyelv mondattanának vizsgálatában pedig a mondatátszövődésnek kitüntetett helye van” (uo.).

A mondatátszövődés szakirodalma mellett érdemes még megemlíteni Lanstyák István beszélt nyelvnek szentelt könyvét, melyben a beszélt nyelvi

szintaxis jellemzésekor ír a mondatátszövődésről is: „nem kis számban előfordulnak az írott nyelvben is, bár elsősorban kétségtelenül a beszélt nyelvre jellemzőek” (LANSTYÁK 2009: 112).

4. A beszélt nyelvi szintaxis valóban telített mondatátszövődéssel? – A mondatátszövődés gyakorisági vizsgálata a beszélt nyelvi alkorpuszokban

4.1. A vizsgált anyag, a vizsgálat menete, nehézségek – A vizsgálathoz hat beszélt nyelvi alkorpuszt használtam, az 1. és a 2. alkorpusz többszereplős „kerekasztal-beszélgetéses” műsorokat tartalmaz, a 3. és a 4. iskolai tanórák lejegyzett változatait, az 5. és a 6. pedig sportolókkal készített interjúkat. Az 1. alkorpusz a *Beszélt nyelvi gyűjtemény* ötödik kötetében található *Látókör*, *A nyelv világa*, *Panoráma* és *Játék a betűkkel* című műsor lejegyzett változata; az 5. alkorpusz a szintén ebben a kötetben található *Öt szemközt* című műsor lejegyzett változata; a 3. és 4. alkorpusz pedig a *Beszélt nyelvi gyűjtemény* elektronikus változatában található négy iskolai óra lejegyzett változata¹. A lejegyzés nehézségeiről és elveiről, valamint a *Beszélt nyelvi gyűjtemény* megszületéséről Keszler Borbála *Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata* című dolgozata ad összefoglalót (KESZLER 1983: 164–7).

A 2. alkorpusz *A tét* című műsor friss, általam lejegyzett változata 2012-ből, a 6. alkorpusz pedig szintén saját lejegyzés, a *Záróra fiataloknak* című műsor két adását foglalja magában. Saját lejegyzésem a fentiekhez igazodik – nyilvánvalóan fonetikai, de akár morfológiai vizsgálatra is teljesen alkalmatlan az így lejegyzett szöveg, ám összetett mondatok viszonyainak megállapítására tökéletesen alkalmas.

Keszler Borbála a fent említett tanulmányban a szövegek mondatgrammatikai vizsgálatakor a megszakított mondatokkal, közbevetésekkel, módosító mondatrészekkel és szabálytalan szerkesztési módokkal foglalkozik. Sem a mondatátszövődésre, sem a beékelődésre nem tér ki, és gyakoriságra vonatkozó megállapításokat sem tesz. A mostani vizsgálatban arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen arányban található átszövődés egy beszélt nyelvi korpusz mondatainak tagmondatai között, emellett pedig megmutatom a beékelődések arányát is, hogy tisztán látható legyen a „maradék”, vagyis az egymáshoz lineárisan kapcsolódó tagmondatok aránya.

Itt kell kitérnem arra, hogy mit tekintettem egységnek, azaz tagmondatnak a vizsgálat során. A hagyományos mondatkategória beszélt nyelvi korpusznál nem alkalmazható, ezért nem mondatokat, hanem tagmondatokat számoltam, de azok közül is csak azokat, amelyek szervesen kapcsolódnak egymáshoz. Nem vettem figyelembe a vizsgálatnál a szervesen kapcsolódó tagmondatokat (tagolatlan mondatok, megszólítások, indulatszók stb.), ugyanis ezek nem grammatikai, hanem kommunikációs, szemantikai kapcsolatban állnak a többi tagmondatdal.

¹ Ezúton szeretném megköszönni Keszler Borbála tanárnőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kötetet és az elektronikus változatot tartalmazó cd-ket.

Az egész beszélt nyelvi korpusz összesen 8955 tagmondatból áll, az alkorpuszok közel azonos nagyságúak (~1400-1500 tagmondat), így viszonylag pontos képet kaphatunk a köztük lévő eltérésekről. Az időbeli vizsgálat során fontos volt számomra, hogy olyan korpuszokat hasonlítsak össze (az 1. és a 2. esetben), amelyekben közel azonos számú beszélő viszonylag hasonló témáról beszélget egy moderáló műsorvezető irányításával, az adás élőben megy kötött tematikával, a résztvevők pedig szakértők (gazdasági szakemberek, politológusok, nyelvészek stb.). A 3. és a 4. alkorpusz is könnyedén összehasonlítható az iskolai tanórák megszokott sablonjai és kötött menete miatt. Az 5. és a 6. alkorpusz esetében az interjú mindig sportolókkal zajlik, stúdió körülmények között, de az adás élőben megy, nincsen benne vágás, így a szintaktikai szerkezetek nem sérülnek.

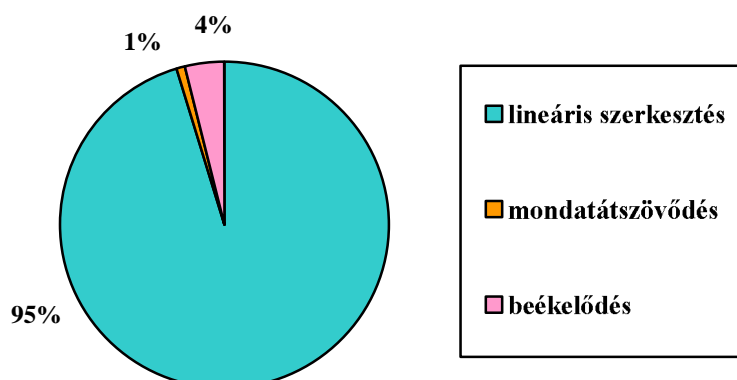
Az átszövődést tartalmazó mondatok mélyebb strukturális elemzésétől most eltekintek (milyen mondatrész szövődik át, milyen szófajú szó/szavak, az alap-tag milyen szófajú szó, más-e az átszövődött mondatrész mondatrészi szerepe, ha átszövődés nélkülivé alakítjuk a mondatot, milyen pozícióba szövődik át az adott mondatrész stb.), a fő kérdés ezen dolgozatban az, hogy a beszélt nyelvi szintaxis valóban telített-e mondatátszövődéssel.

4.2. Az időben egymástól távol lévő szövegek vizsgálatának eredménye – első alkorpuszpár

4.2.1. Az 1. alkorpusz – Az 1. alkorpusz a *Beszélt nyelvi gyűjtemény* ötödik kötetében található *Látókör*, *A nyelv világa*, *Panoráma* és *Játék a betűkkel* című műsor lejegyzett változata 1976-ból. A *Beszélt nyelvi gyűjtemény* az ELTE BTK Mai magyar nyelvi tanszékének tulajdona, kötetei a tanszéken megtalálhatók, az idézett szövegrészek a kötet 159–179., 209–218., 1–14. és 15–27. lapjain olvashatók. Az alkorpusz 1515 tagmondatból áll, mondatátszövődés összesen 13 darab található benne, ez a tagmondatok 0,85%-a, beékelődő tagmondatot pedig 58-at találunk, ez 3,82%.

1. ábra

Az 1. alkorpusz tagmondatarányai

Az átszövődéses mondatok a következők (az átszövődött mondatrészt aláhúzással jelölöm):

- (1) El kell mondjam, hogy (...). (ügynevezett kettős állítmány)
- (2) (...) egy... egy... egy térségnek a valamennyi szerve egy állami célcsoportot összehangoltan, fegyelmezetten végre kell, hogy hajtson.
- (3) (...) ezek a lakások biztos, hogy drágábbak lesznek (...).
- (4) Itt azt hiszem, ebbe volt az alapvető hiba.
- (5) Itt az az igazság, hogy úgy kell összehangolt segítséggel, koordinált segítséggel ... ő ... a vállalat erőfeszítései, a tanács, a minisztériumnak az összehangolt segítségével megoldani a problémákat (...).
- (6) (...) a társadalomtudós jó, ha itt lesz ma (...).
- (7) (...) és talán ezt is kérjük meg, hogy adják be (...).
- (8) Ilyen értelemben tehát azt hiszem, számíthatunk arra, (...).
- (9) (...) szóval a história mondom, hogy régi (...).
- (10) (...) ezzel azt hiszem, hogy (...) lejáratta magát (...).
- (11) (...) játékosaink közül azt hiszem Vízvári Bélára emlékeznek (...).
- (12) (...) mind a két magyarázat azt hiszem, helytálló (...).
- (13) (...) ez is elég azt hiszem az előny tartásához (...).

A diplomamunkámban 200 beszélt nyelvi adat elemzése után arra az eredményre jutottam (ami összhangban van Haader Lea szintén korpuszalapú vizsgálatának eredményeivel, illetve a Zolnai Gyula által említett példákkal), hogy messze az alanyi alárendelés a leggyakoribb az átszövődéses mondatok között. Ebből az alkorpuszból 5 tartozik ide, és 8 a második leggyakoribb tárgyias alárendelésű mondatok közé.

Az alaptagok közül a diplomamunkámban alanyi tagmondategyüttesekben a leggyakoribbak ezek: *kell, biztos, lehet, jó*. Tárgyi tagmondategyüttesekben: *tud, szeret, mond, hisz, gondol, kér* (nagyrészt szintén összhangban Haader Lea,

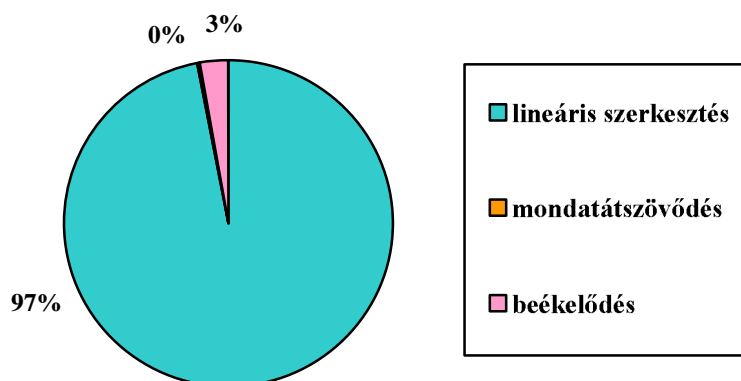
valamint Zolnai Gyula példáival). Ebben az alkorpuszban két *kell*, egy *biztos*, egy *igazság*, egy *jó*, egy *kér*, egy *mond* és hat *hisz* alaptagú mondat található, amelyek nagyrészt igen gyakranak számítanak. Bár nem nevezhető gyakranak, az *igazság* alaptag is jelen van a diplomamunkám korpuszában. Az 1. alkorpusz átszövődéses mondatairól elmondható, hogy az egész korpusz tagmondataihoz képest gyakranak nem igazán nevezhetők, a mondatátszövődés típusai közül viszont a leggyakoribbak közé tartoznak.

4.2.2. A 2. alkorpusz – Saját gyűjtésű alkorpuszom, *A tét* című műsor egyik adása 1391 tagmondatból áll. Az általam lejegyzett szöveg élőben elhangzott változata megnézhető a http://atv.hu/videotar/20120322_a_tet_2012_03_21_1_resz, illetve a http://atv.hu/videotar/20120322_a_tet_2012_03_21_2_resz linkeken. A lejegyzett változat Keszler Borbála tanárnőtől elkérhető és megtekinthető.

Ebben az alkorpuszban 6 mondatátszövődés található, ez a tagmondatok 0,43%-a, beékelődéses tagmondat pedig 37, ez a korpusz tagmondatainak 2,65%-a.

2. ábra

A 2. alkorpusz tagmondatarányai

Az átszövődést tartalmazó mondatok a következők:

(14) (...) a kormányfőnek bizony vannak helyzetek, amikor döntenie kell (...).

(15) (...) még a reklám előtt szeretném, hogyha ő elindulna az a film (...).

(16) (...) ezt nem szabad, hogy elhiggye az ember (...).

(17) Ugyanakkor ez a megállapodás nem lehet, hogy az IMF vagy a Venecei Bizottság diktátuma legyen.

(18) (...) Navracsics Tibor kell, hogy eljuttassa ezt a kompromisszum egy lépést jobbra, egy lépést balra politikát.

(19) (...) *Magyarország úgy tűnik, hogy folyamatosan (...) kapja a pofonokat.*

Láthatjuk, hogy itt is az alanyi átszövődés dominál (4 tagmondategyüttes), ami mellett találunk egy tárgyast (15), és egy kijelölő jelzőst is (14). A jelzős alárendelő mondat megjelenése nagyon érdekes, a diplomamunkám egész, 400 mondatos korpuszában összesen egyetlen jelzős átszövődés található, az is minőségjelzős:

Az elmúlt 40 évben nem tudok olyan dolgot mondani, ami ne változott volna meg.

Kijelölő jelzős átszövődésre eddig nem találtam példát.

Az alaptagok itt is a gyakoribbak közül valók, alanyi tagmondategyüttesekben: *kell, lehet, (úgy) tűnik, szabad*, tárgyi tagmondategyüttesben: *szeret*. A jelzős átszövődéses mondat alaptagja a *helyzet*, ez természetesen teljesen új, egyáltalán nem fordult elő a diplomamunkám korpuszában, ahogy maga a jelzős kapcsolat is olyannyira ritka, hogy Szalamin Edit csak alanyi és tárgyi alárendelésű mondatokról (SZALAMIN 1978: 296–7), Haader Lea pedig alanyi, tárgyi és „jóval ritkább” „kötött határozói” (a felsorolt példái mind aszemantikus határozók) alárendelésű mondatokról ír korpuszalapú vizsgálataiban (HAADER 1998: 318–9, 1999: 290).

A 2. *alkorpusz* tagmondatairól összefoglalóan elmondható, hogy az átszövődés egyáltalán nem gyakori közöttük, az átszövődések nagyrészt a gyakori típusokba sorolhatók, ám van egy olyan is közöttük, amely egy igen ritka típus képviselője.

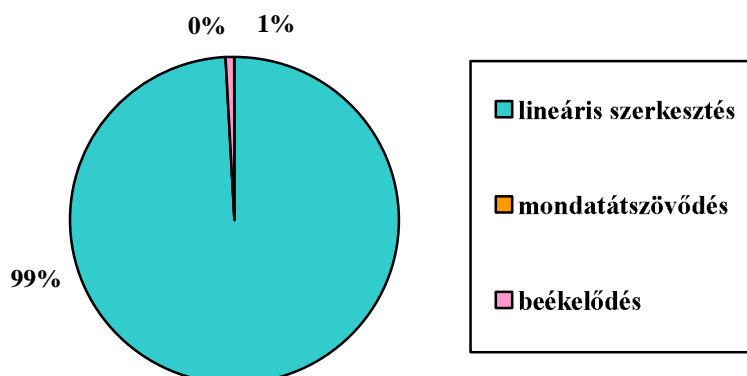
A fenti adatokból kiderült, hogy a két *alkorpusz* között nincsen számottevő különbség az átszövődéses és a beékelődéses tagmondatok arányaiban, 0–1% és 3–4% körüli mindkettőben az összes tagmondathoz viszonyítva a számuk. Érdekes, hogy az időbeli távolság ellenére a gyakoriság majdnem teljesen ugyanúgy alakul az *alkorpuszok* tagmondatai között. A két *alkorpusz* tagmondatarányai alapján a mondatátszövődés nem nevezhető gyakori jelenségnek a többszereplős beszélgetős műsorokban.

4.3. Az időben egymástól távol lévő szövegek vizsgálatának eredménye – második *alkorpuszpár*

4.3.1. A 3. *alkorpusz* – A 3. *alkorpusz* a *Beszélt nyelvi gyűjtemény* iskolai tanórák lejegyzett változatát tartalmazó elektronikus korpuszából való, két a '80-as években felvett órát foglal magába. A *Beszélt nyelvi gyűjtemény* cd-n lévő anyagai az ELTE BTK Mai magyar nyelvi tanszékén megtalálhatók, az idézett szövegrészletek a IX. *Iskolai órák 1983–1984* jelzésű adathordozóról olvashatók 1A és 2A jelzéssel. Az *alkorpusz* 1346 tagmondattól áll, mondatátszövődés összesen 1 darab található a korpuszban, ez a tagmondatok 0,07%-a, beékelődő tagmondatot pedig 12-t találunk, ez 0,89%.

3. ábra

A 3. alkorpusz tagmondatarányai

Az átszövődést tartalmazó mondat a következő:

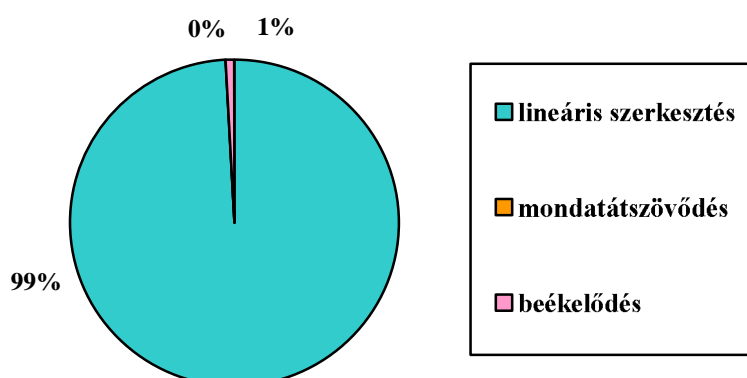
(20) (...) az állati testben mondtuk, hogy emberi tudat marad (...).

Ez a tagmondategyüttes tárgyias alárendelésű, alaptagja a *mond*, ami a leggyakoribb alaptagok közül való. Ha az első két alkorpusz esetében azt mondtuk, hogy nem jellemző rájuk a mondatátszövődés, erre az arányra azt mondhatjuk, hogy teljesen elenyésző.

4.3.2. A 4. alkorpusz – A 4. alkorpusz szintén a *Beszélt nyelvi gyűjtemény* iskolai tanórák lejegyzett változatát tartalmazó elektronikus korpuszból való, két 2000 után felvett órát foglal magába (2001, 2004). Az idézett szövegrészletek az *Óraleírások* feliratú cd-n találhatók 02óra és 81óra jelzéssel. Az alkorpusz 1566 tagmondatból áll, mondatátszövődés ebben is csak 1 darab található, ez a tagmondatok 0,06%-a, beékelődő tagmondatot pedig 13-at találunk, ez 0,83%.

4. ábra

A 4. alkorpusz tagmondatarányai

Az átszövődést tartalmazó mondat a következő:

(21) *Hány elektront kéne fölvegyen, hogy a nyolcast elérje?* (úgynevezett kettős állítmány)

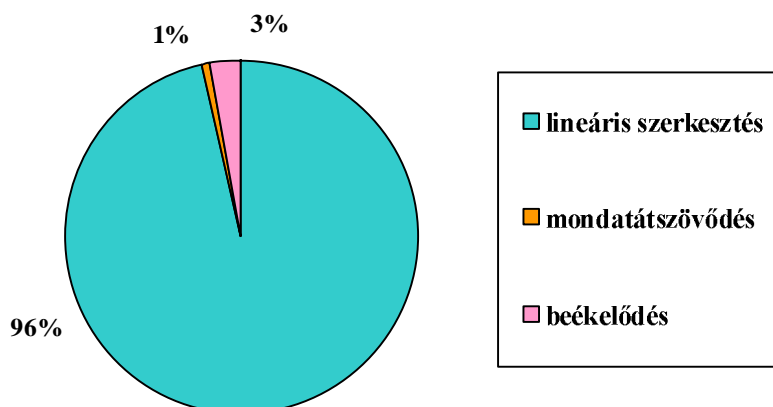
Ez a tagmondategyüttes alanyi alárendelésű, alaptagja a *kell*, ami a leggyakoribb alaptagok közé tartozik. Láthatjuk, hogy a második alkorpuszpár esetében sincs változás az időbeli távolság hatására, a mondatátszövődés gyakorinak jóindulattal sem nevezhető bennük (0,06-0,07%), ahogy a beékelődés aránya (0,8%) sem. A mondatátszövődésre talált egy-egy előfordulás a gyakori típusba sorolható mindkét esetben.

4.4. Az időben egymástól távol lévő szövegek vizsgálatának eredménye – harmadik alkorpuszpár

4.4.1. Az 5. alkorpusz – Az 5. alkorpusz a *Beszélt nyelvi gyűjtemény* ötödik kötetében található *Őtszemközt* című műsor lejegyzett változata 1975-ből (*Beszélgetés Iharos Sándorral*), az idézett szövegrészlet a kötet 102–137. lapjain olvasható. Az alkorpusz 1474 tagmondatból áll, mondatátszövődés összesen 15 található benne, ez a tagmondatok 1,01%-a, beékelődő tagmondatot pedig 39-et találunk, ez 2,64%.

5. ábra

Az 5. alkorpusz tagmondatarányai

Az átszövődéses mondatok a következők:

- (22) *Hát ez biztos, hogy így van.*
 (23) *Meg kell, hogy mondjam még neked (...).*
 (24) *Már az első ízéd sem olyan nagyon biztos, hogy így van, mondatod.*
 (25) *Meg kell, hogy mondjam, szomorúcska dolog volt.*
 (26) *Meg kell, hogy mondjam őszintén (...).*
 (27) *Gondolom, hogy közben kellett, hogy történjen valami.*
 (28) *Ez alatt biztos, hogy az volt.*
 (29) *El kell, hogy higgyék.*
 (30) *Négy polgárral kellett, hogy befejezd.*
 (31) *Ez még a szavazás, amit még azt hiszem, nem is fejezték be most.*
 (32) *Kezdeményezésem, amitől azt hiszem, azóta sem tudott a mi közép-,
hosszútávutásunk (...) igazán előre lépni.*
 (33) *Nehezen kezelhető ember voltam, amit lehet, hogy már megbántam az-
óta.*
 (34) *Jelentkeztél a Honvédnál, ahol gondolom, hogy szívesen fogadtak
mindenkit.*
 (35) *Azt kell mondjam, nem tudok neked pontosan választ adni erre. (kettős
állítmány)*
 (36) *Jöhet még 55 is, és ismét föl kell valamit ajánljunk. (kettős állítmány)*

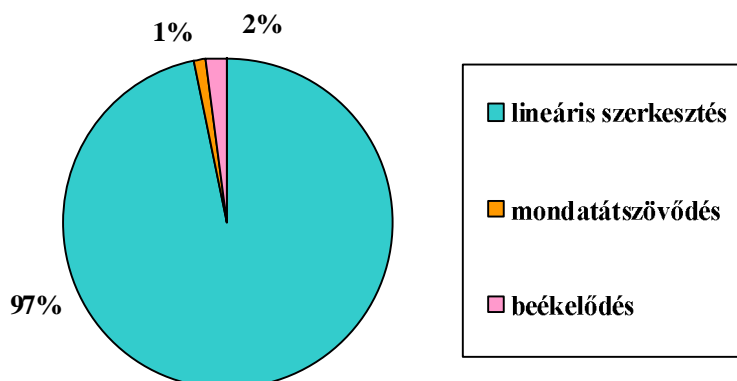
Az alaptagok itt is a gyakoribbak közül valók, alanyi tagmondategyüttesekben (12): *kell, lehet, biztos*, tárgyi tagmondategyüttesben (3): *gondol, hisz*. Az 5. alkorpusz tagmondatairól is azt mondhatjuk, hogy az átszövődés nem gyakori közöttük, és ezek az átszövődések is a leggyakoribb típusokba sorolhatók.

4.4.2. A *6. alkorpusz* – Saját gyűjtésű alkorpuszom, a *Záróra fiataloknak* című műsor két adása 1663 tagmondatból áll. Az általam lejegyzett szöveg élőben elhangzott változata megnézhető az MTV videotárában, az első adás 2011. augusztus 19-én került adásba (vendég: Berki Krisztián), a második pedig 2011. szeptember 26-án (vendég: Szávay Ágnes).

Ebben az alkorpuszban 14 mondatátszövődés található, ez a tagmondatok 0,84%-a, beékelődéses tagmondat pedig 34, ez a korpusz tagmondatainak 2,04%-a.

6. ábra

A 6. alkorpusz tagmondatarányai

Az átszövődést tartalmazó mondatok a következők:

(37) *Az Olimpián sem láttam, hogy maradandót alkotott volna.*

(38) *A másik meg vitathatatlan, hogy Peking előtt volt.*

(39) *Ez biztos, hogy a sportra vezethető vissza.*

(40) *En tornázként sem biztos, hogy végig tudom ülni azt a három órát.*

(41) *Hát óriásinak kell, hogy legyen.*

(42) *Milyen fájdalomküszöb kell, hogy legyen bennetek.*

(43) *A magasságom nem biztos, hogy szép.*

(44) *En először ütőt nem is tudom, mikor törtem.*

(45) *Ez biztos, hogy egészen másmilyen volt.*

(46) *Meg kellett, hogy forduljon a fejedben.*

(47) *Végülis fizikálisan tudod, hogy bajod van.*

(48) *A tenyereimeket szeretném, ha olyan erősek lennének, mint a fonákja-*
im.

(49) *Ezt olyan jó, hogy mondod.*

(50) *Ki kell, hogy hagyjak egy vagy két évet.*

Látjuk, hogy itt is az alanyi alárendelés dominál (10 tagmondategység), ami mellett több tárgyast is találunk (4). Az alaptagok újfent a gyakoribbak közül valók, alanyi tagmondategységekben: *kell*, *biztos*, *jó*, *vitathatatlan*, tárgyi

tagmondategyüttesekben: *tud*, *szeret*, *lát*.

4.5. Az időben egymástól távol lévő szövegek vizsgálatának eredménye – összegzés – Ahogy a fentiekből kiderült, sem a beszélgetős műsorok, sem az iskolai órák, sem az interjúk tekintetében nincs érdemleges változás a régebbi és az újabb alkorpuszok mondatátszövődés-arányaiban. A lenti táblázat összefoglalja a legfontosabbakat:

1. táblázat

A hat beszélt nyelvi alkorpusz összehasonlító táblázata

AL-KORPUSZ	1. <i>alkorpusz</i> 1976	2. <i>alkorpusz</i> 2012	3. <i>alkorpusz</i> 1983- 1984	4. <i>alkorpusz</i> 2001, 2004	5. <i>alkorpusz</i> 1975	6. <i>alkorpusz</i> 2011
Szó (db)	10 536	9395	7977	8666	?	?
Tagmondat (db)	1515	1391	1346	1566	1474	1663
M.átszöv. (db)	13	6	1	1	15	14
M. átszöv. (%)	0,85	0,83	0,07	0,06	1,01	0,84
Alárendelés	A, T	A, T, Jkij (!)	T	A	A, T	A, T

Mint láhattuk, sem gyakoriságban, sem az alárendelés fajtájában és az alaptagokban nincs lényeges különbség a régebbi és az újabb szövegek között, kivételt csak a 3. *alkorpusz* kijelölő jelzős alárendelése jelent, amely unikumjelenségnek mondható.

5. Az írott nyelvi szintaxisban valóban kevesebb a mondatátszövődés? – A mondatátszövődés gyakorisági vizsgálata az írott nyelvi alkorpuszokban

5.1. A vizsgált anyag, a vizsgálat menete – A vizsgálat-hoz hat írott nyelvi alkorpuszt használtam, a 7. és a 8. *alkorpusz* a *Népszabadság* című napilap egy-egy számát tartalmazza, a 9. és a 10. a *Magyar Nemzet* egy-egy számát, a 11. és a 12. pedig a *Nők Lapja* egy-egy számát. A lapokból úgy válogattam össze a cikkeket, hogy közel azonos nagyságú korpuszt adjanak ki, hogy az összehasonlítás minél pontosabb legyen. Egységnek, azaz tagmondatnak ebben az esetben is azokat tekintettem, amelyek szervesen kapcsolódnak egymáshoz.

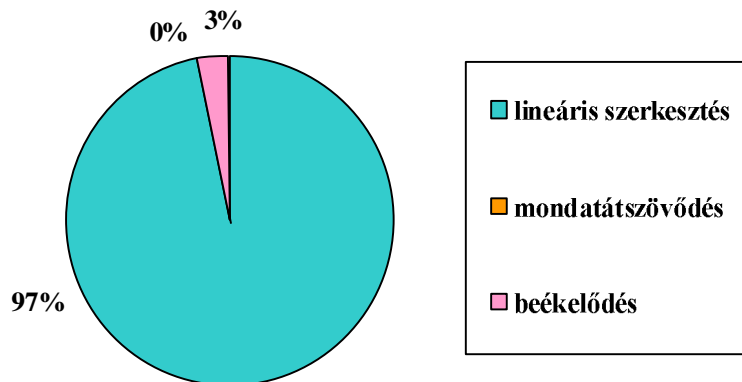
A teljes írott nyelvi korpusz összesen 8752 tagmondatból áll, az alkorpuszok itt is közel azonos nagyságúak (~1400-1500 tagmondat), nemcsak a köztük lévő eltéréseket tudjuk vizsgálni, hanem lehetőség nyílik a beszélt nyelvi adatokkal való összehasonlításra is. Az időbeli vizsgálat könnyedén elvégezhető, ugyanis ugyanannak a kiadványnak a két példányából válogattam a cikkeket. Az átszövődést tartalmazó mondatok mélyebb strukturális elemzésétől ezúttal is eltekintek, az egyik kérdés az, hogy vajon van-e eltérés az időben egymástól távol lévő írott nyelvi alkorpuszok között, a másik pedig, hogy az írott nyelvi szintaxisban valóban kevesebb-e az átszövődés, mint a beszélt nyelvben.

5.2. Az időben egymástól távol lévő szövegek vizsgálatának eredménye – negyedik alkorpuszpár

5.2.1. A 7. alkorpusz – A 7. alkorpusz a *Népszabadság* 1977. július 17-i számából válogatott cikkeket tartalmaz, 1397 tagmondatból áll, mondatátszövődés nem található benne. Beékelődést 42-t találunk a tagmondatok között, ez 3,04%.

7. ábra

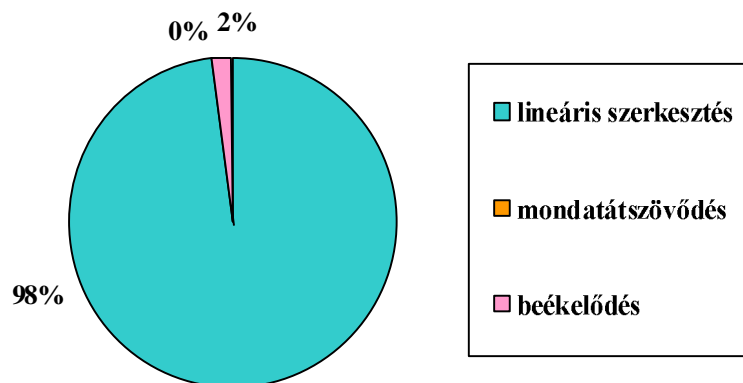
A 7. alkorpusz tagmondatarányai

5.2.2. A 8. alkorpusz – A 8. alkorpusz a *Népszabadság* 2012. július 17-i számából válogatott cikkeket tartalmaz, 1472 tagmondatból áll, mondatátszövődés ebben sem található. Beékelődő tagmondat 28 van a korpuszban, ez a tagmondatok 1,90%-a.

8. ábra

A 8. alkorpusz tagmondatarányai

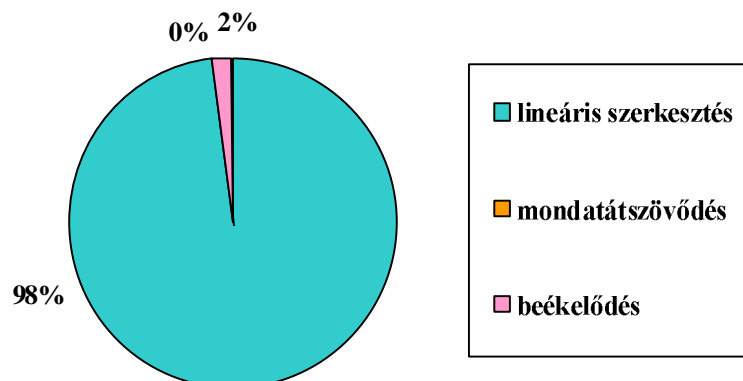

5.3. Az időben egymástól távol lévő szövegek vizsgálatának eredménye – ötödik alkorpuszpár

5.3.1. A 9. alkorpusz – A 9. alkorpusz a *Magyar Nemzet* 1977. július 17-i számából válogatott cikkeket tartalmaz, 1385 tagmondatból áll, mondatátszövődést nem tartalmaz. 26 beékelődés található a tagmondatok között, ami 1,93%.

9. ábra

A 9. alkorpusz tagmondatarányai

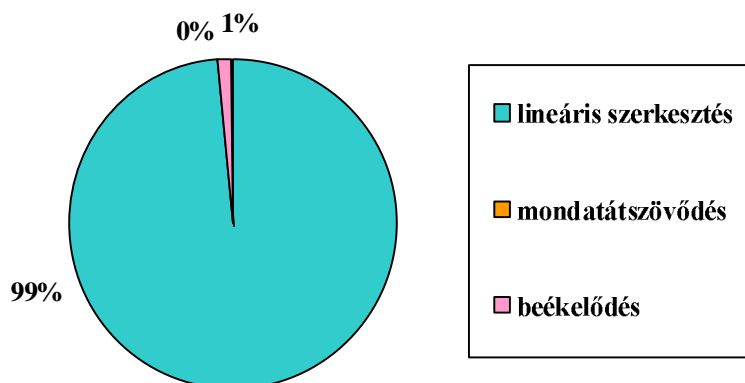

5.3.2. A 10. alkorpusz – A 10. alkorpusz a *Magyar Nemzet* 2012. július 17-i számából válogatott cikkeket tartalmaz, 1470 tagmondatból áll, mondatátszövődés itt sem található. Beékelődő tagmondat 19 van a korpuszban, ez 1,29%.

10. ábra

A 10. alkorpusz tagmondatarányai

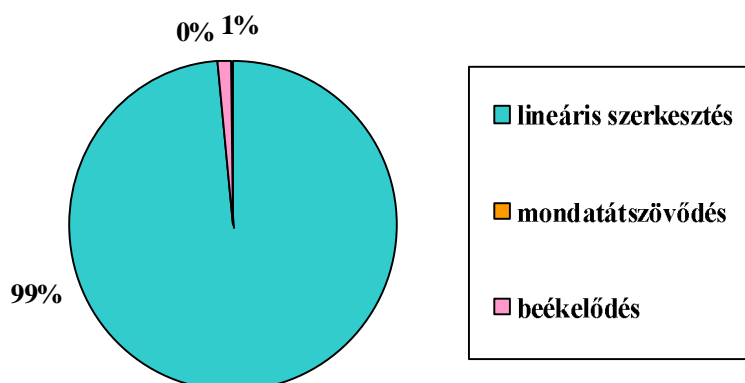

5.4. Az időben egymástól távol lévő szövegek vizsgálatának eredménye – hatodik alkorpuszpár

5.4.1. A 11. alkorpusz – A 11. alkorpusz a *Nők Lapja* 1975. november 8-i számából válogatott cikkeket tartalmaz, 1460 tagmondatból áll. Egyetlen mondatátszövődés található benne, ez a tagmondatok 0,06%-a, beékelődéses tagmondat pedig 20, ez 1,36%.

11. ábra

A 11. alkorpusz tagmondatarányai

Az átszövődést tartalmazó mondat a következő:

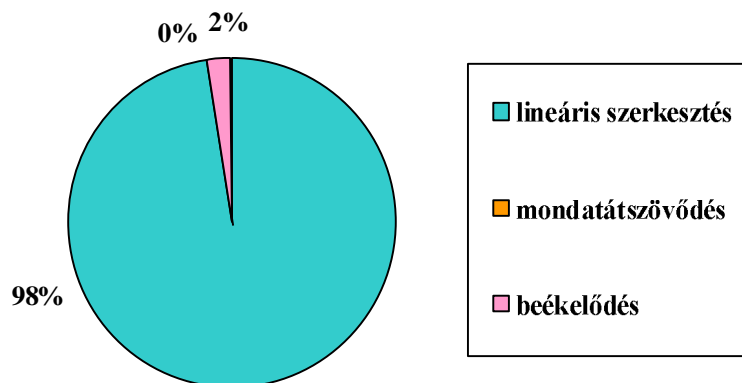
(51) (...) *emberi érzéseitől is meg kellett volna hogy fossa.*

Ez a tagmondategyüttes alanyi alárendelésű, alaptagja a *kell*, ami a leggyakoribb alaptagok közé tartozik.

5.4.2. A 12. alkorpusz – A 12. alkorpusz a *Nők Lapja* 2012. augusztus 1-i számából válogatott cikkeket tartalmaz, 1568 tagmondatból áll. Mondatátszövődésből 2 található benne, ez az alkorpusz tagmondatainak 0,12%-

12. ábra

A 12. alkorpusz tagmondatarányai

a, beékelődéses pedig 37, ez a tagmondatok 2,35%-a.

Az átszövődést tartalmazó mondatok a következők:

(52) (...) *az az életvitel most lehet, hogy ellenszenvet vált ki.*

(53) (...) *de hovatovább be kellett lássam, ez nem képezi alku tárgyát a sorssal (...).* (kettős állítmány)

Itt is alanyi alárendeléseket találunk, és az alaptagok is a gyakoriak közül valók: *lehet, kell*. Láthatjuk, hogy az írott nyelvi alkorpuszpárok esetében sincs jelentősebb változás az időbeli távolság hatására, a mondatátszövődés gyakoriságának egyáltalán nem nevezhető bennük, ahogy a beékelődés sem. A mondatátszövődésre talált három előfordulás a gyakori típusokból való.

5.5. Az időben egymástól távol lévő szövegek vizsgálatának eredménye – összegzés – Ahogy a fentiekből kiderült, egyik írott nyelvi alkorpuszpár esetében sincs lényeges változás a régebbi és az újabb alkorpuszok mondatátszövődés-arányaiban. A lenti táblázat összefoglalja a legfontosabbakat:

2. táblázat

A hat írott nyelvi alkorpusz összehasonlító táblázata

ALKORPUSZ	7. alk. 1977	8. alk. 2012	9. alk. 1977	10. alk. 2012	11. alk. 1975	12. alk. 2012
tagmondat (db)	1397	1472	1385	1470	1460	1568
m. átszöv. (db)	0	0	0	0	1	2
m. átszöv. (%)	0	0	0	0	0,06	0,12

alárendelés	-	-	-	-	A	A
-------------	---	---	---	---	---	---

6. A beszélt és az írott nyelvi korpusz összehasonlítása – A beszélt nyelvi korpuszom összesen 8955 tagmondatból áll, összesen 50 átszövődést tartalmaz, ez a teljes korpusz 0,58%-a. Az írott nyelvi korpuszom 8752 tagmondatból áll, és 3 mondatátszövődés található benne, ami a korpusz 0,03%-a.

A fenti adatokból kiderült, hogy a két korpusz között nincsen számottevő különbség az átszövődéses tagmondatok arányaiban. Ezen vizsgálat alapján egyrészt megdőlni látszik az a gondolat, hogy a beszélt nyelvben „gyakori” a mondatátszövődés a lineáris szerkesztésmódhoz képest – kérdés persze, hogy mit tekintünk „gyakorinak”. Statisztikával foglalkozó ismerőseim szerint 5% a mérési hibaszázalék; egy 0 és 1% közötti adat mintavételi hibából is származhat, ilyen formában talán leírhatjuk, hogy ezen felmérés alapján a mondatátszövődés nem gyakori jelenség a beszélt nyelvben.

Másrészt az is megdőlni látszik, hogy a beszélt nyelvben az írott nyelvhez képest gyakoribb a mondatátszövődés. Ugyan a fenti két érték azt mutatja, hogy a beszélt nyelvben 19-szer annyi a mondatátszövődés, mint az írott nyelvben, az előfordulások csekély száma miatt ezek az értékek óvatosan kezelendők; egy 0 és 1% közötti érték esetében (lásd hibahatár) ezeket elenyésző különbségnek kell tekintenünk.

7. Összefoglalás – Dolgozatomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy sokak vélekedésének megfelelően jellemző, gyakori jelensége-e a mondatátszövődés a beszélt nyelvi szintaxisnak. A hat alkorpusz tagmondatainak elemzése azt mutatja, hogy nem, a mondatátszövődés – bár találunk rá példát – egyáltalán nem gyakori a tagmondat szerkesztésben (az egész korpuszban 0,58%). Még a beékelődéshez képest is igen alacsony a száma, pedig beékelődés is csak igen kis arányban található a korpuszom tagmondatai között.

A mondatátszövődés a teljes, 17 707 tagmondatos korpuszban sem mondható gyakorinak – 0,31% az aránya. A vizsgálat során azt is láttuk, hogy a korpuszok átszövődött mondatai nagyrészt a gyakoribb típusokba sorolhatók (egy kivétellel), mondhatni a tipikus megvalósulásokat mutatják. Az alkorpuszok időbeli távolsága nem mutat jelentős eltérést sem gyakoriságban, sem strukturálisan.

Ha összehasonlítjuk a beszélt és az írott nyelvi adatokat, láthatjuk, hogy a beszélt nyelvi szövegekben 19x annyi átszövődés található – ez azonban (ahogy fent említettük) körültekintéssel kezelendő, ugyanis mindkét esetben 1% alatti aránnyal van dolgunk.

További kutatásokra természetesen szükség van; minél több korpuszalapú vizsgálat lenne szükséges ahhoz, hogy megbízható adatokat kapjunk a beszélt nyelv mondatainak grammatikai jellegzetességeiről. Érdeemes lenne nyelvjárási szövegeket is bevonni a vizsgálatba, hogy meglássuk, a nyelvjárásokban vajon gyakori-e a mondatátszövődés. Ez a rövid vizsgálat remélhetőleg hozzájárult ah-

hoz, hogy átgondolásra készítse a mondatátszövődést a beszélt nyelv jellemzői köré sorolókat, valamint ösztönözzön a beszélt nyelvi mondatok tagmondatkapcsolódásának alaposabb felderítésére.

A hivatkozott irodalom

- FARKAS VILMOS 1962. A mellérendelő összetett mondat. In: TOMPA JÓZSEF szerk. 1962. *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 451–5.
- HAADER LEA 1998. A mondatátszövődés a nyelvhasználat szemszögéből. *Nyr.* 122. 318–24.
- HAADER LEA 1999. Az írott és beszélt nyelv határán: a mondatátszövődés. *MNyTK.* 212. 289–96.
- HAADER LEA 2003. Az alárendelő összetett mondatok. In: KESZLER BORBÁLA szerk. 2003. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 472–530.
- KESZLER BORBÁLA 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata: In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1983. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 164–202.
- KISS JENŐ 1979. Fejezetek a nyelvjárástani mondattanból. *Nyr.* 66–8.
- KISS JENŐ 1982. Fejezetek a mihályi nyelvjárási mondattanából. *MNyTK.* 164. 70–1.
- É. KISS KATALIN 1979. A mondatátszövődésről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN – VÁRKONYI IMRE szerk. 1979. *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. *MNyTK.* 154. 93–104.
- É. KISS KATALIN 1998. A mondatátszövődés. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER szerk. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 156–68.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Stimul, Pozsony.
- SIMONYI ZSIGMOND 1882. *A magyar köztársaság II.* Az alárendelő köztársaság első fele. A *hogya és –e* köztársaság. MTA, Budapest.
- SZALAMIN EDIT 1978. A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez. *MNy.* 293–303.
- ZOLNAI GYULA 1926. Mondatátszövődés. *Értekezések a Nyelv- és Szépirodalom Köréből*. XXXIV/8.
- WACHA BALÁZS 1995. A mondatátszövődésről. In: BENKŐ LORÁND szerk. 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 150–4.

HORVÁTH KRISZTINA

ELTE BTK

mirelitpizza@gmail.com

SUMMARY

The present paper studies the incidence of the phenomenon of interspersing clauses with the help of the text corpus of 17 707 clauses containing factual spoken and written linguistic data collected by the author. The aim is to show the scale of connections between clauses and to find the answer for the question: is spoken language full of interspersing clauses or is it just a misbelief? Further topics will be recommended for future research.

HORVÁTH, KRISZTINA

Iskolázottság és névválasztás kapcsolata a csanálosi névadók körében

1. Bevezető. – Dolgozatomban Csanálos mai keresztnévanyagát vizsgálom meg az iskolázottság szociológiai változója alapján. Bár a keresztnév-választásban az egyéb ilyen típusú változók (vallás, foglalkozás, életkor, lakóhely) is fontos szerepet játszanak, jelen esetben csak az iskolázottsággal foglalkozom, a későbbiekben szélesítem ki a vizsgálati szempontok sorát és vonnom be a kutatásba az említett változókat. A névanyagot 2012-ben gyűjtöttem a római katolikus egyházi születési anyakönyvek, illetve a polgármesteri hivatalban megtalálható gazdasági lajstromok alapján¹. Az anyakönyvekben a szülők iskolázottságával kapcsolatos adatok nem voltak feltüntetve, ezért adatközlők bevonásával szereztem meg a hiányzó információkat. A gyűjtés során az aktív, direkt módszert alkalmaztam. A névadás ideje lényegesen befolyásolhatja a névadást, ezért az idő dimenziója mentén két csoportba osztottam a keresztnéveket. Az első csoportba azokat a neveket soroltam, amelyek esetében a névviselő 1965 és 1989 között született, a második csoportba pedig az 1990 és 2011 között született személyek neveit. Azért is tartottam fontosnak az idő alapján differenciálni a névanyagot, mert így a névadási szokások általános időbeli változását is megfigyelhetjük, másrészt a romániai politikai légkör, illetve az anyakönyvezési elvek és gyakorlat változását is nyomon követhetjük. Az összegyűjtött anyag 718 személy nevét tartalmazza; a ma Csanáloson élők, illetve 1965 után született személyek névkészlete a vizsgálatom tárgya. Az első csoportba 451 személy sorolható, míg a másodikba 267.

Minden keresztnévet olyan írásformával tüntetek fel, ahogyan az a gazdasági lajstromokban is szerepelt (a gazdasági lajstromba az adott személy személyigazolványában szereplő írásmód alapján jegyzik fel a nevet), ezzel szemlélítve, hogy a romániai anyakönyvezési szabályok az idegen, még nem meghonosodott nevek esetében nem követeli meg a román vagy az illető kisebbségi nyelv helyesírási szabályainak a betartását a név anyakönyvezése során.

2. Településtörténeti adatok. – A település neve az oklevelekben először 1419-ben bukkant fel. A vidéket sújtó török támadás megtizedelte a falu lakosságát, később az emberek a Rákóczi-szabadságharc alatt szétszéledtek, biztonságosabb vidékre költöztek. Gróf Károlyi Sándor 1712-ben kezdte meg az elnéptelenedett birtokai betelepítését, Csanálos is ezek közé tartozott. A gróf ebben az évben négy települést népesített be baden-württembergi svábokkal, Csanálost, Nagykárolyt, Kaplonyt és Csomaközt. Az 1712-es nagy aszály miatt

---

¹ Forrásként a csanálosi római katolikus plébánián megtalálható születési anyakönyveket, illetve a polgármesteri hivatalban meglévő a falu teljes lakosságát tartalmazó névlistát használtam fel (Lista populației și starea civilă din anul 2012).

az ide érkező svábokra nehéz élet várt, négy év elteltével már csak Csanálos maradt meg „tisztá” sváb faluként, a többi településről elszöktek vagy Csanálosra költöztek az emberek. Minden család egy belső és egy külső telket, illetve erdőt és legelőt kapott a gróftól, mindezek mellett adó kedvezményeket is kaptak, az uraságtól három, a vármegyétől pedig hat évnyi adómentességet (MERLI 2002: 26–28).

A telepések az új hazában is ragaszkodtak hagyományaikhoz, zárt közösségekben éltek, valószínűleg ennek is köszönhető, hogy több mint száz évig sikerült megőrizniük anyanyelvüket. Ma már csak pár idős ember ismeri a sváb nyelvet, de ők sem használják egymás között a mindennapi kommunikációban. Bár a nyelvcsere rég átesett a csanálói közösség, a közös eredet nem merült feledésbe, igen sokan vallják magukat büszkén svábnak, vagy ahogy ők mondják: sovábnak.

3. A téma szakirodalma. – Az anyag gyűjtésével párhuzamosan megpróbáltam feltérképezni az iskolázottság és a névválasztás kapcsolatával foglalkozó tanulmányokat, de nem sikerült olyan írásokat találnom, amelyek egy keresztnévanyagot kifejezetten az iskolázottság és névválasztás kapcsolatának kérdése szerint dolgoztak volna fel. Több szerző is utal az iskolázottság és névválasztás kapcsolatára, de a legtöbb esetben csak általánosan elfogadott névtani tételeket olvashatunk. KÁLMÁN BÉLA arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzeti romantizmus hatására a régi királyok, fejedelmek nevei lettek divatosak; ezek először a haladó nemesség körében jelentek meg, innen terjedtek tovább az alsóbb társadalmi rétegek irányába (KÁLMÁN 1996: 47). HAJDÚ MIHÁLY fogalmazza meg, hogy a névdivat újításai jellemzően a magasabb társadalmi rétegek körében jelennek meg, innen terjednek el az alacsonyabb rétegek irányába (HAJDÚ 2003: 116). BÜKY BÉLA egyik tanulmányában foglalkozik a főváros keresztnévadási gyakorlata mögött meghúzódó hatóerőkkel; felteszi a kérdést, hogy a foglalkozásnak és a társadalmi osztálytagolódásnak milyen szerepe van a névadásban. A kérdéssel azonban nem foglalkozik részletesen, csupán listászerűen felsorolja azokat a neveket, amelyek az ipari munkásság, a kispolgárság, illetve az értelmiség névhasználatára jellemzőnek tart (BÜKY 1961). B. GERGELY PIROSKA megemlíti, hogy a kevésbé meghonosodott idegen nevek kedvelése mindig a felsőbb társadalmi rétegek névadási gyakorlatában jelent meg először, de ennél nem megy tovább, az összegyűjtött névanyagot nem elemzi szisztematikusan ebből a szempontból (B. GERGELY 1988, 2005). ÖRDÖG FERENC megfigyelése, hogy az értelmiségiek bátrabban választanak szokatlan, a névadó közösség körében újnak számító neveket gyerekeiknek (ÖRDÖG 1973). Az eddig felsorolt szerzők kutatásaikat az 1950–60-as évek során végezték. Az újabb kutatások más típusú összefüggésekre világítanak rá. RANCZ TERÉZ egyik tanulmányában a névadás motivációit vizsgálja Felső-Háromszéken. Vizsgálatai során arra az eredményre jut, hogy az alacsonyabb végzettségű névválasztókra jellemzőbb az, hogy a névadás során tetszés alapján döntenek; a magasabb végzettségűek a magyar neveket részesítik előnyben (RANCZ 2009: 19). Azt hangsúlyoznunk kell, hogy a szerző által vizsgált névanyag egy kisebbségben élő kö-

zösség névkincse, hiszen ez a tény befolyásolhatja a névválasztást. POSGAY ILDIKÓ foglalkozik az értelmiségiek névválasztási szokásaival – jellemző az ótesztamentumi és ősmagyar nevek választása – a más iskolázottsági csoportba tartozó névválasztók elnevezési szokásait azonban ő sem vizsgálja (POSGAY 1993).

Láthatjuk, hogy a legtöbb esetben a szerzők csak egy-egy iskolázottsági csoportba tartozó szülők névválasztási jellemzőit mutatják be, illetve a kutatást csak egy adott területen, egy közösségen belül végzik el. BÍRÓ ÁGNES (1988) és FEKETE ÁGNES (1997) foglalkozik a foglalkozás mint szociológiai változó és névválasztás kapcsolatával. BÍRÓ ÁGNES Budapesten végzett kutatást, az 1976-ban Budapesten született gyerekek neveit vizsgálja meg, kutatása során figyelembe veszi a szülők foglalkozását is. Megfigyelte, hogy a leggyakoribb keresztnemek az alkalmazottak (középfokú végzettséggel rendelkező személyek) körében a legnépszerűbbek, ezen belül is a lányoknak választják leggyakrabban az ilyen típusú neveket, ezzel szemben a skála másik végén a szellemi és fizikai dolgozó szülőpárok állnak. BÍRÓ úgy látja, hogy a kevésbé iskolázott rétegek körében a névválasztás során az esztétikai szempontok, illetve a példaképek kiemelkedően fontos szerephez jutnak; hangsúlyozza, hogy az idegen eredetű nevek elsősorban náluk terjednek el. Vizsgált területén a szellemi dolgozók új divatnevei a hagyományosnak tekinthető nevek soraiból kerültek ki. A kettős keresztnemek divatja a szellemi foglalkozásúak körében nagyobb (BÍRÓ 1988). FEKETE ÁGNES Miskolc és Tíboldardóc 1970-1985 közötti névállományát vizsgálta meg és hasonlította össze a szülők foglalkozása és a névválasztás kapcsolata alapján. Adatai szerint nagyok az átfedések a különböző foglalkozási csoportba tartozó szülők által választott keresztnemek esetében. Hangsúlyozza ő is, hogy a névanyagban ritkának minősülő, gyakran egyszer előforduló nevek a fizikai munkát végző szülők körében gyakoriak (FEKETE 1997). Az 1970- es években, illetve az az után végzett kutatások azt mutatják, hogy az alacsonyabb végzettségű névválasztók töreksenek jobban arra, hogy gyerekeiknek idegen eredetű, különleges nevet válasszanak.

Tágabb keretbe helyezve a kérdést, érdemesnek tartom áttekinteni azt is, hogy a romániai magyar névadásnak melyek azok a jellemzői, amelyeket már sikerült feltárni az erre vonatkozó kutatások során. Természetesen nem törekedhetek teljességre az áttekintés során, csupán néhány mozzanatot szeretnék felvillantani az ide kapcsolódó kutatásokból. SZILÁGYI ANIKÓ 2005-ben megjelent tanulmányában magyarországi, felvidéki és erdélyi kutatópontokon gyűjtött anyaga alapján mutat be bizonyos névadási szokásokat. Arra a következtetésre jut, hogy az erdélyi névválasztásra a magyaros nevek preferálása jellemző. Az előző véleménnyel egybeesik FODOR KATALIN 1999-es tanulmányának bevezető gondolata, amely szerint a romániai magyar névadásra jellemző az ószöveségi, illetve az ősmagyar, lefordíthatatlan nevek választása. FODOR arra hívja fel a figyelmet, hogy a 60-as évektől ezen a területen is megfigyelhető a névdivat változása, az eddig gyakori hagyományos nevek háttérbe szorulnak, helyüket újabb idegen eredetű nevek veszik át (FODOR 1999). POSGAY ILDIKÓ tanulmányában is azt olvashatjuk, hogy az idegen eredetű nevek divatja itt is megkezdődött, akárcsak Magyarországon, de hangsúlyozza, hogy a kolozsvári értelmiségi

családok még ragaszkodnak a korábban kialakult névdivathoz, ennek következtében ők inkább ótestamentumi, illetve ősmagyar neveket választanak gyermekeiknek (POSGAY 1993). RANCZ TERÉZ kutatásai alapján arra az eredményre jut, hogy Felső-Háromszéken az 1990-es évektől felerősödik a magyaros nevek választása (RANCZ 2009: 22), emellett az idegen hangzású nevek is népszerűbbé válnak, főleg a lányoknak választanak ilyen típusú keresztneveket. A fiúk elnevezésében a hagyományosabb neveknek van nagyobb szerepük (RANCZ 2009: 18–19).

4. Az iskolázottság és a névválasztás kapcsolata. – Mindezek fényében a névanyag feldolgozása során arra kerestem a választ, hogy a szülők iskolázottsága hogyan függ össze névválasztásukkal, hogy a különböző iskolai végzettséggel rendelkezők milyen névválasztási szokások alapján nevezik el gyermekeiket, milyen típusú neveket részesítenek előnyben. A névadókat iskolázottságuk szerint első lépésben négy csoportba soroltam: végzettség nélküliek, alapfokú, középfokú, illetve felsőfokú végzettségűek. A névanyag elemzése közben a csoportok száma még kettővel nőtt, az eltérő végzettségű szülők házassága következtében. Így összesen hat iskolázottsági csoportot különítettem el:

1. mindkét szülő végzettség nélküli (NN)
2. mindkét szülő alapfokú végzettségű (AA), általános iskolába jártak
3. az egyik szülő alap-, a másik középfokú végzettségű (AK)
4. mindkét szülő középfokú végzettségű (KK), befejezték a középiskolát
5. az egyik szülő felső-, a másik középfokú végzettségű (FK)
6. mindkét szülő felsőfokú végzettségű (FF), egyetemi diplomát szereztek

Az idő dimenzióját, illetve az iskolázottsági fokokat figyelembe véve a következőképpen oszlanak meg a csanálói névviselek:

Időszak	NN	AA	AK	KK	FF	FK	Összesen
1965–1989	56	244	23	106	9	13	451
1990–2011	11	66	8	143	5	34	267

1.táblázat

A csanálói névviselek megoszlása a két időszak, illetve a szülők iskolázottsági fokaik szerint (fő)

A két vizsgált időszakban a születések száma eltérő, az első időszakban szinte kétszer annyi személy született Csanáloson, mint a másodikban. Az ilyen gyors tempójú demográfiai csökkenés jellemző egész Nagykároly környékére. A táblázatból jól látható, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező szülők száma nagyon alacsony, ilyen csekély számú adat alapján nem lehet következtetéseket

levonni. Mindkét időszakban az alapfokú, illetve a középfokú végzettséggel rendelkezők csoportja a legnépesebb. Úgy gondolom, hogy az ebbe a két csoportba tartozó keresztnévek vizsgálata megfelelő alapot adhat helytálló következtetések levonásához. A vizsgálatomat így ennek a két csoportnak a névanyagára alapozom, természetesen ahol számadatok, illetve százalékos arányok kiszámolhatók, ott minden csoportot figyelembe veszek. Az alapfokú végzettséggel rendelkező névadók szülőfalujukban jártak iskolába, nem bővült számottevően a társadalmi kapcsolatrendszerük. Velük ellentétben, akik középfokú végzettséggel rendelkeznek, azok az általános iskola befejezése után új környezetbe kerültek, jellemzően a közeli Nagyváradra folytatták tovább a tanulmányaikat. Egyesek napi szinten ingáztak, mások ideiglenesen beköltöztek a városba. Ezeknek a fiataloknak nagyban megváltozott az életük, új, eddig számukra ismeretlen helyzetekbe kerültek, új ingerek érték őket, kibővült a társadalmi kapcsolatrendszerük, mindezekkel párhuzamosan a névdivat egy-egy újabb hullámával is hamarabb megismerkedhettek.

4.1. A nevek átlaggyakorisága. – 1965 és 1989 között 451 gyermek született, akik összesen 173-féle nevet viselnek, tehát egy névre 2,6 gyerek jut. A gyermekek nemét figyelembe véve a számok a következőképpen alakulnak: a 214 lány 97-féle nevet visel, míg a 237 fiú 76-féle keresztnéven osztozik. A lányok neveinek átlaggyakorisága (2,2) alacsonyabb, mint a fiúké (3,11). 1990 és 2011 között a nevek átlaggyakorisági száma csökken (1,57) az előző korszakhoz képest. Ebben a korszakban a két nem neveinek átlaggyakorisága között kevés a különbség, a lányok esetében ez a szám 1,52, illetve a fiúknál 1,63. Az előző időszakhoz képest a férfinevek átlaggyakorisági száma a felére csökkent, ami azt jelenti, hogy az utóbbi 25 évben nagyban gazdagodott a közösségben használatos férfinevek száma. Megállapíthatjuk, hogy az első időszakhoz képest a másodikban mindkét nem esetében csökkent a nevek átlaggyakorisági száma. Eszerint a névválasztók törekszenek arra, hogy olyan keresztnéveket adjanak gyermekeiknek, amelyeket a közösségben nem sok személy, vagy egyáltalán senki nem visel.

A két időszak és a névválasztók iskolázottságát figyelembe véve a következőképpen alakulnak az átlaggyakorisági számok:

Időszak	NN	AA	AK	KK	FF	FK	Összesítve
1965–1989	1,27	2,34	1,09	1,63	1	1	2,6
1990–2011	1	1,11	1	1,48	1	1,06	1,57

2.táblázat

A két időszak neveinek átlaggyakorisági száma az iskolázottsági fokok szerint

Láthatjuk, hogy a második időszakra a nevek átlaggyakorisági száma még alacsonyabb lett, az első időszakban változatosnak mondható névanyag még tovább bővült, még differenciáltabbá vált. Azt figyelhetjük meg, hogy egyetlen iskolázottsági csoport (az FK) kivételével minden esetben csökkent a nevek meg-

terheltsége; ebből a szempontból tehát nem láthatunk számottevő különbséget a különböző iskolai végzettségű névválasztók körében; minden csoportra jellemző az egy név –egy személy elve.

4.2. A keresztnévek életéről. – A további vizsgálatok során csak az alacsony és a középfokú végzettséggel rendelkező szülők által választott keresztnéveket vizsgálom, hiszen a többi csoportba kevés személy sorolható, ilyen kevés adat alapján nem lehet következtetéseket levonni. Az első időszakban az alapfokú végzettséggel rendelkező szülők csoportjában (AA) a 244 személy 104-féle nevet visel, azaz a nevek átlaggyakorisága 2,34. A középfokú végzettséggel rendelkezők csoportjában (KK) ez a szám alacsonyabb, 1,63 (106 személy visel 65-féle nevet). A középfokú végzettséggel bíró névválasztók igyekeztek olyan neveket választani gyerekeiknek, amelyek nem rendelkeztek sok névviselővel a közösségen belül. Ebben a csoportban alacsony a nevek megterheltsége, a leggyakoribb keresztnév az *Andrea*, ezt 5 személy viseli. Gyakorisági sorrendben következnek a *Tímea*; *Helmut*, *Levente*, *Norbert* nevek, egyenként 4-4, illetve a *Csilla*, *Mónika*; *Gábor*, *Roland*, *Zoltán*, *Zsolt* 3-3 névviselővel. 21 olyan keresztnév van ebben az anyagban, amely csak a KK csoportban van jelen, ezek: *Adrienn*, *Anka*, *Bettina*, *Bianka*, *Daniella*, *Gabriella*, *Gertrúd*, *Helen*, *Hilde*, *Ingrid*, *Otilia*, *Ramona*, *Réka*, illetve *Edvárd*, *Gergely*, *Jácint*, *Klausz*, *Lénárd*, *Ovidiu*, *Raul*, *Valter*. Habár ezek a keresztnévek csak itt találhatók meg, véleményem szerint mégsem mondhatjuk azt, hogy ezek lennének az erre a csoportra jellemző nevek, hiszen mindegyiket csak egy személy viseli. Arra viszont érdemes felfigyelni, hogy a fentebb felsorolt neveket nem nevezhetjük hagyományos keresztnéveknek, egyfajta újítási szándékot fedezhetünk fel a névválasztások mögött.

Az AA csoportban a legnépszerűbb férfinevek soraiban találjuk a múlt században közkedvelt, hagyományosnak nevezhető bibliai neveket, például: *Ferenc*, *István*, *János*, *József*, *László*, *Péter*, ezzel szemben a női nevek közül csak a *Mária*-t említhetjük, ebben a csoportban ez a legnépszerűbb női keresztnév (16 fő viseli), ezt követi a *Mónika* (7 fő), az *Andrea* és a *Krisztina* (4-4 fő). A csak az AA csoportba tartozó nevek között egyaránt megtalálhatjuk a hagyományosnak nevezhető (*Ilona*, *Irén*, *Julianna*, *Margit*, *Magdolna*, *Melinda*), illetve az idegen hangzású női keresztnéveket (*Amália*, *Anasztázia*, *Angelika*, *Armela*, *Beatrix*, *Dzsesszika*, *Kármén*).

A második időszakban az alapfokú végzettségű szülők körében a listavezető nevek, ha lehet így nevezni őket ilyen alacsony megterheltség mellett az *Andrea* (3 személy), *Brigitta*, *Júlia*; *Ádám*, *István* (2-2 személy). A középfokú végzettséggel bírók fiaiknak legtöbbször a *Dávid* nevet anyakönyveztették, 10 alkalommal, a *Patrik*-ot 4, illetve a *Balázs*, *Péter*, *Szabolcs* neveket 3-3 alkalommal. A két végzettségi csoportban feltűnő módon nincs átfedés a listavezető nevek között. A többi iskolázottsági csoportban nem fordul elő olyan név, amelyet több mint egy személy viselne.

4.3. A hagyományos és az újító nevek. – Sokat elárulhat az adott közösségben élő névadási szokásokról a hagyományos, illetve az újító nevek népszerűségének ténye. Két jellegzetes névcsoportot emelek ki, ezeknek jellemző neveit vizsgálom meg a továbbiakban. Hagományos névnek az olyan bibliai eredetű vagy egyházi jellegű neveket tekintem, amelyek egyházi közvetítéssel, népi érintkezés alkalmával kerültek a magyar névkincsbe, és folyamatos múltjuk van a csanálosi névanyagban. Az újító nevek csoportjába pedig azokat az idegen eredetű keresztneveket sorolom, amelyek jellemzően újabban, kulturális érintkezés útján kerültek át a magyar, illetve a csanálosi névanyagba; ezek közvetítésében fontos szerepet játszik a média. Az ilyen típusú nevek jellemzően a 70-es évektől jelentek meg, s idegen voltak még érezhető (vö. SZILÁGYI 2005: 84).

A hagyományos és az újító nevek kategóriáinak definiálásakor a csanálosi névanyagból indulok ki. Például az *Anasztázia* nevet az újító nevek csoportjába sorolom, annak ellenére, hogy már az Árpád-korban is használt női keresztnév volt (vö. BERRÁR 1952: 34), mert a csanálosi névanyagban csak az 1970-es évektől található meg.

A hagyományos nevek helyzete a két időszakban eltérően alakul, a következő táblázatok ezt a jelenséget hivatottak bemutatni:

Kn	NN	AA	AK	KK	FF	FK	Összes
<i>Mária</i>	2	16	1	-	-	-	19
<i>Éva</i>	1	2	1	-	-	-	4
<i>Rozália</i>	3	-	-	-	-	1	4
<i>Erzsébet</i>	1	2	-	-	-	-	3
<i>Julianna</i>	-	3	-	-	-	-	3

3. táblázat

A hagyományos női nevek megjelenése az első időszakban

Kn	NN	AA	AK	KK	FF	FK	Összes
<i>István</i>	1	8	1	2	-	-	12
<i>József</i>	-	11	-	1	-	-	12
<i>Tibor</i>	-	9	1	2	-	-	12
<i>János</i>	1	4	2	2	1	-	10
<i>Ferenc</i>	3	5	-	1	-	-	9

4. táblázat

A hagyományos férfinevek megjelenése az első időszakban

A hagyományosnak tekintett nevek az első időszakban az alapfokú végzettséggel rendelkező névválasztók között a legelterjedtebbek mindkét nem esetében. A középfokú végzettségűek nem választanak ilyen típusú nevet lányaiknak,

de fiaiknak igen. Hangsúlyoznunk kell, hogy a fiúk körében is nagyon alacsony a nevek megterheltsége, maximum két fiú kapja ugyanazt a nevet, míg az AA csoportban ezek a leggyakoribbak. Az NN és az AK csoportokban szórványosan találunk ilyen neveket, jellemzően itt is alacsony a nevek megterheltsége. A *Rozália* és a *Ferenc* tekinthető két kivételnek, 3-3 személy kapta ezeket a neveket az adott időszakban. A felsőfokú végzettségű szülők névválasztására nem jellemző a hagyományos nevek preferálása, ők inkább a névkincs más rétegeiből választanak nevet gyerekeiknek.

Kn	NN	AA	AK	KK	FF	FK	Összes
<i>Mária</i>	1	1	-	-	-	-	2
<i>Éva</i>	-	-	-	1	-	-	1
<i>Rozália</i>	-	-	-	-	-	-	0
<i>Erzsébet</i>	1	-	-	1	-	-	2
<i>Julianna</i>	-	-	-	-	-	-	0

5. táblázat

Hagyományos női nevek a második időszakban

Kn	NN	AA	AK	KK	FF	FK	Összes
<i>István</i>	-	2	-	2	-	-	4
<i>József</i>	-	-	-	-	-	-	0
<i>Tibor</i>	-	-	-	-	-	-	0
<i>János</i>	-	-	-	1	-	-	1
<i>Ferenc</i>	-	1	-	-	-	-	1

6. táblázat

Hagyományos férfinevek a második időszakban

Ha a második időszakba tartozó keresztnéveket vizsgáljuk meg, szembetűnik, hogy az 1965–1989 között még gyakorinak mondható hagyományos nevek 1990 után a névanyag periferiájára szorultak. 1-2 előfordulással vannak jelen az anyagrészben, jellemzően az alacsonyabb végzettségű csoportok által választott nevek soraiban tűnnek fel, a felsőfokú végzettségűek egy alakommal se nevezték el hagyományos néven gyerekeiket.

4.4. Más kultúrák hatása. – Minden nyelv névkincsére hatással van más nyelvek, kultúrák névanyaga. Egy kisebbségi helyzetben élő közösség névanyagára ez fokozottan érvényes, hiszen egy ilyen közösséget különböző irányú kulturális hatások érik. Természetesnek vesszük, hogy a romániai magyar névanyagot befolyásolják az anyaországi névdivatban is jelenlévő áramlatok (vö. POSGAY 1993: 219). Manapság a médián keresztül a legizoláltabb települések la-

kóit is nap mint nap érik különböző kulturális, nyelvi impulzusok, gondoljuk csak a filmekben megjelenő szereplők, hősök, illetve a híres futballisták, sztárok neveire. Mindezek mellett a Románia határán élő csanálosi közösség névanyagát vizsgálva nem feledkezhetünk meg az államnyelv befolyásoló erejéről sem, hiszen a kisebbségben élők névanyagát kontaktushatások érik (vö. VÖRÖS 2004: 367). 1989 előtt jellemző volt, hogy a magyar nemzetiségű gyermekek nevét annak román metanyelvi párjával helyettesítették, ilyen formában jegyezték le az anyakönyvi kivonatban. Bár erre vonatkozó törvények nem voltak, mégis ez az anyakönyvezési gyakorlat volt a jellemző. 1989 után nem született névhasználatot szabályozó új törvény Romániában, így jelenleg is az 1968-as van érvényben (PÉNTEK – BENŐ 2005: 103). Az idézett tanulmány megjelenése után sem történtek változások a romániai alkotmány esetében, a jelenlegi alkotmányt 1991. november 21-én fogadták el, a 2003. évi 429-es törvény módosította, amit a 2003-as népszavazás hagyott jóvá (BOZSÓ 2011: 1). Az 1968-as névtörvény 19. szakasza kimondja, hogy azok a személyek, akiknek a nevét lefordították egy másik nyelvre, vagy egy másik nyelv helyesírása szerint jegyezték le, kérhetik nevük eredeti formájának visszaállítását (PÉNTEK – BENŐ 2005: 103). „Ezt a mai gyakorlatban a hatóság gyakran úgy értelmezi, hogy elsősorban a névrománosítás megkönnyítésére vonatkozik (PÉNTEK – BENŐ 2005: 103). Románia és Magyarország 1996-ban kötötte meg az Alapszerződést, melynek értelmében feltétel nélkül elismerik a névválasztás és a névhasználat jogát (i.m. 98). Bár a valóságban nem olyan kedvező a helyzet, mint azt a törvények tükrében megállapíthatnánk, ezek a lépések némileg pozitívan befolyásolták a romániai magyar nyelv és névhasználati lehetőségeit.

A csanálosi névanyag esetében a német kultúra és nyelv hatását is figyelembe kell vennünk, hiszen a sváb eredet mellett a közösségből Németországba kiköltözött és hazajáró családok révén erős kulturális impulzusok érik a közösséget.

Ezen gondolat mentén elkülönítettem a nemzetközi, német, illetve a román kultúra és nyelv hatására megjelenő névcsoportokat. A változást vizsgálata eredményeként elmondható, hogy az első időszakban, tehát 1969–1989 között a román kultúra hatásának nyomai a legerőteljesebbek, a névanyag 12,13%-a sorolható ide: *Anca, Eugenia, Florica*, illetve *Florin, Marius, Ovidiu*. A második időszakra gyengülni látszik ez a nyelvi és kulturális befolyás, ekkor a nevek 5,32%-a tartozik ide, tehát az első időszakhoz képest felére csökkent az ilyen típusú nevek aránya (*Alina, Loredana, Mihaela*, illetve *Claudiu, Sorin* stb.).

A német kultúra és ezzel párhuzamosan a közös sváb eredet hatását bizonyítja az ebbe a csoportba sorolható nevek 8,67%-a az első időszakban (pl. *Gert-rúd, Helga, Hella*, illetve *Günter, Helmut, Reinhard* stb.). A második időszakban a keresztnévek 8,28%-a ide tartozik. Láthatjuk, hogy a névkincs ezen rétegén belül nem figyelhetünk meg jelentős változást, mindkét időszakban hasonló arányban választottak a névadók német eredetű neveket. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a közös sváb eredet, illetve az a kapocs a német kultúrával, ami a Németországba kivándorló rokonok által valósult meg, szilárdnak mond-

ható alapot hoz létre. Ennek eredményeképpen a német kultúra hatása a csanálói névanyagra kiegyensúlyozottnak, állandónak minősíthető.

Ezzel szemben a nemzetközi hatás, amely a vizsgált névkincsen kimutatható, egyre intenzívebb lesz. Az első időszakban még csak a nevek 8%-a sorolható ide, de ez az arány a második időszakra megduplázódik, ekkor már a keresztnévek 20%-a esetében a nemzetközi kultúra hatását láthatjuk meghúzódní az elnevezések mögött. Az első időszak ilyen típusú nevei: *Amelita, Armela, Izaure, Sabrina*, illetve *Johny, Mirel, Raul* stb., a második időszakban pedig: *Amanada, Dorina, Esmeralda, Sonja* és *Denis, Devon, Keny, Kevin, Tomas*, stb. neveket találunk.

Tovább árnyalhatjuk a képet, ha a névadók iskolázottsági fokát mint szociológiai változót hozzákapcsoljuk a vizsgálathoz. Ezen a ponton csak két iskolázottsági csoport (AA, KK) névanyagát vizsgálom meg. A többi esetben ugyanis nagyon kevés a névadat, így lehetetlenné válik egy ilyen osztályozás.

Kulturális hatások	Iskolázottsági csoportok	Időszakok	
		1965–1989	1990–2011
Román hatás	AA	10,57%	6,79%
	KK	7,69%	5,20%
Német hatás	AA	4,80%	-
	KK	15,38%	13,54%
Nemzetközi hatás	AA	2,88%	20,33%
	KK	7,69%	22,91%

7. táblázat

Más kultúrák hatása az AA és KK csoportok névanyagában százalékos bontásban a két időszakban

Mindkét időszakban az AA csoportban gyakoribbak a román hatásról tanúskodó keresztnévek, bár a második időszakban már alacsonyabb a számarányuk. A német kultúra hatására a csanálói névkincsbe bekerült nevek választása mindkét időszakban a KK csoport névadására jellemző, az AA csoportban találunk ilyen neveket az első időszakban, a másodikban viszont már nem. A nemzetközi kulturális hatásra választott nevek mindkét időszakban inkább a KK csoport névanyagára jellemzőek; fel kell figyelniük azonban arra, hogy az első időszakban még nagyobb számaránybeli különbség a második időszakra kisebb lesz, már csak 2,58%. Tehát az alapfokú végzettségű szülők is egyre nagyobb mértékben „engednek” a nemzetközi hatásoknak, és választanak gyerekeiknek ezen hatás befolyása alatt keresztnévet.

4.5. A magyaros nevek helyzete. – BÍRÓ ÁGNES említett tanulmányában megvizsgálta, hogy az általa elkülönített foglalkozási csoportokba tartozó szülők és a magyaros nevek választása milyen típusú korrelációt mutat. Eredményei szerint a különböző foglalkozású szülők körében egyforma mértékben vá-

lasztottak magyaros neveket gyerekeiknek. Rámutatott arra is, hogy a ritkább magyar nevek a szellemi foglalkozásúak körében népszerűbbek (BÍRÓ 1988: 208).

Magyaros névnek tekintem a régi magyar személynéveket, a nyelvújítás során alkotott neveket, illetve a magyar írói névalkotásokat. Az idő dimenzióját véve alapul azt láthatjuk a csanálói névválasztók körében, hogy az első időszakban népszerűbbek voltak ezek a nevek, a választott keresztnévek 9,82%-a magyaros nevek csoportjába tartozik, míg a második időszakban már alacsonyabb ez a számarány, a nevek 7,10%-a sorolható ide.

Az iskolázottsági fokokat is figyelembe véve láthatjuk, hogy az AA csoportban népszerűbbek ezek a nevek, az első időszakban 8,65%-a tartozik ide a neveknek (*Hajnalka, Enikő, Tünde*, illetve *Attila, Csaba, Ernő, Szilárd, Szabolcs, Zoltán* stb.); a második időszakra ebben a csoportban az ilyen típusú nevek még kedveltebbek lesznek, ezek részaránya már 11,86%. A középfokú végzettségű szülők esetében az előbbi tendenciának éppen az ellenkezőjét figyelhetjük meg, az első időszakban a nevek 5,76%-a tartozik ide, míg a másodikban már csak 4,16%-a. Az első időszak ide tartozó nevei: *Anikó, Csilla, Réka; Barna, Levente, Zsolt* stb., illetve a második időszak nevei: *Boglárka, Réka, Tünde* és *Zsolt* stb. Míg az AA csoportban növekszik a magyaros nevek népszerűsége, addig a KK csoportban csökken ugyanazokban az időszakokban.

4.6. A kettős keresztnévek. – A kettős keresztnévek adása a 18. századtól, főleg a nemesek körében megjelenő névadási szokás, innen terjed tovább a középréteg, később a paraszti réteg irányába. Általános divattá az 1800-as évek második felétől válik (FÜLÖP 1990: 106). Tehát ez is, mint a legtöbb újabb divathullám, a felsőbb társadalmi rétegek névadási szokásaiban jelenik meg először, s innen gyűrűzik tovább (vö. BÜKY 1961: 38–40, BÍRÓ 1988: 209, RAÁTZ 1996: 93–96). Nézzük, mindezek tükrében milyen névadási szokások jellemzik a csanálói névadókat!

Időszak	NN	AA	AK	KK	FF	FK	Összesítve
1965–1989	19,64%	27,86%	43,47%	35,84%	33,33%	30,76%	29,71%
1990–2011	45,45%	43,93%	25,00%	30,06%	20,00%	14,70%	32,20%

8. táblázat

Kettős keresztnévek százalékos arányai az iskolázottsági fokok alapján

Láthatjuk, hogy az első időszakhoz képest a másodikban valamivel magasabb a kettős keresztnévek százalékos aránya: 1990–2011 között a szülők előszeretettel választottak második keresztnévet gyerekeiknek. Az iskolázottsági fokokat is figyelembe véve azt láthatjuk, hogy az első időszakban a magasabb iskolai végzettségű névválasztók gyakrabban adnak kettős keresztnévet gyerekeiknek, mint az alacsonyabb végzettségűek, legjellemzőbb ez az AK csoport névadóira. A második időszakra átrajzolódik ez a kép, az előző időszakban a lista

végén álló NN csoport ekkor az elejére kerül, itt válnak legnépszerűbbé a kettős keresztnévek (19,64%-ról 45,45%-ra nő az arányuk). Az AA csoportban is jelentős emelkedést figyelhetünk meg. Ezzel szemben a magasabb iskolai végzettségűek körében egyre inkább háttérbe szorul a kettős keresztnévek választása. Változást figyelhetünk meg: az első időszakban a magasabb iskolai végzettségűek preferálják a kettős neveket, a második időszakra ez a divathullám az alacsonyabb végzettségűek köréhez is elért. Érdekes jelenség, hogy az AK csoport névválasztói ebben az esetben a magasabb végzettségű szülőkhez hasonlóan választanak nevet, sőt náluk a legradikálisabb a csökkenés.

B. GERGELY PIROSKA felhívja a figyelmet arra, hogy a kettős névadás sajátos szerepet kapott, egyszerre ad lehetőséget a hagyományörzésre és az újításra (B. GERGELY 1988: 385). A különböző szerkezetű kettős nevek gyakorisága a névanyagban arról tanúskodik, hogy a csanálosi névadók is előszeretettel élnek ezzel a lehetőséggel. Különböző névszerkezeti típusokat figyelhetünk meg a kettős nevek körében. Az újító + hagyományos szerkezetek közé az első időszakban a kettős nevek 35,8%-a tartozik, a második időszakra ez az arány magasabb lesz, ekkor 56,04%-a a keresztnéveknek sorolható ebbe a csoportba. Ezzel szemben a hagyományos + újító szerkezetűek mindkét időszakban kisebb arányban fordulnak elő; az első időszakban 15,3%, míg a másodikban már csak 5,6% mutatható ki. Ez a változási tendencia összhangban van a hagyományos nevek háttérbe szorulásával, ez a névélettani jelenség még erőteljesebben hat a második időszakban. A két legnépesebb iskolázottsági csoport névválasztását megvizsgálva azt láthatjuk, hogy az AA csoportra jellemzőbb a hagyományos + újító szerkezetű nevek választása, például *Csaba Bobi*, *Erik Bobi*, *Ferenc Roland*, *István Klaus*. Míg a KK csoport esetében dominánsabbak az újító + hagyományos névszerkezetek: *Evelin Mária*, *Hanna Mária*, *Hannelore Rita*, illetve *Günter Károly*, *Olivér Péter* stb. A kettős keresztnévek esetében is érvényesül az a tendencia, hogy inkább az alacsonyabb végzettségű szülők választanak gyerekeknek hagyományos nevet, míg a magasabb végzettségűek az újító jellegű keresztnéveket részesítik előnyben.

5. Összefoglalás. – Egy adott település névkincse alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, de ezek a vizsgálati szempontok és eredmények jó kiindulópontul szolgálhatnak későbbi kutatásokhoz. Általános névélettani változásnak tekinthetjük, hogy az utóbbi évtizedekben a hagyományos nevek kevésbé népszerűek, helyüket olyan idegen eredetű keresztnévek veszik át, amelyeket kulturális érintkezés által ismerhet meg a magyar névadó közösség. Ugyanez a változási tendencia jellemzi a csanálosi névkincset is, a hagyományos neveket már az első időszakban sem tekinthetjük igazán népszerűeknek, a második időszakra pedig még inkább háttérbe szorulnak. Az alacsonyabb végzettségű szülők választanak gyakrabban hagyományos nevet gyerekeiknek, a magasabb iskolai végzettség felé haladva egyre kisebb az ilyen típusú nevek száma. Három kulturális csoportot különítettem el, amelyek számottevően befolyásolják a csanálosi névadók választásait; a román kulturális hatás az első időszakban erőteljesebb, mint a másodikban; ez a változás összefüggésbe hozha-

tó a román politikai élet, illetve a kisebbségi politika változásaival. Ez a kulturális befolyás leginkább az AA csoport névválasztására volt hatással. A német kultúra hatóereje mindkét időszakban egyformának mondható, a vizsgálat tanúsága szerint a KK csoportba tartozó névadók voltak a legfogékonyabbak ebben az esetben. A vizsgált névanyagban a nemzetközi hatás intenzívebbé válik a második időszakban, az iskolázottsági csoportok közül pedig a középfokú végzettségű szülők esetében népszerűek az ilyen típusú nevek. A szülők az első időszakban gyakrabban választanak magyaros nevet gyermekeiknek, mint a másodikban; mindkét időszakban az AA csoportban népszerűek. A kettős nevek a második időszakban még népszerűbbek lesznek, ekkor az alacsonyabb végzettségű szülők részesítik őket előnyben, míg az első időszakban a magasabb végzettségűek körében erőteljesebb ez a divathullám.

Kutatásom következő lépéseként szeretném a kutatópontok körét tovább bővíteni, nagyobb névanyagot megvizsgálni a már bemutatott szempontok alapján, hiszen egy nagyobb korpusz vizsgálata alapján pontosabb és hitelesebb következtetéseket vonhatunk le.

A hivatkozott irodalom

- BERRÁR JOLÁN 1951. Női nevek 1400-ig. Magyar Nyelv 2: 154–213.
- BÍRÓ ÁGNES 1988. A mai keresztnévadás az egyes társadalmi rétegek gyakorlatában. In: Kiss Jenő – Szűts László szerk., A magyar nyelv rétegződése I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 203–10.
- BOZSÓ GÁBOR 2011. Románia alkotmánya. Alkotmányelemzés. Állam- és Közigazgatás- Tudományi Szemle 2: 1–22.
- BÜKY BÉLA 1961. A fővárosi keresztnévadás hatóerői. Nyelvtudományi Értekezések 26, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FEKETE ÁGNES 1997. Keresztnévek Miskolcon és Tíbolddarócon. In: B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, Budapest–Miskolc. 168–73.
- FODOR KATALIN 1999. A névdivat változása a moldvai csángóknál. Névtani Értesítő 21: 232–35.
- FÜLÖP LÁSZLÓ 1990. A Somogy megyei Vízmente személynevei 1722–1900. Magyar Névtani Dolgozatok 86.
- B. GERGELY PIROSKA 1988. Területi és társadalmi rétegződés a romániai magyar keresztnévadásban. In: Kiss Jenő – Szűts László szerk. A magyar nyelv rétegződése I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 373–87.
- B. GERGELY PIROSKA 2005. Kalotaszeg magyar kereszt- és becenevei. Magyar Névtani Értekezések, Budapest–Miskolc.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Személynevek. Osiris Kiadó, Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA [1966], 1996. A nevek világa. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- MERLI REZSŐ 2002. Harminckét település története. Kiadja a Szent-Györgyi Albert Társaság és az EMKE Szatmár Megyei Szervezete, Szatmár.

- ÖRDÖG FERENC 1973. Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA 2005. Nyelvi jogok Romániában. In: Péntek János – Benő Attila szerk. Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2., Kolozsvár. 95–121.
- POSGAY ILDIKÓ 1993. Névhasználati sajátosságok Erdélyben. *Hungarológia* 3: 216–20.
- RAÁTZ JUDIT 1996. Gödöllő személynevei 1722–1895. *Magyar Névtani Dolgozatok* 144.
- RANCZ TERÉZ 2009. A névadás motivációi Felső-Háromszéken és a név súlya az identitásjelölő faktorok rendszerében. *Névtani Értesítő* 31: 17–25.
- SZILÁGYI ANIKÓ 2005. Névadási szokások kisebbségi és többségi helyzetben lévő magyar anyanyelvű gyermekek körében a rendszerváltás után. *Névtani Értesítő* 27: 78–87.
- VÖRÖS FERENC 2004. Névpolitika a Felvidéken. In: BALÁZS GÉZA szerk. A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 367–81.

HAINDRICH HELGA ANNA

h_helga15@yahoo.com

Naming practices in Csanálos in the aspect of education

The present paper studies how name giving is affected by the educational level of parents. It works with a present time name base, which was collected by the author in Csanálos (a little village in the west part of Romania, near the Hungarian border). The paper summarizes the history of the community, because the root of common origin of the community is still present. This study is based on forenames given between 1965–1989 and 1990–2011. It presents the name giving practices and naming fashions of this two generations in relationship with different educational levels of the parents. The investigation examined the similarities and the differences of naming practices in the two mentioned periods. In each timeframe the forenames have been categorized by the name-giving parents' educational level. Traditional names are more popular in the first period, while foreign names are more frequent in the second period. Parents with lower education choose traditional forenames for their children more likely, than parents with middle educational level, especially in first period. Parents with middle educational level frequently choose foreign, new-fashioned names for their children.

HAINDRICH, HELGA ANNA

A Pl3 igealak nem referenciális használatáról finnugor nyelvekben

1. Bevezetés. – A finnugor nyelvek személytelen szerkezeteiről eddig készült összehasonlító vizsgálatok (pl. STIPA 1962, SCHIEFER 1981) közös jellemzője, hogy főként strukturális szempontok alapján határozták meg a vizsgálatuk tárgyát. Jelen tanulmány¹ funkcionális-tipológiai megközelítésben tárgyalja a személytelenség kódolásának egyes típusait négy finnugor nyelvben: a finnben, a mariban, az udmurtban és a magyarban.² Az elemzésben részletesen a Pl3 igealakok nem referenciális használatát mutatom be, ami a finnugor nyelvek egyik tipikus eljárása a személytelenség kódolására. Céлом egyfelől felvázolni a személytelenségnek mint szemantikai–pragmatikai kategóriának az értelmezését az újabb tipológiai szakirodalom nyomán. Másrészt a funkcionális-tipológiai keret alkalmazásával kívánom elvégezni a vizsgált nyelvek Pl3 szerkezet típusainak használat alapú disztribúcióját. Ehhez saját kérdőíves és korpuszos kutatásom eredményeit használom. Tudomásom szerint tipológiai megközelítésben még nem vizsgálták a finnugor nyelvek Pl3 személytelen szerkezeteit, így jelen kutatás aktuális kérdésekkel és eredményekkel szolgálhat a finnugor nyelvek személytelenséget kódoló stratégiáiról.

A továbbiakban először a személytelen szerkezetek tipológiáját ismertetem, a (2.) részben röviden kitérek azokra a funkcionális megközelítésekre, melyek jelen kutatás alapjául szolgáltak. A (3.) részben a nem referenciális személytelen szerkezetek részletes bemutatása következik, végezetül a (4.) részben összegzem a vizsgálat eredményeit és bemutatom kutatásom további irányait.

2. A személytelenség tipológiája. – A személytelenség kérdésköre a nyelvtipológiában az utóbbi időben került a figyelem előterébe, mivel a kategória univerzálisan nehezen megragadhatónak tűnt (vö. MALCHUKOV – SIEWIERSKA 2011), mára azonban viszonylagos konszenzusról beszélhetünk a témában. Vizsgálatomban SIEWIERSKA (2008: 116) meghatározását követem,

---

¹ Hálával tartozom adatközlőimnek, Tatiana Efremovának, Irina Kamenshchikovának, Sonja Laitinennek, Jyri Lehtinennek, Elena Rodionovának és Yulia Speshilovának a kérdőívek kitöltéséért. Köszönet illeti a tanulmány két névtelen lektorát, jelen írás az ő hasznos tanácsaik segítségével nyerte el végső formáját.

² A jelen kutatásban vizsgált nyelvek a nyelvcsalád négy ágát, az ugort (magyar), a permit (udmurt), a volgait (mezei mari), valamint a balti-finnt (finn) képviselik. Kutatásom egyik célja annak megválaszolása, hogy beszélhetünk-e közös jellemzőkről a finnugor nyelvek személytelenséget kódoló eljárásainak esetében. Ez a kérdés csak további nyelvek bevonásával válaszolható meg.

mely szerint „az imperszonalizáció³ (impersonalization) strukturális szempontból a kanonikus alany hiányával, míg funkcionális megközelítésben az ágens háttérbe szorításával (defocusing) van összefüggésben”. Az előbbi meghatározás alapján a világ nyelveiben a személytelen szerkezetek az alábbi fő típusokba sorolhatók (i. h.):

1. nem teljesen referenciális alanyú szerkezetek
2. nem kanonikus alanyú szerkezetek
3. expletív alanyt tartalmazó szerkezetek
4. valódi alanytalan szerkezetek

A) A prototipikus alany. – MALCHUKOV és OGAWA (2011) elemzése anynyiban formálisnak tekinthető, amennyiben a személytelen szerkezetek tipológiáját az alany kategóriája segítségével értelmezik. A szerzők KEENAN (1976, id. MALCHUKOV – OGAWA 2011) munkájára hivatkozva az alanyiságot funkcionális megközelítés alapján határozzák meg. Az alany nem egy pontosan körülhatárolható grammatikai kategória, hanem inkább többféle – morfológiai, szintaktikai, szemantikai – jellemző összefoglalója. Így feltételezik, hogy az alanyi kategóriának létezik egy prototípusa, melyet különféle tulajdonságok jellemeznek, melyek közül jelen kutatásban a következőket vizsgálom (i. m. 23, továbbá GIVÓN 1997: 6):

1. referenciális argumentum
2. határozott NP
3. topikális
4. élő
5. cselekvőképes

Amennyiben ezen tulajdonságok nem jellemzik egy adott nyelvi szerkezet alanyát, akkor az kevésbé prototipikus. A személytelenséget kódoló különféle stratégiák nyelvi szerkezetekben történő megvalósulása tehát a prototipikus alanytól való eltérésük alapján értelmezhető és csoportosítható (MALCHUKOV – OGAWA 2011: 20).

Attól függően, hogy egy nyelvben az egyes személytelen szerkezetek alanyát a felsorolt tulajdonságok közül melyik jellemzi leginkább, a személytelen konstrukciók három fő típusát lehet elkülöníteni: az ágentivitási jegyekre (A-impersonal), a topikalitásra (T-impersonal), végezetül a referencialitásra és a határozottságra (R-impersonal) érzékeny szerkezeteket (i. m. 51). A vizsgálat ez utóbbi típust kívánja részletesen bemutatni.

B) A referencialitásra érzékeny konstrukciók jellemzői. – Ezen szerkezetek közös jellemzője, hogy bennük megjelenhet egy szintaktikai alany, de az bizonyos korlátozásoknak van alávetve (például nem vezérli az igei egyeztetést). A

³ Az imperszonalizáció egy kognitív folyamat, a figyelemirányítás része. A személytelen szerkezetek alkalmazásával a beszélő célja az, hogy az adott cselekvés előidézőjét, végrehajtóját – valamilyen okból – háttérbe szorítsa, és a figyelmet a folyamatra vagy annak eredményére irányítsa (vö. SIEWIERSKA 2008, LANGACKER 2009).

prototipikus alanyok referenciálisak, tehát a kontextus mellőzésével is körülhatárolható a denotátumuk. Ezzel szemben jelen típus képviselői olyan látszólag személyes szerkezetek, melyek emberi, de nem referenciális alannal rendelkeznek (SIEWIERSKA 2011: 57). Ez az alany kifejezhető önálló lexémával, névmással, egyéb speciális szerkezettel, illetve teljesen el is maradhat a szerkezetből (SIEWIERSKA 2008, 2011, MALCHUKOV – OGAWA 2011). A lexikális kódolás az ún. időjárásigék azon csoportjára jellemző, ahol az ige és alanya között etimológiai kapcsolat áll fenn, a mondat egésze pedig tautologikus vagy az alany szemantikailag kiüresedő, eredetileg 'világ', 'ég' stb. jelentésű főnév:

(1a) evenki (MALCHUKOV – OGAWA 2011: 26)

Udan   udna-n.
Rain   rain-AOR.SG3
'It rains.'

A meteorológiai kifejezéseken⁴ túl gyakori a határozott és/vagy általános referenciájú szerkezetekben egy 'ember', 'világ' jelentésű, generikus főnév kitétele (SIEWIERSKA 2011), mely konstrukció gyakori a finnugor nyelvcsalád egyes nyelveiben (vö. F. GULYÁS megjelenés alatt):

(1b) Az ember szereti a nyugalmat.

A lexikális kódoláson kívül a nem referenciális vagy határozatlan alanyoknak lehet névmási képviselője. Ez alatt azt értjük, hogy az adott nyelvben van olyan névmási elem, melynek elsődleges vagy kizárólagos funkciója a személytelenség kifejezése. Ilyenfajta névmási képviselőre az általam vizsgált nyelvekben nem találunk példát. Az eljárás viszont általános az indo-európai nyelvcsalád több nyelvében, ilyen például a német *man* 'az ember' vagy a francia *on* 'ua.', és ebbe a típusba sorolják az angol *they* 'ők' személyes névmás specifikus használatát (SIEWIERSKA 2011: 58).

(2a) német

Mit	knurrendem	Magen	kann	man	nicht	konzentrier-en.
COM	korgó	gyomor	tud.SG3	IMP	NEG	koncentrál-INF

'Korgó gyomorral az ember nem tud koncentrálni.'

(2b) angol (SIEWIERSKA i. h.)

They're	going to	raise	taxes.
ők COP.PL3	akar:[FUT]	emel:[0]	adó:PL

'Emelni akarják az adókat.'

A speciális nem referenciális imperszonáliák alatt a szakirodalomban általában olyan konstrukciókat értenek, melyeknek lehet szintaktikai alanyuk, ami

⁴ Az ún. meteorológiai kifejezéseknek a finnugor nyelvekre vonatkozó, átfogó morfoszintaktikai elemzését l. BARTENS (1995).

azonban nem esik egybe az ige által leírt cselekvés ágensével. A szerkezetben az ige speciális morfológiai jelölést kap, ez lehet például igenévképző (3) vagy az adott nyelvben paradigmatis passzív jelölő (SIEWIERSKA 2004, 2011, MALCHUKOV – OGAWA 2011). Nincs teljes konszenzus a tekintetben, hogy ezek a példák mely nyelvekben és milyen értelmezésben tekinthetők személytelen passzívumnak, mivel önmagában a passzív és a személytelen szerkezetek elhatárolása is problémás.⁵

(3) lengyel (SIEWIERSKA 1984, id. MALCHUKOW – OGAWA 2011: 29)

Poda-no	kawę.
felszolgál-IMP.PTCP	kávę.ACC
'Kávét szolgáltak fel.'	

A referencialitásra érzékeny imperszonáliák utolsó csoportjához olyan konstrukciók tartoznak, ahol a szintaktikai alany megjelenése nem lehetséges. Ennek tipikus formája – például az általunk vizsgált finn nyelvben – az ágens nélküli személytelen passzívumoké, valamint az alanytalan időjárásigéké (MALCHUKOV – OGAWA 2011: 25–27):

(4) orosz
Svetaet.
Pirkad:PRE.SG3
'Pirkad.'

A fentieket összegezve: a személytelen szerkezetek egy alcsoportját azok a típusok alkotják, ahol a prototipikus alanyi jegyek közül a referencialitás és/vagy a határozottság kritériuma nem teljesül maradéktalanul.

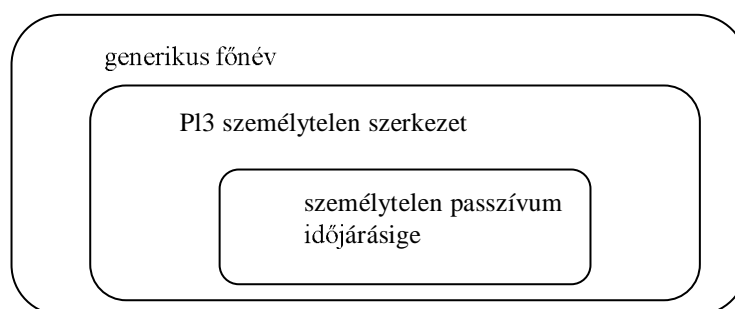
Ha a konstrukciókat a bennük lévő tágabb értelemben vett ágens⁶ háttérbe szorításának, lefokozásának mértéke szerint vizsgáljuk, akkor az ágens vagy kevésbé kidolgozott, vagy egyszerre lefokozott és kevésbé kidolgozott (i. m., a permi nyelvekre l. F. GULYÁS megjelenés alatt), azaz az ágens referenciális hatóköre a prototipikus mértékhez viszonyítva csökken. Szintaktikai szempontból zéró, expletív, határozatlan/általános, szemantikailag kiüresedett/kiüresedő, tehát valamilyen módon nem kanonikus alany jelenik meg a személytelen szerkezetben. Emellett az igei morfológia is lehet a személytelenség kódolója, speciális (esetünkben participiumos) vagy passzív alakok alkalmazásával.

⁵ A kérdésről részletesen l. COMRIE (1977), BLEVINS (2003), valamint MALCHUKOV – OGAWA (2011) és hivatkozásait.

⁶ Az ige által ábrázolt esemény azon eleme, mely szemantikai szerepe szerint a cselekvés előidézője, kezdeményezője, akaratlagos végrehajtója, a legfeltűnőbb (prominens) résztvevő (SIEWIERSKA 2008: 116).

1. ábra

A nem referenciális személytelen szerkezetek disztribúciója

C) A nem referenciális szerkezetek használatáról. – SIEWIERSKA (2011: 60) tipológiai kutatásában kimutatta, hogy az európai nyelvekben a nem referenciális alanyt kódoló személytelen szerkezeteknek két fő típusa van: a speciális névmási képvisellel rendelkező (2a), valamint a látszólag személyes PI3 szerkezetek nem referenciális használata (2b). Azt is megállapította továbbá, hogy a két típus disztribúciós elrendezésben áll; míg az előbbi csoport a nem pro-drop⁷, az utóbbi inkább a pro-drop nyelvekre (ilyenek a finnugor nyelvek is) jellemzőek (i. m. 77). A PI3 szerkezetek bizonyos jól körülhatárolható mintázatot mutatnak használati (olvasati) tulajdonságaik alapján (vö. i. m.), melyeket az 1. táblázat foglal össze. A típusok részletes bemutatása a vizsgált nyelvek példáin keresztül, a következő részben történik.

1. táblázat

A PI személytelen szerkezetek használati típusai SIEWIERSKA (2011) nyomán

PI3 imperszonáliák		
általános használat	epizodikus (egzisztenciális) használat	specifikus használat

3. PI3 imperszonáliák használata egyes finnugor nyelvekben. – A személytelen szerkezetekről a finnugor nyelvekre vonatkozó eddigi kutatások elég különbözőek. Az egyes nyelvekre vonatkozó szakirodalomban eltérés mutatkozik mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben: a magyarban a kérdéskört alaposan vizsgálták formális keretben (pl. TÓTH 2000), a finn nyelvre vonatkozólag funkcionális elemzések (pl. HOLVOET 2001, HELASVUO – VILKUNA 2008) is készültek. A kisebb rokon nyelveket eddig csak esetlegesen kutatták tipológiai megközelítésben. Tudomásom szerint az udmurt nyelv személytelen szerkezeteit

⁷ A pro-drop nyelvekben a névmási alany megjelenése nem kötelező.

ebben a keretben még nem, a mari imperszonáliákat (KALININA – KOLOMATSKY – SUDOBINA 2006) pedig csak részben elemezték.

Saját kutatásom adatait kétféle módszerrel gyűjtöttem: először az egyes nyelvekre vonatkozó szakirodalom alapján⁸ összeállítottam egy 87 személytelen szerkezetet tartalmazó magyar nyelvű kérdőívet (a példamondatok orosz fordítását is megadtam), melyben a nem referenciális szerkezetek aránya kb. 70%. Ezeket nyelvenként 2-3 anyanyelvi adatközlő lefordította a vizsgált nyelvekre. A kérdőívben izolált mondatok szerepeltek, kontextus nélkül. Ahol az adatközlők nem tudtak egyértelmű megfelelőt találni a magyar szerkezetre, ott többféle választ is megadhattak, jelezve, hogy melyik megoldást tartották pragmatikailag semlegesebbnek. Az adatok rendszerezése után minden adatközlővel végeztem egy új felmérést, ahol a kérdőívben már az általuk megadott fordításokkal dolgoztam. Ebben a kérdőívben az egyes szerkezetek funkcionális jegyeire, például a referencialitásra, topikalitásra, ágentyitásra kérdeztem rá, megvizsgáltam továbbá a konstrukciók néhány morfoszintaktikai jegyét (például az egyeztetést, illetve a tagadás kérdését). Végezetül a Pl3 imperszonáliák különböző olvasatait vizsgáltam, itt a kérdőív kitöltésekor az adatok pontosítása érdekében személyes megbeszélésekre is sor került.

A kérdőíves módszerrel meglehetősen pontos képet sikerült szerezni az egyes szerkezetek használatáról, amelyet gyakorisági adatokkal is kiegészítettem. A jövőben célom a személytelenséget kódoló stratégiák produktivitásának kutatása, ehhez pedig korpuszvizsgálat is szükséges. A vizsgált szöveg az általam ismert egyetlen,⁹ finnugor nyelvekre készült párhuzamos korpusz, az ún. Pavlik Morozov-szöveg (PM). Ez egy eredetileg orosz nyelvű, a XX. század elejéről származó szépirodalmi mű, melyet a legtöbb finnugor nyelvre lefordítottak (LUUTONEN 2010). A szöveg elég kis terjedelmű, az orosz változat hozzávetőleg 13000 tokent (szövegszót) tartalmaz, a fordítások párhuzamosan olvashatók, glosszákkal nincsenek ellátva. Az elkövetkezendőkben a nem referenciális személytelen szerkezetek használati típusait mutatom be a kérdőíves felmérésem és a korpusz példáin keresztül.

A) Általános használat. – Mind a generikus főnevet (*ember*) tartalmazó, mind a Pl3 személytelen szerkezetek megjelenhetnek bizonytalan, valószínűtlen kontextusban. Ilyen lehet a habituális, potenciális, kondicionális, jövőbeni cselekvést kifejező konstrukció, továbbá a tagadás (Siewierska 2011: 62). A szerző szerint a Pl3 imperszonáliák leginkább habituális cselekvések kifejezésére foglaltak le. A szerkezet alanyi referense bármely tetszőleges X egyed vagy egy közelebbről meg nem határozott csoport is lehet, jellemző ebben a típusban továbbá, hogy a referencia általában kizárja a beszélőt és gyakran a hallgatót is (i.

⁸ A fent említett műveken kívül az udmurta KEL`MAKOV – HÄNNIKÄINEN (2008), BARTENS (2000), CSÚCS (1990), ALATYREV (1970), a marira BEREZKI (1990, 2002) és ALHONIEMI (2010) munkáit használtam.

⁹ Mivel kutatásom a nyelvek szinkrón rendszerének leírására irányul, a finnugor nyelvekre készült bibliafordításokat nem használtam.

m. 62–3). Ezt a fajta habituális használatot jól lehet érzékeltetni a különféle beszéddel kapcsolatos igék esetében, mint a kérdőívben is szerepelő (5a-d). A továbbiakban az egyes használati típusokat először a kérdőívből származó példákkal illusztrálom, az eredeti helyesírást megtartva. A konstrukciót kódoló elemeket kiemelem, a mondat végén pedig megadom, hogy milyen konkrét szerkezettypusról van szó (például P13 imperszonália, generikus főnév, imperszonális passzívum stb.):

- (5a) udmurt: Берло дыре маккеукул сярсы верасько. (P13; Y. S.)¹⁰
 (5b) mari: Кызытсе жапыште ала-момат ойлат. (P13; T. E.)
 (5c) finn: Viime aikoina on puhuttu kaikenlaista. (imp. passz.; J. L.)
 (5d) Beszélnek mostanában mindenfélét. (P13)

Látható, hogy a vizsgált nyelvek többségében a habituális eseményt P13 igealakokkal fejezik ki. A személytelen értelmezés mellett szól többek között, hogy az ilyen típusú mondatokban a személyes névmás nem jelenhet meg, az adatközlők véleménye szerint abban az esetben a szerkezet nehezen értelmezhetővé válna. A finnben az adatközlők a magyar P13 szerkezetet imperszonális passzív szerkezettel fordították, (5c)-ben semmilyen morfológiai elem nem utal grammatikai alany meglétére, mivel a passzív igealakon nincs sem személyre, sem számra utaló eszköz, így a finn példa esetében nem lehet igei egyeztetésről beszélni. Ugyanezt a kódolást találjuk a korpuszban is:

- (6a) ud. Гужем кионъёс, адями вылэ уг урдскыло, шуо, нош кин тодэ, кычэ ке ур мемез урдскоз но... (P13)
 (6b) ma. Чынак, кенжежым пире айдеме ўмбаг огеш кержалт, маныт, но кенета иктаж-могай полманже лектынат кертеш... (P13)
 (6c) fi. Sanotaan kyllä, etteivät sudet hyökkäile kesällä, mutta jos yhtäkkiä jokin hullaantunut hyppääkin. (imp. passz.)
 (6d) (Meggémberevedve lépdelt Pavlik mögött az erdei ösvényen, és nyugtalanul tekintgetett jobbra-balra: mi lesz, ha farkas jön?) Igaz, azt mondják, hogy nyáron a farkasok nem támadják meg az embert, de hátha mégis előugrik valami veszett fenevad. (PM 5)¹¹

A kontrollkérdőívben igyekeztem minél pontosabban feltérképezni a szerkezet alanyi referenciáját. Adatközlőim szerint az udmurt és a finn példák kontextus nélkül is érthetőek, míg a mariban a bizonytalan referencia problémát okoz a megértésben. Úgy vélem, a magyarra az előző megállapítás igaz. Mind a négy nyelvre vonatkozóan elmondható, hogy a szerkezetekben a referencia egy csoportra utal, melynek egyedeit nem lehet elkülöníteni. Arra a kérdésre, hogy a szerkezet referense egy bizonyos ember, emberek egy csoportja, vagy bármilyen

¹⁰ Zárójelben hivatkozok az adatközlőre.

¹¹ A magyar mondathoz zárójelben megadom a tágabb kontextust is. A példákra a PM- ben szereplő sorszámokkal hivatkozok.

tetszőleges egyedek csoportja lehet-e, az adatközlők általában az utóbbival választak. Mikor azonban arra kérdeztem rá, hogy kire nem vonatkozhat a fenti kijelentés, minden esetben azt a választ kaptam, hogy a beszélőre „nem igaz” az adott állítás. A hallgató azonban beleértődik a referenciális hatókörbe. Megvizsgáltam továbbá ezen szerkezet típus néhány morfoszintaktikai jellemzőjét, ennek alapján úgy tűnik, hogy a szerkezet referenciális hatókörére sem a szórend változtatása, sem a tagadás, sem az igeidő megváltoztatása nincs hatással.

B) Epizodikus használat – Az epizodikus vagy egzisztenciális használaton belül SIEWIERSKA (2011: 63–4) megkülönböztet két altípust: a bizonytalan epizodikus használatkor egyáltalán nincs az adott kifejezésben semmilyen, az alanyra vonatkozó információ. Az alanyi referenciális hatókörét csak a tágabb kontextusból lehet kikövetkeztetni. Ezzel szemben az egyesített használat kijelöli a lehetséges referensek csoportját, de annak egyedeit nem, így a referens lehet maga a csoport, vagy egy, a csoport nevében eljáró egyed (i. h.) Ebben az értelemben az epizodikus használat a határozatlan alanyú szerkezetekre jellemző. További jellemzője jelen típusnak, hogy szerepelhetnek benne időbeli korlátozások (általában perfektív aspektust előidézők) és ezáltal gyakran leszűkítik a lehetséges referensek körét (i. h.):

(7a) Кин ке (но) йыгаськиз. (hatl. nm.; E. R.)

(7b) Ала-кө омсам тўкалтен. (hatl. nm.; I. K.)

(7c) Oveen koputettiin. (imp. passz.; J. L.) ~ Joku koputti (oveen). (hatl. nm.; S. L.)

(7d) Valaki kopogott. ~ Kopogtak. (hatl. nm., Pl3)

Ennél a példánál a magyar, a mari és az udmurt esetében a határozatlan névmással jelölt, valamint a Pl3 alakok szabadon váltakozhatnak, a finnben azonban ismét személytelen passzív alakot találunk, amit szintén lehet határozatlan névmás + személyes ige szerkezettel helyettesíteni, igaz, ez az egyik adatközlő szerint „kevésbé neutrális” kifejezés. Abban az esetben, ha a Pl3 (a finnben személytelen passzív) habituális cselekvésen olyan időbeli korlátozást teszünk (8a-b), ami lexikálisan is jelölt, a Pl3 szerkezet már nem alakítható át határozatlan névmást tartalmazóvá. Ez a megkötés minden vizsgált nyelvre igaz:

(8a) Már megint emelték a tojás árát.

(8b) *Valaki már megint emelte a tojás árát.

A korpusz tanúsága szerint a Pl3 szerkezetek epizodikus használatban az előző típushoz képest valamivel gyakrabban fordulnak elő. Érdekes, hogy a finn anyagban – ahol a Pl3 imperszonáliák egyáltalán nem jellemzőek – is találtam egy példát epizodikus használatra:

(9a) ud. Жоген мон доры ваньбурме гожьяны лыктозы, колхозэ сётон вылысь... (Pl3)

(9b) ma. Вашке мый декем сурут погылан описьым ышташ толыт, мыйын погем колхозлан пуаш шонат... (P13)

(9c) fi. Kohta ne tulevat kirjoittamaan omaisuuttani kolhoosiin luovuttamista varten... (P13)

(9d) (- Én... hozzátok... segítségért... Segítetek?

A nagyapa megmozdult.

- Amit csak tudunk, Arszenyij Ignatjevics.

- Hát akkor...) Rövidesen össze fogják írni a vagyonomat, hogy adjam át a kolhozoknak... (Hirtelen felállt, száját összeszorította, és hangosan, az orrán keresztül fújta a levegőt.

- Nem adom az átkozottaknak! Semmit sem adok! Inkább elégetem! És gabonát sem adok!) (PM 1283)

Az epizodikus használatkor az alany referenciális hatóköre, a kontrolkérdőív szerint, eltérést mutatott az előző csoporthoz képest: a határozatlan névmást tartalmazó szerkezet referense – nem meglepő módon – egy egyed, akkor is, ha az egy csoportot képvisel. A P13 imperszonáliáknak, valamint a finn személytelen passzívumoknak viszont epizodikus használatkor is többes számú olvasata van. További eltérés, hogy ezeknél a példáknál nemcsak a beszélő, hanem a hallgató is ki van zárva a referenciális hatókörből. Az A) pontban említett morfoszintaktikai jellemzők erre a csoportra is érvényesek, tehát sem a szórend, sem az igeidő megváltoztatása, sem a tagadás nem befolyásolja a szerkezet alanyának referenciális hatókörét.

C) Specifikus használat. – Ez a használat leginkább a *man* szerkezetre jellemző, a személytelen funkciójú személyes igét tartalmazó konstrukciókban a névmásnak E/1, T/1, ritkábban 2. vagy 3. személyű referáltja van (i. m. 64–5). Korábban említettem már, hogy a finnugor nyelvekben nincsen kifejezetten a személytelenség kódolására lefoglaldott névmás, ebben a funkcióban az ‘ember’ és a ‘nép’ jelentésű generikus főnevek kvázi névmási használata jellemző:

(10a) Адями яратэ (пöртэм) воштьськонъёсты. (gen. fn.; Y. S.)

(10b) Айдеме-влак вашталтым йöратат (gen. fn.; T. E.)

(10c) Ihminen pitää vaihtelusta. (gen. fn.; J. L.)/ Ihmiset pitävät vaihtelusta. (gen. fn.; S. L.)

(10d) Az ember szereti a változatosságot.

A P13 szerkezetek SIEWIERSKA (i. h.) szerint mindig egy meghatározott egyedre utalnak, aki a beszélő számára ismert és szorosan kötődik a beszédshituációhoz. Az adatközlők szerint az alanyi referens itt mindig az adott kontextus függvényében értelmezendő, lehet egy egyed, akit pontosabban nehéz meghatározni, de lehet egy csoport is. Kontextusfüggő az is, hogy a beszélő beleérti-e magát az alany referenciális hatókörébe, vagy sem. Általánosságban nemcsak a magyarra, hanem az udmurtra és a marira is érvényesnek tűnik az a megállapítás, miszerint a generikus főnevet tartalmazó szerkezetek egyes számban ma-

gukba foglalják a beszélőt, viszont kizárják a hallgatót a lehetséges alanyi referensek köréből (11a), míg többes számú kódolás esetén (11b) ez pont fordítva történik, például:

(11a) Az ember mindig jót akar, és aztán mi lesz belőle...

(11b) Nagyon elkényelmesedtek mostanában az emberek.

A korpuszban a Pl3 szerkezetek speciális használatára mindössze egy példát találtam, a többi esetben nem lehetett egyértelműen ehhez a használatához sorolni a szerkezeteket:

(12a) ud. Туннэ кооперативе ва изы но мон басьтй. (Pl3)

(12b) ma. Таче кооперативыш конденыт, ну, мыят налынам. (Pl3)

(12c) fi. Toivat tänään kooperatiivien, no, ja minä otin. (Pl3)

(12d) (- Cukorka! - visít örömeiben Fegya.

-Adjál, apácskám! - szajkózza ugyanolyan hangon Roman.

- Töltött! Trofim csettintett, és a zacskót lóbálva, hirtelen rekedt nevetésbe tör ki.) Ma hozták a szövetkezeti boltba, na, én meg elvettem. (PM 257)

Összességében a specifikus olvasatról elmondható, hogy viszonylag marginális típusnak számít mind a kérdőíves felmérés, mind a korpuszvizsgálat alapján. Ennek valószínűleg az az oka, hogy ennek a használati módnak a tipikus képviselői azok a személytelen névmási szerkezetek, melyek a finnugor nyelvekből teljességgel hiányoznak. A generikus főneves szerkezetek gyakoriságukat tekintve elég marginálisak, referenciális hatókörük megállapítása pedig sokkal problematikusabb, mint a Pl3 szerkezeteké. Előbbiekre is jellemző, ahogyan azt a Pl3 konstrukciók és a határozatlan névmást tartalmazó típusoknál már említettem, hogy a morfoszintaktikai operációk nem befolyásolják a referenciális hatókörüket.

D) Gyakoriság – A specifikus és az epizodikus használat elhatárolása nem volt mindig egyértelmű a korpuszvizsgálat során, így lehetséges, hogy a gyakorisági adatok pontatlanok.¹² Az elemzéskor csak akkor vettem fel specifikus értéket, ha a tágabb kontextus alapján sem volt meghatározható a referencia. Azt találtam, hogy a korpuszban a Pl3 szerkezetek a legnagyobb számban a magyarban fordulnak elő (30 példány), megegyező mértékben (22 példány) az udmurtban és a mariban, míg a finnben ez a kódolás kifejezetten ritka (3 példány). Ez azonban nem meglepő, ha figyelembe vesszük a (2.) részben említett összefüggést a pro-drop nyelvek és a Pl3 gyakorisága között (vö. SIEWIERSKA 2011, MALCHUKOV – OGAWA 2011), mely szerint a pro-drop nyelvekre jellemzők a Pl3 imperszonáliák. A finnben a 3. személyben a névmási alanynak kötelezően

¹² Az eredmények ellenőrzésére a korpuszban szereplő példákról is tervezek kérdőívet kitöltetni az adatközlőkkel.

meg kell jelennie, így egy másik kódolási stratégia vált általánossá ebben a nyelvben.¹³

Az egyes használati típusok megoszlása a mariban és az udmurtban teljesen megegyező, és a magyar adatok is hasonló tendenciát mutatnak: a legnagyobb számban az epizodikus, majd az általános, végül a speciális használat volt jellemző a PI3 szerkezetekre. Mindezt a 2. táblázatban összegzem.

2. táblázat
Szöveggyakorisági adatok

	udmurt	mari	finn	magyar
általános	10	10	1	13
epizodikus	11	11	1	16
specifikus	1	1	1	1
összes	22	22	3	30

4. Összegzés. – A fentiekben áttekintettem a személytelen szerkezetekkel kapcsolatos funkcionális megközelítésmódokat, majd részletesebben bemutattam a nem referenciális szerkezetek (MALCHUKOV – OGAWA 2011) kódolási stratégiáit. Ezután ismertettem a nem referenciális konstrukciók három fő használati típusát SIEWIERSKA (2011) osztályozása alapján, melyek az általános, az epizodikus és a speciális használat. Az egyes típusokat kérdőíves és korpusz alapú vizsgálatom során gyűjtött példákon keresztül ismertettem, bemutattam továbbá az egyes csoportokra vonatkozó felmérés eredményét, melyben a szerkezetek referenciális hatókörét, részben pedig morfoszintaktikai tulajdonságait vizsgáltam meg. Végezetül összefoglaltam az egyes szerkezetek és használati típusok gyakorisági mutatóit. Azt láttuk, hogy a nem referenciális szerkezetek közül a PI3 imperszonáliák a legtipikusabb kódolási stratégiának tekinthetők a mariban, az udmurtban és a magyarban, míg a finnben ezeknek a konstrukcióknak a személytelen passzív szerkezet felel meg. Az egyes használati típusok megoszlása pedig a következő: a leggyakoribb az epizodikus, majd az általános, végezetül pedig a speciális használat. A továbbiakban tervezem a PI3 szerkezetek összehasonlító vizsgálatának kibővítését egy nagyobb korpusz felhasználásával, amit célszerű lenne szintén párhuzamos fordítások alapján létrehozni. Ezen kívül a kérdőíves felmérést is nagyobb mintán és több adatközlő bevonásával is érdemes lenne elvégezni, a vizsgált szerkezetek körét pedig ki kellene terjeszteni az ágentívítási, illetve a topikalitási jegyekre érzékeny konstrukciók körére is. Úgy

¹³ Érdemes megjegyezni, hogy a finnben is létezik olyan (az ún. zéró alanyos szerkezet) szerkezet, ahol a 3. személyben tilos a névmási alany megjelenése. Ezt a kódolási stratégiát a személytelenség kifejezésére alkalmazzák, olyan mondatokban, melyek lehetőséget fejeznek ki (részletesebben l. SIEWIERSKA 2008, HELASVUO – VILKUNA 2008).

vélem, hogy egy ilyen vizsgálat talán új szempontokkal gazdagíthatja a finnugor nyelvek személytelen szerkezeteire vonatkozó eddigi ismereteinket.

Rövidítések

1	1. személy	IMP	imperszonális
2	2. személy	INF	infinitív
3	3. személy	NEG	tagadás
ACC	akkuzatív	PRE	jelen idő
AOR	aorisztosz	PL	többes szám
COM	komitatív	PTCP	participium
FUT	jövő idő	SG	egyes szám

Korpusz

PM=LUUTONEN, J. 2010. Pavlik Morozov–paraleelitekstikorpus. Research Unit for Volgaic Languages. University of Turku. Kézirat.

A hivatkozott irodalom

- ALATYREV, V. I. [АЛАТЫРЕВ, В. И.] 1970. Грамматика современного удмуртского языка. Синтаксис простого предложения. Издательство Удмуртия, Ижевск.
- ALHONIEMI, ALHO 2010. Marin kieliooppi. 2. painos. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten X. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- BARTENS, RAIJA 1995. Suomalais-ugrilaisten kielten meteorologisista ja muita luonnonolosuhteita merkitsevästä ilmauksista. Journal de la Société Finno-Ougrienne 86: 33–65.
- BARTENS, RAIJA 2000. Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 238.
- BERECZKI GÁBOR 1990. Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR 2002. A cseremis nyelv történeti alaktana. Studies in Linguistics of the Volga-Region. Supplementum I. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BERECZKI GÁBOR – MOLNÁR JÓZSEF szerk. 1981. Lakó- emlékkönyv. ELTE, Budapest.
- BLEVINS, JAMES P. 2003. Passives and impersonals. Journal of Linguistics 39: 473–520.
- COLE, PETER – SADOCK, JERROLD M szerk. 1977. Grammatical Relations. Academic Press, New York.
- COMRIE, BERNARD 1977. In defense of spontaneous demotion: the impersonal passive. In: COLE, PETER – SADOCK, JERROLD M. szerk. 1977: 47–58.
- CSÚCS SÁNDOR 1990. Chrestomathia Votiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DAHL, ÖSTEN – KOPTJEVSKAJA-TAMM, MARIA szerk. 2001. The Circum-Baltic Languages. Vol. 2: Grammar and Typology. John Benjamins, Amsterdam.
- F. GULYÁS NIKOLETT megjelenés alatt. Towards a classification of impersonal constructions in Komi: a functional-typological approach. In: KUBÍNYI KATA – JARI SIVONEN szerk. 2013.

- GIVÓN, TALMY 1997a. Grammatical Relations: An Introduction. In: GIVÓN, TALMY ed. 1997b: 1–84.
- GIVÓN, TALMY szerk. 1997b. Grammatical relations. A functionalist perspective. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- HOLVOET, AXEL 2001. Impersonals and Passives in Baltic and Finnic. In: DAHL, ÖSTEN – KOPTJEVSKAJA-TAMM, MARIA szerk. 2001: 363–89.
- KALININA, ELENA – KOLOMATSKY, DMITRIY – SUDOBINA, ALEXANDRA 2006. Transitivity increase markers interacting with verb semantics. Evidence from Finno-Ugric languages. In: KULIKOV, LEONID – MALCHUKOV, ANDREJ – DE SWART, PETER szerk. 2006: 441–64.
- KEL'MAKOV, VALENTIN – HÄNNIKÄINEN, SARA 2008. Udmurtin kielioppia ja harjoituksia. 2. korjattu painos. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KENESEI ISTVÁN szerk. 2000. Igei vonzatszerkezet a magyarban. Osiris Kiadó, Budapest.
- KUBÍNYI KATA – JARI SIVONEN szerk. 2013. Grammatika és kontextus III. Uralisztikai Tanulmányok 20. (megjelenés alatt).
- KULIKOV, LEONID – MALCHUKOV, ANDREJ – DE SWART, PETER szerk. 2006. Case, Valency and Transitivity. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- LANGACKER, RONALD W. 2009. Investigations in cognitive grammar. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- MALCHUKOV, ANDREJ – OGAWA, AKIO 2011. Towards a typology of impersonal constructions. A semantic map approach. In: MALCHUKOV, ANDREJ – SIEWIERSKA, ANNA szerk. 2011: 19–56.
- MALCHUKOV, ANDREJ – SIEWIERSKA, ANNA szerk. 2011. Impersonal constructions. A crosslinguistic perspective. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- SCHIEFER, ERHARD 1981. Das anonyme Subjekt in den finnisch-ugrischen Sprachen. In: BERCZKI GÁBOR – MOLNÁR JÓZSEF szerk. 1981: 140–57.
- SIEWIERSKA, ANNA 2004. Person. Cambridge University Press, Cambridge.
- SIEWIERSKA, ANNA 2008. Introduction: Impersonalization from a subject-centred vs. agent-centred perspective. Transactions of the Philological Society 106 (2): 115–37.
- SIEWIERSKA, ANNA 2011. Overlap and complementarity in reference impersonals. Main constructions vs. third person plural impersonals in the languages of Europe. In: ANDREJ MALCHUKOV – ANNA SIEWIERSKA szerk. 2011: 57–89.
- STIPA, GÜNTER 1962. Impersonale Ausdrucksformen. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Paavo Ravila. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 125: 579–92.
- TÓTH ILDIKÓ 2000. Személytelen szerkezetek és expletív alanyok. In: KENESEI ISTVÁN szerk. 2000: 127–55.

On the non-referential usage of 3Pl verbal forms in Finno-Ugric languages

This paper discusses the usage of certain encoding strategies of impersonalization in some Finno-Ugric languages (in Udmurt, Mari, Finnish and Hungarian). From a functional perspective, impersonal constructions can be sensitive to agentivity (A-impersonals), topicality (T-impersonals) and referentiality (R-impersonals) (MALCHUKOV – OGAWA 2011: 51). Following SIEWIERSKA (2011), when the latter type is encoded by 3Pl impersonals, they can have three different uses: generic, episodic and special. In my study, I give an overview on the behavioral and morphosyntactic properties of each type, using data collected from parallel translations of a Russian novel called the Pavlik Morozov text (PM) and also elicited from native speakers. The results reveal certain differences; in Udmurt, Mari and Hungarian Pl3 impersonals are used more frequently to encode R-impersonals, while in Finnish, impersonal passives are the most common representatives of this type. In addition, the frequent episodic and habitual usage of R-impersonals is a shared feature in the languages discussed here, contrarily; the specific usage of the type seems to be very marginal.

F. GULYÁS, NIKOLETT

Korai bibliafordítások nyelvtörténeti szempontú elemzése

Egy latin igeidő magyar megfeleltetése

1. A vizsgált anyag behatárolása. – Az irodalmi nyelv történetének korszakhatáraiból kiindulva, saját nyelvtörténeti kutatásaim a következő időszakot fedik le (l. SZATHMÁRI 1968: 41–2):

- 1) Előzmény: A nyelvi egységesülés csírái
  - a) honfoglalástól a XIV. század végéig (szóbeliség és írásbeliség határa);
  - b) a XIV. század végétől a XVI. század második negyedéig terjedő időszak (a könyvterjedelmű írásosság kezdetei)
- 2) A nyelvi egységesülés elindulása: a XVI. század második negyedétől a XVII. század második feléig (a könyvnyomtatás, a reformáció, majd az ellenreformáció korszaka)

Legkorábbi bibliafordításaink a szóbeliségből az írásbeliségbe való átmene-ti időszak után, a szóbeliségből kinőve, valamint a latin írásbeliség mintáin elin-duló magyar nyelven, ún. kódexnyelven íródtak. Fordításirodalomról lévén szó egyértelmű az idegen nyelvi (forrásnyelvi) hatás, hisz a latin grammatikai for-mákat kötelező volt megfeleltetni a magyar alakokkal, és a latin szövegszerkesz-tési minta is adott volt. Legtöbbször (sajnos) negatívan értékelik, hátráltatóként tüntetik fel ezt a minden nyelvi szintet elérő latin hatást, de talán sokkal fonto-sabb lenne ennek pozitív oldalát állítani előtérbe.

Korpuszom legkorábbi bibliafordításainkat, azon belül is a zsoltaírfordításo-kat öleli fel. Jelen téma szempontjából, a latin igeidők kérdésében a katolikus fordítások összevetése érdekes (az Apor-kódexben nincsenek meg az általam vizsgált bizalomzsoltaírok), ez a Döbrentei- (1508), Keszthelyi (1522) és Kul-csár-kódexeket (1539), és az ezektől majdnem egy évszáddal idősebb Káldi Bib-liát (1626) jelenti. A Keszthelyi és Kulcsár-kódexeket ugyanabból a forrásból másolták, ezért köztük inkább csak helyesírási különbségeket találunk, de ezen kódexek zsoltaírfordításait a Döbrentei-kódex zsoltaíraival is párhuzamba szokták állítani (l. BOROS ALÁN 1903 és TÓTH KÁLMÁN 1994). A katolikus fordításokat érdemes a korai protestáns fordításokkal is összevetni, melyek más forrásokra, más hagyományra mennek vissza. E korszakból ide sorolható Székely István Zsoltaíroskönyve (1548), Heltai (1560) és Károli Bibliája (1590), a Batthyány-kódex (17. század eleje).

2. A latin nyelvi hatás. –

A) Magyarországon a kereszténység felvételével megjelenik a latin nyelv. Kez-detben a latin és a magyar egymás mellett él, leegyszerűsítve mondhatjuk, hogy írásban a latin, szóban a magyar nyelv vált általánossá. A két nyelv közötti tol-

mácsolás mindennapi tevékenység volt. Kezdetben a bibliai részeket emlékezetből fordították, körülbelüli szabad átültetések hangozhattak el például a prédikációk keretein belül (már a 11. századtól). Később, ahol a tolmács tudott írni és erre olvasói igény is támadt, ott elkezdik lejegyezni ezeket a szövegeket. Sokáig a latin bibliai szövegek tolmácsolása és írásbeli fordítása a szóbeli tolmácsolási hagyomány részei, begyakorlott fordítások, melyeknek legalább közismertebb, gyakrabban használt fordulatai állandósultak előszóban (a második szóbeliségben l. TARNAI 1984). Nemcsak szavaknak, szókapcsolatoknak, grammatikai szerkezeteknek voltak iskolai fordítási hagyományai, hanem a szövegszerkesztésnek is megvoltak a latin mintái, amit követhettek.

A latin befolyás, mintakövetés tehát egyértelmű. Írásbeliségünk elindítója is a latin nyelv volt, „a magyar is a latintól eltanult formákkal és szerkezetekkel vált irodalmivá [...] amit azonban készen kap az idegen nyelvből: ez egyes szavak rendjét, viszonyítását, mondatra fűzését, a mondatok, majd az egész szakaszok egymásba kapcsolását, vissza és előre utalását: azt gondolkodás nélkül átveszi, elfogadja. Szövegezési terve nincs; nincs is rá szüksége, átadja azt neki, reátukmálja a latin” (HORVÁTH 1944: 261). Ennek az időszaknak szülöttei első rendszeres és liturgiai célú bibliafordításaink.

B) A legkorábbi magyar nyelvtanok tanulsága szerint is a latin nyelv tanításakor minden latin igeidőnek magyar igeidőt próbáltak megfeleltetni. Ezen egyezések okát a bibliafordítások hatásának, valamint a korabeli literátus réteg magas fokú latin műveltségének tulajdonítják. E. ABÁFFY ERZSÉBET a következő megfelelésrendszert közli (E. ABÁFFY 1983: 115–6):

praesens imperfectum	Ø : <i>ír</i>
praeteritum imperfectum	Ø + <i>vala</i> : <i>ír vala</i>
futurum imperfectum	Ø : <i>ír</i>
praesens perfectum	- <i>á/-é</i> vagy - <i>t</i> jeles múlt : <i>íra, írt</i>
praeteritum perfectum	- <i>t</i> + <i>vala</i> : <i>írt vala</i>
futurum perfectum	- <i>nd</i> jeles jövő : <i>írand</i>

BÁRCZI GÉZA ezek ellenére is felhívja a figyelmet arra, hogy a latin és a magyar igeidők szabályos, következetes megfeleltetése nem biztos, hogy kizárólag a latin nyelv befolyásának köszönhető (l. BÁRCZI 1990: 70). A régi magyar nyelv igeidőiben való gazdagsága független a latintól, és bizonyára mindnek fontos funkciója volt, ha használták ezeket a formákat és fenn is maradtak évszázadokon keresztül. É. KISS KATALIN „állítólagos latin határról” beszél (É. KISS 2005: 430). Ha a magyar összetett igeidők biztos nem latin hatásra alakultak is ki, de fennmaradásuk mégis a bibliafordításoknak köszönhető, a latin forrásnyelv és a fenti megfelelésrendszer nélkül előbb eltűntek volna, előbb vesztették volna el funkciójukat.

Azt gondolhatjuk, hogy latinból való fordításról lévén szó, kódexeink igeidő-használata következetesen követi a fent közölt megfeleltetéseket. De nem

szabad elfeledkeznünk arról, hogy ezek legkorábbi zsoldárfordításaink, így fordítási nehézségek érződhetnek rajtuk.

3. A vizsgált igeidő: praesens perfectum. – A praesens perfectum fordításánál két magyar múlt idő (-á/-é vagy -t jeles) jöhet számításba, melyet a latin igeidő két fő funkciójával állíthatunk párhuzamba: A) a perfectum historicum olyan múltbeli eseményt ír le, melynek nincs hatása a jelenre, B) a perfectum logicum múltbeli cselekvést fejez ki, de ennek eredménye, következménye hangsúlyozottan a jelenben is fennáll. Ezeket kiegészíthetjük egy harmadik funkcióval, mely kevésbé ismert: C) a perfectum gnomicummal kifejezhetők általános érvényű igazságok, tanítások is (például szólások, közmondások), de ilyenkor a megelőző, múltbeli tapasztalatot hangsúlyozzuk vele.

A két fő funkció meghatározása összecseng a magyar múlt idők leírásaival. „Az -á/-é jeles, elbeszélő múlt idő [...] a múltban megtörtént eseményt, valamely eseményláncolat egy-egy láncszemét fejezi ki anélkül, hogy a beszélő a jelenrel kapcsolatba hozná. Független ez az igeidő a cselekvés tartós vagy mozzanatos, befejezett jellegétől is” (E. ABAFFY 1983: 139). É. KISS KATALIN ezt az igeidőt nevezi egyszerű múltnak, mely aspektus nélküli (É. KISS 2005: 423).

A másik, -t jeles múlt történetileg a cselekvés, történés eredményét jelentő befejezett melléknévi igenévből alakult ki, ez az „állapotot, következményt kifejező -t jeles múlt viszont a jelenre nézve is fontos információkat közöl” (E. ABAFFY 1983: 150). É. KISS véleménye szerint ez az igeidő a befejezett jelen, hisz „olyan múltbeli szituációk leírására szolgál, melyeket a jelen szemszögéből nézünk. A referenciaidő (azaz a beszélő perspektívája) mind a múltbeli szituációt, mind a jelent magába foglalja” (É. KISS 2005: 423).

Azt gondolhatnánk, hogy a latin funkciók és a magyar múlt idők között következetes a megfelelés, ez azonban nem így van, hisz már korai kódexeinkben sem egyértelmű ezen latin igeidők magyarra való átültetése párhuzamos kódexfordításainkban. Nagyobb korpuszt vizsgálva néhol már-már véletlenszerűnek tűnnek a választások a kétféle múlt idő között, melyek közé elég gyakran jelen idős alakok is keverednek. BÁRCZI szerint „e két múlt idő szintaxisában a latin nyelv hatásának nem lehetett szerepe, minthogy a latin nem tesz különbséget a két szemlélet között, hanem nyilván a latintól független belső magyar fejlődéssel állunk szemben” (BÁRCZI 1963: 165).

Máshol előkerül e kétféle múlt időnek egy másik elkülönítési lehetősége: nagyobb korpuszon végzett vizsgálatok alapján a -t jeles vagyis befejezett múlt elsősorban a közvetlen megnyilatkozásokban, 3. személyű történetmesélésben, az -á/-é, történeti múlt pedig az elbeszélésekben jelentkezik. „A kódexek fordítási gyakorlatában tudatos eljárásnak kell tekintenünk, hogy az elbeszélésekben oly következetesen igyeksenek ragaszkodni az -á/-é jeles múltéhoz” – írja E. ABAFFY ide is vonatkoztatható magyarázata (E. ABAFFY 1983: 150). A kérdés most már az, hogy a zsoldárok ilyen értelemben mely csoportba sorolhatók, bár egyértelmű válasz erre sem adható.

4. *Praesens perfectum* a zsoltsárfordításokban. – Az általam eddig vizsgált bizalomzsoltsárokban (3., 16., 23. és 121.) összesen 26 esetben fordul elő *praesens perfectum* a Vulgata szövegében, amit most kiegészítettem az első 8 zsoltsárban előforduló további 49 alakkal (ezek között a 3. zsoltsár átfe-désben van), így összesen 67 *praesens perfectum* formát vizsgáltam. Itt kell azonban megemlítenem, hogy az eredeti latin forrásszöveg ismeretlen volta mennyire megnehezíti a kutató dolgát, hisz a mai latin szövegek már sok-sok re-vidéáláson, jobbításon vagy inkább semleges előjellel szólva változtatáson men-tek keresztül. Nehéz kiválasztani azt a szövegvariánst, melyhez legközelebb áll-nak 16. századi fordításaink, de mindenképp egy görögre (a Septuagintára) visszamenő alapot kell kiinduló pontként magunk elé vennünk. Magyarországon a kereszténység megjelenésével feltehetően sok, ma már feledésbe merült, elve-szett latin minta, kézirat állt a fordítók rendelkezésére. Nem kell feltétlenül a Vulgata szövegére gondolnunk, bár 1546-ban a Tridenti zsinat határozata nyo-mán készíteni kezdték a kritikai kiadást, de ennek a folyamatnak az eredménye-ként ismertté lett „Elterjedt” változat csak jóval később vált általánossá. Kódex-fordításaink jóval ezelőtt készültek, és már mind másolat, tehát eredetijük még korábbi. Ekkor még a Vetus Latinának több változata is közkezen foroghatott, ezek közül véletlenszerű volt, hogy melyik akadt épp a szerzetes fordító kezébe, melyik volt megtalálható az adott kolostorban.

Mielőtt a kódexek néha véletlenszerűnek tűnő igeidő-választásaira rátérnék, Káldi György Bibliafordításának néhány jellegzetességére szeretném fel-hívni a figyelmet. A jezsuita Káldi György a 17. század elején készítette el az el-ső jelentős ellenreformációs bibliafordítást, mely 1607-re kész volt, de még többször átdolgozta és előljárói kérésére szakemberekkel is átnéztette azt, így csak jóval később, 1626-ban jelentette meg Bécsben. Észrevette az eltéréseket saját és a Károli-féle fordítás között, de ezeket Károli hibájának tartotta, és azzal vádolta őt, hogy kihagyásokkal és betoldásokkal meghamisította és elferdítette a Biblia szövegét. Saját munkájában sokszor hagyatkozott a kódexek psalteriumaira, legtöbb helyen visszatért az ekkor már egy-másfél évszázados fordításokra, de csak a legtokéletesebb szöveghűségekre való törekvés jegyében. Nála például a következőkben megvizsgált *praesens perfectum* múlt idős megfe-leltetése (két speciális esetet leszámítva) következetes, 97%-os, ugyanezt az ige-időt a kódexek nem mindig múlt idővel adják vissza.

Káldi a vizsgált 67 *praesens perfectum* alak közül 63 esetben *-t* jeles múlt idővel fordít. A *-t* jeles múlt idő ilyen nagyarányú használata alátámasztja a ma-gyar múlt idő kifejezésrendszerének nyelvtörténeti változását, ti. az *-á/-é* jeles múlt fokozatos kikopását, eltűnését a nyelvből, de mindenképp fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Káldi mennyire újító, úttörő volt ebben a tekintetben a 17. század elején. Következetes, előre mutató nyelvi anyaggal dolgozott, olyan for-dítást adva ezzel az utókornak, mely nemcsak bibliafordításként számottevő, ha-nem többek között ezen markáns nyelvhasználati jellegzetessége miatt nyelvtör-téneti korpuszként, nyelvi anyagában is újító volt.

1. táblázat

A latin praesens perfectum magyar megfeleltetései

	DöbrK.			KeszthK./KulcsK.			Káldi		
	-t	-á/-é	jelen	-t	-á/-é	jelen	-t	-á/-é	jelen
1. Zsoltár	3			4			3		1
2. Zsoltár		5	1		5	1	5	1	
3. Zsoltár	1	6	1		8		8		
4. Zsoltár	4	3		1	5	1	7		
5. Zsoltár	1	1		1	1		1		1
6. Zsoltár	2	2	1	2	2	1	5		
7. Zsoltár	7	3		8	3		12		
8. Zsoltár	5			5			5		
16. Zsoltár	2	7		3	6		8	1	
23. Zsoltár	2	4	1	1	6		7		
121. Zsoltár	1	1		1	1		2		
Összesen:	28	32	3	26	37	3	63	2	2

Ahogy a táblázatból is kitűnik a két múlt és a jelen idő megoszlása nem egyezik a két kódexeket tartalmazó oszlop között, pedig BOROS ALÁN szerint a Döbrentei-kódex zsoltárfordításai a Keszthelyi és Kulcsár-kódexek zsoltárfordításainak egy korábbi változatai. (l. BOROS 1903) Néhány példát szeretnék bemutatni a fenti eltérések vagy épp feltűnő egyezések közül.

5. Szemelvények.

A) Perfectum historicum a latin *dixi* fordításakor. – A 2. zsoltár 7. versében (*Dominus dixit ad me filius meus*) és a 16. zsoltár 2. versében (*dixi Domino Dominus meus es tu*) Káldi -á/-é jeles múlt idővel fordít: *Az Úr monda nékem: Én fiam vagy és Mondék az Úrnak: Én Ifjenem vagy te.* Ezek a történeti múltú alakok a perfectum historicum, az elbeszélő múlt legtisztább példái, hisz idézetet vezetnek be. A Döbrentei-, a Kulcsár- és Keszthelyi Kódexekben az első esetben elbeszélő múlttal fordítanak, a második esetben viszont a Kulcsár- és Keszthelyi Kódexekben -t jeles múlt időt találunk: *mondottam wrnak*, ez a fordítás azonban nehezen magyarázható.

Zsoltár 2,7

DöbrK. *monda*KeszthK./KulcsK. *monda*Káldi *mondá*

Zsoltár 16,2

DöbrK. *mondam*KeszthK./KulcsK. *mondottam*Káldi *mondék*

A 3. zsoltár 5. versénél azt gondolhatnánk, hogy hasonló alakkal találkozunk (*voce me ad Domine clamavi*), de jobban meg kell néznünk ezt a helyet: Az *én fzőmmal az Úrhoz kiáltottam* (Káldi), de itt nem egy idézet bevezetéséről van szó, mert így folytatódik a vers: *és meg-halgatott engem az ő szent hegyéről* (Káldi) – tehát inkább események egymásutánjaként kell értelmeznünk az írottakat. A Döbrentei-kódex jelennek fordít (*En zommal vrra kaialtoc*), majd elbeszélő múlttal folytatja (*es qnnqn zent hegyrql engqm meg halgata*), tehát második esetben perfectum historicum funkciót ismer fel. A Kulcsár- és Keszthelyi Kódexek szintén ezt a funkciót használva, így írnak: *Een zomal wrhoz kayalteek ees engemeth meg halgatha* (KeszthK.).

B) **Historicum funkció mint esemenylánc.** – A 3. zsoltár 6. verse egy eseménysorozatot ír le: e vers alapján szokták ezt a zsoltárt reggeli imádságnak nevezni, hisz itt esti és reggeli megszokott, mindennapi cselekvéseket sorol fel a zsoltáríró. A Vulgata szövegében (*ego dormivi et soporatus sum et exsurrexi*) két indicativus praesens perfectum alak között egy befejezett melléknévi igenevet találunk. Nézzük a kódexek és Káldi fordítását:

Zsoltár 3,6

DöbrK.

En el alvm es el baqadek: [...] es meg fel tamodek

KeszthK./KulcsK.

Een almath wek ees el bagyadek, ees fel tamadeek

Káldi

Én aluttam, és mély álomban voltam: és fel-költtem

Jól látszik, hogy a kódexek mint egy esemenylánc egy-egy láncszemét írják le az egyes mozzanatokot, tehát jól felismerték a perfectum historicum funkciót, Káldinál pedig elmarad már ennek a megkülönböztetése. A héber eredetiben itt szintén perfektív igéket találunk, a protestáns fordítások mégis jelen időt használnak a Batthyány-kódex például így: *En le fekwfzóm el alufzom es fel ferkenek*.

C) **Zsoltár 1,1 lehetséges gnomicum funkció.** – A Vulgátában az 1. Zsoltár 1. versében három indicativus praesens perfectum E/3 alakú ige áll (*abiit, setit, sedit*), de a héberben is perfektív igéket találunk ezeken a helyeken. A kódexek (DöbrK., KeszthK., KulcsK.) és Káldi következetesen meg is maradtak a befejezett (az egyszerű) múlt idős fordításnál. Ez a perfectum logicum funkció lenne, melynek eredménye, hatása a jelenben is fennáll állapotot és következményt fejez ki, ami érthető is, hisz a zsoltár tartalma is az, hogy ha nem járt valaki a kegyetlenek tanácsán, nem állott a bűnösök útjába és nem ült a veszedelmek székébe, az boldog a jelenben:

KeszthK.: *Bodog ember ky kegyetleneknek tanachyaba nem yarth / ees ky byneseknek wthaba nem alloth / ees ky wezedelemnek zekybe nem wlth*

Az hogy itt nem folyamatról (historicum) van szó, nem egy esemenylánc elemei a járt, állt és ült, az egyértelmű volt a kódexek fordítóinak is.

2. táblázat

1. Zsoltár 1. vers

	DöbrK.	KeszthK /KulcsK.	Székely	Heltai	Károli	BatthK.	Káldi
1,1 abiit	iart	ÿarth	iart	iár	jár	iar	járt
1,1 setit	–	alloth	allot	ál	áll	all	állott
1,1 sedit	vlt	wlth	vlt	ül	ül	wll	ült

A protestáns Székely István a kódexekhez hasonlóan múlt idővel fordít, míg Heltai, Károli és a Batthyány-kódex jelen időt használ, annak ellenére, hogy itt a héberben egy perfect igealak áll. Talán erre is és a mai fordítások jelen idejére is magyarázat lehet a praesens perfectum gnomicum funkciója, ezt a boldogmondásokról való ismereteink is alátámasztják, melyekben rövid, tömör etikai összefoglalásokat olvashatunk. A héberben is létezik egy jelenre érvényes perfectum szintén az általános igazságok kifejezésére.

6. Összegzés. – Az 1. táblázatból és a bemutatott példákból is kitűnik, hogy a sok helyen említett latin következetes igeidő-megfeleltetés a praesens perfectum esetében nem áll fenn 100%-osan, és legtöbbször a fordító (meg)érzésére van bízva a jelen és a kétféle múlt idő közötti választás. Ha a fenti zsoltárok mellé a mai fordításokat is odatennénk, akkor sokkal következetesebb, tudományosan megalapozott, nem annyira csak a benyomásra alapozó variánsokat látnánk. De korai zsoltárfordításainknak éppen az a szépsége, hogy a lexikai választások mellett, az igeidők kiválasztásában is a latin tudásuk és a hitbeli meggyőződésük szerinti legjobb variánst örökítették meg számunkra a kódexek lapjain. A latin nyelv sokszor igazságtalanul emlegetett negatív, gúzsba kötő hatása itt teljesen átértékelődik, hisz látható, hogy a magyar fordítások a legjobb megoldást keresik egészen addig, míg Káldi a 17. század legelején a magyar nyelv természetes fejlődésével, változásával eljut kora legmodernebb, szinte kizárólagosan *-t* jeles múltat használó megoldásáig. Innen a latin igeidők további vizsgálatát a pragmatika felé is irányíthatjuk, hisz ha nem volt teljesen következetes a megfeleltetés, akkor a választások okát fordításpragmatikai okokra is visszavezethetjük. De érdekes lehet a fenti vizsgálatot további latin igeidőkkel is kiegészíteni, ez is további fordítástörténeti és hagyományozódási utak megismerése felé nyitná meg a lehetőségeket.

Forrásjegyzék

- BatthyK. = Batthyányi codex. In: Lobkowitz codex; Batthyányi codex; Czech codex. Közzéteszi Volf György 1890. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- Biblia 1590 = Szent Biblia, az az Istennek O es Wy testamentvmanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent könyuei. Magyar nyelwre fordittatott [Károlyi Gáspár és mások által] egészlen és wijonnan az Istennek Magyar országban való anya szent egyházának épülésére. Visolban MDXC Mantskovit. [Károli Biblia. Hasonmás kiadás: 1981. Magyar Helikon Kiadó, Bp.]
- Biblia 1626 = Szent Biblia. Az egesz keresztyénségben bé-vött régi deák bötüböl magyarra fordította a Jézus-alatt vitézkedő társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap. Béchben MDCXXVI Formika Máté. [Káldi Biblia. Hasonmás kiadás: 2002. Faximile Kiadó, Bp.]
- Biblia 1685/1717 = Magyar Biblia, avagy az Ó és Uj Testamentom könyveiből álló tellyes Szent Iras a Magyar nyelven. Mellyet A' Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönséges Summáját és részeit meg-mutató marginalis jegyzésekkel meg-világosított: Comaromi C. György S.I.M.D. és D.P.M.DC.LXXXV Esztendőben. [Komáromi Csipkés György Bibliája. Hasonmás kiadás: 2000. Vizsolyi Alapítvány Kuratóriuma, Debrecen.]
- DöbrK. = Döbrentei-kódex 1508. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Abbaffy Csilla – T. Szabó Csilla 1995. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- Heltai = Soltar, az az Szent Davidnac es egyeb prophetáknac psalmusinac, auagy isteni dichireteknec könyue szép summátskákkal es röüideden valo aertelmöckel. Magyar nyeluen Heltai Gaspar etc. Colosvarat MDLX.
- KeszthK. = Keszthelyi kódex 1522. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea 2006. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- KulcsK. = Kulcsár-kódex 1539. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader L Székely = Soltar könü [!] Szekel Estuantul magyar nielre [!] fordítatott. Touabba ez Soltar vtan szido [!] szolasnac mogia es nehez heliecnec röüideden valo magyarazatia psalmosonkent köüetkezic. Tablaia is vagion, ki eleuszer az psalmosoknac rendet deakul meg mutatia. Masodtsor abece szerint valo magyarul irt helet mutatia meg. (Krackoba 1548 Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar). [Hasonmás kiadás: Székely István Zsoltároskönyv 1991. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete – Argumentum Kiadó, Bp.]

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1983. Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: BALÁZS JÁNOS szerk. Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 113–79.
- BÁRCZI GÉZA 1963. Az igeidők. In: Uő. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Budapest. 161–6.
- BÁRCZI GÉZA 1990. A magyar igeragozás története. Nyelvtudományi Értekezések 130. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BOROS ALÁN 1903. Zsoltárfordítás a kódexek korában. Stephaneum Nyomda, Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS 1944. A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. MNy 2005: 420–35.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH KÁLMÁN 1994. Bibliafordítás – Bibliamagyarázás. Kálvin Kiadó, Budapest.

CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA

szuhidebora@gmail.com

**Early bible translations in language history:
A latin tense and its Hungarian translation**

This paper shows the latin praesens perfectum tense's hungarian translations in the early, 16th and 17th century in the psalm translations. This latin tense has two functions which can draw a parallel with the two types of hungarian past tense (-t and -át/-é). The literature says special and regular correspondence into this two things, but here sometimes seems that into the latin and the hungarian the chooses are random. But in the beginning of the 17th century in Káldi György's bibletranslation the past tens with -át/-é are very rare, this is normal in the 17th century, but very connected and even recentness in the beginning of the century.

CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA

A magyarországi jelnyelvi tolmácsok helyzete a jelnyelvi törvény vonatkozásában

1. Bevezetés. – A siket közösség Magyarország harmadik legnagyobb, immár elismert kétnyelvű nyelvi és kulturális kisebbségét alkotja (BARTHA 2004: 313). A siketek a többségi hangzó nyelvvel napi rendszerességgel érintkeznek a többségi társadalom révén, s annak főként írott, de gyakran hangzó formáját is használják. A beszélt nyelv érzékelése esetükben természetesen a szájról olvasás segítségével valósul meg (HATTYÁR 2008: 48). A fenti sajátosságokat figyelembe véve BARTHA CSILLA kétnyelvűség-meghatározása alapján, mely szerint „kétnyelvű az, aki a mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ” (BARTHA 1999: 40), megállapítható, hogy a siket közösségek kétnyelvű nyelvi kisebbséget képeznek egy-egy társadalomban (HATTYÁR 2008: 48).

A siketség fogalmának meghatározását tekintve létezik egy kulturális, antropológiai megközelítés, amely nem a halláshiányon, hanem a jelnyelv használatán alapul, és amelynek érvényesítése mellett bizonyos halló csoportok is a siket közösséghez sorolhatók (vö. BARTHA – HATTYÁR – SZABÓ 2006: 861). Ilyen csoportot alkotnak a magyarországi jelnyelvi tolmácsok, akik a mindennapi munkájuk során azon munkálkodnak, hogy elhárítsák a felmerülő nyelvi akadályokat a halló és a siket közösség között.

Jelen kutatás célja a tényfeltárás, az, hogy a jelnyelvi törvény vonatkozó rendelkezéseinek ismertetése mellett empirikus kutatás keretében feltárja a jelnyelvi tolmácsszolgálatok működésének jellegzetességeit, a tolmácsolási munka folyamatát, rávilágítson a tolmácsok munkájával kapcsolatos nehézségekre, valamint a felmerülő igényekre.

2. Kutatási kérdések, módszerek. – A vizsgálat elsőként annak feltérképezésére irányult, hogy a jelnyelvi törvény hogyan szabályozza a jelnyelvi tolmácsolás folyamatát, továbbá milyen változásokat hozott a tolmácsszolgálatok működésébe. A hatályban levő rendelkezések, valamint a jelenlegi jogi állapot alapján feltételeztem, hogy a tolmácsszolgálatok komoly finanszírozási problémákkal küzdenek, emellett pedig nehezíti a tolmácsszolgálatok működését a siketek ingyenes tolmácsszolgáltatás-igénybevételének 120 órára korlátozott időkerete. A jogi helyzet megismerését követően a tolmácsok szakmai munkáját vizsgáltam. A tolmácsképzés az elmúlt 20 évben jelentős változáson ment keresztül, így ennek tudatában azt mértem fel, hogy a képzés mennyiben járult/járul hozzá az adatközlők mindennapi munkavégzéséhez, illetve a mindennapos problémák megoldásához régen és ma, vagyis mennyire érzik magukat felkészültnek az adatközlők a tolmácsképző elvégzését követően. Emellett további kérdéseket vet fel, hogy milyen tapasztalataik, illetve elképzeléseik van-

nak a szaktolmácsolással kapcsolatban? Információim alapján azt feltételezem, hogy a jelenlegi képzés mind elméleti, mind gyakorlati szempontból kellően felkészíti a tolmácsokat, míg a korábban végzett tolmácsok esetében nem biztos, hogy ez így van. A szakosodási folyamat a tolmácsképzőn kívül eső lehetőség, amely továbbképzés formájában áll rendelkezésre, és az egyes tolmácsolási területeken szükséges speciális kompetenciák miatt feltétlenül szükséges.

A fenti kérdések megválaszolására irányuló vizsgálat kilenc 24 és 52 év közötti jelnyelvi tolmáccsal készített irányított beszélgetés alapján zajlott. Az interjúk elkészítését a hanganyagok lejegyzése, majd elemzése követte. Mivel a felvételekhez használt kérdéssort tematikusan építettem fel, így annak feldolgozása is témakörönként a legkézenfekvőbb.

3. A jelnyelvi törvény hatása a tolmácsszolgálatok működésére. – Az elmúlt években számos tanulmány készült a siket közösség jogi helyzetéről pl. az Emberi jogok. Igen (2009), Fogyatékos személyek jogai vagy fogyatékos jogok (2010), illetve a jelnyelv természetes, önálló nyelvként történő elismerésének fontosságáról, melyekben a szerzők nagy hangsúlyt fektettek a siket közösség kétnyelvűségének jellemzésére, valamint a kétnyelvű oktatás bevezetése fontosságának hangsúlyozására. A témával kapcsolatban sokan készítettek felméréseket, vizsgálatokat, különböző jogi tartalmú összefoglalókat, mint például BARTHA – HATTYÁR (2002), BARTHA – HATTYÁR – SZABÓ (2006), és természetesen a siket közösség részéről is készült ebben a témában összefoglalás, pl. KÓSA – TAPOLCZAI – LOVÁSZY (2005) munkája. Ezen tanulmányok mind hozzájárultak egy olyan törvény megszületéséhez, amelyet 2009 novemberében egyhangúlag fogadott el a Magyar Országgyűlés, s ez A magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló 2009. évi CXXV. törvény¹ (a továbbiakban jelnyelvi törvény). Ez egyfelől természetes, önálló nyelvként ismerte el a jelnyelvet (3. § (1)), illetve a siket közösséget nyelvi kisebbségként (3. § (2)) határozza meg, valamint másik fontos eleme, hogy törvényi keretek közé helyezi a kommunikációs akadálymentesítést mind a hétköznapi tolmácsolás szintjén (4. §–6. §), mind a médiában (30. §), megkönnyítve ezzel az információáramlást, illetve az információkhoz való hozzáférést (15. és 16. §). Ez a törvény egyrészt rendelkezik a siketek jogairól, másrészt a tolmácsszolgálatok működéséről és személyi feltételeiről, a térítésmentes tolmácsszolgáltatás igénybevételére jogosult személyekről (5. §), valamint meghatározza, hogy milyen időkeret áll a tolmácsolást igénybe vevő siketek rendelkezésére (bővebben lásd a nemzeti erőforrás miniszter 62/2011. (XI.10.) NEFMI rendelete a jelnyelvi tolmácsszolgálatok működésének és a jelnyelvi tolmácsszolgáltatás igénybevételének feltételeiről²). Az állam a térítésmentes tolmácsszolgáltatás időkeretét évi 36 000 órában állapította meg, ami személyenként maximum évi 120 óra. Ez alól kivételt képeznek azon siket személyek, akik a közoktatásban vagy a felsőoktatásban vesznek részt. Ők további

¹www.szmm.gov.hu/openlink.php?linkID=1269

²<http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk11131.pdf>

120, illetőleg szemeszterenként 60–60 óra ingyenes tolmácsolást igényelhetnek. Az időkeret ellenőrzése, valamint nyilvántartása szigorú szabályok szerint történik, melyről a törvény külön rendelkezik (6.§). A 8.§ a Jelnyelvi Tolmácsok Országos Névjegyzékét tárgyalja (a továbbiakban Névjegyzék), amely a jelnyelvi tolmácsok nyilvántartási rendszerének szerepét hivatott betölteni, és amely meghatározza, hogy ki, milyen végzettséggel és milyen feltételekkel végezhet jelnyelvi tolmácsolási tevékenységet (bővebben lásd 38/2011 (VI. 29.) NEFMI rendelet³). Jelnyelvi tolmácsként csak azon személyek működhetnek, akik e Névjegyzékben szerepelnek; a 2013. január 7-i állapot alapján 108 jelnyelvi tolmács dolgozik Magyarországon.⁴ A Névjegyzék tartalmazza a jelnyelvi tolmácsok személyes adatait, valamint a szakképesítésükkel és kompetenciáikkal kapcsolatos információkat – ezen adatok közül az elérhetőségeket, a kompetenciákat, valamint a vállalt területeket. A Névjegyzékbe való felvételhez a jelnyelvi tolmácsoknak külön szolgáltatási díjat kell fizetniük, ugyanakkor ha valaki nem kíván a nyilvántartásban szerepelni, indítványozhatja az abból való törlését.

A törvény rendelkezik a jelnyelvi tolmácsok titoktartási kötelezettségéről (9.§), valamint a tolmácsszolgálatok finanszírozásával kapcsolatos szabályozásról egyaránt, melyet a mindenkori költségvetési törvény tartalmaz, s amely pályázati rend alapján történik. Két már hatályos pont nagyban megváltoztatta a korábbi finanszírozási rendet: A 10.§ (3) pont szerint „közzolgáltatási tevékenység esetén a jelnyelvi tolmácsolás költségét a tevékenységet végző, illetve a szolgáltatást nyújtó szerv, szervezet vagy intézmény viseli.” A (4) pont szerint pedig a „közoktatásról szóló törvény, a szakképzésről szóló törvény, a felsőoktatásról szóló törvény és a felnőttképzésről szóló törvény alapján megszervezett szóbeli vizsgák során a jelnyelvi tolmácsolás költségét a vizsgát szervező intézmény viseli (2009. évi CXXV. tv.).” Az utóbbi két bekezdés azt a problémát veti fel, hogy a közintézmények számára ezen pontok teljesítése habár kötelező érvényű, mégis előfordul az a sajnálatos eset, hogy pénzügyi forrás hiányára hivatkozva nem fizetik ki a tolmácsszolgáltatást. Ez komoly terhet és megpróbáltatást mér a tolmácsszolgálatokra. Így a megoldatlan finanszírozási nehézségek miatt vívott harcok még inkább ellehetetlenítik a tolmácsszolgálatok helyzetét, ez pedig a siketek ellátatlanságát eredményezheti nemcsak a hivatali szintereken, de akár az egészségügyben is. A tolmácsszolgálatok már nem tudják finanszírozás nélkül elvállalni a közzolgáltatást érintő tolmácsolási felkéréseket, mivel ez saját működésük számára okozhat fennakadást. Amennyiben egy tolmács mégis elvállalja ezeket a megbízásokat, számolnia kell azzal a lehetséges következménnyel, hogy mindezt ellenszolgáltatás nélkül teszi. Egyelőre tehát a finanszírozás kérdése rendezetlen, és ez a helyzet a tolmácsszolgálatok és a tolmácsok működését is nagymértékben befolyásolja. Fentiek ellenére azonban

³ http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100038.NEM&celpara=#xcelparam

⁴ <http://nrszh.kormany.hu/download/5/f4/00000/Jelnyelvi%20Tolm%C3%A1csok%20Orsz%C3%A1gos%20N%C3%A9vjegyz%C3%A9ke%200107.pdf>

az adatközlőim pozitívan nyilatkoztak a törvényről. Bizakodnak a végrehajtási rendeletek elkészülésében, melyek segítségével megoldódnának a finanszírozási problémák, illetve reménykednek a továbbképzési lehetőségek számának növekedésében – mindezek hozzájárulnának a tolmácsolás minőségi fejlődéséhez, illetve a szakmai színvonal emelkedéséhez.

A finanszírozási problémák mellett további nehézséget jelent az évi 120 óra ingyenes tolmácsszolgáltatás törvényi előírása, amely leginkább a nappali tagozatos képzésben részt vevő siketeket érinti rosszul, hiszen számukra a további 120 órás keret sem fogja biztosítani a megfelelő óraszámot. A siketek tolmácsszolgáltatási igénye nagy eltéréseket mutathat, így azok számára, akik csupán hivatalos ügyek intézése érdekében veszik igénybe a szolgáltatást, biztosított ez a keret. A kérdést az órák egymás közötti átruházhatósága oldaná meg, ugyanakkor ennek lehetősége egyelőre nem tisztázott (vö. TEMPFLI 2011). A probléma megoldása sürgető, mivel a siketeknek az a joga, hogy térítésmentes jelnyelvi tolmácsszolgáltatást vegyenek igénybe, nem sérülhet.

A tolmácsszolgálatok finanszírozására vonatkozó, valamint a 120 órás időkerettel kapcsolatos feltételezéseim helytállónak bizonyultak. A törvényi rendelkezések korlátozzák a térítésmentes tolmácsolás igénybevételének lehetőségét, a tolmácsok működésének lehetőségeit, ugyanakkor egy olyan fontos kérdés, mint pl. a jelnyelv akkreditálása, egyelőre nincs tisztázva.

4. A szakmaválasztás okai, a tolmácsok szakmai hátterének bemutatása. – A jogi háttér kritikai elemzésével képet kaptunk a szolgáltatás elvi és gyakorlati működéséről, a továbbiakban pedig a vizsgálatban részt vevő tolmácsok szakmai hátterét ismerhetjük meg. Ezzel kapcsolatosan azt feltételeztem, hogy a személyes indokok kevésbé befolyásolták a tolmácsok szakmaválasztását, inkább a jelnyelv iránti kíváncsiság vezette őket. Az 1. táblázatban foglaltam össze a tolmácsok szakmai hátterére jellemző legfontosabb adatokat.

1. táblázat

A tolmácsok szakmai hátterét elemző táblázat

	Kor	Végzettség	Munka- forma	Mióta dolgozik?	Hol dolgozik?	Volt-e sze- mé-lyes ok?
T_1	52	főiskolai diploma	szabadúszó	1995	Budapest	nem
T_2	28	egyetemi diploma	szabadúszó	2007	Budapest	nem
T_3	42	főiskolai diploma	főállású	1988	vidék	igen
T_4	41	érettségi	főállású	1988	Budapest	igen
T_5	24	főiskolai diploma	főállású	2007	Budapest	igen
T_6	30	egyetemi diploma	szabadúszó	2007	Budapest	nem
T_7	27	egyetemi diploma	főállású	2008	Budapest	nem
T_8	43	főiskolai diploma	szabadúszó	1999	Budapest	nem
T_9	26	főiskolai diploma	főállású	2008	Budapest	nem

Az interjúalanyok 24 és 52 éves kor közöttiek, a nemek szerint nyolc nő és egy férfi. A legmagasabb iskolai végzettséget tekintve egy adatközlő gimnáziumi érettségivel, öten főiskolai, hárman egyetemi diplomával rendelkeznek – vagyis az adatközlők között a felsőfokú végzettségűek dominálnak. Azt azonban ennél a pontnál meg kell jegyezni, hogy a végzettséget tükröző adatok függetlenek a tolmácsképzéstől. A munkaforma alapján a tolmácsoknak lehetőségük van egy tolmácsszolgálatnál főállású vagy több szolgálatnál megbízási szerződéssel szabadúszó tolmácsként dolgozni. Jelen esetben négyen dolgoznak szabadúszóként, öten főállású tolmácsként, de ebből egy adatközlő nem tolmácsszolgálatnál, hanem egy alapítványnál helyezkedett el mint jelnyelvi tolmács.

Megvizsgáltam, hogy az adatközlők milyen előnyeit, illetve hátrányait tapasztalják az egyes munkatípusoknak. A szabadúszó tolmácsok számára fontos szempont a rugalmasság, tehát annak lehetősége, hogy eldönthetik, milyen megbízásokat vállalnak el. Ez nagyfokú szabadságot és magabiztosságot ad a megbízási szerződéssel dolgozó tolmácsoknak, mivel így többnyire azokat az eseteket vállalják, amelyekről tudják, hogy a teljesítést semmi nem akadályozza. Ezzel szemben a főállású tolmácsok nem tehetik meg, hogy egy ügyet nem vállalnak el, még akkor sem, ha bizonytalanok a tolmácsolás kimenetelét illetően, mivel

nekik kötelességük minden felmerülő tolmácsolási igényt kielégíteni. Emellett a tolmácsszolgálat elsődleges célja, hogy a feladatok többségét a főállású tolmácsokkal végeztesse el, és csak azokat a feladatokat adja ki külső tolmácsnak, amelyeket létszámihiányra hivatkozva nem tud teljesíteni – hiszen a szolgálatnak ez az elsődleges bevételi forrása, a finanszírozása ez által biztosított. A főállású tolmácsok előnyeként az adatközlők leginkább azt hangsúlyozták, hogy pénzügyi szempontból egy sokkal kiszámíthatóbb munkatípus (állandó fizetést kapnak), valamint lényeges momentum, hogy csapatban dolgoznak, tehát több lehetőségük nyílik egy-egy eset megbeszélésére, kielemezésére. A szabadúszó tolmácsok esetében az anyagi biztonság nem áll fenn, tehát bármikor előfordulhat, hogy egy hónapban egyetlen megbízást sem kapnak.

A helyszín szerinti megoszlást tekintve egy vidéki és nyolc budapesti tolmáccsal sikerült interjút készítenem. Ebből az arányból fakadóan sajnos nem tudtam tényszerűen feltárni a budapesti és a vidéki tolmácsok helyzete közötti különbségeket, de az adatközlők rendelkezésére álló információk alapján rámutatok néhány nyilvánvaló eltérésre. Abban minden adatközlő egyetértett, hogy vidéken sokkal nehezebb körülmények között dolgoznak a tolmácsok, mint Budapesten. Úgy vélik, ennek oka hogy a tolmácsok alacsonyabb létszámban dolgoznak vidéken, s ebből adódóan sokkal inkább tagjai a siket közösségnek, mint a fővárosiak. A helyszínek szempontjából sokkal többet kell utazniuk egy-egy színtér megközelítéséhez, hiszen a vidéki tolmácsszolgálatok nemcsak egy adott várost, hanem egy egész megyét látnak el. A fentiek mellett adatközlőim arra is hivatkoztak, hogy vidéken sokkal több az alacsonyabb nyelvi kompetenciákkal rendelkező siket, mint a fővárosban. Valószínűnek tartják, hogy vidéken a munka is sokkal kevésbé változatos, mint Budapesten, hiszen többnyire ugyanazokkal az ügyfelekkel találkoznak, akik ugyanazon típusú feladatok ellátását igénylik, valamint lényegesen nagyobb arányban merül fel a siketek részéről a segítő típusú tolmácsolás iránti igény. Ez a tolmácsolástípus azért jelent nehézséget a tolmácsok számára, mert az alacsonyabb nyelvi kompetenciákkal rendelkező ügyfelek több magyarázatot, illetve plusz információt igényelnek egy tolmácsolás során.

Az alanyok közül néhányan jelentős tolmácsolási múlttal tekintenek vissza – ez jelen esetben egyenes arányosságot mutat az adatközlők korával: ketten 1988 óta tolmácsolnak, egy adatközlő 1995-ben kezdte meg a szakma gyakorlását, egy pedig 1998-ban. Hárman 2007, ketten 2008 óta dolgoznak tolmácsként, tehát az adatközlők fele már egy sokkal fiatalabb tolmácsgenerációt képvisel. Ennek jelentőségére azonban a későbbiekben még visszatérek.

A tolmácsszakma választásának okait vizsgálva azt tapasztaltam, hogy három adatközlőnél a személyes indokok domináltak, míg a többi esetben a jelnyelv iránti érdeklődés volt a meghatározó. A három tolmács közül ketten siket szülők gyermekei, tehát az ő szakmaválasztásukra a családi háttér hatott, a harmadik adatközlőt a siket párjával való megismerkedés befolyásolta. Az anyanyelv megváltozása szempontjából a siket szülők gyermekei közül csak az egyik vallotta anyanyelvének a magyar jelnyelvet, a többi adatközlő a magyar nyelvet tekinti annak.

Az eredmények igazolják a vizsgálattal kapcsolatos hipotéziseket. Az adatközlők többségét nem személyes okok motiválták a szakmaválasztást illetően, hanem inkább a jelnyelv és a siketek iránti érdeklődés és nyitottság. A szakmai tapasztalatuk szempontjából lényeges tényezők, hogy az adott tolmács hol, mióta és milyen formában dolgozik a szakmában. A szabadúszó tolmácsok jóval rugalmasabb feltételek mellett dolgoznak, ám ehhez a finanszírozás kiszámíthatatlansága párosul, míg a főállású tolmácsok ugyan pénzügyi szempontból biztonságot élveznek, de a munkájukat sokkal rugalmatlanabb körülmények között végzik.

5. A tolmácsképzés vizsgálata az adatközlők tapasztalatai alapján. – A 38/2011. (VI. 29.) NEFMI rendelet 1. §-a tartalmazza, hogy milyen szakképesítések fogadhatók el, illetve milyen feltételek szükségesek a jelnyelvi tolmácsként való működéshez. Így a jelnyelvi tolmács szakképesítés megszerzése mellett 300 tolmácsolt óra gyakorlattal kell rendelkeznie a tolmácsjelöltnek. A képesítés megszerzéséhez el kell végeznie a tolmácsképzőt, amely a mai formáját jelentős változáson keresztül érte el: a kezdeti 165 órás tanfolyam jelenleg öt féléves 1200 órás képzés, amelynek 20%-a elméleti, 80%-a gyakorlati órákból áll (vö. NYÍRÓ – SZABÓ 2005: 65; BOKOR 2012).

A képzővel kapcsolatosan két aspektusból vizsgáloztam. Először a képzés eredményességére, gyakorlati hasznára kérdeztem rá, majd a tolmácsok szakosodásának lehetőségeit térképeztem fel. Ezen kérdések azért fontosak, mert rávilágítanak arra, hogy a jelenleg működő jelnyelvi tolmácsok milyen szakmai megalapozottsággal kezdhetik meg munkájukat, milyen felkészültséget biztosít számukra az oktatás. Elsőként tehát arról tájékoztam, hogy az adatközlők mennyire érezték hasznosnak a képzést, mennyiben járult hozzá a mindennapi munkájukhoz, illetve tolmácsként mennyire érezték magukat felkészültnek és magabiztosnak a tolmácsképző elvégzését követően. Feltételezésem szerint az újabban végzett tolmácsok számára a képzés mind elméleti, mind gyakorlati szempontból kellő felkészültséget nyújtott, míg a korábban végzettek esetében ez kevésbé tűnt lehetségesnek. Kulcsfontosságú, hogy milyen feltételek mellett kezdhették meg a tanulmányaikat, valamint milyen elméleti és gyakorlati óraszámok mellett végezhatték a képzést. Mindezek mellett lényeges, hogy milyen kurzusokat kellett teljesíteniük, valamint a képzési időn túl mennyi plusz időráfordításra volt még szükségük. A tolmácsképzés lehetőségével kezdetben többnyire a siket szülők gyermekei éltek. Az őket követő csoportnak, akik 1990 óta dolgoznak a szakmában, már egy középfokú jelnyelvi végzettséget igazoló dokumentum bemutatásával és egy alkalmassági vizsga letételével – mely leginkább a jelalkotási készséget mérte – volt lehetőségük bekerülni a képzésbe.

MONIKOWSKI és WINSTON (2003) szerint a színvonalas és profi jelnyelvi tolmáccsá válás egyik legfontosabb tényezője a megfelelő képzés, amelynek előfeltétele, hogy a leendő tolmács alkalmas legyen a tolmácsolási feladatok ellátására, illetve rendelkezzen a megfelelő nyelvi kompetenciákkal. Az Amerikai Egyesült Államokban például ezeket az alkalmassági, illetve kompetenciavizsgálatokat a tolmácsképzőbe történő felvételi vizsgába építették be, amely a vizs-

ga alkalmával már egy előszűrőként működik. Ehhez hasonlóan a harmadik csoport tagjai, akik már az új rendszer szerint végezték a képzést, a korábbiakhoz képest egy jóval komolyabb felvételi vizsgán vettek részt, amelyen jelnyelvi és magyar nyelvi kompetenciákat is mértek, valamint az ő esetükben már a szövegalkotási és a szövegértési készséget is vizsgálták. Az adatközlők véleménye szerint azonban még ettől is magasabb szintű felvételi követelményeket kellene állítani, hiszen alapvető fontosságú, hogy a képzés során a hallgató hogyan teljesít. Ha a csoport közel azonos nyelvi kompetenciákkal rendelkezik, akkor nemcsak egységesen, de sokkal hatékonyabban tudják teljesíteni a követelményeket.

Ezt követően a képzés struktúrájáról, a teljesítendő kurzusokról, valamint azok hasznosságáról tájékozódttam, ezen kívül az elméleti és gyakorlati órák felosztásáról, illetve a képzésben használt segédanyagokról gyűjtöttem információt. A válaszok alapján megmutatkozott, hogy a képzés mindig elméleti és gyakorlati kurzusokból épült fel. Az adatközlők többségében elégedettek voltak az elméleti oktatással – erről a kérdéssel minden tolmács pozitívan nyilatkozott. Az órákon kapott segédanyagokat – melyek általában jegyzetek, könyvek, valamint az adott időszak technikai eszközeinek megfelelő segédanyagok voltak: videokazetták, dvd-k – is megfelelőnek tartották. Az elméleti kurzusok között – a teljesség igénye nélkül – szerepelt siketekre vonatkozó jogi ismeret, szurdopedagógia, kommunikáció, pszichológia, etika, valamint a későbbi képzésben már megjelent a siketek kultúrája, a nyelvészet és a retorika is. A gyakorlati órák között megtalálható volt a jelfejlesztés, a tolmácsolási gyakorlat, valamint a terepmunka. Ez utóbbi egy tolmácsszolgálatnál lebonyolított külső gyakorlatot jelentett, amely a korábbi képzésben még nem volt jelen. Ezeket a gyakorlati órákat szintén nagyon meghatározónak, ugyanakkor kevésnek találták az adatközlők. Hangsúlyozták, hogy szükségesnek tartanak a gyakorlati órák számának növelését, sőt egyesek kiemelték, hogy hatékonyabb lenne kevesebb elméletet és még több gyakorlatot beépíteni a képzésbe, mind a tantermi gyakorlatot, mind a külső gyakorlatot tekintve. A gyakorlati óraszám emelésének igényét még azok a tolmácsok is hangsúlyozták, akik már az 1200 órás képzésben vettek részt. (Ez azért is lényeges, mert a képzés átalakulása során folyamatosan emelkedett mind az elméleti, mind a gyakorlati órák száma, így például az első tolmácsképzőkhöz képest majdnem tizenötszörösré növelték a gyakorlati órák mennyiségét.) A képzés elméleti része minden tolmács esetében bizonyos szinten hasznosnak mutatkozott, még azok esetében is, akik egyéb iskolai végzettségükből adódóan már sok előismerettel rendelkeztek. A megszerzett elméleti tudás tehát a mindennapi munka elvégzéséhez megfelelőnek bizonyult. A képzés gyakorlati oldalát szemlélve azonban a tolmácsok egy gyakorlatorientáltabb oktatást tartanának megfelelőnek.

A képzés struktúrájának elemzését követően azt a kérdést is megvizsgáltam, hogy mi lehet az oka annak, hogy a képzés elvégzése után kevesen helyezkednek el a tolmácsszakmában. Egy adatközlő az önbizalom és a magabiztosság hiányát tartja a probléma forrásának, egy másik, tapasztaltabb tolmács társadalmi és egzisztenciális okokra vezeti vissza ennek gyökereit. Néhányan úgy ítélték meg, hogy az a nézet, amely szerint kevesen helyezkednek el jelnyelvi tolmács-

ként, nem feltétlenül helytálló, mivel a saját csoporttársak többsége – a végzettség megszerzését követően – ma is tolmácsként dolgozik. Arra azonban csak az interjúk későbbi szakaszában derült fény, hogy a csoporttársak közül sokan már a képzés elkezdése előtt a szakmában dolgoztak képesítés nélkül, így ők tulajdonképpen csak a bizonyítvány megszerzéséért végezték el a tolmácsképzőt.

A jelnyelvi tolmácsok szakosodásának lehetőségei. – A következő kérdéscsoport segítségével a szaktolmácsolással kapcsolatban gyűjtöttem információkat, azaz arról, hogy az adatközlőimnek milyen tapasztalatai, illetve elképzelései vannak a tolmácsok szakosodásáról. Ennek kapcsán arra számítottam, hogy a szaktolmácsolás, vagyis az egy-egy területre történő szakosodás a tolmácsképzésen kívüli lehetőségként jelenik meg, amelyet továbbképzés formájában szerezhetnek meg a tolmácsok a 38/2011 (VI. 29.) NEFMI rendelet 4.§ alapján.

A kérdéskör tanulmányozásához elsősorban a területek meghatározására, van szükség. Mivel minden terület más és más, így a tolmácsnak a területtől függően kell felkészülnie egy adott feladatra, illetve a tolmácsolás során területspecifikus nehézségekkel kell szembenéznie (vö. HENGER – KOVÁCS 2005: 91–111). Ennek ellenére a tolmácsok minden területen ellátják feladataikat, a siket ügyfelek szükségleteinek megfelelően.

A 38/2011. (VI. 29.) NEFMI rendelet határozata alapján a megfelelő végzettséggel rendelkező jelnyelvi tolmács az alábbi tolmácsolási területeket láthatja el:

- „a) bíróság, hatóság vagy egyéb közhatalmat gyakorló szerv eljárása során végzett tolmácsolás,
- b) közoktatás, szakképzés, felsőoktatás során a tanulói, hallgatói jogviszonnyal, továbbá felnőttképzés során a képzéssel összefüggésben végzett tolmácsolás,
- c) egészségügyi ellátás igénybevételekor végzett tolmácsolás,
- d) foglalkoztatási célú és munkahelyen igénybe vett tolmácsolás,
- e) a jogosult választott tisztségének ellátásához igénybe vett személyi tolmácsolás,
- f) a jogosult önálló életvitelének elősegítése céljából végzett személyi tolmácsolás,
- g) nagyobb hallgatóság előtt végzett tolmácsolás,
- h) média-tolmácsolás.”

A következőkben az adatközlők által leginkább, illetve legkevésbé kedvelt területeket mértem fel, illetve azt, hogy ezekhez képest melyek azok a megbízások, amelyeket elvállalnak. A vizsgálathoz készítettem egy szemléltető táblázatot, amelyben az adatközlők válaszait összesítettem. Azt már korábban említettem, hogy a szabadúszó tolmácsok számára adott az a lehetőség, hogy egy felkínált munkát elvállaljanak vagy elutasítsanak, míg a főállású tolmácsoknak ez nem áll módjukban. Ennek ellenére kíváncsi voltam arra, hogy ez a mindennapi gyakorlat során hogyan működik.

2. táblázat

A szakterületek választásának összesítése

	Munka- forma	Leginkább kedvelt szakterület	Legkevésbé ked- velt terület	Vállalt terület
T_1	szabadúszó	személyi, konferencia	igazságügy (rendőrség, bíróság)	média, konferencia, oktatás, személyi
T_2	szabadúszó	konferencia, oktatás	egészségügy, igaz- ságügy (bírósági, rendőrségi)	konferencia, igaz- ságügyi, parlamen- ti, oktatás
T_3	főállású	oktatás	művészi (színházi)	minden terület
T_4	főállású	média	politikai, egyházi	minden terület
T_5	főállású	oktatás	művészi, egészség- ügyi	minden terület
T_6	szabadúszó	oktatás	igazságügyi	oktatás, személyes
T_7	főállású	oktatás, igazságügy (rendőrség)	egyházi, politikai	oktatás, személyes, rendőrségi
T_8	szabadúszó	konferencia, igaz- ságügyi, parlament	igazságügy (rendőrségi, bírósági)	konferencia, média
T_9	főállású	konferencia, média, igazságügy (bíróság, rendőrség)	mindent el kell vál- lania	minden terület

A válaszok alapján bebizonyosodott, hogy a választási lehetőség valóban csak a szabadúszó tolmácsoknak adatik meg, mivel a főállásúak egy kivétellel azt válaszolták, hogy minden területen vállalnak megbízást, míg a szabadúszók azokat a konkrét területeket nevezték meg, amelyeket ténylegesen elvállalnak. Ezek közül is leginkább a konferencia-, az oktatási, valamint a médiatolmácsolás a leggyakoribb – ezekben a helyzetekben az egyirányú, azon belül is a hangzó nyelvről jelnyelvre történő tolmácsolás a domináns. Az adatközlők által leginkább kedvelt területek ugyancsak az oktatási, illetve a konferenciatolmácsolás. Ugyanakkor az előző megállapítás itt is érvényes, az eredmények háttérében szerepet játszhat az egyirányú, hangzó nyelvről jelnyelvre történő tolmácsolás preferálása. Az imént felsoroltakon kívül két tolmács az igazságügyi területet jelölte meg kedvenc területeként, azon belül is a rendőrségi, valamint a bírósági tolmá-

csolást. Ez azért meglepő, mert a legkevésbé kedvelt területek között ez a kettő fordul elő a legtöbbször. Két tolmács a politikai és egyházi tolmácsolási alkalmakat utasítja el (ehhez joga van a tolmácsnak), ketten a művészi tolmácsolást, ketten pedig az egészségügyet. A beszélgetések során láthatóvá vált, hogy az egészségügyi területen belül milyen típusú vizsgálatokon kellett egyeseknek tolmácsként részt venniük, és milyen mélyen megérintette őket egy-egy eset. Ez alapján is látható, hogy az egyes területek speciális nehézségei befolyásolhatják az adatközlők adott területekhez fűződő viszonyát.

A további kérdések arra irányultak, hogy az adatközlők milyen típusú képzést kaptak az egyes szakterületeken, illetve volt-e lehetőségük bármilyen szakterületi képzésben részt venni. A beszélgetések alapján világossá vált, hogy az elsők között bizonyítványt szerzett tolmácsok semmilyen segítséget nem kaptak a szaktolmácsolást illetően. A későbbi csoportok a képzésen belül, fakultációs órák keretében ismerkedhettek meg az egyes területekkel, de ezeken a kurzusokon is leginkább jelkincsfejlesztés folyt. A legkésőbb végzett tolmácsoknak szintén a képzésen belül, négy szabadon választható fakultációt kellett teljesíteniük. A választható fakultációs lehetőségek a következők voltak: művészeti, team-, egyházi, konferencia-, oktatási, tolmácsolás siketvakok számára, közigazgatási-parlamentari, nemzetközi jelnyelvi, tolmácsdiagnosztikai. A fakultációkról pozitívan nyilatkoztak a tolmácsok, de döntő többségük úgy ítélte meg, hogy ez nem elégti ki a szaktolmácsolással kapcsolatos igényeket.

A probléma megoldásához fűzött javaslataik szerint az lenne a legoptimálisabb, ha a tolmácsképző felvételi követelménye nem érettségi, hanem egy adott szakirányú diploma lenne, mivel sokkal könnyebben tolmácsolnak olyan területeken, amelyeken magas szintű ismeretekkel rendelkeznek. Ez az elképzelés azonban nehezen valósítható meg, és kizárná azokat a potenciális tolmácsokat, akik valamilyen okból nem végeztek felsőfokú tanulmányokat. Előképzettségüket tekintve nyolc adatközlő rendelkezik diplomával a tolmácsvégzettsége mellett. Ez azonban nem általánosítható arány; a diplomások arányának felmérésére a jelnyelvi tolmácsok körében egy szélesebb körű vizsgálatra lenne szükség.

A fentebb bemutatott elképzelések mellett adatközlőim a továbbképzések, valamint a nyelvtudás fejlesztésének fontosságát hangsúlyozták; a továbbképzéseket a jelnyelvi törvény ugyan előírja, de egyelőre egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritka esetben valósulnak meg. Ennek fényében arról kérdeztem a tolmácsokat, hogy hogyan fejlesztik magukat, nyelvi tudásukat, szókincsüket mind a jelnyelv, mind a hangzó nyelv tekintetében. Többségük a jelnyelvvvel kapcsolatban a siket közösséggel egyezteteti az új, illetve az ismeretlen jeleket, a magyar hangzó nyelvi terminusok esetében pedig az olvasást és az interneten történő tájékozódást választják. A bemutatott vizsgálat alapján látható, hogy az adatközlők viszonylag kevés tapasztalattal rendelkeznek a szaktolmácsolást illetően.

6. Összegzés. – A jelen kutatás célja a magyarországi jelnyelvi tolmácsok helyzetének feltárása volt az aktuális törvényi rendelkezések áttekintésén, valamint egy empirikus kutatás eredményeinek bemutatásán keresztül. Megismerhettük a jelnyelvi törvény által szabott kereteket, amelyek inkább nehezítik, mintsem megkönnyítik a jelnyelvi tolmácsszolgálatok működését. A kormányrendeletek hiánya olyan terheket ró a szolgálatokra, melynek következtében a siketek jogai is sérülhetnek. A siketeket és tolmácsokat közösen érintő probléma a térítésmentes tolmácsszolgáltatás 120 órában történő meghatározása, amellyel kapcsolatban a kormányrendelet azt a megoldást kínálja, hogy a térítésmentes órák felhasználását követően térítéssel lehet a tolmácsszolgáltatást igénybe venni, ami azonban az egyébként is hátrányos helyzetben levő siketeken nem segít, csak tovább mélyíti a halló és a siket társadalom között húzódó szakadékot. Mivel két csoport életét is befolyásolja a szabályozás hiánya, a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetségének (SINOSZ) és a Jelnyelvi Tolmácsok Országos Szövetségének (JOSZ) együttes összefogással kell kezdeményezni és megtenni a megfelelő szabályozás érdekében szükséges lépéseket. A hiányzó kormányrendelet megoldhatná a tolmácsszolgálatok egyik legnagyobb problémáját, a korábban ismertetett finanszírozási kérdést, szabályozhatná a szakmai továbbképzések kidolgozását, illetve finanszírozási kérdéseit, amelyek mind a jelnyelvi tolmácsok szakmai elismeréséhez, mind a szakma presztízsének emelkedéséhez hozzájárulnának.

A tolmácsok szakmai hátterét vizsgálva képet kaptunk arról, hogy milyen kevés jelnyelvi tolmács dolgozik ma Magyarországon, holott sokkal nagyobb létszámmra lenne szükség. Ennél a pontnál megint vissza kell utalnom a jelnyelvi törvényre, amely szabályozta a tolmácsszolgálatnál dolgozók munkafeltételeit is. Az alacsony létszám okainak feltérképezése során világossá vált, hogy bár a jelnyelvi tolmácsszakma egy életformát is feltételez, a tolmácsszolgáltatás körülményeit tekintve nem feltétlenül nyújt vonzó pályaképet egy leendő tolmács számára. Emellett a tolmácsszolgálatok azért sem tudnak a jelenleginél több tolmácsot foglalkoztatni, mert a pályázati források ezt nem teszik lehetővé.

A tolmácsok szakmai hátterének feltérképezése során képet kaptunk szakmaválasztásuk okairól, a főállású és a szabadúszó munkaformákról, a munkaformák közti különbségekről. A vizsgálat szerint a tolmácsok szakmai munkáját meghatározza iskolázottságuk, szakmai tapasztalatuk, illetve a választott munkaforma. Ezek mellett még egy fontos szempont befolyásolja a tolmácsok szakmaiságát: az, hogy mikor végezték el a tolmácsképzőt. A képzési körülményeket feltáró kérdéseket elsősorban az adatközlők képzéssel kapcsolatos véleménye és tapasztalatai alapján tudtam megválaszolni.

A vizsgálat szerint a tolmácsképzés átalakulásával a tolmácsok is egyre több hasznosítható tudást szereztek, és egyre elégedettebbek lettek a képzés nyújtotta lehetőségekkel. Ugyanakkor a legkésőbb végzett tolmácsok – elődeikhez hasonlóan – szintén a gyakorlati órák számának növelésére fektetnének nagyobb hangsúlyt, noha az ő gyakorlati kurzusaiknak száma meghaladta a legkorábban végzett tolmácsok teljes képzési idejét. Távlati célként azt tartanák a

legoptimálisabbnak, ha a tolmácsok valamilyen szakos diplomával kerülhetnek be a tolmácsképzőbe (megalapozva ezzel a szaktolmácsolás minőségét), valamint azt, ha a tolmácsképzés legalább főiskolai végzettséget nyújtó képzési formává alakulna át. Ehhez mintául szolgál a washingtoni Gallaudet Egyetem, ahol már 2002-ben arról számolt be SHAW – COLLINS – METZGER, hogy hogyan épül fel BA-szinten a jelnyelvi tolmácsképzés.

Mindezen változások, fejlesztések előmozdítása a siketek esélyegyenlőségének megteremtése miatt szükséges, amely azért fontos, mert ennek a közösségnek a társadalmi integrációja alapvetően nyelvi kérdés, esélyegyenlőségük biztosításához pedig nyelvi tervezésre, jó gyakorlatok kidolgozására van szükség.

A hivatkozott irodalom

- BARTHA CSILLA 1999. A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BARTHA CSILLA 2004. Siket közösség, kétnyelvűség és a siket gyermekek kétnyelvű oktatásának lehetőségei. In: LADÁNYI MÁRIA, DÉR CSILLA, HATTYÁR HELGA szerk. „... még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 313–32.
- BARTHA CSILLA – HATTYÁR HELGA 2002. Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? – A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: KONTRA MIKLÓS és HATTYÁR HELGA szerk. Magyarok és nyelvtörvények. Teleki László Alapítvány, Budapest. 73–123.
- BARTHA CSILLA – HATTYÁR HELGA – SZABÓ MÁRIA HELGA 2006. A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv. In: KIEFER FERENC főszerk. A magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest. 852–906.
- BOKOR JULIANNA 2012. A magyarországi siket közösség nyelvhasználata; A jelnyelvi tolmácsok helyzete a jelnyelvi törvény és a tolmácsképzés tükrében. Szakdolgozat. ELTE BTK.
- HATTYÁR HELGA 2008. A magyarországi siketek nyelvelsajátításának és nyelvhasználatának szociolingvisztikai vizsgálata. Doktori disszertáció. ELTE BTK.
- HENGER KRISZTINA – KOVÁCS ZSUZSANNA 2005. A jelnyelvi tolmácsolás alapismeretei. Magyar Jelnyelvi Programiroda, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány, Budapest.
- KÓSA ÁDÁM – LOVÁSZY LÁSZLÓ – TAPOLCZAI GERGELY 2005. A hallássérült személyekre vonatkozó jog áttekintése. Magyar Jelnyelvi Programiroda, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány, Budapest.
- MONIKOWSKI, CHRISTINE – WINSTON, ELIZABETHA. 2003. Interpreters and Interpreter Education In: MARK MARSCHARK and PATRICIA ELIZABETH SPENCER The Oxford handbook of deaf studies, language, and education (1.), Oxford University Press, Oxford.
- NYÍRÓ ZSOLTNÉ – SZABÓ MÁRIA HELGA 2005 A jelnyelvi tolmácsolás elmélete és gyakorlata. Magyar Jelnyelvi Programiroda, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány, Budapest.

- SHAW, RISA – COLLINS, D. STEVEN – METZGER, MELANIE. 2002. MA to BA: A Quest for Distinguishing Between Undergraduate and Graduate Interpreter Education, Bachelor of Arts in Interpretation Curriculum at Gallaudet University. In: CYNTHIA B. ROY *New Approaches to Interpreter Education*, Gallaudet University Press, Washington.
- TEMPFLI KATALIN 2011 A siketek nyelvének szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai vonatkozásai a nyelvi tervezés folyamatán keresztül bemutatva. Szakdolgozat. ELTE BTK.

Jogi dokumentumok

2009. évi CXXV. törvény a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról
38/2011. (VI. 29.) NEFMI rendelet a Jelnyelvi Tolmácsok Országos Névjegyzékéről
62/2011. (XI.10.) NEFMI rendelete a jelnyelvi tolmácsszolgálatok működésének és a jelnyelvi tolmácsszolgáltatás igénybevételének feltételeiről

BOKOR JULIANNA

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott nyelvészet doktori program

**The status of Hungarian sign language interpreters
with respect to the sign language law**

The aim of the present study is to explore the functioning of sign language interpreting services, the procedure of sign language interpreting, and the problems and difficulties surrounding the everyday work of interpreters in Hungary. Furthermore, the paper also points out the most relevant areas where changes and developments are need to be done. To be able to draw a clear picture of the issue of sign language interpreting in Hungary document analysis was done examining the Hungarian sign language act, and an empirical research involving nine sign language interpreters was carried out.

BOKOR, JULIANNA

A referenciapont-szerkezet műveletének térsemantikai vonatkozásai egy népdalban

1. Bevezetés. – A magyar lírai tematikájú népdalok szövege gyakran tartalmaz mind szövegbeli elhelyezkedésében, mind szemantikai kidolgozottságában változatos természeti jelenetet, amely számos esetben szövegkezdő pozíciót foglal el. Ez a folklór-szakirodalomból természeti kezdőképként ismert fogalom, amelyet a Magyar néprajzi lexikon a következőképpen határoz meg: „a monostrofikus lírában strófakezdő formula, [...] gyakran egy természeti jelenséget idéz fel, amely a fentiek értelmében többszörös jelentést is kap: tartalmilag, emocionálisan és poétikailag köti össze a strófa kezdetét a többi résszel” (MNL 1982); vagyis mintegy „megelőlegezi” a mondanivalót. A természeti jelenet tehát metaforikus tartalommal bírhat, amelynek fölfejtésében kiemelkedő szerephez jut a tér dimenziója: a szöveg folyamán konstruálódó fizikai tér szerkezete és minősége, az egyes tárgyak és események térbeli profilálódása, a megjelenítésben alapvető fontosságú nézőpont és perspektíva viszonyrendszere. A térviszonyok alakulása a szöveg (szerkezeti és) műveleti jellegéből adódóan dinamikus, azaz temporális vonatkozású.

Az alábbiakban kognitív nyelvészeti elemzés keretében egy népdal példáján azt mutatom be, hogy a természeti jelenetekben a referenciapont-szerkezetekben való építkezés és a térbeli figyelemirányítás párhuzamos kapcsolata milyen szemantikai relevanciákat rejthet a szövegegység érzelmi-tartalmi mondanivalójával. A referenciapont-szerkezet szükséges ismereteinek (a művelet fogalma, nyelvészeti alkalmazhatósága, a térrel összefüggő kapcsolata) összefoglalása után egy ismert népdal részletes vizsgálatával az alábbi kérdésekre keresem a választ:

Milyen jellemzőket, alakzatokat mutatnak a referenciapont-szerveződések a szövegben?

A referenciapontok váltakozása hogyan járul hozzá a percepción ill. a fikción alapuló tér váltakozásához?

A céltárgyak és referenciapontok kapcsolatában milyen szerepet tölt be a prominencia, a szemantikai konnektivitás, ill. a linearitás (VAN HOEK 2007)?

A referenciapont-szerkezetek építkezése milyen párhuzamot mutat a szövegben kifejtett szemantikai tartalommal?

A tanulmányt a tapasztalatok összegzése zárja.

2. A konstruálás lényegi jellemzője, hogy a világ dolgait, jelenségeit, folyamatait többféle módon tudjuk leképezni fogalmilag és nyelvi kifejezésekkel, amelyben „alapvetőnek [...] mondhatók bizonyos kognitív *képességek*, valamint számos olyan *fogalom*, mely egyértelműen »archetípus«-szerepet tölt be. Ilyen alapképesség például a figyelemirányítás, a figura-alap elrendezés, a »letapogatas« képessége, vagy az absztrakt »dolgok« alkotása fogalmi tárgyasítás útján”

(LANGACKER 1999: 171, a szerző fordítása). A referenciapont hasonlóan alapművelet mind a nyelvi, mind a kognitív szerveződésekben: a percepció, kategorizáció, térbeli orientáció és az emberi társas viselkedés számos egyéb területén.

A dinamikusan konstruálódó szövegvilágban a dolgok és viszonyok összetett hálózati rendszert képeznek: „a dolgokat, folyamatokat a maguk összetettségében, összefüggéseikben fogalmiasítjuk, mert ezek a mindennapi megismerésben nem magukban állnak a világban, nem magukban tapasztalhatók, hanem más dolgokkal, viszonyokkal, folyamatokkal való viszonyukban” (TOLCSVAI NAGY 2005: 48). A referenciapont – amelynek fogalmát elsőként ROSCH (1975) vezette be – mentális kiindulópont, olyan entitás, amelyről valamilyen ismeretük van a beszédpartnereknek, ezáltal hozzáférést biztosít valamely más, kevésbé ismert entitáshoz. A referenciapont ezáltal példát adhat a szöveg művelői aspektusának leírására. A referenciapont funkciót addig tölti be egy entitás, míg a konceptualizáló el nem vezeti a céltárgyhoz, amely hasonlóképpen szintén referenciaponttá válhat. A referenciapont-státusz leggyakrabban a konceptualizáló figyelmén kívül esik. Ilyenek például azok a természetes referenciapontok, amelyek mindegyike a következőt juttatja eszünkbe, például az ábécé betűi. A referenciapont fő jellemzője az aszimmetria, az ismerttől az ismeretlen, a könnyebben érthetőtől a nehezebben érthető, a konkrétól az absztrakt, a percepción alapulótól az elvont felé vezető kogníció. Ez a megismerési stratégia a szöveg különböző szintjein érvényesül, többek között a birtokos szerkezet, az anaforikus viszony, a prototípus, a metonímia, a metafora (mint forrástartomány és céltartomány kapcsolata, ld. LANGACKER 1993), a lexikai szemantika, vagy a mondattopik tartományában, amelyek nyelvspecifikus kidolgozására már akadnak példák. A referenciapont és a céltárgy közötti szemantikai kapcsolat minősége, valamint a referenciapont-státusz nyelvi jelöltsége változó lehet, így a referenciapont és a céltárgy közötti kapcsolat egyértelműsége is elemzés tárgya lehet.

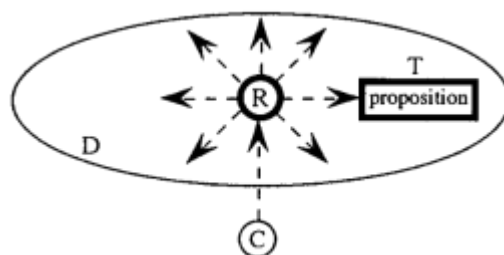
A referenciapont fogalmát elsőként ROSCH (1975) vezette be; akinek a kísérletei elsősorban a prototípus-vizsgálatra, az orientációs irányokra, színekre és számokra fókuszáltak. Általánosságban arra a konklúzióra jut, hogy egyfelől a referencialitásnak (hogymennyire lehet valami referenciapont) különböző mértéke lehet, másfelől „ha a referenciapontot általános kognitív műveleteként használjuk, akkor minden bizonnyal az emberi tevékenység számos területén alkalmazható” (ROSCH 1975: 546).

A referenciapont-szerkezet nyelvészeti alkalmazhatóságának kidolgozása LANGACKER (1991, 1993, 1995, 1999) nevéhez fűződik, aki kognitív nyelvészeti keretben, először a birtokos szerkezetek leírásában definiálta a referenciapont fogalmát. Eszerint a referenciapont olyan, kognitíve jól körvonalazható tárgy, amely mentális hozzáférést biztosít egy másik, kevésbé kivehető tárgyhoz, egyszóval „mentális kiindulópont” (TOLCSVAI NAGY 2005: 50). Egy céltárggyal való mentális kapcsolat létrehozása annyit jelent, mint azt „kiválasztani és elkülöníteni az egyén tudata számára” (LANGACKER 1991: 170, a szerző fordítása). LANGACKER a világban jelenlévő entitásokat a csillagos égbolthoz hasonlítja, melyen egyes égitestek könnyebben érzékelhetők, míg mások megtalálásához

nagyobb erőfeszítés szükséges: egy jól kivethető égitest környezetét pásztázva találhatjuk meg őket (LANGACKER 1991: 170). Ez a szemléltető példa jelzi azt, hogy a referenciapont elsődlegesen fizikai térviszonyok között, másodlagosan annak metaforizációjaként értelmezhető.

A referenciapont működése a következőképpen foglalható össze (1. ábra): „Az R a C figyelmi központjába kerülve prominens elemmé válik, ezáltal az R tartományában bármely elem aktiválható lesz. Azonban mikor ez a lehetőség érvényesül, – mikor R éppenséggel referenciapontként funkcionál – már a behívott céltárgy válik prominenssé abból a szempontból, hogy a C fogalomalkotásának központjába kerül. Az R, amint betölti referenciapont-funkcióját, a T céltárgy javára a háttérbe húzódik, amely majd szintén referenciapontként hívható elő egy újabb céltárgyhoz való hozzáférés érdekében. Ilyen módon a referenciapont-jelenség önmagában dinamikus.” (LANGACKER 1999: 173-4).

1. ábra:

A referenciapont kapcsolatrendszer.

C – konceptualizáló, R – referenciapont,
D – domínium, tartomány, T – céltárgy (target),
mentális ösvény (LANGACKER 2001: 21)

A domínium „az a konceptuális tartomány (vagy tárgyak összessége), melyhez egy bizonyos referenciapont közvetlen hozzáférést biztosít (azaz a lehetséges céltárgyak csoportja)” (LANGACKER 1999: 17). Maga a keresési tartomány (domínium) is profilálódhat, pl. Az ágy alatt *minden csupa por*.

VAN HOEK szerint a referenciapontok szerveződése nagyrészt a feltűnőségen (prominence), a linearitáson, és a szemantikai kapcsolaton (semantic connectivity) alapul (pl. VAN HOEK 2007). A prominencia a profil/alap vagy figura/alap megkülönböztetését jelenti, a szemantikai kapcsolat pedig azt, hogy bizonyos tárgyak egy referenciapont domíniumához tartozóként írhatók le, és ez az odatartozás a szemantikai kapcsolat mértékével arányos. A legerősebb konnektivitás a profilálás és a tér-idő viszonyok során valósul meg, gyenge konnektivitásról pedig akkor beszélünk, ha az elem nem dolgozza ki a mondatban előhívott fogalmak egyetlen tartományát sem, mint az egész mondatot kontextusba helyező vagy kommentáló elemek (i.m. 908). A linearitás és a prominencia

együttesen szemlélendő, az előbbi azonban nem a fő szempont: ahol erős szemantikai konnektivitás figyelhető meg, ott a sorrendiség gyengén érvényesül: a szórend változása nem befolyásolja a referenciapont-tartomány konfigurációt (im. 906).

A referenciapont több funkcióval jellemezhető, ezeket TOLCSVAI NAGY (2005: 53) a birtokos szerkezet vizsgálata kapcsán a következőkben határozza meg:

kijelöl egy domíniumot (fogalmi tartományt);

kijelöli a nézőpontot, ahonnan a konceptualizáló fogalmilag és nyelvileg megkonstruálja a megnevezendő entitást (a szubjektív háttér részeként);

a feldolgozási folyamatban eljuttatja a konceptualizálót a referenciaponttól a célig, ez utóbbit a figyelem középpontjába helyezve;

A referenciapont fő jellemzője az aszimmetria, az alaptag irányító szerepe, amelyből kiindulva a mentális ösvény az ismerttől az ismeretlen, a könnyebben érthetőtől a nehezebben érthető, a konkrétól az absztrakt felé vezet. A referenciapont-szerkezetek további szerkezeteket képeznek, amelyen belül LANGACKER két fő típusú szerveződést állapít meg: a fészek-típus (*nested locative*) egyre szűkebb tartományt jelöl meg (*a könyvtár vitrinének legfelső polcán*), a lánc-típus (*chained locative*) pedig vagy egyre közelebb visz a céltárgyhoz (*az iskola melletti vegyesbolt előtt*) (LANGACKER 1999: 196, a példák a szerzőtől valók).

A referenciapont-szerkezet nyelvészeti alkalmazhatósága terén elsőként a LANGACKER által vizsgált birtokos szerkezet (i.m. 171–202) említendő. Ez nem kizárólag birtokviszonyt fejezhet ki, hanem más szemantikai kapcsolatok megjelenítésére is szolgálhat: ilyenek a rokon viszonyok, a testrészek, eleve a részegész viszonyok, az egyes szereplőkhöz kötődő események stb. Mindegyik lényegi eleme az aszimmetrikus viszony a referenciapont és a céltárgy között, melynek része az utóbbi autonómiájának hiánya. LANGACKER a birtokos nyelvi elemek eredetét lokatívuszi szerkezetekre és irányítást kifejező igékre (verbs of control) vezeti vissza. „A [birtokos szerkezet] eredetileg két olyan, tapasztalati alapú módot rejt, mely szerint a tárgyakat fizikailag lokalizáljuk: vagy azért találhatók meg, mert ismerjük térbeli elhelyezkedésüket (egy térbeli tartományon belül vagy valamely referenciaponthoz képest), vagy azért, mert aktívan irányítjuk őket, ezáltal meghatározzuk pozíciójukat.” (i.m. 1999: 182).

A magyar birtokos szerkezet szemantikai elemzése (TOLCSVAI NAGY 2005) részletesebb funkcionális és formai jellemzőkre mutat rá. A magyar birtokos szerkezet sajátossága, hogy a birtokos szerkezetet mindkét tagon jelölheti szóelem, alakilag három lehetőség van a kifejezésre (TOLCSVAI NAGY 2005: 55, 64): a) *háztető*, b) *a ház teteje*, c) *a háznak a teteje*. A különbség egyrészt a szemantikai sűrítettség mértékében jelenik meg, másrészt a jelöltség különböző fokai a referenciapont-szerkezet nyilvánvalóvá válásában (mennyire explicit a mentális kapcsolat) fejeznek ki fokozatosságot.

VAN HOEK (1997, 2007) szerint a koreferenciális viszonyokban az antecedens is valójában referenciapont, amelynek domíniuma körvonalazza azt a kontextust, amelyben az anaforikus névmás értelmezhető. A névmási anafora, beleértve a 3. személyűt is, hozzáférhetőséget, mentális közelséget jelent a teljes

főnévi megnevezéssel szemben. Mindez a konceptualizáló mint referenciapont jelenlétét fejezi ki. Minthogy a referenciapont egyik lényegi, ha nem legfontosabb jellemzője a prominencia (feltűnőség), így a konstruálásban alkalmazott számos, prominencia–viszonyokon alapuló kognitív stratégia értelmezhető ebben a keretben. Ilyenek a figura/alap, profil/alap, alany/tárgy (elsődleges figura/másodlagos figura) elrendeződések vagy akár az alany/mondat (subject/clause) összefüggése (VAN HOEK 2007).

A referenciapont-szerkezet alkalmazhatóságának egyik empirikus példája a lexikai szemantika terén TRIBUSHININA (2008) munkája, aki a melléznevek vizsgálatával bizonyítja azt, hogy az addig egyetlen referenciapontként tekinthető prototípus mellett számos más, irányadó kognitív referenciapont létezik. Meglátása, hogy egyfelől a melléznevek fogalmi specifikációi különböző értékekhez igazodhatnak, másfelől egy melléknév egyszerre több referenciapontot hívhat be, amelyek hatása nem egyenlő mértékű: közülük egy, a legszaliensebb, kiemelkedik mint elsődleges referenciapont, míg a többi másodlagos referenciapontnak tekinthető (i.m. 401).

A tér dimenziójának és a referenciapont-szerkezet műveletének kapcsolatára fentebb már néhol utaltam. EVANS (1980) pszichológiai kísérletei arra hívják fel a figyelmet, hogy az új környezet tanulásában a landmarkoknak fontos szerepe van: az utakat, ösvényeket landmarkok hálózatában értelmezzük. A tér mentális reprezentációjára irányuló kiterjedt kutatásában TVERSKY (2003) hasonlóan bizonyítja, hogy a térbeli pontok sokaságát egy kisebb számú, prominens térbeli referenciapont függvényében tároljuk vagy ábrázoljuk, amely összefügg a tér funkcionális alapú (aktuális használati szándéknak megfelelő) képzetével. Számos, térrel kapcsolatos (orientáció, távolság) megítélésben az aktuális kiindulópont és a referenciapontok szerepe meghatározó, gyakran aszimmetrikus döntésekre vezet. TVERSKY számos pszichológiai kísérlet nyomán az ember környezeti térrel összefüggő ismereteit a korábban elterjedt „kognitív térkép” helyett gyakran a „kognitív kollázs” (*cognitive collage*) metaforával jellemzi, mert, mint azt hangsúlyozza, jobban hasonlít egy ún. útvonalszerű perspektívához (*route perspective*), amely felfedező-jellegű és procedurális tudást kíván, mint a deklaratív tudáshoz köthető áttekintő perspektívához (*survey perspective*). A tér ábrázolásában, amely pl. útikönyvekben gyakori, mindkét perspektívát alkalmazzák. Az útvonal-perspektíva a hallgatót egyfajta mentális kirándulásra viszi a környezetben, az egyes landmarkokat pedig a hallgató közben folyamatosan változó (mentális) pozíciójához képest jelöli meg. Ez a meglátás hasonló a TALMY (2000) által fiktív mozgásnak (*fictive motion*) nevezett művelethez, amely egy statikus tárgy metaforikus mozgását jelenti a térben, amely a figyelemirányítás dinamikus műveletével párhuzamban valósul meg. Ezzel szemben az áttekintő perspektíva a hallgatót felső nézőpontba helyezi, a teret madártávlatból szemlélteti, és a landmarkokat az égtájak viszonyában ábrázolja. Mindkét perspektíva a környezeti tér megismerésének része, és párhuzamot mutat a tudásreprezentációk két formájával, a procedurális és a deklaratív megértési móddal. A térrel kapcsolatos tudás sokféle forrásból származik, és jellegében nagyfokú variabilitást mutat. „Valószínűtlen, hogy az információrészek egyetlen,

koherens térképszerű kognitív struktúrába szerveződnenek. Ezekben az esetekben az emberek belső reprezentációi ahelyett, hogy térképhez hasonlíttanának, inkább olyanoknak tűnnek, mint a *kollázsok*. A kollázsok több csatornából, különböző nézőpontokból származó tematikus fedések. Nélkülözik a térkép koherens viszonyait, de tartalmaznak figurákat, részletes információkat és különböző perspektívákat” (TVERSKY 1993:15).

3. A következőkben a fent vázolt elméleti keret alkalmazásával egy kétstrófás népdal empirikus elemzése következik. A referenciapont-szerkezet rekonstruálása a VAN HOEK-féle kritériumok mellett különös figyelmet szentel a referenciapontok és a hozzájuk tartozó céltárgyak egymáshoz képesti térbeli elhelyezkedésének, valamint az egyik tárgytól a másikig való eljutás módjának. Figyeljük meg az alábbi, ismert, kétstrófás népdalt!

*Az én galambomnak dombon van a háza;
Két keréken fordul csikorgós kapuja,
Az ablakja alatt két szép koronafa,
Kire a galambom neve van ráírva.
Ha én madár volnék: oda fészket raknék,
Ott minden hajnalban szépen énekelnék;
Az én galambomnak elébe repülnék,
Piros orcájára egypár csókot vinnék.*

(ORTUTAY–KATONA 1975: Szerelmi dalok: 22)

A népdal fő szemantika tartalma (üzenete) úgy foglалható össze, hogy a megnyilatkozó személyében azonosítható, feltéhetően férfi a szerelmi társa után vágyik, ahhoz szeretne közel kerülni. A szöveg elején, majd a második versszakban más formában megjelenő természeti környezet, valamint a szerelmi társ lakóhelyének megjelenítése mind-mind ezt a vágyat, érzelmi-fizikai vonzódást érzékelteti metaforikusan. Az elemzés kiinduló kérdése az, hogy hogyan jeleníti meg a nyelvi megformálás, ezen belül a referenciapont-szerkezetek sorozatos alkalmazása ezt a szemantikai tartalmat. A szövegre szembevetően jellemző a nominális konstruálási struktúra (a nominális szerkezeteket, azaz a főneveket, névelős és névutós szerkezeteket, főnevet helyettesítő névmásokat kiemeltem):

Az én galambomnak dombon van a háza;
 Két keréken fordul csikorgós kapuja,
 Az ablakja alatt két szép koronafa,
 Kire a galambom neve van ráírva.
 Ha én madár volnék: oda fészket raknék,
 Ott minden hajnalban szépen énekelnék;
 Az én galambomnak elébe repülnék,
 Piros orcájára egy pár csókot vinnék.

Az első referenciapont-szerkezet az *én* (R1) → *galambom* (T1) birtokos szerkezet, amelyet szemantikailag a társkapcsolat, érzelmi összetartozás köt össze. Az *én* mint első referenciapont (R1) több szempontból prominens: egyfelől szövegkezdő pozícióban van, másfelől pedig a magyar birtokos szerkezet nem szükségszerűen követeli meg az E/1 személyű birtokos explicitté tételét, hiszen azt a birtokos személyjel már kifejezi. Az *én* egyben a referenciális kiindulópont is, amely a konceptualizáló tér- és időbeli, mentális alapállását tekintve origónak. Az *én* határozott kiemelése által az azt követő referenciapont-láncolat első eleme válik hangsúlyozottá, ezt az alapvetően lineáris jellegű folyamatot erősíti. Az *én* szerepe az egész szöveg folyamán hangsúlyos: a második versszakban szintén strófafezdő helyzetben van, és a 3. sorban az első versszak első sorához hasonló szerkezetben ismét megjelenik. Mindennek a fogalomalkotásban betöltött szerepét bővebben az elemzés további részei írják le.

A *galambomnak* céltárgy grammatikai alakja kifejezi azt, hogy mindjárt referenciaponttá is válik egy következő szerkezetben: *galambomnak* (R2) → *háza* (T2). A nyelvtani szempontból birtoklásmondat valódi birtokviszonyt képez le, a céltárgy sorvégi prominens helyen jelenik meg. A lehorgonyzás szempontjából az *én* természetsszerűleg lehorgonyzott, a *galambom* viszont a főnévi megnevezés által a beszélőtől távol, a diskurzus aktuális fizikai világán kívül képzelhető el, mivel semmilyen deiktikus lehorgonyzó elem nem jelöli ki a beszélőhöz képesti elhelyezkedését. A következő céltárgy, a *ház* ismét valamilyen mértékben lehorgonyozható, ehhez azonban a házhoz kapcsolódó másik referenciapont, a *domb* (R3) státusát kell megvizsgálni. Szemantikailag a *dombon* (R2b) → *háza* (T2) a helyszín és az ott található tárgy viszonyát képezi le. A domb sematikusan egy sík területből kiemelkedő természeti tárgyat profilál, a céltárgy keresési tartományát pedig a domb felső részét képező területen jelöli meg. A domb tetején elhelyezkedő ház így metaforikusan jeleníti meg azt a prominens tárgyat, amely a figyelemirányítás lépéseinek célállomása. Szintaktikailag ugyanúgy, mint kognitív értelemben a sorkezdő *én* kiindulópontból a konstruálás eredményeképpen eljutunk a sorzáró ház képéig. A domb és a referenciális kiindulópont viszonya úgy jellemezhető, hogy nincs nyelvi bizonyítéka annak: a konceptualizáló egy fizikai térben helyezkedik el a dombbal, mivel azt határozatlan főnév fejezi ki (ezáltal lehorgonyzatlan), de teljesen nem is zárható ki a névelő hiánya miatt. A határozatlan névelővel szemben a névelő hiánya úgy irányítja a tárgy szemantikaira figyelmet, hogy nem idézi fel a kategória több elemét. A beszélő által megjelölt fizikai tér mindenesetre elsősorban erőteljesen vizuális percepción ala-

pul. Az *én* (R1) és a *domb* (R3) között a szemantikai konnektivitás gyenge, ezáltal nem beszélhetünk referenciális kapcsolatról. A *domb* univerziális tapasztalaton alapuló autonóm referenciapont, amely szerint a természeti tárgyak a népi konceptualizációban fundamentális referenciapont- és kiindulópont-státuszt képviselnek (VERSCHUEREN 1999: 98). Az *én-domb* közötti fizikai távolság csak a második versszakban profilálódik, ott viszont nyomatékosan, és ez új nézőpont-szerkezetet eredményez. Az első versszakban a figyelmi fókusz a *domb-ház-fa* tárgyak által kijelölt jelenetre irányul, amelynek lehorgonyzása bizonytalan, ezáltal „lebegő” hatású. (A lehorgonyzás azt jelenti, hogy a diskurzus és egyes elemei milyen mértékben hozhatók összefüggésbe az alappal. A beszédeseményt, annak résztvevőit és közvetlen körülményeit együttesen nevezi Langacker (1987, 2002a, 2002b) alapnak (ground)). Mivel azonban a *domb* képe az érzékelés képzetét felidéző konstruálás eredménye, ezáltal rendkívül könnyen hozzáférhető. Az első sor referenciapont-szerkezeteinek kapcsolata a következőképpen rekonstruálható:

én (R1)   *galambomnak* (R2)   *háza* (R4)   *kapuja* (R5)   *keréken* (T5)   *dombon* (R3)

Az első sor meglehetősen sűrű, hármas referenciapont-hálózata után a második sorban megjelenített tárgyak sorban a *kerék* és a *kapu*. Mindenekelőtt azt érdemes tisztázni, hogy nem a ház bejárati ajtajáról van szó, hanem a kerítéskapuról, amelyet apró kerekeken fordítva lehet kinyitni. Ebből értelmezendő a *kapuja* birtokosa, amely nem egyértelmű, mivel első látásra a szemantikai konnektivitás, a nyelvi jelöltség és a szintaktikai szerkezet nem egy irányba mutatnak. A kapu egyfelől kapcsolódik a házhoz, mint a tágabb értelemben vett ház (és környéke) része, tehát a szemantikai konnektivitás erős, de a *háza* → *kapuja* birtokos szerkezet éppen a birtokoson nincs jelölve. A kapu másik referenciapontja a *galambom* lehet, mint második birtoktárgy a ház mellett. Ez utóbbit a szintaktikai szerkezet erősíti: *galambom* (R2) → *háza* (T2), *kapuja* (T3), de szemantikailag gyenge viszonyt ábrázol, mivel a kapu jelentésszerkezete implikál egy rész-egész viszonyt valamely nagyobb tárggyal (mint valaminek a bejárata), amelynek megjelenítése szükséges, ezért nem rendezhető egy sorba a ház autonómabb fogalmával. A *kapuja* mint céltárgy tehát elsősorban erős szemantikai konnektivitással kapcsolódik a házhoz mint referenciaponthoz (R3), de másodlagos referenciapontjaként a *galambom* (R2) is megjelenik. Ez az értelmezésbeli ingadozás vagy párhuzamosság a népdal szövegtipológiai jellemzőinek része (hasonlóan gyakran a közösségi és személyes nézőpont, a percepció és nem-közvetlen valóság, a jelen idejű események és a vágyott események szétválasztásának nehézségeihez).

A második sorban figuraként a kapu jelenik meg, amelyet a vizuális ábrázolás mellett a csikorgó hang is jellemez. A csikorgás inherensen tartalmazza a kapu mozgását, nyílását; ezt a kerekek funkciója és a *fordul* ige is erősíti. A profilált esemény tehát a kapu nyílása. A kerekek (T4) a kapuhoz mint újabb referenciaponthoz (R3) képest olyan céltárgyak, amelyek lineárisan megelőzik a referenciapontot. Ez a rész → egész irányú megjelenítés a szövegfeldolgozás

temporális aspektusából nézve először a figura azon elemére irányítja a figyelmet, amely a profilált eseményben legközvetlenebbül vesz részt. A percepción alapuló megjelenítés (a kapu és az apró kerek ábrázolásával) az eredeti referenciális kiindulópontból nem tartható többé: az utolsó referenciapont, amely aktuális percepció képzetét idézheti, a ház, innentől új minőségű megjelenítés veszi kezdetét. Ez az új jelenet lényegében a konceptualizáló korábbi konkrét, szubjektív tapasztalataiban gyökerezik. A nyíló kapu implikálja a be- vagy kilépő személyt, ez esetben az ábrázolás irányához igazodva az előbbit. A szűk perspektíva, a közeli nézőpont a konceptuális kiindulópontot a belépő szubjektumra helyezi, amely érvényes marad a versszak további részeiben is.

A harmadik sorban az ablak újabb céltárgy (T5), amelynek elsődleges referenciapontja – hasonlóan a kapuhoz – a ház (R4), amellyel metonimikus viszonyban van, másodlagos referenciapontja pedig a *galambom*, hiszen az *ablakja* úgy is értelmezhető, mint valakinek az ablaka, azaz a szobájának az ablaka. Az *ablakja alatt* névutós szerkezet további referenciapont-szerkezetet jelöl, amelyben az ablak referenciapontként (R6) funkcionál a koronafákhoz. A kapu tulajdonképpen a ház körüli zárt, közvetlen területet, a kertbe való bejutást jelölte, az ablak alatti (vagyis előtti) hely ennek szűkebb része, a fogalmi konstruálásban erre irányul a tekintet, hogy végül megállapodjék a koronafákon. Ez a fészek-típusú referenciapont-szerkezeti lánc példája. A páros koronafa a szerelmi párt szimbolizálja, de gyakori a népdalokban – ahogy itt is – hogy ezután egyetlen entitásként referál rá. A koronafán mint utolsó referenciatárgyon a megnyilatkozó kedvesének a neve található: ez azt jelzi, hogy az ő személyéhez, identitásához nagyon szorosan kapcsolódik, feltételesen azonosítható vele. A név szemantikailag a *galambom*hoz kapcsolódik, fizikailag viszont a fához. A *galambom* mint fundamentális referenciapont ismétléssel újra megerősítést kap.

Összegezzük tehát a versszak referenciapont-hálózatának tanulságait. Az alapvetően nominális konstruálási struktúrában a tárgyak elsősorban egymáshoz viszonyított elhelyezkedésükben (lokalizációjukban) profilálódnak. A tárgyak között két ember (a kiindulópont énje és a kedvese), egy növény (így összesen három élőlény) és több élettelen tárgy (domb, ház, kapu, kerék, ablak) szerepel. Ez utóbbiak a szerelmi társhoz tartozó birtoktárgyak, és egy (a kerék) kivételével újabb referenciapontként funkcionálnak, az alábbi hálózatot alakítják ki:

*Az én (R1) galambomnak (R2) dombon (R3) van a háza (R4);
Két keréken fordul csikorgós kapuja (R5),
Az ablakja (R6) alatt két szép koronafa (R7),
Kire a galambom (R2) neve (T7) van ráírva.*

én					
	domb		kapu		kerék
galamb		ház			
			ablak	alatt	koronafa
neve					
	erős konnektivitás;		gyenge konnektivitás		

A konstruálásban az első eltávolítást követően (amelyben a dombra irányul a tekintet) fészek-típusú referenciapont-hálózat fejlődik, amely egyre szűkülő perspektívában, egyre szűkebb területet jelöl meg, míg végül eljutunk a céltárgyhoz, a koronafához. Első látásra a referenciapontok láncolata nem feltétlenül alkot lineáris sort a hallgató számára, hiszen a kapu és a kerék „mellékösvényként” értelmezhető a domb → ház → ablak → koronafa sorban. Az alaposabb szemantikai elemzés azonban megmutatja, hogy minden egyes tárgynak jól előkészített helye van a megértésösvényen. A kapu-kerék részlet metonimikusan a kertet jeleníti meg, és ehhez még egy mozzanatot, a zárt területre való bejutást érzékelteti a már említett közeli nézőpont kialakításával. A figyelem az explicit módon meg nem nevezett kertre irányul. A ház a célszemély lakóhelye, legbelsőbb (intim) területe, amely tiltott zónaként profilálódik, ahová a megnyilatkozó vágyait megjelenítő eseménybe sem jut be: legközelebb kerülni a ház ablakának közvetlen közelében lehet. Így kap különleges metaforikus értelmet az ablak, amely tulajdonképpen a kert és a ház belseje közötti szimbolikus határvonal, és az átjárás (kapcsolat) lehetőségét rejti magában.

A fészek-típusú referenciapont-hálózat helyszíni stádiumai a következők tehát: a domb → a ház és környéke, az egész lakóhely → a kert → az ablak előtti ketrész → a koronafa. Érdekes módon ez a fizikai térbeli út, amelyen mind a megnyilatkozó, mind a hallgató az *én* kiindulópontjából eljut a kiemelt szerepű céltárgyhoz, párhuzamot mutat a referenciaszerkezet-láncban való építkezés mentális ösvényével. Fordítva: a fészek-típusú referenciaszerkezet-lánc, a referenciapontról referenciapontra történő lépegetés, így az éntől a szerelmi társ nevéig való hosszadalmas eljutás leképezi a szemantikai tartalmat, vagyis az *én* kiindulópontjából a szerelmi társhoz való eljutás vágyát. Ez a belátás megfelel a kognitív nyelvészet azon tételének, amely szerint a forma és a jelentés elválaszthatatlan egységet alkot, a szintaxis a szemantikai tartalom egyfajta lenyomataként értelmezhető. Másrészt összhangban van LANGACKER kijelentésével, miszerint a sorrendiség párhuzamosan jelen van a valós tapasztalati és a mentális kognitív események szintjén: „Bármely fogalomalkotás, mely a tapasztalati szinten *sorrendet* vagy *irányt* tartalmaz, a műveleti szinten valamilyen fajta *sorrendiséget* implikál: a fogalmak sorozata szűkségszerűen magába foglalja a kognitív események egymásután következését a neurológiai beágyazottság részeként, és ez a sorrendiség *meghatározó* a fogalmi konstruálás folyamatában” (LANGACKER 1986: 455).

A második versszakban a referenciális kiindulópont áttevődik a madárra, de a feltételeesség, a fikció folyamatosan jelölt, ezzel együtt az áthelyeződés átmeneti jellege is. A feltételes mód úgy jeleníti meg a fiktív jelenetet, hogy mindeközben az „én” folyamatosan színen (onstage) marad.

*Ha én madár volnék: oda fészket raknék,
Ott minden hajnalban szépen énekelnék;
Az én galambomnak elébe repülnék,
Piros orcájára egypár csókot vinnék. (Szerelmi dalok: 22)*

A koronafa jól érzékelhetően központi szerepet tölt be: referenciapontként kétszer jelenik meg koreferenciális utalással (így az egész szövegben összesen négyszer: *koronafa*, *kire*, *oda*, *ott*), mindkét helyzetben poétikailag is hangsúlyos helyen: sorfelezőn és sor elején. Fő profiljai az ablakhoz való közelség és a fészeknek helyet adó tárgy. A fészek a közös állandó lakhelyet jelöli, amelynek védettségét a koronafa biztosítja (mely referenciapontként funkcionál a fészekhez). A másik referenciapont a versszakban ismét a *galambom*, amely a következő szerkezetekben profilálódik: *galambomnak elébe* (vagyis a társ körüli közvetlen közeli terület); *galambomnak* → *orcájára* → *csókot*. A fokozatos fizikai közeledés végső célja a fizikai érintkezés. Az első versszak dinamikus referenciapont-láncához képest, újabb és újabb referenciapontok helyett itt két már ismert, visszatérő referenciapont szerepel. Ezáltal a megjelenített szemantikai tartalomnak megfelelően (amely idilli, időben végtelenített közös életet ábrázol) a referenciapont-hálózat is nyugalmasabb, ismétléseken alapul, és követése kevesebb mentális erőfeszítést igényel.

A szöveg egészének referenciapont-hálózatában három fő referenciapont emelkedik ki: én – galambom – koronafa. Ezt az előfordulás gyakorisága is alátámasztja. Ha ezeknek az entitásoknak a szemantikai szerepét vizsgáljuk, akkor az én és a szerelmi társ valóban az események két főszereplője, igaz, ez utóbbi személyében rejtőzködve, inkább birtoktárgyaiban jelenik meg. A szöveg üzenete: az én vágya, hogy eljusson a szerelmi társhoz, a szöveg aktuális szintjén, fizikai síkon jelenik meg, metaforikus értelemben viszont a kapcsolat egyéb (lelki, érzelmi) vonatkozási szintjén értelmezhető. E két élő entitás számos esetben elsődleges, egyébiránt állandó másodlagos referenciapontként funkcionál. A harmadik központi referenciapont, a koronafa, funkcionálisan a közös élet helyszínét jeleníti meg, a fészket védő-óvó élő entitás, és számos népdalban (pl. párosítókbán) áldást osztó szerepet tölt be. E tárgy a közös életet jelenti, a két személy közötti összekötő vagy egyesítő szerepet tölti be. Ezzel párhuzamosan a két személy helyett is valamely más tárgy szerepel a jelenetben: az én helyett a madár, a szerelmi társ helyett pedig az általa birtokolt ház. A közvetlen személyes találkozás metaforikus megjelenítésében e „helyettesítők” áttételes kapcsolata ábrázolódik. Ez a finom indirekt jelleg láthatóan az elemzett (és számos egyéb) népdal sajátossága, itt – más népdalokkal szemben – nincs is szó a sokak által vélt erős szexuális vonatkozású házba való bejutásról, csupán a közel kerülésről. A grammatikailag túlnyomó többségben birtokos szerkezetek részben birtokviszonyon, részben rész-egész viszonyon alapulnak. Az előbbi a már említett módon a birtokolt tárgy által a birtokosra utal, az utóbbi pedig az entitás részében valamely funkciót jelenít meg.

Az én mint referenciális kiindulópont hangsúlyos szerepű, a referenciapont-láncolat kezdő eleme és többször visszatér prominens pozícióban. A fő referenciapontok (én és galambom) erős jelöltsége után a további referenciapont-szerkezetek alkalmanként bizonytalanok. Ez a „lebegő” hatás, amikor a szóban forgó céltárgyról nem dönthető el egyértelműen, hogy mely korábbi referenciaponthoz kapcsolódik, a többirányú kapcsolódás lehetőségét implikálja. Ez a sajátosság az egysíkú és kizárólagos értelmezés helyett több, párhuzamos értelmezési lehetőséget rejt, valamint a nyelvi megformálás rendkívüli sűrítettségét.

A referenciapontok hálózata, valamint a hangsúlyosabb referenciapontok szerepe azt mutatja, hogy a konstruálás ezen aspektusa és a szemantikai értelmezés erősen korrelál, azaz a konstruálás módja és a kifejezett „üzenet” szoros párhuzamot mutat. A három erős referenciapont, illetve azok tartós érvényesülése stabilitást érzékeltet.

A referenciapontok és a perceptualitás vonatkozásában láthattuk, hogy az a mód, ahogy a megnyilatkozó kiindulópontjából a fizikai tér konstruálódik, nem alapul bizonyíthatóan aktuális percepción, de kétségtelenül felidéz egy erőteljes, elsősorban vizuális percepciót. Az első sorban a nézőpont azonosítható a megnyilatkozó referenciális kiindulópontjával, az ábrázolt entitások tőle távol, bizonytalan lehorgonyzással jelennek meg. Ezt követően a második sortól a versszak hátralevő részében a nézőpont áttevődik egy, a házhoz közeli pontba, a perspektíva leszűkül; a ház közvetlen környezetének jelenete szintén percepciót idéz, de lényegében a konceptualizáló korábbi konkrét, szubjektív tapasztalataiban gyökerezik, mert az eredeti kiindulópontból már nem elemezhető. Ez az átmenet szinte észrevétlenül következik be. A szűkülő perspektíva és közeli nézőpont ellenére az eredeti kiindulópont is érzékelhetően megmarad, erre utal többek között a koronafa határozatlan névelője vagy a deiktikus elemek hiánya. Itt tulajdonképpen a jelenet elénk vetítéséről, közelebb hozásáról van szó. Ezt a feltételezést, az eredeti kiindulópont folyamatos megtartását erősítik meg a második versszak távolra mutató deixisei is (*oda, ott*).

A második versszakban a referenciális kiindulópont áttevődik a madárra, de a feltételeesség, a fikció folyamatosan jelölt, ezzel együtt az áthelyeződés átmeneti jellege is. A feltételes mód úgy jeleníti meg a fiktív jelenetet, hogy mindeközben az „én” folyamatosan színen (onstage) marad. Mind a percepción alapuló ábrázolás, mind a fiktívnek ítélt események megjelenítése más- és másképpen, de szorosan kapcsolható a Langacker által „mentális szimulációnak” nevezett jelenséghez: „egy cselekményt vagy élményt megjelenítő kifejezés magába foglalja annak mentális szimulációját” (Langacker 2006: 22, vö. Barsalou 1999), és ez annyit jelent, hogy a konceptualizáló az eseményt mentálisan megéli, és különböző mértékben saját valóságának részévé („várományosává”) teszi.

4. Az elemzés eredményei a következőkben összegezhetők: A népdal első versszakában sűrű referenciapont-szerkezeti hálózat figyelhető meg, amely fészek-típusú, azaz a figyelemirányítás egyre szűkebb területet jelöl meg. A referencia-szerkezetek láncában való építkezés olyan, hosszadalmas fizikai térbeli

utat jelenítenek meg, amelyben a megnyilatkozó kiindulópontjából eljutunk a kiemelt szerepű céltárgyhoz, a koronafához. Ez az út metaforikusan képezi le az éntől a szerelmi társ nevéig való megérkezés mentális ösvényét, a megnyilatkozó képzeletében beteljesülő vágyat.

A mentális utazást a szövegvilág terében történő minőségi váltás is jelöli. A konstruálás kiindulópontja kezdetben azonosítható a megnyilatkozó referenciális kiindulópontjával, az ábrázolt entitások pedig tőle távol, bizonytalan lehorgonyzással jelennek meg. Aktuális percepcióról nem, de annak felidézéséről beszélhetünk. Ezután az eredeti kiindulópont látszólagos feladásával a nézőpont ideiglenesen áttevődik egy, a házhoz közeli pontba, és az ábrázolás innentől a konceptualizáló korábbi konkrét, szubjektív tapasztalataiban gyökerezik. Az átmenet azért észrevétlen, mert az első, állandó kiindulópont is fennmarad (ezt erősítik meg a második versszak távolra mutató deixisei is). A második versszakban a referenciális kiindulópont a madár, de a feltételeesség, a fiktív valóság folyamatosan jelöli azt, hogy ez átmeneti. A percepción alapuló valóságábrázolás tehát fokozatosan vált át először a korábbi tapasztalatokon alapuló ábrázolásba, majd pedig a valóságon kívül értelmezhető, fiktív valóságba. E folyamatban kulcsszerepet töltenek be a valóságok közötti átmenetet biztosító referenciátárgyak: először a ház, majd pedig a koronafa.

A szövegegész referenciapont-hálózatában három fő referenciapont emelkedik ki: én – galambom – koronafa. Ezek szerepe a második versszakban válik nyilvánvalóvá, ahol az első versszak dinamikus jellegéhez képest a három már ismert, visszatérő referenciapont szerepel. A fő referenciapontok az ismétlések révén nyernek megerősítést, így a stabilitással a megállapodás, az idilli, végtelenített közös élet képzetét teremtik meg. Két állandó referenciapont az események két főszereplője, igaz, a szerelmi társ személyében rejtőzködve, inkább birtoktárgyaiban jelenik meg. E két élő entitás számos esetben elsődleges, egyébiránt állandó másodlagos referenciapontként funkcionál. A harmadik központi referenciapont, a *koronafa* központi szerepet tölt be: védettséget biztosít a fészek számára, amely a közös állandó lakhelyet jelöli. E tárgy jelenti tehát a közös életet, a két személy között összekötő vagy egyesítő szerepet tölt be. Ezzel párhuzamosan a két személy helyett is valamely más tárgy szerepel a jelenetben: az én helyett a madár, a szerelmi társ helyett pedig az általa birtokolt ház, kert, annak részeivel. A közvetlen személyes találkozás metaforikusan e „helyettesítők” áttételes kapcsolatában ábrázolódik.

E három, erősen jelölt, gyakran prominens pozícióban megjelenő referenciapont jelenléte mellett számos olyan referenciapont-szerkezet található a szövegben, amely gyenge és/vagy ambivalens szemantikai konnektivitáson alapul. Van, hogy a linearitás és a szemantikai kapcsolat nem egy irányba, nem ugyanazon referenciapont felé mutatnak. Ezek a referenciapont-szerkezetek a többirányú értelmezés lehetőségét implikálják, amelyek egyszerre lehetnek érvényesek.

A hivatkozott irodalom

- BARSALOU, LAWRENCE W. 1999. Perceptual symbol system. *Behavioral and Brain Sciences* 22. 577–660.
- EVANS, G.W. 1980. Environmental cognition. *Psychological Bulletin*, 88(2): 259–87.
- LANGACKER, R. W. 1986. Abstract motion. *Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 12. 455–71.
- LANGACKER, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I.* Mouton de Gruyter, Stanford, California.
- LANGACKER, R. W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. II. Descriptive Application.* Stanford: Stanford University Press.
- LANGACKER, R. W. 1993. Reference-point constructions. *Cognitive Linguistics*, 4(1): 1–38.
- LANGACKER, R. W. 1995. Raising and transparency. *Language*, 71(1): 1–62.
- LANGACKER, R. W. 1999. *Grammar and Conceptualization.* Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 171–202.
- LANGACKER, R. W. 2001. Dynamicity in grammar. *Axiomathes*, 12: 7–33.
- LANGACKER, R. W. 2002a. Concept, Image, and Symbol. *The Cognitive Basis of Grammar.* Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- LANGACKER, R.W. 2002b. Deixis and subjectivity. In: F. BRISARD szerk. *Grounding: The Epistemic Footing of Deixis and Reference.* Mouton, Berlin. 1–28.
- MNL=ORTUTAY GYULA főszerk. 1982: *Magyar néprajzi lexikon V. Népköltészet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ORTUTAY GYULA – KATONA IMRE szerk. 1975. *Magyar népdalok I-II.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- ROSCH, ELEANOR. 1975. Cognitive reference points. *Cognitive Psychology*, 7: 532–547.
- TALMY, LEONARD 2000. *Toward a cognitive semantics. Vol. 1, Concept structuring systems.* MIT Press, Cambridge, MA.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In: KERTÉSZ ANDRÁS – PELYVÁS PÉTER szerk. *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 43–70.
- TRIBUSHININA, ELENA 2008. *Cognitive reference points: Semantics beyond the prototypes in adjectives of space and colour.* Doctoral Thesis. Leiden University. LOT: Utrecht.
- TVERSKY, BARBARA 1993. Cognitive maps, cognitive collages and spatial mental models. In: FRANK A. U. – CAMPARI, I. szerk. *Spatial Information Theory: Theoretical Basis for GIS, Proceedings COSIT '93. Lecture notes in computer science*, 716. Springer, Berlin. 14–24
- TVERSKY, BARBARA 2003. Structures of mental spaces. *Environment and Behavior*, 35(1): 66–80.
- VAN HOEK, KAREN 1997. *Anaphora and Conceptual Structure.* Chicago & London, University of Chicago Press.

- VAN HOEK, KAREN 2007. Pronominal anaphora. In: GEERAERTS, D. – CUYCKENS, H. eds. The Oxford handbook of cognitive linguistics. Oxford University Press, Oxford. 890–915.
- VERSCHUEREN, J. 1999. Understanding Pragmatics. Arnold. London, New York, Sydney, Auckland.

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT

baranyikoczy@freemail.hu
kognitív nyelvészet

The Space Semantic Relevance of Reference Point Constructions in a Hungarian Folksong

This paper, set in the framework of cognitive linguistics, explores the metaphorical meaning of natural image in Hungarian folksongs, with reference to spatial semantic dimension. The notion investigated here is one procedural facet of construal, namely, 'reference point constructions' (RPC). Through a close analysis of a text the author shows that the 'nested locative' net of RPCs represent a route in space as well as a mental path, which correlates with the semantic content of the song, i.e. the man wishing to be together with his lover. This route involves an unobserved transition from perceptual reality to fiction. The dynamic spatial route in the first stanza demonstrating desire is followed by a more peaceful and idyllic scene in the second stanza, which is conceived by the repetition of three strong RPs: I, my darling, and crowntree. They function as primary RPs, standing for the lovers and their place of unity, respectively. The semantic connectivity between RPs and their targets is sometimes loose, which makes the interpretation ambiguous and manifold.

BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT

Színház a siket kultúrában – Siketek a színházi kultúrában

1. Bevezetés – Hazánkban napjainkban egyre nagyobb figyelmet kapnak a siketek, a siket kultúra és maga a jelnyelv is: megindultak a kutatások a különböző tudományterületeken; 2009. november 9-én megszületett a jelnyelvi törvény; a siketek érdekeit védő szervezetek, a siketeket összefogó intézmények száma is növekedésnek indult, és a médiában növekvő gyakorisággal jelennek meg maguk a siketek. A bővülő lehetőségeket megelőzően a siketek sokáig nem tudtak élni az oktatáshoz, kultúrához való hozzáférésük alanyi jogával, ugyanis „a többségi halló társadalom nem veszi figyelembe, hogy a siket emberek számára az információhoz, a tudáshoz és a kulturális javakhoz való hozzáférés elsősorban jelnyelven a legtermészetesebb és a leghatékonyabb. A hétköznapi hivatali ügyintézés, valamint a közhasznú információkhoz és a kulturális javakhoz való hozzáférés nincs megoldva” (HATTYÁR 2006: 141). Ennek eredményeképpen „a hallássérültek iskolázottságuk, a foglalkozási presztízshierarchiában elfoglalt helyük, illetve jövedelemmagyságuk tekintetében messze elmaradnak a teljes lakosság átlagától” (ABONYI 2001: 383).

A magyarországi gyakorlattal szemben Amerikában a siket és többségi társadalom közeledése, a siket kultúra kiteljesedése jóval korábban megkezdődött. Az Egyesült Államokban már az 1800-as évek közepén hoztak létre olyan siket irodalmi klubokat, amelyeknek az volt a céljuk, hogy megőrizték a jelnyelvet (MILES – FANT 1976), és ahol különböző műfajú siket előadásokat mutattak be jelnyelven hallássérült közönség számára. Mindezeknek a központja a Gallaudet Egyetem volt, amely mind a mai napig a világ legmagasabb színvonalú siket szakembereket képző felsőoktatási intézménye. Ez az egyetem célzottan siketek számára jött létre, ahol az oktatás jelnyelven folyik, ezáltal a legmegfelelőbb körülményeket biztosítva a hallássérültek számára. 1967-ben megalapították a Siketek Nemzeti Színházát (National Theatre of the Deaf), a legismertebb, legkorábban létrejött siket színházi intézményt. A Siketek Nemzeti Színházának létrehozásával a siket színészek folyamatos alkalmazására került sor – akik korábban csak alkalmi keresethez jutottak előadásaikkal, most egy hivatásos repertoár-színházhoz szerződtek. David Hays, a Siketek Nemzeti Színházának alapítója szerint a siketek jelnyelven való játéka egy teljesen új művészi formát eredményezett, mely nem tánc, nem színház, nem pantomim, de mindezeknek a csodálatos keveréke volt.

Ezzel szemben a magyarországi siket színjátszásra először 1929-ből találunk utalást (VASÁK 1997). 1961-ben, mikor külföldön már önálló színházzal rendelkeztek a siketek, Magyarországon még a következő, napjainkban is aktuális és megoldandó probléma foglalkoztatta a kulturális élet gondolkodóit: „Jelenleg országos viszonylatban nem kielégítő a helyzet. Kevés a színielőadás. Fokozni kell a munkát. De nemcsak ez jelenti a kulturális munkát: tanulás, ismeretterjesztés, szókincsgyarapítás, helyes beszéd, szájról olvasás, fogalmazás

– ez mind a kultúrához tartozik. A jó kulturális élet kialakulásához szakemberekre van szükség” (VASÁK 1997: 153) – fogalmazta meg Rudas Nándor főtktár. Ennek ellenére az 1960–1970-es években rendszeresen megtartott Országos Színjátszó Verseny hagyományának is hamar vége szakadt, és nemzeti színház helyett is csak az ország különböző pontján működő kisebb-nagyobb amatőr társulatok működése volt jellemző.

A gyakorlattal együtt a témával kapcsolatos kutatások is hamarabb indultak meg Amerikában, ahol definíciókat alkottak a halló társadalom sokszínű színházművészetéhez hasonló kulturális produktumokat létrehozó siket színház egyes formáira.

Ma Magyarországon kétféle, a hallássérült emberek számára elérhető színházi formát lehet elkülöníteni:

- a) Siket színház: azok a színházi események, amelyekben amatőr társulati formában dolgozó hallássérültek hoznak létre előadásokat, gyakran a siket identitás témáját boncolgatva jelnyelven, narrátorral kísérve hallássérültek és hallók számára. Követi a halló színház formáját, használ korlátozott számú kelléket, zenei aláfestést, világítást, színészi játékot. Ide sorolható az Ergo sum, valamint az egyetlen színész képesítéssel rendelkező siket színésznő, Mázló Tímea vezette BEKE (Beszédes Kezek Kulturális Egyesület) munkája.
- b) Jelnyelvi színház: azok a színházi esték, amelyek alkalmával hallók számára létrehozott előadásokat akadálymentesítenek jelnyelvi tolmács segítségével hallássérültek számára. A jelnyelvi színház esetében maga a jelnyelv és a jelnyelvi tolmács színészi játéka a fő közvetítő közeg, amivel a színpadi eseményeket tolmácsolja, ezáltal a színpadi esemény háttér marad, a figyelem nagymértékben a tolmácsra irányul. Ezek az esték annak ellenére, hogy magát az előadást hallók számára hozták létre, a tolmácsolás tekintetében csak hallássérültek részére születnek meg. Ezeknek az előadásoknak a tolmácsolását korábbi kezdeményezések után a 90 dB Project kezdte el újra 2010-ben (AUSZMANN 2012).

Magyarországon tehát már évtizedekkel ezelőtt mutattak be hallássérültek színházi darabokat, illetve voltak olyan előadások, amelyet jelnyelvi tolmács segítségével siket és nagyothalló nézők is élvezhettek, ugyanakkor ezek a kezdeményezések nem váltak mindennapi gyakorlattá. A jelen kutatási kérdésem az, hogy mi az oka annak, hogy a siket színházi kultúra nem tudott az elmúlt években kiteljesedni és széles közönségréteget teremteni. Kérdőíves vizsgálat segítségével keresem a választ arra, hogy a meglévő színházi formák mennyire elégítik ki a hallássérültek igényeit, illetve minek a mentén és hogyan lehetne még csábítóbbá tenni számukra ezt a kikapcsolódási formát.

Hipotéziseim a következők: 1) a siketek és a nagyothallók többsége évente legfeljebb egyszer látogat el valamilyen színházi eseményre; 2) érthetőek, de kevésbé élvezhetőek a hallássérültek számára a jelnyelvi tolmács segítségével aka-

dálymentesített, hallóknak létrehozott előadások, hiszen a megosztott figyelem miatt nem tudják a színpadi eseményeket megfelelően követni; 3) a hallássérültek a maguk által létrehozott előadásokat részesítik előnyben; 4) főleg a zenés darabokat és a vígjátékokat kedvelik a hallássérült nézők; illetve 5) siketektől szóló történeteket néznek meg szívesebben a színházban a klasszikus, nem siketektől szóló művekkel ellentétben.

2. Anyag, módszer, kísérleti személyek – A kutatáshoz kérdőívet állítottam össze, amelyben 13 kérdés szerepelt. A demográfiai adatok felvétele után a színházba járási szokásokra, a korábbi színházi élményekre és az érdeklődést felkeltő előadásokra kérdeztem rá. A kérdőívek kitöltetése on-line, az ország különböző pontjaira elküldve és személyesen, jelnyelvi tolmács által akadálymentesített előadások szünetében történt. Mindezek ellenére nagyon alacsony az adatközlői szám – bár a siketekkel végzett kutatások tekintetében soknak számít –, összesen 27 ember töltötte ki a kérdőívet, aminek több oka van. Egyrészt a hallók számára létrehozott, de hallássérülteknek tolmácsolt előadásokat alkalmanként átlagosan körülbelül 5 siket és nagyothalló látogatja, gyakran ugyanazok. Ilyen színházi esték havonta, sőt havonta több alkalommal jönnek létre, szemben a siket színházi előadásokkal, amelyekből szerencsés esetben évente születik egy új. Mindezek miatt, illetve ellenére a színház még mindig sok hallássérült számára ismeretlen. Másrészt a siketekkel és hallássérültekkel egyre többen foglalkoznak, egyre többen kutatják a közösségüket különböző nézőpontból, így már gyakran nem szívesen nyilatkoznak, főleg ha olyan témáról van szó, amiben kevésbé jártasok, mint például a színház. Sokan voltak olyanok is, akik alapvetően nem járnak színházba, így nem töltötték ki a kérdőívet annak ellenére, hogy az első 5 kérdés megválaszolásával fontos információval szolgáltak volna a jelen kutatáshoz.

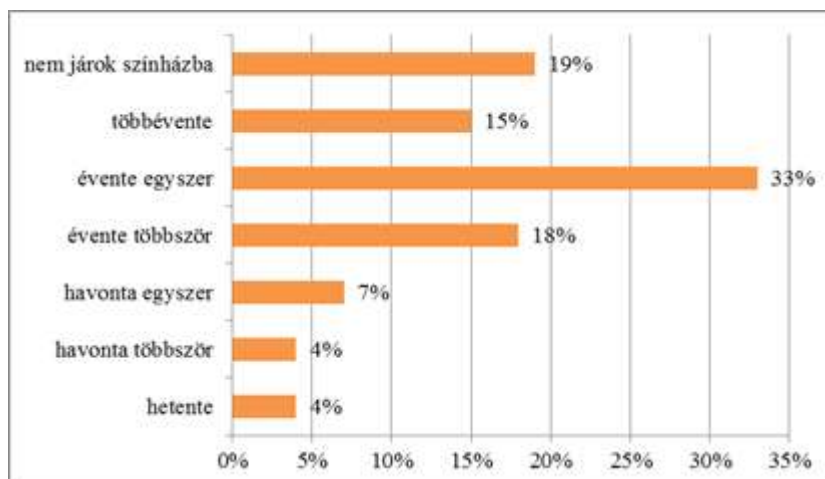
Az adatközlők életkorát tekintve a legfiatalabb kitöltő 18, míg a legidősebb 66 éves volt, átlagéletkoruk: 39,3 év. A kérdőívek kitöltésében 81%-ban nők és 19%-ban férfiak vettek részt. Az adatközlők nagy része, azaz 70% a fővárosban él, míg 22%-a valamely vidéki nagyvárosban, 7%-uk pedig faluban. Legmagasabb iskolai végzettségüket tekintve a kitöltők többsége (56%) középfokú végzettséggel rendelkezik, alapkú végzettséggel 26%-uk, míg 19%-uk jár vagy járt valamilyen egyetemre vagy főiskolára.

3. E r e d m é n y e k – A kérdőív első kérdésére kapott válaszok azt mutatják, hogy a siketek és a nagyothallók 66%-a, tehát a döntő többség évente legalább egyszer megy színházba (1. ábra). A válaszokból az is kirajzolódik, hogy nagyobb azoknak az aránya, akik évente egyszer, vagy annál ritkábban mennek el színházi előadásra, mint azoké, akik évente többször, akár havi rendszerességgel látogatnak el valamilyen színdarabra. Ugyanakkora arányban vannak, akik egyáltalán nem járnak színházba és akik egy éven belül többször is megnézik különböző darabokat. A válaszadók egy kis hányada esetenként hetente is ellátogat valamilyen színházba függetlenül attól, hogy hallássérültek számára akadálymentesített előadásról van szó, vagy sem, hiszen siketek által bemutatott

előadások jó esetben évente egy, esetleg két alkalommal születnek, míg jelnyelvi tolmácsolással is havonta átlagosan két darab látható a 90 decibel Projecttel együttműködő színházakban.

1. ábra

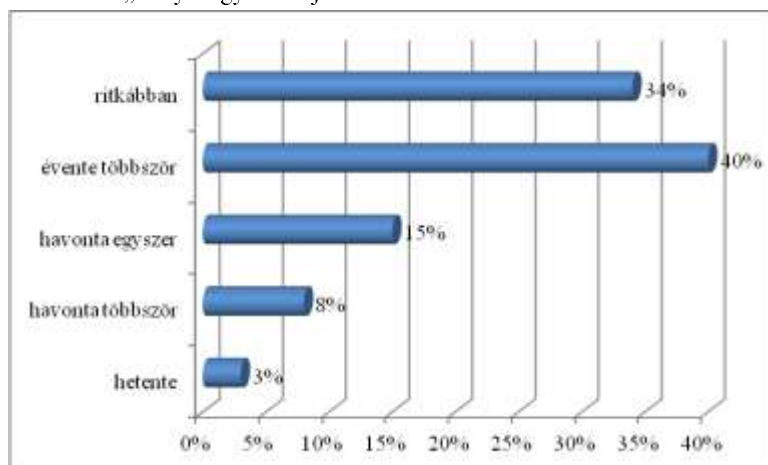
Siketek és nagyothallók „Milyen gyakran jár színházba?” kérdésre adott válaszai

Mindezeket az adatokat érdemes összevetni hallók színházba járási szokásaival is, hiszen így árnyaltabb képet kapunk a hallássérülteket illetően. 2011 tavaszán egy korábbi munkámhoz (AUSZMANN 2011) készítettem 100 halló adatközlővel kérdőíves felmérést, amelyben kérdésként szerepelt, hogy milyen gyakran járnak színházba. Bár az eleve adott válaszok részben különböztek a hallássérültekkel végzett kutatásban felsorakoztatott lehetséges válaszoktól, mégis bizonyos tendencia megfigyelhető a kapott eredményekből (2. ábra). A hallók döntő többsége évente többször is ellátogat valamilyen színházi eseményre, míg csak 34%-uk jár ritkábban, tehát évente egyszer, vagy többévente. Ezeket a főbb adatokat összehasonlítva elmondható, hogy a hallók nagyobb rendszerességgel választják a színházat mint kapcsolódási formát a hallássérültekhez képest. Nagyon fontos megjegyezni, hogy hallóknak több lehetőségük van erre, sokkal több színház és darab között válogathatnak, mint a siket és nagyothalló társaik. Ugyanakkor szintén említésreméltó szempont az is, hogy a hallássérültek számára sokáig nem is voltak elérhetőek az előadások, így nem alakulhatott még ki a színházba járásnak olyan hagyománya, mint a halló társadalomban.

2. ábra

Hallók „Milyen gyakran jár színházba?” kérdésre adott válaszai.

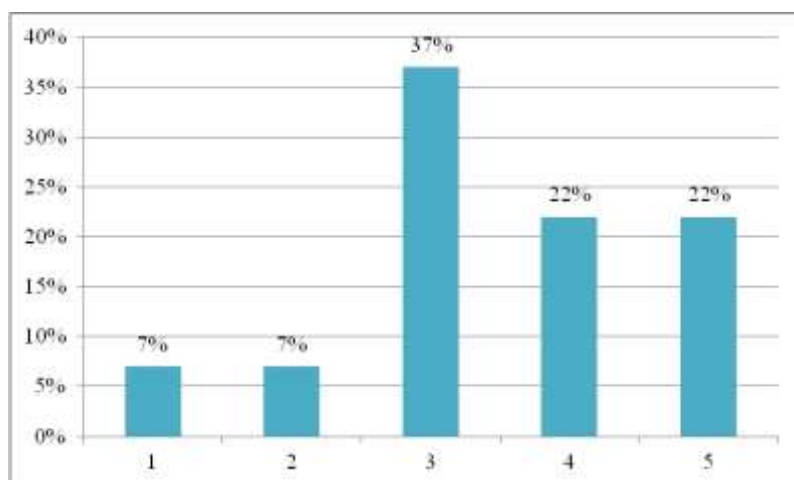

A következő kérdés, amely azt mérte fel, hogy vajon látogatnak-e a siket és nagyothalló nézők olyan hallóknak készült előadásokat, amelyeket nem akadálymentesítenek, váratlan eredményt hozott. Közel ugyanakkora számban vannak ugyanis azok, akik nem néznek meg olyan előadást, amely nem kifejezetten hallássérülteknek készült, és ahol nem segíti a befogadást jelnyelvi tolmács, mint azok, akik igen.

A harmadik kérdés arra kereste a választ, hogy mennyire érthető a siket és nagyothalló közönség számára az a hallóknak készült hagyományos színházi előadás, amelyet jelnyelvi tolmács segítségével akadálymentesítenek (3. ábra). Az adatközlőknek egy egytől ötig terjedő skálán kellett meghatározniuk, hogy mennyire érthetők számukra az ilyen darabok, ahol az egyes az egyáltalán nem érthető, míg az ötös érték a teljes mértékben érthető kategóriát jelentette. A kérdőívet kitöltők nagy része közepesnek ítéli az ilyen előadások érthetőségét. De az adatközlők 44%-a ezeket a darabokat teljes mértékben érthetőnek találta, tehát elmondhatjuk, hogy a kutatásban résztvevő hallássérültek döntő többségének nem okoz gondot egy hallóknak készült darab tolmácsolt formájának befogadása. Ezzel szemben elenyésző azoknak az adatközlőknek a száma, akik számára egyáltalán nem, vagy csak nehezen érthetők ezek az előadások.

3. ábra

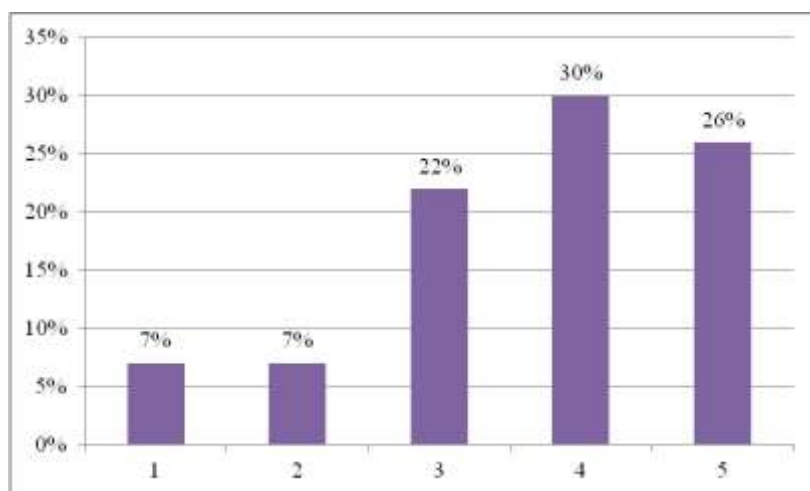
A „Mennyire érthető az az előadás, amit jelnyelvi tolmács tolmácsol?” kérdésre adott válaszok (ahol 1=egyáltalán nem érthető, 5=teljes mértékben érthető)

Ezzel szorosan összefügg az ilyen előadások élvezhetőségének kérdése is (4. ábra). Az érthetőséghez hasonlóan ugyanakkora arányban voltak azok az adatközlők, akik szerint a jelnyelvi tolmácsolt előadásokat egyáltalán nem, vagy csak kevésbé lehet élvezni, míg 22%-uktól csak közepes minősítést kaptak az ilyen darabok. Mindezek ellenére a kérdőív kitöltőinek többsége élvezzi az akadálymentesített előadásokat. Ez esetben azonban kérdésként merül fel az, hogy a válaszok minden esetben a jelnyelvi tolmács jelenlétére utalnak-e, vagy a korábbi kérdéssel hozhatók összefüggésbe, amely szerint a siketek és nagyothallók olyan előadásokat is látogatnak, amiket nem tolmácsolnak, tehát maga a vizuális élmény is leköti a hallássérült nézők figyelmét.

4. ábra

A „Mennyire élvezhető az az előadás, amit jelnyelvi tolmács tolmácsol?” kérdésre adott válaszok (ahol 1=egyáltalán nem élvezhető, 5=teljes mértékben élvezhető)

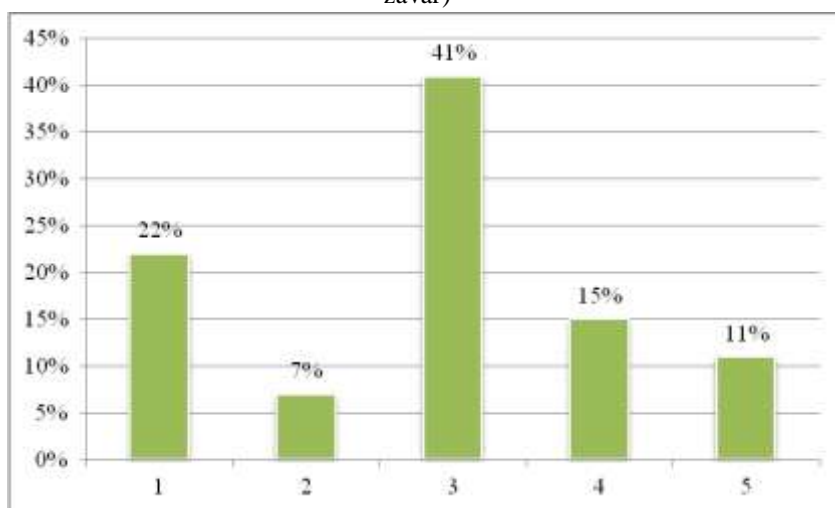

A kérdőívek kitöltése során a hallássérült nézők arra panaszkodtak, hogy gyakran nagyon gyors számukra a jelnyelvi tolmács, akinek egy személyben kell lejelelnie a pergő dialógusokat az adott szereplő karakterének kifejezésével együtt. Mivel a jelnyelvi tolmács nem próbál a darab szereplőivel, amikor megszületik az előadás, gyakran még szóba sem kerül, hogy lesznek esték, mikor akadálymentesítik a darabot, s általában így nem is szoktak lassítani a előadás tempóján, a tolmácsnak alkalmazkodnia kell a színészek játékához, és ha át akarja adni a siket és nagyothalló nézőknek a szöveget – ami természetesen cél –, fel kell vennie a párbeszéd ritmusát. Alapvető nehézsége a hallássérült közönségnek az ún. tenisz-effektus, vagyis, hogy tekintetüket folyamatosan a színpad szélén álló jelnyelvi tolmács és a színpadi események között kell megosztaniuk. Ez egyrészt fárasztó, másrészt ha a színpadi eseményt nézik, lemaradnak a tolmácsolásról, ami megértési nehézségeket szül, míg ha a jelnyelvi tolmácsot figyelik inkább, akkor a színpadon történtek művészi, vizuális élvezetéről kell lemondaniuk.

A „Mennyire zavarja, ha a színpad szélén álló tolmácsot kell nézni, és így nem nézi a színészt?” kérdésre meglehetősen eltérő válaszok érkeztek (5. ábra).

5. ábra

A „Mennyire zavarja, ha a színpad szélén álló tolmácsot kell nézni, és így nem nézi a színészt?” kérdésre adott válaszok (ahol 1=egyáltalán nem zavar, 5=teljes mértékben zavar)

A kérdőív kitöltőinek közel kétharmadát bizonyos mértékben zavarja a színpad szélén álló tolmács a színpadi események befogadásában. A tenisz-effektus miatt azoknak, akik semennyire sem támaszkodhatnak a hallásukra, zavaró a figyelem megosztása a színpadi események és a jelnyelvi tolmács között. Akik hozzászóltak az így létrehozott színházi előadásokhoz, vagy jobban képesek a figyelmüket egyszerre több dologra összpontosítani, esetleg valamennyi

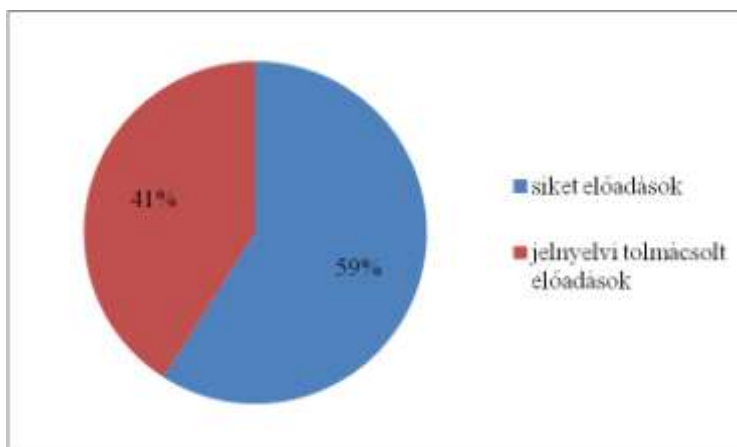
hallásmaradvánnyal rendelkeznek, azok számára egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben zavaró ugyanez a körülmény.

A kapott válaszok valószínűleg kapcsolatba hozhatók azzal a ténnyel, hogy milyen mértékű az adott néző halláscsökkenése. Ugyanis akinek van hallásmaradványa, annak kevésbé kell a darab befogadása közben a jelnyelvi tolmácsra támaszkodnia, ha jól megoldott a hangosítás, akár akadálymentesítés nélkül sem problematikus a darab értése. Továbbá abban, hogy mennyire zavarja az adott nézőt a jelnyelvi tolmács figyelése, szerepet játszhat az, hogy mennyire van hozzászokva a hallássérült néző ehhez a szórakozási formához, ahhoz, hogy folyamatosan meg kell osztania a figyelmét a színpad széle és közepe között, hogy pergő dialógusokat, különböző karaktereket jelel egy személy.

Ezzel hozható összefüggésbe a következő kérdés is, miszerint a siketek által létrehozott előadásokat vagy a jelnyelvi tolmács által akadálymentesített hallóknak készült előadásokat kedvelik-e jobban a hallássérült nézők. A kérdésre adott válaszokat a 6. ábra foglalja össze.

6. ábra

„A siketek által létrehozott előadásokat vagy a jelnyelvi tolmács által akadálymentesített hallóknak készült előadásokat szereti-e jobban?” kérdésre adott válaszok

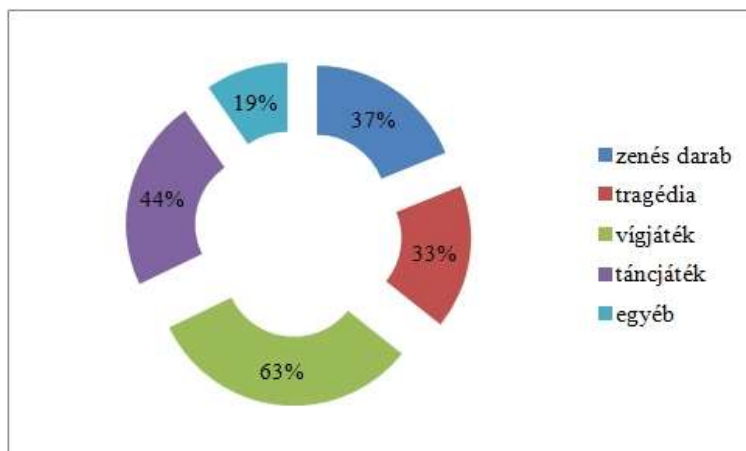
A válaszokat látva elmondhatjuk, hogy nincs jelentős különbség a két színházi forma népszerűsége között. Itt is szerepet játszik az a faktor, miszerint sokkal kevesebb siketek által létrehozott előadás születik, míg szélesebb spektrumú, sokszínűbb profi előadások születnek hallók számára, amelyek a hallássérültek számára is hozzáférhetővé váltak az elmúlt években jelnyelvi tolmácsok segítségével. Ez kapukat nyitott a siketek és nagyothallók előtt, hogy hozzáférjenek a halló társadalom kultúrájához. A kérdőív kitöltőinek meg kellett indokolniuk, miért ezt vagy azt a színházi formát választották. Azok, akik a tolmácsolt előadásokat részesítik inkább előnyben, a hallókkal való közösségalkotásra helyezték a hangsúlyt, köztük volt olyan, aki külön hangot

adott annak, hogy őt úgy nevelték, hogy a hallókkal töltött több időt. Ezzel párhuzamosan, az integrációt hangoztatva az egyik adatközlő a következő választ fogalmazta meg a „miért” kérdésre: „Mert hallók világában élünk, alkalmazkodunk. Próbáljuk megélni/megérteni a hallók világát.” A jelnyelvi tolmács által akadálymentesített előadások mellett szólt még azok látványossága, ami a siket előadásokkal szemben különlegessé teszi a színházi élményt. Mivel a hallóknak készült előadásoknak hosszú évezredekre visszanyúló hagyománya van, ezért esetükben olajozottan működő szórakoztató „gépezetekről” beszélhetünk, illetve ezek az előadások bátran élnek a díszletek és kellékek használatával, ami a siket színházban befogadás szempontjából problematikus, így a hallók számára színpadra állított darabok látványvilága impozánsabb, monumentálisabb. A siket előadások mellett azonban az szól, hogy korábban nem igazán voltak jó jelnyelvi tolmácsok, de ha jó is a tolmács, fárasztó, hogy a nézőknek folyamatosan két pont között kellett váltogatniuk tekintetüket. Ezzel szemben ilyen problémával nem küzdenek a siket előadásokon, amelyek számukra biztosan érthetőek, hiszen kifejezetten hallássérültek részére készültek. Ezek az előadások egyediek, a siketek és nagyothallók számára a siket előadások légköre sokkal természetesebb, mint a hallók színházába járni, ahol esetleg szereztek már negatív tapasztalatot azáltal, hogy nem értették, nem élvezték az előadást.

A siketek és nagyothallók annak ellenére, hogy a zene világa kissé idegen számukra (vagy éppen pontosan azért), nagyon kedvelik a zenés darabokat. A színházi jelnyelvi tolmácsok tapasztalataiból, elmondásából tudjuk, hogy a siketek szeretik és élvezik a ritmust, zenés darabok alkalmával léggömböt szoktak a kezükben fogni, hogy ezáltal is teljesebb élményt kapjanak a zene lüktetéséről. Ugyanakkor ezek az előadások a jelnyelvi közvetítés szempontjából is izgalmasabbak, hiszen a tolmácsok a szövegen túl a darab sodrását, zeneiségét is érzékeltetik. Kutatásom részben megmutatta ezt, bár a többi műfaj is nagy népszerűségnek örvend a hallássérültek körében (7. ábra).

7. ábra

A „Milyen jellegű előadásokat látogat szívesen?” kérdésre adott válaszok. A válaszadók egyszerre több műfajt is megjelölhettek.

Az adatokat látva elmondhatjuk, hogy a kitöltők közül a legtöbben a vidám hangulatú darabokat részesítik előnyben, s közkedveltek a táncjátékok is, valószínűsíthetőleg azért, mert ezeknél az előadásoknál nem a szöveg, hanem inkább a látvány, a mozdulatok dominálnak, így a hallássérültek számára is könnyebben befogadhatók, élvezhetőbbek.

Azzal kapcsolatban, hogy milyen témájú előadásokat választanának szívesen a siketek és nagyothallók, azt látjuk, hogy a siketekről szóló darabokat nem választották nagyobb arányban, mint az ép hallású emberekről szóló klasszikus darabokat. Alapvetően mindkettőre nyitottak a hallássérültek, nem igénylik, hogy kifejezetten siket témát dolgozzon fel az adott darab. A kitöltőknek meg kellett nevezniük, hogy melyik darab volt számukra a legjobb színházi élmény, s a válaszok között egyetlen olyan előadás sem szerepelt, amelyet siketek hoztak létre a maguk számára, szemben olyan klasszikusokkal, mint a *Rómeó és Júlia*, a *Nyomorultak* vagy a *Diótörő*. A musicalek közül említették a *Hair*-t, a *Katona dolgot*, illetve a *Made in Hungáriát*, hiszen szeretik a zenét és a táncot. Az erős testbeszéd és zene miatt kedvelik Frenák Pál előadásait is. Sokan nagyra értékelik azokat az előadásokat, amelyekben a halló színészek tanulnak meg jelelni, így többen említették Eszenyi Enikő korábbi munkáit, illetve a nemrég bemutatott *Billy világa* című Nina Raine-színművet, amely ugyan egy siket fiú életét tárja elénk, de az előbb említett jellemzője miatt nyerte el inkább a közönség tetszését. A hallássérültek maguk is nagyon különbözően élik meg állapotukat, amit a hallók által megírt darabok nem adnak vissza, ezek a történetek sokszor a problémákra koncentrálnak, amivel nem tudnak azonosulni a siketek, pedig elméletileg róluk szólna. Volt, aki a szintén nemrég bemutatott *A hang-villa titka* című gyermekeknek szóló előadást élvezte a legjobban. Ennek az a különlegessége, hogy két jelnyelvi tolmács segítségével

akadálymentesítették úgy, hogy a tolmácsokat belerendezték a darabba, tehát a hallássérült nézők jobban tudják követni azt, hogy mi történik a színpadon, s nem csak a színpad szélén álló tolmácsot kell nézniük. A válaszokból látható, hogy az említett darabok közül csak egy foglalkozik kifejezetten a siketség témakörével.

4. Következtetések, kitekintés – Dolgozatomban igyekeztem a hazánkban fellelhető, siketek számára elérhető színházi formákat bemutatni összevetve a külföldi gyakorlattal. A vizsgálat hiányt kívánt pótolni, hiszen korábban ilyenre még nem került sor.

Hipotéziseim részben igazolódtak. A siketek és nagyothallók többsége valóban viszonylag ritkán jár színházba. Ugyan a hallók között is sokan vannak, akik pénzügyi okok miatt nem tudnak részt venni ennek a művészeti ágnak gyakoribb befogadásában, de a hallássérültek esetében a színháztól való távolmaradásnak más jellegű okai vannak: a társadalmi körülmények, a lehetőségek korlátozottsága. A siket közösség nem homogén olyan szempontból sem, hogy mennyire érthető és élvezhető számukra egy hallóknak készült előadás. Minden siket és nagyothalló anamnézise eltérő, függően attól, hogy milyen időpontban veszítették el hallásukat, milyen mértékű a hallásromlásuk stb. Ennek megfelelően a kutatás nem tud egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy a jelnyelvi tolmácsolással akadálymentesített hallóknak készült előadások mennyire érthetőek és élvezhetőek a hallássérültek számára. Azt a hipotézisemet, amely szerint a hallássérültek a maguk által létrehozott darabokat részesítik inkább előnyben, a kutatás eredményei nem igazolták teljes mértékben, ami a siket közösség korábban említett heterogenitásának és nyitottságának köszönhető. Ahogy abban a témában is megoszlottak a válaszok, hogy milyen témájú és műfajú darabokat látogatnak szívesen a hallássérültek. Előnyben részesítik ugyan a monumentális, látványos, mozgalmas előadásokat, de ugyanannyira érdekes számukra a darab akkor is, ha nem a hallássérültek sorsát mutatja be.

Siket színjátszás már 100 évvel ezelőtt volt Magyarországon, sőt a visszaemlékezésekből, feljegyzésekből kiderül, hogy virágzott ez a művészeti ág. Mindezek ellenére ma sincs professzionális siket társulatunk állandó játszóhellyel, kellék- és jelmeztárral, sem egy olyan hallássérült csoporttal, amely a színjátszásból élne.

A siket színházi tevékenységek leírása tehát csak egy része annak a munkának, amely feltárja a lehetőségeket, igényeket stb. Ráadásul ez egy összetett kérdéskörnek csak egy része, leginkább a felszíni vetülete. Ugyanis annak a problémának a gyökere, hogy hosszú évtizedeken keresztül sem tudott a siket színjátszás kilépni az amatőr színházi formából, annak elsősorban komoly társadalmi, kulturális és oktatási okai (a siketek végzettsége a nem siketekénél átlagosan alacsonyabb, így jelentős hatással számolhatunk a színházba járásra nézve is) vannak. Amíg a hétköznapi életben nem valósul meg a törvényi szinten létező esélyegyenlőség, amíg nem alakul ki a hallássérültek igényeinek megfelelő oktatási rendszer, addig nem tud megszületni az a széles siket értelmiségi réteg, amely megérti és vágyja a magas színvonalú művészeti alkotásokat.

Az elvégzett kutatás alátámasztja a színházi jelnyelvi tolmácsolással foglalkozók tapasztalatát és jól mutatja, hogy a siketeknek csak kis hányada jár színházba, vagy érdeklődik egyáltalán a színház iránt. Nem feltétlenül azért, mert el akar zárkózni ettől a kulturális, szórakozási formától, hanem azért, mert nincs elegendő információja róla, korábban nem igazán volt lehetősége arra, hogy ilyen előadásokat látogasson, és ezért nem arra lett szocializálva, hogy színházi eseményeken vegyen részt, illetve mert nem rendelkezik azzal a kompetenciával, amely egyszerre tenné a bemutatott darabokat érthetővé és élvezhetővé. Ugyanakkor a hallássérültek nyitottak a klasszikus művek megismerésére, már csak a színházba járás kultúráját kell megteremteni. Ezeknek a művészeti alkotásoknak a befogadására „nevelni” kell az embereket, ami a siketek esetében azoknak a hallássérülteknek a feladata, akik saját nézőpontból tudják meghatározni ezeket a színházi produktumokat.

A ma létező kezdeményezésekből látszik, hogy a hallók részéről megvan a szándék arra, hogy a saját kulturális javaikat közvetítsék, befogadhatóvá tegyék a siketek és nagyothallók számára, akár önerőből is, hiszen a 90 decibel Project is saját tőkéből, szponzorációból működik, ahogy a siketek amatőr társulatai is saját, kis költségvetéséből igyekeznek előadásokat létrehozni és bemutatni. De legfőképp arra lenne szükség, hogy a siketek önmaguk definiálják művészetüket, reflektáljanak arra, illetve dokumentálják célkitűzéseiket.

Rendkívül gazdag lehetőségek rejlenek a jelnyelvben, csak a magyarországi siketek és nagyothallók még nem aknázták ki ezeket szemben külföldi társaikkal, akik újfajta módon, sokkal nagyobb öntudattal kapcsolódnak saját kultúrájukhoz, nyelvükhöz, s ez meglátszik az általuk bemutatott előadásokon. A magyarországi hallássérülteknek a fejlődés érdekében nyitniuk kell a külföldi és a halló gyakorlat felé, megtalálni azt a metodológiát, amely alapján felnevelhető egy siket színészgeneráció.

Előttünk bontakozik ki egy kultúra színházi tevékenysége, a kérdés csak az, hogy ez mennyire marad marginális az adott kultúrán belül, vagy mekkora nézőközönségre tud szert tenni. Akkor tud a színházi mozgalmuk kibontakozni, ha kialakítják, sőt folyamatosan bővítik a színházlátogató közönség táborát. Mivel kisebb közösségről van szó, mint a hallók esetében, így sokkal könnyebb lenne felmérni az igényeket, és a megindult színházi cselekvésen keresztül formálni a közösség ízlését. Ez nemcsak lehetséges, de szükséges is ahhoz, hogy a színház hivatalos intézménnyé váljon a hallássérült társadalmon belül.

A hivatkozott irodalom

- ABONYI NÓRA 2001. Körkép a budapesti hallássérültek helyzetéről. *Educatio*. 10. 2. 383.
 AUSZMANN ANITA 2011. A művészi beszéd. ELTE szakdolgozat.
 AUSZMANN ANITA 2012. Siketek – jelnyelv – színház. KRE szakdolgozat.
 HATTYÁR HELGA 2006. A jelnyelvhasználat jogi szabályozásának néhány kérdése és a mindennapi gyakorlat Magyarországon. In: BENŐ ATTILA – SZILÁGYI N. SÁNDOR (szerk.). *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. 141.

- MILES, DOROTHY S. – FANT, LOUIE J. JR. 1976. Sign-Language Theatre and Deaf Theatre: New Definitions and Directions. California State University, Northridge. 5–6.
- VASÁK IVÁN 1997. A magyar siketek és nagyothallók egyesületi életének krónikája. Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége. 153.
- 90 DECIBEL PROJECT: <http://www.90decibel.hu/>

AUSZMANN ANITA

Theatre in the deaf culture – Deaf people in the theatre culture

Deaf acting has a tradition of several decades in the United States, but in Hungary, although there were attempts already at the end of the 1900s, it did not become an everyday art. Nowadays there are only few amateur Deaf theatre companies where there is sign language interpretation. The aim of the research is to find answer to the question, why the Hungarian acting could not close up to the oversea ones. The questionnaire deals with different facts about Deaf people: how often they go to the theatre and what topic and genre of plays they are interested in. The result of the research can help to assess the needs of Deaf people and by getting to know their social status we can improve their theatre culture.

AUSZMANN, ANITA

Rövidítések a magyar orvosi nyelvben

Szemészeti kórlapok rövidítéseiről és helyesírásukról

1. Bevezetés. – A rövidítések célja az egyszerűsége, a nyelvi takarékosagra való törekvés. Ez az igény mind a köznyelvben, mind a legkülönbébb szaknyelvekben megfigyelhető. Kimutatható, hogy az utóbbi esetben – a tudományos-szakmai szövegekben – nagyobb számban alkalmaznak rövidítéseket, mint az általános írásgyakorlatban (OH. 2004: 359). Jelen tanulmányhoz kapcsolódó kutatás célja, hogy a szaknyelvek egyikében, a magyar orvosi nyelvben megfigyelhető rövidítési tendenciákat vessen tüzetesebb vizsgálat alá. Tanulmányomban ennek a – jelenleg még kezdeti stádiumban lévő – kutatásnak első részeredményeit ismertetem, hangsúlyozván azt, hogy az eddigi vizsgálatok inkább afféle előzetes felmérésnek, problémafelvetésnek tekintendők, semmint egy kész kutatás végső eredményeinek.

2. Elméleti és történeti háttér. – A szaknyelvi rövidítések vizsgálatának ismertetése előtt célszerű röviden összefoglalni az elméleti hátteret, meghatározni a rövidítések mibenlétét, elhatárolni hasonló, de mégis más jellegű nyelvi jelenségektől.

A rövidítések – DEME (1950) szerint – a gyakran előforduló közszók vagy közszói szócsoportok olyan csonkított formái, amelyek megcsonkítása hely- és fáradságmegtakarítást jelent akár kézírásban, akár nyomtatásban. A gyakran használt szavak teljes kiírása felesleges, mivel „[...] egy vagy két jellemző betűből az egész jelentés felelevenedik az olvasó tudatában” (FÁBIÁN 1950: 273).

A rövidítéseket csak írásban használjuk, hely- és időtakarékosági okokból. Noha (mint minden szabály alól) ez alól is létezik kivétel – gondoljunk csak a *max.* 'maximum' rövidítésre, melynek esetében a rövidített alak beszivárgott a beszélt nyelvbe – kijelenthetjük, hogy a rövidítések az írásbeli nyelvhasználatra jellemzőek (OH. 2004: 359). Ha az írott szöveg felolvasásra kerül, a rövidítés helyett a teljes alakot használjuk (OH. 2004: 360).

A) A rövidítések grammatikáinkban. – A rövidítések kérdésével grammatikáink csupán érintőlegesen foglalkoznak. Bár a rövidítések esetében nem beszélünk szóalkotási módokról, de célszerű szót ejteni egy rokon jelenségről, a rövidülésen alapuló szóalkotásformákról. A MMNyR. a ritkább szóalkotásmódokkal foglalkozó fejezetben említi – a szóösszevonás és a betűszóalkotás mellett – az írásbeli rövidítésekből meglevenedett szavakat (*sebváltó*, *becsszó*), hozzátéve, hogy azok stilisztikai értéke kedélyes vagy alsóbb beszélt nyelvi (TOMPA 1961: 469–470). A MMNy. – hasonlóan – az írásbeli rövidítések kimondásából eredeztethető szavakról beszél: *s. k.* > *eská* ('saját ke-

zével'), *kb.* > *kábé* ('körülbelül'), továbbá említést tesz – későbbi terminussal élve – az ún. szórövidülésekről is (*labor*, *trafó*), ezeket még az írásbeli rövidítések kimondásából eredő szavakhoz sorolva (VELCSOV 1968: 168).

A Magyar grammatika is a ritkább szóalkotásmódokkal foglalkozó fejezetben érinti a rövidítéseket: elkülöníti őket egy hasonló nyelvi képződménytől: a szórövidülésektől. Ez utóbbira példák: *labor* < *laboratórium*, *tulaj* < *tulajdonos*, *prof* < *professzor*. Mindkét nyelvi jelenségről elmondható, hogy céljuk az egyszerűsége, nyelvi gazdaságosságra való törekvés. Szerkezetük is hasonló: a szónak egy részét egyszerűen elhagyjuk. Jelentős különbség azonban, hogy míg a szórövidülés új lexémát hoz létre, tehát egyfajta szóalkotási mód, a rövidítések-ről mindez nem mondható el, ez utóbbi tehát nem tekinthető szóalkotási módnak (LENGYEL 2000).

B) Helyesírás-történet. – A rövidítések helyesírási szabályozásának rövid történetét TOMPA (1955) foglalja össze. Noha a magyar helyesírás szabályozása a Magyar Tudós Társaság megszerveződése után megkezdődött (1832), a mind fontosabbá váló rövidítések rendezésére egészen a 19. század végéig nem került sor. Az 1843-as akadémiai szabályzatban a pont nélküli *pl* és *stb* rövidítés járja, Szvorényi József akadémiai stílustanában a *pl.*, illetve '*stb*'. Egyes magánkiadású helyesírásiszabály-magyarázatok is előbb térnek ki a ponthasználatra, mint az akadémiai szabályzatok.

Az AkH. 1899-ben még mindig nem esik szó a rövidítésekről, de az AkHJ. 1900.-ban a tulajdonképpeni szabályzat tíz paragrafusa után egy rövidítésjegyzéket találunk a szótári rész előtt. Ez azonban nem tartalmaz szöveges szabályozást, követendő elveket, másrészt a normaként közölt sok rövidítés közül jó néhány ellentmond az írásgyakorlatnak, sőt még a nemzetközi szokásnak is; továbbá a rövidítésjegyzék következetlensége is szembetűnő.

A rövidítések helyesírását először Simonyi Zsigmond kísérelte meg megszerezni az Iskolai helyesírásban (1902). Ennek 36. §-ában ismerteti a kialakult rövidítő eljárásokat. Eszerint a rövidítés vagy az első kezdőbetűből áll (*p.* 'például'), vagy az első szótagból és a másodiknak kezdőbetűjéből (*febr.* 'februárius', nem pedig *feb.*), néha azonban lehet az első és utolsó betű (*db.*). Összetett szavaknál lehet a két tag kezdőbetűje (*vm.* 'vármegye'), vagy pedig a szó egyéb jellemző betűi (*fhg.* 'főherceg').

A ponthasználatról az alábbiakat mondhatjuk: általában az AkHJ. 1900. és az IskhJ. 1902. is pontot tesz a rövidítés után. Példák: *Mlgd.* 'Méltóságod', *fszla.* 'folyószámla'. A pénzneveket az Akadémia 1900-ban következetesen ponttal írta: *frt.* 'forint', *K.* 'korona'. A mértékegységek neveinél a ponthasználat következetlen: *cg* 'centigramm', de *l.* 'liter', *ó.* 'óra', *p.* 'perc' – látható, hogy Simonyi jobban ragaszkodik a nemzetközi szokásokhoz, mivel csak az utóbbi három esetben (a magyar rövidítéseknél) teszi ki a pontot.

Az összetett szavak, többszavas kifejezések rövidítési szokásaiban még ennyire sem mutatkozik következetesség. Az AkHJ. 1900. többnyire két pontot használ az összetételek rövidítésében: *d. e.* 'délelőtt', *k. a.* 'kisasszony'. Szókap-

csolatok rövidítéseiben mind a kétpontos (v. ö.), mind az egyponos (vö.) megoldás előfordul. Az IskHJ. 1902. ezen a téren hasonló szabályokat követett.

Az AkH. az 1910-es évek közepétől a rövidítési tendenciák négy típusát különíti el: 1. a pusztá kezdőbetűvel való rövidítést (*k.* 'kötet'), 2. az első szótag és a második kezdő mássalhangzója (*felv.* 'felvonás'), 3. az első és a második, vagy az első és az utolsó mássalhangzó kapcsolódik össze (*gr.* 'gróf', *db.* 'darab'), 4. az összetett szavakban a két kezdőbetű (*kb.* 'körülbelül'), esetleg az utolsó mássalhangzóval együtt (*fhg.* 'főherceg').

A négyféle tendencia megmaradt az AkH.-okban 1950-ig (l. még Deme 1950: 430), az 1954-es azonban ismét elhagyta az elvi áttekintést. A ponthasználatról az AkH. 1954. 417. pontja a következőket mondja: „A különírt szavakból álló szókapcsolatok rövidítése általában annyi tagú, ahány különírt szóból a rövidített szókapcsolat áll”: *s. k.* 'saját kezével', *K. m. f.* ('kelt mint fent'); *de. du.* 'délután', *ti.* 'tudniillik').

C) A rövidítések a jelenlegi helyesírási kézikönyvekben. – Jelenlegi akadémiai helyesírási szabályzatunk a 277–82. pontokban foglalkozik a kérdéssel. A korábbi szabályzatokhoz képest kevésbé részletezi a létező rövidítési tendenciákat.

Az OH. bővebben foglalkozik a témával. A grammatika alapján elkülöníti a rövidítéseket az új lexémát létrehozó ún. szórövidülésektől, illetve a mozaikszóktól. A rövidítések és mozaikszók közti különbség az, hogy a rövidített forma leginkább csak írásban él, a beszédben teljes alakjukban mondjuk ki őket, míg a mozaikszókat írásformájuk alapján ejtjük ki. A mozaikszó (betűszó) nem alkalmas arra, hogy hangtestével az eredeti elnevezésre utaljon (DEME 1950: 431). A két kategória közti határ azonban nem olyan éles. Előfordul, hogy egy eredetileg rövidítésnek számító szó – a megváltozott (betűző) kiejtésnek köszönhetően – kategóriát vált, s átkerül a mozaikszók csoportjába. (Ilyen például a *bt.*, *kft.*, amelyek kiejtése [bété], [káéfté]. Ezek a szavak nyelvtani kategóriát váltottak, így lettek rövidítésekből betűszók [CS. NAGY 2008: 121]).

A rövidítéseknek két csoportja különíthető el egymástól. A pont(ok)kal jelezte rövidítéseket valódi rövidítéseknek, a pont nélkülieket jelszerű rövidítéseknek nevezi a helyesírási szakirodalom. Ez utóbbi csoport vizsgálati szempontból kevésbé érdekes, mivel helyesírásukat a nemzetközi szokások, szabványok határozzák meg, írásmódjuk tehát egységesnek tekinthető. Ide tartoznak a pénzfajták rövidítései, az égtájak rövidített alakjai, a gépkocsik országjelzései, a mértékegységek rövidítései, valamint a fizikai mennyiségek jelei és a vegyjelek (OH. 2004: 377–90). Míg a másik csoportot alkotó elemek, a valódi rövidítések helyesírásának nincsenek kialakult szabályai.

D) A magyar orvosi nyelvi rövidítésekről. – Szinte már közhelyszámba megy, hogy a magyar orvosi nyelvre különösen jellemző – egyes vélemények szerint már-már szükségtelenül – a rövidítések használata. Mint BŐSZE (2010: 4) írja: „[...] bizonyossá vált, hogy a magyar orvosi nyelv, ámbár az orvostudomány művelésére még alkalmas, mégis hiányos [...]”: tele van ide-

gen [...] szavakkal, csorbult a magyar mondat szerkesztés [...], a rövidítések, betűszók szükségtelen használata pedig mindennapos. Mindez együtt bizony néha már a megértést, a félreérthetetlen tájékoztatást is zavarja.” Ugyancsak a rövidítések „szabálytalanságát” kárhoztatja CSERNÁTONY (2011: 6) az orvosi nyelv ápolásáról, műveléséről szóló tanulmányában.

Annak ellenére, hogy a rövidítések túlzott használata régóta problémát jelent az orvosi irodalomban, még nem történt meg az orvosi nyelvi rövidítések részletesebb vizsgálata. Az Akadémia Helyesírási Bizottságának kiadványa, az Orvosi helyesírási szótár – azon kívül, hogy feltünteti egyes (főként latin) orvosi kifejezések megszokott rövidített alakját – nem szentel különösebb figyelmet a rövidítéseknek (FÁBIÁN–MAGASI 1992). Említést érdemel BŐSZE és LACZKÓ (2009: 368–70) orvosi nyelvről szóló műve, amely egy egész fejezetet szentel az orvosi nyelvi rövidítéseknek. Rövid elméleti bevezető után (melyben elkülöníti a rövidítések fentebb említett két fő csoportját) tárgyalja mind a valódi, mind a jelszerű rövidítések írásmódját (ponttal vagy pont nélkül), és kitér a toldalékolásuk szabályaira is. Tekintve, hogy a rövidítések szóösszetételek tagjaiként is előfordulhatnak, az ezzel kapcsolatos helyesírási szabályokat is megemlíti a szerzők, bőséges szaknyelvi példaanyaggal illusztrálva azokat. Mivel nincs kötelező előírás arra nézve, hogy a teljes szóalak helyett milyen formájú rövidítés használatos (azaz nem mondhatjuk, hogy például egy szót csakis kizárólag a kezdőbetűjével, esetleg betűcsoportjával rövidíthetünk) (OH. 2004: 360), a szerzők is csak röviden említik az orvosi írásgyakorlatban megfigyelhető rövidítési tendenciákat, illetve hoznak néhány kivételes példát is. BŐSZE és LACZKÓ írása mindenképpen hiánypótló, bár vizsgálata csupán a tudományos közleményekre terjed ki, nem foglalkozik például a mindennapi (nem tudományos igényű) orvosi nyelvhasználattal, az ezen területen előforduló rövidítésekkel.

Mindenképpen üdvözlendő kezdeményezés, hogy a Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Karán 2002-ben indult „Magyar orvosi nyelv” c. kurzus anyagának részét képezi az orvosi nyelvi rövidítések helyesírása. Így például a 2005/2006-os tanévben Grétsy Zsombor meghívott előadóként tartott előadást az orvostanhallgatóknak „A rövidítések, betű- és mozaikszók írásának szabályai és alkalmazásuk az orvosi irodalomban, a kötőjelek használata” címmel (BŐSZE 2005: 2).

A magyar orvosi nyelvi rövidítésekkel, mozaikszókkal – az említettől eltekintve – csupán elvétve foglalkozik egy-egy szakcikk. Így például NAGY (2011: 31) az Orvosi Hetilap magyarított címeinek vizsgálatával foglalkozó cikkében említést tesz a vizsgált címekben előforduló mozaikszókról is. A hozott példák javarészt kórismézési eljárásokkal kapcsolatos rövidítéseket takarnak (*LMWH* 'low molecular weight heparin', *LADA* 'latent autoimmune diabetes in adults' stb.).

A magyar orvosi nyelvben tömegesen előforduló és egyre jobban terjedő angol nyelvű rövidítésekkel többen is foglalkoztak (GRÉTSY 2003: 18, NÉMETH 2007: 13). Főként a helyes kiejtés a kérdéses: *MRI* [emerí] vagy [emöráj]? A szerzők a magyaros kiejtés mellett teszik le a voksukat.

MÉSZÁROS (2009: 74–5) az egészségbiztosítás pénzbeli ellátásait kifejező szakszókincssel foglalkozó tanulmányában említést tesz néhány újabb rövidítésről, mozaikszóról (utóbbira példa: *tygás* 'terhességi-gyermekágyi segély'), s megállapítja, hogy ez esetben nem „felülről jövő, a törvényi szabályozásban szereplő szóalkotás”-ról van szó, hanem az új kifejezés a mindennapi nyelvhasználatban terjedt el, „köznyelvi szintű próbálkozás”.

Egy – bonyolultabb – rövidítést tartalmazó összetétel írásmódjával foglalkozik BŐSZE és LACZKÓ (2006: 73): *St IB2 + méhnyakrák*. Többféle írásmód javaslatát követően megállapítják, hogy szakmai állásfoglalásra és az írásmód egységesítésére lenne szükség.

Összességében megállapíthatjuk, hogy bár szórványosan történtek kezdeményezések az orvosi nyelvi rövidítések vizsgálatára, szabályozására, a terület tüzetesebb vizsgálata, a problémás kérdések megválaszolása még várat magára.

3. A jelen tanulmányhoz kapcsolódó vizsgálat tárgya, anyaga. – Az előzőekben láthattuk, hogy a magyar orvosi nyelvre igen jellemző rövidítések vizsgálata időszerű. Noha BŐSZE és LACZKÓ (2009) már említett tanulmányukban részletesebben foglalkozik a rövidítésekkel, a példaanyagot bevallottan a tudományos-szakmai igényű, publikált szövegekből veszi. A mindennapi orvosi írásgyakorlatban előforduló rövidítések helyesírásával azonban nem foglalkozott ezidáig a szakirodalom. Jelen kutatás távolabbi – végső – célja ennek a hiánynak a pótlása. Mivel azonban a kutatás egyelőre kezdeti stádiumban van, egyelőre maga a kutatási cél sem fogalmazható meg egyértelműen: annyi világos, hogy a rövidítéshasználattal jelenleg feltérképezetlen terület, azonban az, hogy pontosan mely kérdésekkel érdemes foglalkozni, a további vizsgálatok során fog csak kiderülni.

A rövidítések keletkezése igazán olyan szövegekben vizsgálható, amelyek nem kifejezetten publikus céllal, hanem „belső” használatra készültek, hiszen a szövegalkotók itt megengedik maguknak azt, hogy takarékosági okokból rövidítsenek, számítva a szöveg szűk körből kikerülő további olvasóinak előzetes tudására (a „szűk kör” jelenthet akár csupán 3–4 személyt is!). Erre a célra kiválóan alkalmasnak találtam az orvosi kórlapokat, amelyek bővelkednek a változatosabbnál változatosabb rövidítésekben.

Anyagul egy budapesti szemészeti klinika ambuláns kezelőlapjait választottam, amely elektronikus formában állt rendelkezésemre.¹ Fontos azt tisztázni, hogy annak a ténynek, miszerint a vizsgálati anyag az orvosi nyelven belül éppen a szemészetre esett, nincs különösebb jelentősége; pusztán technikai okai vannak: az elektronikus formátumú anyagok közül a szemészeti témájúak előfeldolgozása kezdődött meg legelőször. Az eredetileg kevésbé strukturált, nehezen olvasható, felesleges szövegrészeket tartalmazó dokumentumhalmaz előfeldolgozását a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Karának munkatársai végezték. Az eredeti dokumentumokra különösen jellem-

¹ Köszönet illeti Prof. DR. PRÓSZÉKY Gábort a témaválasztásban nyújtott segítségéért, illetve hogy az anyagot a rendelkezésemre bocsátotta.

zó, folyó szöveget tartalmazó szakaszokba ékelődő nem folyó szöveg típusú részeket (laboreredmények, számértékek, elválasztó karaktersorozatok, speciális jelek) eltávolították (SIKLÓSI–OROSZ–NOVÁK 2011: 146). A nyelvtechnológiai eszközök segítségével viszonylag könnyen javítható hibák (elgépelések, betűcserék) korrekciója is megtörtént az előfeldolgozás során (uo. 147). Mindemellett lényeges könnyebbséget jelentett az a tény is, hogy az eredetileg nem (vagy alig) strukturált dokumentumhalmazt részekre osztották aszerint, hogy milyen szövegtípusról van szó (anamnézis, státusz, epikrízis, javaslat).

Az ilyen módon előfeldolgozott szemészeti kórlapok szövegei képezték vizsgálatom anyagát. Tekintve, hogy az értékes adatok (rövidítések) kinyerése a nagyméretű (>1000 db, 1–13 kilobájtnyi szövegfájlt tartalmazó) korpuszból igencsak időigényes, ezt meggyorsítandó számítógépes (humán nyelvtechnológiai) eszközöket alkalmaztam. Abból indultam ki, hogy a rövidítések rendelkeznek bizonyos jegyekkel, amelyek alapján könnyen kiszűrhetők a szövegből. Az egyik megkülönböztető jegy az, hogy a rövidítések általában – rövidek. A rövidség fogalmát – némileg önkényesen – maximum 6 karakterben határoztam meg (ami ennél hosszabb, az nagy valószínűséggel nem rövidítés). A másik fontos szembevetendő formai jegy az, hogy a rövidítések pontra végződnek (de nem mindig, például a jelszerű rövidítések nem). Az alapelv az volt, hogy lehetséges rövidítés lehet az a szó, amelyre a fenti két állítás közül legalább az egyik teljesül. (Természetesen a helyzet korántsem ilyen egyszerű, hiszen ezek a jegyek illeszkednek például a mondatok utolsó szavaira is – ha azok kellőképpen rövidek –, ezért egyéb – itt nem részletezett – módszerekkel ki kellett szűrni a téves találatokat.) A kapott lehetséges rövidítések listáját tovább kellett szűkíteni, ez részben nyelvtechnológiai módszerekkel, erőforrásokkal történt (pl. a Hunspell² nyílt forráskódú helyesírás-ellenőrző program segítségével), illetve – tekintve, hogy gépi módszerekkel soha nem érhetünk el tökéletes eredményt – utólagosan, a potenciális rövidítéseket egyenként átvizsgáltam, és a korpuszba nem illő elemeket – például azokat a szavakat, amelyek biztosan nem rövidítések, hanem betűszók – eltávolítottam.

Az említett módszerek (bővebben lásd LUDÁNYI 2012) segítségével előállt egy ~600 elemből álló rövidítéslista, amely a további vizsgálatok kiindulásául szolgált.

4. Előzetes eredmények. – A vizsgálat anyagát képező rövidítéseket a meglévő szempontok alapján kategorizáltam. (Itt jegyezném meg, hogy a példák az eredeti írásmódjukkal szerepelnek, ezért előfordulhatnak a helyesírási tendenciáktól eltérő szabálytalan³ alakok.)

² http://hunspell.sourceforge.net/index_hu.html [2013. január 1.]

³ Itt és most leszögezem, hogy a rövidítések esetében klasszikus értelemben nem beszélhetünk szabályos és szabálytalan alakokról, mivel a rövidítések megalkotására nem léteznek előíró szabályok, csupán tendenciák figyelhetők meg (OH. 2004: 360). Mégis előfordulnak az írásgyakorlatban olyan alakok, amelyek helyesírási-tipográfiai szempontból nem elfogadhatók. Például – mint később látni fogjuk – ha egy különírt szó szerkezetet helyettesítő, a szavak kezdőbetűjéből és egy-egy pontból álló rövidítésből elhagyjuk a szóközt, és az első pont után közvetlenül következik

A kategorizálás elengedhetetlen kellékei voltak a rövidítésszótárak, -jegyzékek. Ezek közül az egyik általános célú, nem szaknyelvi szótár: GYURGYÁK (2005) Rövidítésszótára (RövSz.), amely több mint 25 000 rövidítést, betűszót tartalmaz. Választásom azért esett rá, mert az általánosan használt rövidítések mellett egyes szaktudományok, így az orvostudomány anyagából is merít. Természetesen nem várható el a teljesség igénye egy általános célú rövidítésszótártól, ezt az eredmények is tükrözték, mivel a vizsgált rövidítéseknek csupán töredéke szerepelt a szótárban.

A másik két felhasznált gyűjtemény az Orvosi helyesírási szótár (FÁBIÁN–MAGASI 1992), illetve egy, a világhálón fellelhető magyar nyelvű orvosi rövidítésjegyzék (<http://pirula.net/rszotar/rova.htm>). Ez utóbbiról megemlítendő, hogy egy bárki által szabadon szerkeszthető, bővíthető, javítható gyűjtemény, nem hivatalos oldal. Éppen ezért az ott fellelhető rövidítések helyesírása nem minden esetben tekinthető mérvadónak. Amiért választásom mégis erre az oldalra esett, az indokolja, hogy viszonylag nagy mennyiségű orvosi rövidítés és feloldásuk található meg rajta, ami – nem orvosi szakmabeliként – nagy segítséget nyújtott.

A rövidítéseket – az említett gyűjtemények, illetve a korpuszbeli gyakoriságot megvizsgálva – az alábbi csoportokba soroltam be:

- Ismert, a köznyelvben is használatos rövidítések. Ebbe a csoportba azok a kifejezések tartoznak, amelyek nem kifejezetten orvosnyelv-specifikusak, hanem a mindennapi életben is közismertek, gyakran használatosak. Természetesen egy orvosi szövegben is találunk ilyeneket. Példák: *ill* 'illetve', *kb.* 'körülbelül', *kp.* (itt) 'központ', *okt.* 'október' (és egyéb hónapnevek), *vmi* 'valami'.
- (Gyaníthatóan) alkalmasszerűen használt egyedi rövidítések. Megvizsgálva az egyes rövidítések előfordulási gyakoriságát, megállapíthatjuk, hogy némelyiket csak egy-két alkalommal használják. Ez alapján feltehető, hogy ezeket a rövidítéseket az alkalom szülte, és nem nevezhetők megszokottaknak. Az előfordulási gyakoriságon kívül az is segített a kategorizálásban, hogy (orvosi) rövidítésszótárakban, -jegyzékekben is ellenőriztem, szerepel-e bennük az adott szó. Ha igen, értelemszerűen nem alkalmilag használt rövidítés, tehát nem ebbe a csoportba tartozik. Példák: *fert* 'fertőzés', *lú.fert* 'légúti fertőzés', *pgorg.*, *szpt.*, *vuln.* 'vulnus, seb'.
- A szakterületre általánosan jellemző, gyakorta használt rövidítések. Előfordulási gyakoriságuk magas (némi önkényesen, de ha háromnál többször előfordult, már ebbe a kategóriába soroltam). A sejtést, hogy megszokott rövidítésről van szó, csak erősítette, ha az adott elem megtalálható volt valamilyen (főként orvosi) szótárban, rövidítésjegyzékben. Példák: *ac.* 'akut', *exc.~excav.* 'excavatio, kimélyülés, kivályulás'; *l. utr.* 'lateralis uterque, mindkét oldal', *o. s.* 'oculus sinister, bal szem', *mou* 'méterről olvas ujjat',

---

a második betű: **o.s.* 'oculus sinister, bal szem'). Ilyen értelemben léteznek helyesírási szempontból nem elfogadható alakok. A továbbiakban a „szabálytalan alak” megnevezéssel illetem az ilyen eseteket.

szeou 'szem előtt olvas ujjat', *ünj* 'üveg nem javít', *conj.* 'conjunctiva, kötőhártya', *Hgmm* 'higanymilliméter'.

- Nem valódi rövidítések, hanem szórövidülések. Ritkán fordulnak elő, és – mint már korábban említettem – nem is tartoznak ide igazán, tekintve, hogy új szóalakot hoznak létre. Példa: *bifó* 'bifokális'.

Ezen csoportok közül az elsővel és a negyedikkel a továbbiakban nem foglalkozom. Vizsgálatom anyagát az alkalmasszerűen használt, illetve az orvosi írásgyakorlatban általánosan elterjedt rövidítések képezik. A meglévő anyagokat tovább csoportosíthatjuk az alapján, hogy valódi vagy jelszerű rövidítésekről van-e szó.

1. **Jelszerű rövidítések.** Mint már az elhangzott, az ide tartozó elemek írásmódját nem a magyar helyesírási gyakorlat alakította ki, hanem szabványok, nemzetközi szokások. Éppen ezért vizsgálatom szempontjából érdektelenebbek, mindamellett ritkábban is fordulnak elő a korpuszban. Főleg mértékegységek tartoznak ide, pl.: *Hgmm* 'higanymilliméter', *Dcyl* 'cilinderes dioptria', *Dsph* 'szferikus dioptria'.
2. **Valódi rövidítések.** Ezek közös formai jellemzője a ponttal való lezárás. Példák: *v.* 'visus, látásélesség', *o. s.* 'oculus sinister, bal szem', *kml.* 'kézmozgáslátás'. Léteznek azonban olyan kivételes alakok, amelyeket mégis pont nélkül írunk (és nem jelszerű, hanem valódi rövidítések). Tekintve, hogy a rövidítések írásmódjára nincsenek kialakult előíró szabályaink, a helyesírási javaslat (OH. 2004: 368, LACZKÓ–BŐSZE 2009: 370) megengedi a pont nélküli írásmódot is, amennyiben a pontnélküliség nem gátolja a felismerhetőséget. Ilyen kivételes alakokra példák: *mou* 'méterről olvas ujjat', *szeou* 'szem előtt olvas ujjat', *ünj* 'üveg nem javít', *nfh* 'normál érték felső határa' (utóbbi kettő elvétele ponttal a végén is előfordul).

Mivel a jelszerű rövidítések helyesírása szabályozottnak tekinthető, a továbbiakban ezekkel nem foglalkozom, és vizsgálati anyagom kizárólag a valódi rövidítésekre korlátozódik.

A) **Homonímia, szinonímia.** – Nem ritka jelenség, hogy ugyanaz a rövidítés többféleképpen feloldható. Például a *med.* feloldása lehet: *medicina* 'gyógyszer', *medium* 'közepes', *medialis* 'középső', *medicinalis* 'orvosi' stb. (RövSz.). Ugyanígy a *kp.* rövidítés jelenthet 'kézpénz'-t is, de akár 'központ'-ot is. (Utóbbi példa a saját korpuszból származik.) Ha a rövidítések feloldásai, a denotátumok eltérnek egymástól (azaz az azonos alakú rövidítések más-más jelentéssel bírnak), akkor ezek az alakok írásbeli homonimái egymásnak (Cs. NAGY 2008: 120). A homonímia általában nem akadályozza az érthetőséget, mivel a szövegkörnyezet segítségével könnyen kitalálható, hogy melyik jelentésről van szó.

Az azonos alakúság mellett előfordul – s az előbbinél sokkalta lényegesebb kérdés – a szinonímia esete is. Ugyanaz a rövidítés többféle alakban előfordul-

hat. Szemléletes példa a vizsgált korpuszból: az *oculus dexter* 'bal szem' kifejezés; az alábbi alakokban fordul elő: *o. d.*, *o. dex.*, (köztes ponttal és szóközzel), *od.*, *odex.*, (csak a végén szerepel pont), *o.d.*, *o.dex.* (köztes ponttal, de szóköz nélkül), *ODEX* (szóköz, pont nélkül, csupa nagybetűvel). Jelen esetben nem térek ki arra, hogy a felsorolt rövidítések elfogadhatóak-e vagy sem (bővebben ezzel a B) pontban foglalkozom), csupán érzékeltetni szeretném az alaki sokféleséget. További szinonim rövidítések a szemészeti kórlapokról: *üinj* ~ *üinj*. 'üveg nem javít', *scler* ~ *scler*. 'scleroticus, megkeményedett', *susp* ~ *susp*. 'feltételezett, gyanított' (az angol *suspected* melléknévből), *sü.* ~ *s.ü.* 'saját üveg', *mko* ~ *mko*. 'mindkét oldal(i)', *tbl* ~ *tbl.* ~ *tabl.* 'tabletta', *rl* ~ *RL* 'réslámpa', *T* ~ *T.* 'tensio, szemnyomás', *St* ~ *St.* 'státusz', *Dg* ~ *Dg.* ~ *DG* ~ *DG.* 'diagnózis' (az utóbbi három esetben a nagy kezdőbetű oka a mondatkezdő pozíció). Előfordul, hogy a tévesen magyarosan írt kifejezés (mondatkezdő *c* helyett *k*) a rövidítésben is hibásan jelenik meg: **kat. incip.* < **katarakta incipiens* 'kezdődő szürke hályog'. Ez a rövidítés – mivel az Orvosi helyesírási szótár nem engedi meg a *cataracta* fonetikus írásmódját – egyértelműen helytelennek tekinthető, de az írásmód szabályos/szabálytalan mivoltától eltekintve ugyanúgy szinonimája a *cat. incip.* rövidítésnek.

A szinonim rövidítésekkel kapcsolatban az alábbi alapelv fogalmazható meg: önmagában az a jelenség, hogy egy fogalmat többféleképpen rövidítünk, nem kifogásolható. Ez annak az – általam már többször említett – ténynek az egyenes következménye, hogy nincsenek konkrét előírások arra nézvést, hogyan kell kinéznie egy „szabályos” rövidítésnek. Nem mondhatjuk, hogy egy szó szerkezet rövidítése csak az azt alkotó szavak szóközzel elválasztott, pontra végződő kezdőbetűi lehetnek (pl. *o. d.*). Kezdőbetű helyett szerepelhet az egyik vagy mindkét tag kezdő betűcsoportja (*o. dex.*), ez ugyanúgy elfogadható rövidítés. A rövidítések használatakor egyetlen alapelvet kell szem előtt tartani: legyenek következetesek! Nem csupán esztétikailag zavaró, de esetlegesen az értelmezést is megnehezítheti, ha a jobb szemet – egyazon szövegen belül – hol *o. d.*-nek, hol *od.*-nek, hol *o. dex.*-nek stb. rövidítjük. Ez a következetlenség a vizsgált tárgyát képező ambuláns kezelőlapokra különösen jellemző.

B) Megfigyelhető rövidítési tendenciák a szemészeti szaknyelvben. – A kutatás második részében azt vizsgáltam, hogy mennyire érvényesülnek a rövidítések helyesírásában megfigyelhető tendenciák a szemészeti kórlapok szövegében. A vizsgálat során az OH., illetve BÖSZE–LACZKÓ (2009) szempontrendszerét vettem alapul: először az egyszerű, majd az összetett szavak, végül a szókapcsolatok rövidítési módjait néztem meg.

Az egyszerű szavak rövidítése általában a szó kezdőbetűjével vagy betűcsoportjával történik (OH. 2004: 360). Vizsgált orvosi rövidítéseink között is maradéktalanul érvényesül ez a tendencia. Példák a kezdőbetűvel történő rövidítésre: *k.* 'kontroll' vagy 'kenőcs', *cs.* 'csepp', *v.* 'visus, látásélesség'. Kezdő betűcsoporttal: *conj.* 'conjunctiva, kötőhártya', *tabl.* 'tabletta', *gyull.* 'gyulladás', *ac.* 'acutus, akut', *anamn.* 'anamnézis', *chr.* 'chronicus, krónikus'. Természetesen tulajdonnevek is rövidíthetők, ilyenkor a nagy kezdőbetű értelemszerűen

megmarad. Pl.: *Neos*. 'Neosynephrin', *Ultracort*. 'Ultracortenol' (gyógyszernevek). Ritkábban előfordul, hogy egy szó betűit a rövidítésben nem összefüggő módon használják fel (OH. 2004: 363). Pl.: *dg.* 'diagnózis'. (Ezt a szót ritkábban ugyan, de az egyszerűbb kezdő betűcsoportos módon is rövidítik: *diag.*).

Az 1. táblázatban láthatjuk összefoglalva a felsorolt rövidítések adatolt írásmódját, illetve a kétféle szótár (Rövidítésszótár, Orvosi helyesírási szótár) által javasolt formát (amennyiben létezik ilyen). Az utolsó oszlopban az online orvosi rövidítésszótárban szereplő alakot tüntetem fel, hangsúlyozom azonban, hogy ez nem normaértékű írásmód.

1. táblázat

Egyszerű szavak rövidítései

Adatolt írásmód	Jelentés	OHSz.	RövSz.	Pirula.net
<i>ac.</i>	'akut'		<i>ac.</i>	<i>ac.</i>
<i>anamn.</i>	'anamnézis'			
<i>chr.</i>	'krónikus'			<i>chr.</i>
<i>conj.</i>	'conjunctiva'			
<i>cs.</i>	'csepp'			
<i>dg ~ dg. ~ DG</i> <i>~ diag.</i>	'diagnózis'		<i>dg.</i>	<i>DIAG.</i>
<i>gyull.</i>	'gyulladás'			
<i>k.</i>	'kontroll' vagy 'kenőcs'			
<i>tabl., tbl.</i>	'tabletta'			<i>tab.</i>
<i>v.</i>	'visus'			

Az összetett szavak rövidítése legtöbbször úgy történik, hogy veszünk az elő- és utótag kezdőbetűjét, egybeírjuk őket (nincs szóköz), és az egészet ponttal zárjuk le. Példák a korpuszból: *fé.* 'fényérzés', *iv.* 'intravénás', *kml.* 'kézmozgáslátás'. Szintén ilyen típusú rövidítés az *üt.* 'üvegtest', amely a korpuszban rendre *üt* (pont nélküli) alakban szerepel. Az *üt* igével való homonímia miatt célszerű lenne azonban itt is kitenni a pontot.

Összetett szavak rövidítésénél ritkábban előfordul az is, hogy az előtagot a kezdőbetűje képviseli, míg az utótagot teljes egészében meghagyjuk. Ilyenkor nincsen pont a rövidítés után, mivel az utótag teljes alak (OH. 2004: 366). A vizsgált szövegben erre példa a gyakran előforduló *mkét* 'mindkét' rövidítés. A *kth.* 'kötőhártya' rövidítés esetén a két szótagból álló előtagot a szótagok kezdőbetűire rövidítjük, s ehhez kapcsoljuk az utótag kezdőbetűjét. Megjegyzendő, hogy ez a rövidítés a szövegben legtöbbször pont nélkül fordul elő, holott a javasolt írásmód a pontra végződő alak (OH. 2004: 366). A *fés.* 'fénysejtés' esetében

az előtag kezdőbetűcsoportját és az utótag kezdőbetűjét kapcsoljuk össze szóköz nélkül, a végén ponttal. Egy másik jellemző rövidítési forma: ha az előtag rövid, meghagyhatjuk teljes alakját, és csak az utótagot rövidítjük kezdő betűcsoportjával: *subconj.* 'subconjunctivalis, kötőhártya alatti'.

A 2. táblázatban az említett rövidítések adatolt és javasolt írásmódjait láthatjuk.

2. táblázat
Összetett szavak rövidítései

Adatolt írásmód	Jelentés	OHSz.	RövSz.	Pirula.net
<i>iv</i>	'intravénás'	<i>iv.</i>	<i>iv.</i>	<i>i.v. ~ IV</i>
<i>fés.</i>	'fénysejtés'			
<i>kth.</i>	'kötőhártya'			
<i>mkét</i>	'mindkét'			
<i>subconj.</i>	'kötőhártya alatti'			
<i>üt</i>	'üvegtest'			

Nemcsak egyes szavakat, hanem gyakorta használt szókapsolatokat is rövidíthetünk. A vizsgált orvosi szövegekben számos példát találunk erre. Ezeknek tipikus rövidítési módja az, hogy a rövidítés annyi ponttal és szóközzel elkülönített tagot tartalmaz, ahány különírt szóból áll a teljes szerkezet, a különírt szavak rövidítési módja pedig megfelel az egyszerű/összetett szavak rövidített alakjainak (OH. 2004: 366). Ilyen típusú rövidítésre példák: *j. o.* 'jobb oldal', *o. d.* 'jobb szem', *sz. e.* 'szükség esetén', *l. s.* 'lateris sinistri, bal oldal', *st. p.* 'status praesens, jelenlegi állapot', *p. e.* 'panasz esetén', *s. ü.* 'saját üveg'. A szókapcsolatok rövidítéseinél gyakori jelenség, hogy a teljes alakban különírt elemek közé sem pontot, sem szóközt nem teszünk a rövidített formában (OH. 2004: 366). A vizsgált kórlapok szövegében számos példát találunk erre. Az előbb említett *s. ü.* 'saját üveg' rövidítés például legtöbbször *sü.* formában fordul elő (szám szerint 25-ször), míg a különírt alak csupán egyszer. Hasonló példa az *it.* 'idegen test'. Latin nyelvű szókapcsolatoknál is előfordul, hogy ezt a fajta rövidítést alkalmazzák: a már emlegetett *od.*, *os.* 'jobb szem, bal szem' esetében, bár ez a forma ritkább, mint a különírt *o. d.*, *o. s.* alakváltozat.

Szintén ilyen ritkább rövidítési formára példák a következők: *mou* 'méterről olvas ujjat', *szeou* 'szem előtt olvas ujjat', *ünj* 'üveg nem javít'. A felsorolásban pont nélkül szerepelnek, de a korpuszban ingadozik az írásmód a pontra végződő, illetve a pont nélküli változat között (utóbbi javára). Ami ezekre a rövidítésekre kivétel nélkül igaz: egyik sem fordul elő soha a különírt, szóközzel elválasztott *m. o. u.*, *sz. e. o. u.*, *ü. n. j.* formában. Joggal merül fel a gyanú, hogy biztosan valódi rövidítésekkel van-e dolgunk. A *mou* és a *szeou* például afféle

mértékegységként jelenik meg a kórlapokon: pl. a v. (látásélesség) = 1 *mou* (vagyis a páciens 1 méterről olvas ujjat). A mértékegységek pedig legtöbbször nem valódi, hanem jelszerű rövidítések, amelyeknek a nemzetközi szokások, szabványok alakítják ki a helyesírásukat. Bár a *méterről olvas ujjat* egy magyar kifejezés, mégis a pont nélküli, egybeírt forma arra enged következtetni, hogy már inkább jelszerű rövidítéssel van dolgunk (vö. az égtájak neveivel, ahol szintén magyar kifejezéseket rövidítünk).

Érdeemes lenne azt is megvizsgálni, hogyan ejtik a szakmabeliek az említett kifejezéseket. Jelen kutatás erre nem terjed ki, de a távolabbi célok között szerepel egy ilyen irányú vizsgálat is. Ha ugyanis bebizonyosodik az a gyanú, hogy terjedőben van betűző kiejtésük [ü-en-jé] vagy *nfh* [en-ef-há] 'normál érték felső határa', akkor ezeket a kifejezéseket már nem a rövidítések, hanem a betűszók közé sorolnánk (vö. *kft.* [káefté], OH. 2004: 368). A *mou*, *szeou* kifejezések esetén az a kérdéses, hogy élő beszédben minden esetben a teljes alakot használják-e (*méterről/szem előtt olvas ujjat*), vagy pedig esetleg a fel nem oldott formát. Ha az utóbbi, akkor hasonló jelenséget állapíthatunk meg, mint a *B. ú. é. k.* [búék, buék] vagy a *spec. koll.* [speckoll] rövidítések esetén, amelyek rövidítése megelevenedett a beszélt nyelvben. Hangsúlyozom azonban, hogy az említett gondolatok csupán feltételezések, bizonyításukhoz további kutatások szükségesek.

Léteznek bonyolultabb, szóösszetételt is tartalmazó rövidítések. Például: *tl.* 'tárgylátás nélkül', *vvfény* 'vörös visszfény'. A *tl.* esetében egy összetett szót (*tárgylátás*) és egy névutót rövidítenek sajátos módon: az eredeti írásmódot jobban tükröző *tl. n.* helyett teljes egybeírást alkalmaznak, és csak a kifejezés végére teszik ki a pontot. A *vvfény* esetében a minőségjelzős szerkezet alaptagját (*visszfény*) rövidítik az összetett szavaknál már említett módon (az előtagot csak kezdőbetűje képviseli, az utótag változatlan marad): *visszfény* > *vvfény*. Ehhez járul még a minőségjelző (*vörös*) kezdőbetűjével rövidítve. A v. *vvfény* alak jobban tükrözi az eredeti írásmódot, de a gyakorlatban a *vvfény* terjedt el, ritkábban az utótagot is rövidítve: *vvf.* Mint már többször jeleztem, a rövidítések helyesírására nincsenek konkrét szabályaink, így ezek az alakok – főleg elterjedtségüket tekintve – nem kifogásolhatók.

Szókapcsolatok rövidítésekor megfigyelhető, hogy az újonnan alkotott rövidítések „[e]gy része még követi az alapvető helyesírási szabályokat, de sok azoktól eltér: nem ritkán pont nélkül és/vagy nagybetűvel íródnak. A pont nélküli, nagybetűs rövidítések a betűszókkal elméletileg összetéveszthetők” – jegyzi meg BÓSZÉ – LACZKÓ (2009: 370) az orvostanhallgatók számára írott tankönyvben. A szemészeti kórlapok szövegeiben is megfigyelhető ez a tendencia: *CPC* ~ *CPC*. 'cyclophotocoagulatio, a zöld hályog gyógyítására irányuló speciális eljárás', *CSMO* ~ *CSMO*. 'clinically significant macular oedema'. Ez a fajta írásmód főleg idegen (latin vagy főleg angol) nyelvű kifejezések rövidítésére jellemző, de magyar példa is létezik (ráadásul nem is szókapcsolat, hanem összetett szó): *RI* ~ *R.I.* (szóköz nélkül) 'rendelőintézet' jelentésben. Az említett idegen nyelvű példák (*CPC*, *CSMO*) esetében a pont nélküli írásmód domináns, ezért valószínű, hogy inkább betűszókról, mintsem rövidítésekről van szó, írásmódjuk

megfelel az előírtaknak. Kevésbé szerencsés a *RI* (a szóköz nélküli *R.I.* alak főleg kerülendő). Bár – mint BÖSZE – LACZKÓ (2009: 370) megjegyzi – az ilyen írásmód szakmai szövegekben nem kifogásolható, a mindennapi írásgyakorlatban kerülendő. Véleményem szerint sem indokolt ilyen esetekben a nagybetűs forma, és inkább a kisbetűs *ri.* formát javaslom.

Mint már többször utaltam rá, a mindennapi orvosi írásgyakorlatban rendkívül elterjedt a különírt szókapcsolatoknak az a rövidítési formája, hogy az – általában kezdőbetűvel – rövidített elemek után kiteszik a pontot, míg a szóközt elhagyják (*o.s.*, *s.ü.*, *p.e.*). A szóközt viszont – hiába rövidítik le a teljes szót – minden szó közé ki kell tenni. Így ezek az alakok egyértelműen hibásak, használatuk éppen ezért kerülendő.

3. táblázat

Szókapcsolatok rövidítései

Adatolt írásmód	Jelentés	OHSz.	RövSz.	Pirula.net
<i>it ~ it.</i>	’idegen test’			
<i>j. o. ~ j.o.</i>	’jobb szem’			
<i>l. s. ~ l.s. ~ l. sin. ~ l. sin.</i>	’bal oldal’		<i>l. s.</i>	<i>l.s.</i>
<i>mou ~ mou.</i>	’méterről olvas ujjat’			
<i>o. d. ~ o.d. ~ od. ~ o. dex. ~ o.dex. ~od. ~odex</i>	’jobb szem’			<i>OD ~ O.D.</i>
<i>p. e. ~ p.e.</i>	’panasz esetén’			
<i>st. p.</i>	’jelenlegi állapot’			
<i>sü. ~ s.ü.</i>	’saját üveg’			
<i>sz.e.</i>	’szükség esetén’			
<i>szeou ~ szeou.</i>	’szem előtt olvas ujjat’			
<i>üinj ~ üinj.</i>	’üveg nem javít’			
<i>vvfény ~ vv.f.</i>	’vörös visszfény’			

4. Összefoglalás. – Az orvosi nyelvre – főként a mindennapi használatú, nem tudományos igényű szövegekre, pl. klinikai feljegyzések, kórlapok – különösen jellemzőek a több idegen szóból álló terjedelmes szókapcsolatok, amelyeket a szerzők a gyorsabb olvashatóság érdekében gyakran rövidítenek. Jelen tanulmányban az orvosi nyelvi rövidítéseket vizsgáltam meg közelebbről. A vizsgálat tárgyának, módszerének ismertetése után részletesen tárgyaltam a rövidítések körében gyakori szinonímiát, vagyis azt a jelenséget, amikor egy fogalmat többféleképpen rövidítenek. Megállapítottam, hogy az orvosi feljegyzésekben a sokféle alakváltozat használatában következetlenség mutatkozik. Részletesen vizsgáltam az egyszerű és összetett szavak, illetve a szókapcsolatok rövidítésében megmutatkozó tendenciákat, egyes bizonytalanabb esetekben javaslatokat tettem a megfelelő írásmódra.

A hivatkozott irodalom

- AkH. = A magyar helyesírási szabályai 1994. Tizenegyedik kiadás, tizenegyedik, példanyagában átdolgozott lenyomat. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ Loránd szerk. 1955. Helyesírásunk időszzerű kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BOZSIK Gabriella szerk. 2008. Két évtized a helyesírásért. EKF Líceum Kiadó, Eger.
- BŐSZE Péter 2005. A „Magyar orvosi nyelv”: egy éledő új tantárgy a Semmelweis Egyem Általános Orvosi Karán. Magyar Orvosi Nyelv 2: 2–6.
- BŐSZE Péter 2006. Nyelvhelyességi szempontok a magyar orvosi irodalomban. Magyar Orvosi Nyelv 1: 20–43.
- BŐSZE Péter – LACZKÓ Krisztina 2006. Az összetett szavak – orvosi és nyelvészszemmel. Magyar Orvosi Nyelv 2: 72–86.
- BŐSZE Péter – LACZKÓ Krisztina 2009. Az orvosi szakszavak, kifejezések rövidítései. In: BŐSZE szerk. 2009: 368–70.
- BŐSZE Péter szerk. 2009. A magyar orvosi nyelv tankönyve. Medicina Kiadó, Budapest.
- BŐSZE Péter 2010. 10 éves a Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat. Magyar Orvosi Nyelv 1: 2–4.
- CERNÁTONY Zoltán 2011. Fractura bordae. Magyar Orvosi Nyelv 1: 5–6.
- CS. NAGY Lajos 2008. Kalandozás a rövidítések világában. In: BOZSIK szerk. 2008: 118–28.
- DEME László 1950. Még néhány szó a rövidítésekről. Magyar Nyelvőr 429–35.
- FÁBIÁN Pál 1950. Néhány szó a rövidítésekről. Magyar Nyelvőr 273–7.
- GRÉTSY Zsombor 2003. Stílus és helyesírás nyelvünkben, illetve az orvosi szaknyelvben II. Magyar Orvosi Nyelv 1: 9–26.
- KESZLER Borbála szerk. 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LENGYEL Klára 2000. A ritkább szóalkotási módok. In: KESZLER szerk. 2000: 337–44.
- LUDÁNYI Zsófia 2012. Mondathatárok és rövidítések gépi felismerése orvosi szövegekben. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Villamosmérnöki és Informatikai Kar. Szakdolgozat. Budapest. Kézirat.
- http://ludanyizs.web.elte.hu/szakdolgozat_ludanyi_zsofia.pdf [2013. január 1.]

- MÉSZÁROS Ágnes 2009. Az egészségbiztosítás pénzbeli ellátásait kifejező szakszókincs eredete. *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 72–5.
- MMNy. = RÁCZ Endre szerk. 1969. A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MMNyR. = TOMPA József szerk. 1961. A mai magyar nyelv rendszere I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NAGY Borbála 2011. Az Orvosi Hetilap Magyarított címeinek vizsgálata. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 30–3.
- NÉMETH Éva 2007. Magyarul nem megy? Anglicizmusok a magyar orvosi nyelvben. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 12–4.
- OH. = LACZKÓ Krisztina – MÁRTONFI Attila 2004. Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest.
- OHSz. = FÁBIÁN Pál – MAGASI Péter szerk. 1992. Orvosi helyesírási szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RövSz. = GYURGYÁK János 2005. Rövidítésszótár. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rövidítések szótára. <http://pirula.net/rszotar/rova.htm> [2012. december 30.]
- SIKLÓSI Borbála – OROSZ György – NOVÁK Attila 2011. Magyar nyelvű klinikai dokumentumok előfeldolgozása. In: TANÁCS – VINCZE szerk. 2011: 143–52.
- TANÁCS Attila – VINCZE Veronika szerk. 2011. VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szeged, 2011. december 1–2. JATEPress, Szeged.
- TOMPA József 1955. A rövidítések. In: BENKŐ szerk. 1955. 116–22.
- TOMPA József 1961. A szóalkotás ritkább módjai. In: TOMPA szerk. 1961. 459–71.
- VELCSOV Mártonné 1968. A szóalkotás ritkább módjai. In: RÁCZ szerk. 1968: 114–69.

LUDÁNYI ZSÓFIA

Abbreviations in Hungarian medical language: Abbreviations and their orthography in medical (ophthalmological) records

A key characteristic of medical language – especially pieces of non-scientific everyday medical language; for example clinical notes, charts – is that these texts contain complicated collocations with expressions coming from foreign languages. These collocations are often abbreviated to increase fast readability. The study focuses on the frequent abbreviations on the medical charts. The issue of abbreviations has only been dealt with indirectly by the regulations of medical orthography and this fact makes this study even more current.

The following study is based on the texts of the clinical charts archives of an ophthalmological clinic. This paper examines the most frequent abbreviations of single words, compounds and collocations. After a thorough analysis of the frequent spelling mistakes it can be concluded that there is a big inconsistency in the usage of everyday medical language. Abbreviations of the same abstract notion might be diverse even in the same text. Furthermore, this article also deals with other important issues, like the shifts between grammatical categories; abbreviations becoming acronyms.

LUDÁNYI, ZSÓFIA